

E-ISSN 2717-7785

ISSN 1309-7660

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

TRAKYA UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF LETTERS

TÜEF dergisi

TÜEF dergisi

TÜEF dergisi

TÜEF dergisi

TÜEF dergisi

<https://tuefdergi.trakya.edu.tr/>
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/trked>

Cilt: 12, Sayı: 24, Temmuz 2022

**TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

Cilt: 12 Sayı: 24 Temmuz 2022

**TRAKYA UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF
LETTERS**

Volume: 12 Issue: 24 July 2022

E-ISSN 2717-7785

ISSN 1309-7660

Edirne

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
Cilt: 12, Sayı: 24, Temmuz 2022

TRAKYA UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF LETTERS
Volume: 12, Issue: 24, July 2022

Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Adına Sahibi | Owner

Prof. Dr. Yüksel TOPALOĞLU (Dekan/Dean)

Editör | Editor

Dr. Şahin KILIÇ

Editör Yardımcıları | Editorial Assistants

Dr. Özgür RENÇBERLER, Arş. Gör. Serkan CÖMERTEL

Alan Editörleri | Field Editors

Doç. Dr. Bülent YILDIRIM (Tarih), Doç. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU (Sanat Tarihi),
Dr. Aslı ARABOĞLU (Mütercim Tercümanlık), Dr. Ayşe Nur ÖZDEMİR (Türk Dili ve
Edebiyatı), Dr. Elvan Melek ERTÜRK (Sosyoloji-Felsefe-Psikoloji), Dr. Ferhan
KIRLIDÖKME MOLLAOĞLU (Balkan Dilleri), Dr. Fuat YILMAZ (Arkeoloji)

Dil Editörleri | Language Editors

Dr. Hülya UZUNTAŞ (Türkçe), Dr. Fatoş Işıl BRITTEN (İngilizce)

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Yüksel TOPALOĞLU (Trakya Ü.), Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK (Trakya Ü.),
Prof. Dr. Engin BEKSAÇ (Trakya Ü.), Prof. Dr. Nebi MEHDİYEV (Trakya Ü.),
Prof. Dr. Serdar AYBEK (Celal Bayar Ü.), Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü.),
Doç. Dr. Meryem SALİM AHMET (Şumnu Ü. Bulgaristan), Doç. Dr. İlkan HASDAĞLI
(Trakya Ü.), Doç. Dr. Nurten ÇETİN (Trakya Ü.), Dr. Aslı ARABOĞLU (Trakya Ü.)

İnternet Sayfası | Internet Page

<https://tuefdergi.trakya.edu.tr/>

DergiPark
AKADEMİK

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/trkede>

Taranan ve Dizinlenen İndeksler | Abstracted and Indexed in

Ulakbim TR Dizin

EBSCO

SOBIAD

CrossRef

ResearchBib

Modern Language
Association

Google Scholar

Open Academic Journal Index (OAJI)

Kapak Tasarım | Cover Desing

Dr. Yavuz GÜNER

Baskı | Publishing

Trakya Üniversitesi Matbaası
Edirne Teknik Bilimler MYO Sarayıçığı Yerleşkesi, Edirne - Türkiye

Dergi Hakkında | About the Journal

Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (TÜEF Dergi) uluslararası hakemli akademik bir dergidir. Dergi Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanmaktadır. / Trakya University Journal of Faculty of Letters (TUJFL) is an international, academic peer-reviewed journal. Journal has been publishing biannually in January and July.

Yazıların bilimsel ve etik sorumlulukları yazarlara aittir. / Scientific and ethical responsibilities of the articles belong to authors.

Yazıların yayın hakkı Trakya Üniversitesi'ne aittir. / The copyrights of the published articles belong to Trakya University.

İletişim | Contact

Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Balkan Yerleşkesi, Edirne - Türkiye
Tel.: 0284 235 95 27 Faks: 0284 235 95 22 e-mail: tuefdergi@trakya.edu.tr

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
Cilt: 12, Sayı: 24, Temmuz 2022

TRAKYA UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF LETTERS
Volume: 12, Issue: 24, July 2022

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU • Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah UÇMAN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE • Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet YARAŞ • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Alparslan CEYLAN • Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Burçin ERDOĞU • Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN • İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Daniş BAYKAN • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Derman KÜÇÜKALTAN • Arel Üniversitesi
Prof. Dr. Engin BEKSAÇ • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Evangelia BALTA • Ulusal Yunan Araştırmaları Vakfı / Yunanistan
Prof. Dr. Gülgün YILMAZ • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Hayati DEVELİ • İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. İlya V. ZAYTSEV • Rus Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü / Rusya
Prof. Dr. İrfan MORİNA • Priştine Üniversitesi / Kosova
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU • Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Miryana TEODİSİYEVIÇ • Belgrad Üniversitesi / Sırbistan
Prof. Dr. Müberra GÜRGENDERELİ • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN • Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖZER • İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Nebi MEHDİYEV • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Nikolay EGOROV • Çuvaş Sosyal Bilimler Enstitüsü / Çuvaşistan-Rusya
Prof. Dr. Osman AKANDERE • Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KÖSE • Polis Akademisi
Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Özlem ÇEVİK • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Refik MUHAMMETŞİN • Tatar Devlet SBÜ/ Tataristan-Rusya
Prof. Dr. Rıdvan CANIM • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Smail ÇEKİÇ • Sarajevo Üniversitesi / Bosna-Hersek
Prof. Dr. Tilla Deniz BAYKUZU • Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Vitaliy RODİONOV • Çuvaş Devlet Üniversitesi / Çuvaşistan -Rusya
Prof. Dr. Yüksel TOPALOĞLU • Trakya Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. Adem ÖLMEZ • İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK • Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU • Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Burhan SAYILIR • Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Durmuş ARIK • Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU • Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Funda SELÇUK ŞİRİN • Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Gültekin AKENGİN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan EKİNCİ • Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Murat ÖNTUĞ • Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR • İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN • Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ozan YILMAZ • Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Özlem ERCAN • Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Petru GOLBAN • Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Salim ÇONOĞLU • Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Salime Leyla GÜRKAN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Tatiana GOLBAN • Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah BAY • Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Doç. Dr. Abdurrahman DEVECİ • Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Alize CAN RENÇBERLER • Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Cansu Özge ÖZMEN • Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Ertuğrul KARAKUŞ • Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU • Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Mesut KULELİ • Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Mine ERSEVİNÇ • Bursa Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Nadir YURTOĞLU • Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Sezai ÖZTAŞ • Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Şermin KALAFAT • İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Tahir AŞİROV • Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Abidin KARASU • İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Anıl YENİGÜL • Trabzon Üniversitesi
Dr. Burcu TAŞKIN ÇÖMLEKÇİ • Kırklareli Üniversitesi
Dr. Ercan PETEK • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Kutlu AKALIN • İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Nesrin AKKOR • Kırklareli Üniversitesi
Dr. Niyazi ADIGÜZEL • Kırklareli Üniversitesi

Dr. Özlem AYILDAK • Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Serkan GÜNDÜZ • Bursa Uludağ Üniversitesi
Dr. Turgay AKKUŞ • Bursa Uludağ Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Ali TEKİN

Müslüman Seyyahların Gözünden Kütahya ve Çevresindeki Mimari Yapılar

Architecture Buildings in Kütahya and Surrounding from the Eyes of Muslim Travelers.....

1-30

Nihal KARDORUK

Yeni Bulgularla Birlikte İznik (Nicaea) Roma Tiyatrosu Kullanım İşlevleri ve Mimarisi

Usage Functions and Architecture of the Roman Theater of Iznik (Nicaea) with New Findings.....

31-62

Buket KİTAPÇI BAYRI

Hadrianopolis/Adrianopolis Şehrinin Geç Roma İmparatorluğu ve Bizans Dönemlerine Ait Şehir Kuruluş Hikâyeleri

The Late Imperial Roman and Byzantine Foundation Stories of Hadrianople/Adrianople.....

63-74

Şeyma DEREÇİ

Batum Limanı'nda Osmanlı Vapur Seferlerinin Başlamasına Dair Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Introduction of the Ottoman Steamer Service to the Port of Batumi.....

75-92

Turgay AKKUŞ

İstatistiksel Verilerin Işığında Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümünde Bursa'daki Başlıca Sanayi Sektörlerinin Durumu

The Status of Main Industrial Sectors in Bursa on the Tenth Anniversary of the Republic in the Light of Statistical Data.....

93-127

Mustafa Yunus GÜMÜŞ

Şeyhî'nin "Bana" Redifli Gazelini Metin Merkezli Okuma

Text-Centered Reading of Şeyhî's Ghazal Which Rhymes "Bana".....

129-157

Yeşim TÜKEL KANRA

Stefan Zweig'in *Olağanüstü Bir Gece* Adlı Eserinin Yeniden Çevirileri Üzerine Bir İnceleme
A Study on Retranslations of Stefan Zweig's Phantastische Nacht to Turkish..... 159-182

Pınar KAYA TAN

Irak Selçuklu Bürokrasisindeki Rekâbet
The Rivalry in İrak Saldjukid Bureaucracy..... 183-197

Cenk AÇIKGÖZ

Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa'nın (Ö. 1764) Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği
Life, Works and Literary Personality of Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa (died 1764)..... 199-234

Sabri Can SANNAV

Gaspralı İsmail Bey'in (1851-1914) Yazılarında Eğitim ve Kültür Temelli Faaliyetlerin Yeri
Educational and Cultural Based Activities in the Writings of Ismail Gasprinsky (1851-1914)..... 235-250

Nurettin HATUNOĞLU

Özbekistan'da Süreli Yayın Hayatının Gelişim Süreci (1870-1940)
The Development Process of Periodical Broadcasting in Uzbekistan (1870-1940)..... 251-278

Tayfun BARIŞ

Şöhret Doğruyol Sağbaş'ın *Ütopyaya Yolculuk* ile *Androtopyaya Yolculuk* Adlı Eserlerinde Teknolojiye Bağlı Bilim-Kurgu ve Ütopik-Distopik Unsurların Kullanılışı
The Use of Technology Related Science Fiction and Utopian-Dystopian Elements in Ütopyaya Yolculuk and Androtopyaya Yolculuk by Şöhret Doğruyol Sağbaş..... 279-299

Fatoş Işıl BRITTEN - Aslı ARABOĞLU

Türk Edebiyat Dizgesinde Çeviri Bir Mektup Roman: *Lady Susan*
An Epistolary Novel in the Turkish Literary System in Translation: Lady Susan..... 301-318

Harun BEKİR

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Sesletim ve Sesbilgisel Bozukluklar: Plovdiv Paisiy Hilendarski Üniversitesi Örneği
Photography and Photographic Disorders in Teaching Turkish as a Foreign Language: The Case University of Plovdiv Paisii Hilendarski..... 319-326

Kitap İncelemesi / Book Review

Baran BARIŞ

Bir İlk Kitap: Terimbilimi

An Avant-GardeBook: Terminology

Karaman, Burcu İlkay, *Terimbilimi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları,

İstanbul, 2018, 192 sayfa, ISBN: 978-605-9521-74-1..... 327-334

Araştırma Makalesi / Research Article | DOI: 10.33207/trkede.1004011

MÜSLÜMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN KÜTAHYA VE ÇEVRESİNDEKİ MİMARİ YAPILAR

*Architecture Buildings in Kütahya and Surrounding
from the Eyes of Muslim Travelers*

Ali TEKİN*

ÖZ: Bu çalışma, farklı zaman diliminde Kütahya ve çevresini ziyaret eden, Şihabeddin b. Fazlullah El Ömerî, Matrakçı Nasuh, Kudbüddin Mekki, Aşık Mehmed, Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi, Ebû Bekir b. Behrâm, Şemseddin Sâmi, Ali Cevad ve Mehmed Ziya'nın bölgedeki mimari eserler hakkındaki izlenimlerini ele almaktadır. Kütahya'nın Selçuklu döneminde ticaret yolu üzerinde olması, Germiyanogulları Beyliğine başkentlik yapması ve uzun bir süre Anadolu eyaletinin merkezi olması sebebiyle seyyahların uğrak yerlerinden biri olmuştur. Bu seyahatler 14. yüzyılın ilk yarısında başlamış olup, 16.-17. yüzyıllar arasında yoğun olarak gerçekleşmiştir. Çalışmanın amacı, Türk dönemine ait mimari eserleri, seyahatnameler üzerinden okuyarak bölgenin mimari abidelerine ilişkin bilgiler elde edilmesini sağlamaktır. Seyahatnameler, kadim Anadolu coğrafyasının yazılı kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir. Bu eserler müelliflerinin gözlemlerinden ve yöre halkından elde ettikleri bilgilerden oluşmaktadır. Seyahatnameler mimari anlamda çoğunlukla yüzeysel bilgiler içermesinin yanı sıra, kapsamlı bilgiler de içermektedir. En kapsamlı bilgiler, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde yer almaktadır. Özellikle Evliya Çelebi'nin eserinde, mimari yapılarla ilgili olarak yapıldığı dönem, kitabe, bâni, mevcut durum, malzeme ve süsleme gibi özellikler belirlenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kütahya, Seyahatname, Seyyah, Mimari, Yol Ağı

ABSTRACT: The present study focuses on the impressions of Şihabeddin b. Fazlullah El Ömerî, Matrakçı Nasuh, Kudbüddin Mekki, Aşık Mehmed, Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi, Ebû Bekir B. Behrâm, Şamseddin Sâmi, Ali Cevad and Mehmed Ziya, who have visited Kütahya and its surroundings, on architectural works around this city. Kütahya has been one of the most popular places for travelers due to its location on the trading route in the Seljuk period and its being the capital of the Germiyans Principality and the Anatolian state. These journeys started in the first half of the 14th century, and occurred extensively over the 16th and 17th centuries. The aim of the present study is to obtain information about the architectural monuments of the region via architectural works of the Turkish period through travelogues. Travelogues have an important role among the written sources of ancient Anatolian geography. These works consist of observations of their authors and information obtained from local people. In addition to the inclusion of a significant amount of superficial

* Dr., KONYA, ali_tekin_2006@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9190-347X

Geliş Tarihi / Received: 03.10.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 22.12.2021

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

information, travelogues also contain extensive information. The most comprehensive information take place in the Evliya Çelebi travelogues. Features related to architectural structure such as the period of its construction, the inscription, patron, current situation, materials, and decorations can be determined especially in Evliya Çelebi's Works.

Keywords: Kütahya, Travel-Book, Traveler, Architectural, Road-Network

Giriş

Belirli amaçlar doğrultusunda yazılan seyahatnameler, tarihi belge niteliği taşıyan kaynaklar arasındadır. Anadolu, coğrafi konumundan ötürü, 10. yüzyıldan itibaren Müslüman seyyahlar tarafından incelenen bölgelerdendir (Madran, 1985: 1304). Ticaret, askeri sefer, haberleşme ve hac seferi gibi amaçlarla da kullanılan Anadolu yol ağı (Taeschner, 2010: 69-108) üzerinde Kütahya¹ şehri de bulunmaktadır. Kütahya, 13. ve 14. yüzyılda Suriye'den başlayıp, İstanbul'a ulaşan ticaret yolu üzerinde bulunuyordu (Erkiletlioğlu, 1993: 167-168). Germiyanogulları Beyliğine başkentlik yapan şehir, Osmanlı döneminde ise Anadolu eyaletinin merkezi durumundaydı (Yıldız, 1981-1982: 38-120). Bu özellik, şehrin kavşak noktası üzerinde yer almasını sağlamıştır. Osmanlılar döneminde hac yolu olarak kullanılan ilk güzergâh Konya, Iğın, Akşehir, İshaklı, Afyon, Kütahya, İnönü, Bozhüyük, İznik, İzmit üzerinden İstanbul'a ulaşıyordu (Özergin, 1959: 141).

Birbirinden farklı içeriğe sahip seyahatnameler, Kütahya ve çevresinin mimari eserlerini tanımamıza olanak sağlamaktadır. Bu nedenle çalışmada, Müslüman seyyahların eserlerinde bahsettiği mimari yapılarla ilgili gözlemleri kronolojik sırayla ele almaya çalışacağız. Yabancı seyyahlar ayrı bir çalışmanın konusunu oluşturacak şekilde geniş kapsamlı olduğu için, konu Müslüman seyyahlarla sınırlandırılmıştır.

Dini Yapılar

Camiler/Mescitler

Matrakçı Nasuh'un, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1533-1536 yılları arasında çıktığı ilk İran seferinin anlatıldığı "Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultan Süleyman Han" adlı eserde, ordu Üsküdar'dan yola çıkarak İzmit, İznik ve İnönü üzerinden Kütahya'ya ulaşmıştır (Yurdaydın, 1976: 42). Nasuh'un resmettiği minyatürde Kütahya için belirlenebilen cami ve

¹ Kütahya seyahatnameleri ile ilgili halk kültürü ve halk bilimi hakkında detaylı bilgi için bk. Kazım Toylan, *Seyahatnamelerde Kütahya*, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2019; Evliya Çelebi seyahatnamesinin sosyoloji açısından incelenmesi için bk. Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi Kütahya'da", *DEÜİFD*, XXVI, 2007, s. 83-120.

mescitler Kale-i Bala Cami, Ulu Cami, İshak Fakih Cami veya Kurşunlu Cami ve Karagöz Paşa Cami'dir. Kale-i Bala Cami, kare planlı, düz örtülü, ön cephesinde giriş açıklığı ve giriş açıklığının sağ ve sol üzerinde pencere açıklıkları, solunda ise tek şerefeli sade bir minare bulunur (Yancı, 2021: 35). Kentin üst orta kısmında çift kubbeli ve kubbelerin ortasından minare yükselen yapı Kütahya Ulu Camisi'dir (Yancı, 2021: 39). Tepenin aşağısında tasvir edilen, üzerinde dört pencere açıklığı bulunan kasnaklı bir kubbeyle örtülü, kalın bir silme şeridiyle çevrili ve basık kemerli bir taçkapısı ve kuzeybatı cephesinde yuvarlak kemerli giriş açıklığına sahip tek şerefeli bir minareye sahip caminin İshak Fakih Camisi ya da Kurşunlu Camisi olduğu anlaşılmaktadır (Yancı, 2021: 51). Kütahya Ulu Camisi'nin alt çaprazında bulunan Karagöz Paşa Cami, dikdörtgen formlu tek kubbeli ve tek şerefeli minaresi olan bir yapıdır (Yancı, 2021: 62).

1557 yılında, Kanuni Sultan Süleyman'a elçi olarak gönderilen Kudbüddin Mekki, Mekke'den yola çıkmış, sırasıyla Medine, Tebük, Maan, Şam, Humus, Hama, Halep, Adana, Kölek Boğazı, Sarıışık, Gâvursandık, Ulukışla, Ereğli, Karapınar, Sarohan, Miskir, Bozok, Ilgın, Karahisar, Döğler, Saka, Kütahya üzerinden İstanbul'a ulaşmıştır (Ekrem Kâmil, 1937: 20). İlk olarak Sakaçiftliği'ne² uğrayan Mekki, burada 1542 senesinde Alay Bey tarafından yaptırılmış bir cami olduğunu belirtmektedir. Kütahya'da ise Sultan Germiyan'ın yaptırdığı üç cami³ bulunmaktadır (Ekrem Kâmil, 1937: 36-37).

Menazırü'l-Avâlim adlı eserini 1596-1597 yılları arasında tamamlayan Aşık Mehmed'in (Ekrem Kâmil, 1937: 18) Kütahya hakkında bilgileri, Eskişehirli Mevlevi dervişi Yusuf'tan dinleyip aktardığı anekdotlardan oluşmaktadır. Kütahya Ulu Cami ile ilgili olarak Germiyanoglu yapısı olduğu şeklinde malumat verilmiştir (Ak, 1999: 411).

Kütahya Ulu Camisi'nin Germiyanoglu yapısı olduğuyla ilgili benzer bilgi, Kâtip Çelebi'nin Cihannüması'nda da geçmektedir. Diğer cami ise Karaca Paşa Camisi⁴'dir. Kâtip Çelebi'nin ismen bahsettiği Eminzade Cami, Yorgancızade Cami, Monla Vacid Cami ve Kadıasker Halil Çelebi Cami

² Sakaçiftliği, Kütahya'nın merkez köylerinden biridir.

³ Bu camiler muhtemelen şunlardır: Kurşunlu Cami (1377-78), İshak Fakih Cami (1433-34), Saray Cami (1487-88).

⁴ Karagöz Ahmed Paşa Cami'dir.

medrese yapılarıdır. Kâtip Çelebi'de ismi geçen bir diğer cami ise Yoncalı'dadır⁵ (Kâtip Çelebi, 1145: 632).

21 Mayıs 1671 tarihinde İstanbul Kartal'dan yola çıkarak İznik, Yenişehir, Bursa, İnegöl üzerinden Çukurca'ya⁶ ulaşan Evliya Çelebi, burada bir cami bulunduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 1935: 15). Daha sonra Tavşanlı'ya uğrayan Çelebi, “çarşı içinde bir cami”⁷ olduğunu söylemektedir. Çelebi'nin Tavşanlı'dan sonraki güzergâhı Şeyh Ömer⁸ olmuştur. Burada da bir cami bulunmaktadır (Evliya Çelebi, 2005: 12).

Evliya Çelebi, merkezde on bir adet Cuma camisi bulunduğunu belirtmektedir:

“Ulu Cami, şehrin en büyük selatin camisidir. Yıldırım Bayezid döneminde yapımına başlanan cami, Şehzade Musa Çelebi döneminde tamamlanmıştır. Cami, Mimar Sinan tarafından tamir edilmiştir. Uzunluğu yüz seksen kademe ve genişliği doksan ayaktır. Toplam yirmi bin kişi alır.⁹ Caminin üç giriş kapısı mevcuttur. Beşer kademe taş merdivenle ana girişe ulaşılır. Mekân, elli yedi çam direk üzerine harpuşa tavan kubbedir ve iki tarafında mihraba kadar uzanan mahfiller vardır. Yapıda toplam altmış dört demirli pencere bulunmaktadır. Mihrabı ve minberi yenidir. Kagir olarak yapılan caminin üzeri kurşun örtülüdür. Caminin avlusu yoktur. Önünde son cemaat yeri ve sol tarafta da bir minaresi vardır” (Evliya Çelebi, 2005: 14-15).

“Balıklı hamamının yanındaki Sultan Keyhüsrev Şah Camisi'dir.¹⁰ Avlusuz caminin kible kapısı üzerinde inşa kitabesi vardır”:

“Büniye fi haze'l-mescidi'l-mübarek
El-mu'azzam es-sultanu'l-a'zam zıllullahi fi'l-alem
Gıyasu'd-dünya ve'd-din Ebü'l-feth Keyhüsrev bin Keykubad,
Tarihu şehri Şevval, sene erba'a ve selâsine ve sitte mie”¹¹

⁵ Bu yapı Yoncalı Alaeddin Cami'dir (Uzunçarşılı, 1932: 21).

⁶ Çukurca, Domaniç'e bağlıdır bir beldedir.

⁷ Tavşanlı'da 17. yüzyıldan önce yapılmış iki cami vardır: Kavaklı Cami (1118) ve Ulu Cami (1430) Anonim, “Tarihi Camiler”, *Tavşanlı Araştırmaları Dergisi*, 1, 2011, s. 20-21.

⁸ Bugünkü merkeze bağlı Seyitömer Köyü'dür.

⁹ Doğrusu iki bin kişi olmalıdır Ara Altun, “Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi Bir Deneme”, *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*, Kütahya Belediyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1981-1982, s. 204-205.

¹⁰ Bu yapı Balıklı Cami'dir.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı'da kitabe şu şekildedir:

Fi eyyamı devleti es-sultan el-azam zilullah
Fi el-âlem Gıyasu'd-dünya ve'd-din Ebü'l-feth Keyhüsrev
Keykubad eyyeda'llahu saltanatahu amere bi-imareti el-mescid
El-emir el-isfehşalar el-ecel el-kebir İmadeddin
Hezar Dinari bi-tarih Şevval seneti erba ve selâsine ve sittemie (Uzunçarşılı, 1932: 22).

“Sol tarafta yer alan tuğla minaresinin kapısı üzerinde de ikinci bir kitabe söz konusudur”:

“Zer u zîver değıldir deyüben deyen dest-i gayb ârif,
Yazar tarihini Bihal: Ta’ala şânuhu ekber,
Sene 1052” (Evliya Çelebi, 2005: 15).

“Karagöz Paşa Camisi’nin kapısı üzerindeki kitabe şu şekildedir”:

“Çün tamâm etdi Râbi’a Hatun
Hak ata ede ruhuna rıdvân
Olmağıyçün minareye tarih
Dedim ana makam-ı medd-i ezan
Sene 1061¹²” (Evliya Çelebi, 2005: 15).

“Zereğen mahallesinde¹³ olan cami, Kara Mustafa Bey Camisi’dir.¹⁴ Halk arasında Hisar Bey Cami derler. Cami, banisi tarafından Anadolu valisi iken yapılmıştır. Avlusunda şadırvanı ve bir minaresi bulunmaktadır. Minaresinin benzerinin Kütahya’da yoktur. Vakıf mallarına bakma görevi üzerimde olup bir hayli yerlerini tamir ettik. Arasta içinde Takyeciler Cami¹⁵ olarak anılan cami, kagir ve üzeri ahşap örtülüdür. Müezzin mahfili iki adet ahşap oymalı sütun¹⁶ tarafından taşınmaktadır (Altun, 1981-1982: 234). İshak Fakih Camisi’ne, Tabakhane Cami de derler. Kagir ve oldukça sağlam olan yapı fevkani olup avlusuzdur. Üzeri ise kiremit kaplıdır. Yeni mahallede Hüseyin Paşa Cami, kurşun örtülüdür. Yukarı kalede Sultan Germiyan Süleyman Han Camisi’nin¹⁷ kapısı üzerindeki kitabe şu şekildedir:”

“Ammera haze’l-mescide’l-mübârek Sultanü’l Germiyanıyye Süleyman bin Mehmed bin Ya’kup Ebbedallâhu mülkehu fi şuhûri sene seb’ ve seb’in ve seb’i mie¹⁸” (Evliya Çelebi, 2005: 15).

“Meydan mahallesinde Bey Camisi’nin¹⁹ kagir kubbesi kurşunla kaplıdır. Emir Şeyh Tekkesi Camisi²⁰ ise kurşunsuz bir camidir. Hızırlık Mescidi bir küçük zaviyedir. Kapısı üzerindeki kitabe şu şekildedir”:

“Fî eyyâmi devleti sultanu’l-a’zam zıllullhi fi’l-alem
Gıyasu’d-dünya ve’d-din Ebü’l-feth Keyhüsrev bin Keykubad e’azzallâhu
ensarehu
Ve bi-imareti haze’l-mescidi’l-mübârek el-abdü’z-za’if el muhtâc

¹² Çelebi’nin, Karagöz Paşa Cami olarak verdiği kitabe Hatuniye Cami minaresine aittir.

¹³ Evliya Çelebi’nin saydığı mahalleler arasında olmayıp, bu mahalle Saray Mahallesi’dir.

¹⁴ Bu yapı Saray Cami’dir.

¹⁵ Bu cami Timurtaş Paşa (Takkeçiler) Cami’dir.

¹⁶ Bugün hiçbir iz kalmamıştır.

¹⁷ Bu cami Yukarı Kale Cami’dir.

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı’da kitabe şöyledir: Ammera haze’l-mescide’l-mübârek hazret el el emirü’l kebir a’delle’l-vera Sultanü’l Germiyanıyye Süleyman bin Mehmed bin Ya’kup Eyyedallâhu memleketehu fi şuhûri seneti tis’a ve seb’in ve seb’a mie (Uzunçarşılı, 1932: 76)

¹⁹ Bu cami Arslan Bey (Meydan) Cami’dir.

²⁰ Yapı muhtemelen Balıklı Tekkesi (XV. yüzyıl)’dir.

İmâmeddîn Hezârdînar bi-tarihi sene ihda ve erba'in ve sitti mie" (Evliya Çelebi, 2005: 15).

Çelebi'de ismi geçen mescitler şunlardır: "Bölükçüler Mahallesi Mescidi²¹ (Varlık, 1988: 260), Gûnân Mahallesi Mescidi²² (Varlık, 1988: 256), Ahi Mustafa Mescidi²³ (Ayhan, 2020: 52-53), iki adet ve Paşa Mahallesi Mescidi²⁴ (Varlık, 1988: 261), ile otuz yedi mahallede birer mescit...".²⁵ (Ayhan, 2020: 46-57), Çelebi, şehirde on üç kagir minare olduğunu ve bunların kurşun örtülü olduğunu söylemektedir (Evliya Çelebi, 2005: 15).

Evliya Çelebi, Kalburcu köyünde Selim Han'ın şehzadeligi sırasında inşa ettirdigi bir mescit bulunduğunu yazmaktadır (Evliya Çelebi, 2005: 18).

Altıntaş Kasabasına²⁶ da uğrayan Evliya Çelebi, burada da bir cami bulunduğunu söylemektedir (Evliya Çelebi, 2005: 19).

Gediz'in²⁷ yirmi camisi bulunduğunu söyleyen Evliya Çelebi, en eskisinin Mahkeme yakınındaki Hacı Mustafa Cami olduğunu belirtmektedir.

Kurşun örtülü caminin kapısı üzerindeki kitabe şöyledir:

"Kad benâ lillâhi dâra's-salihîn
Sahibü'l-hayr innehâ min nefsiküm
Kile fi itmâmihâ ya âbidîn
Câ'e tarih innehâ hayrun leküm
Sene 957" (Evliya Çelebi, 2005: 25).

Çarşı içindeki Gazanfer Camisi'nin Anadolu'da Tire ve Manisa'da benzeri yoktur. Kurşun örtülü caminin kapısı üzerindeki manzum kitabe şu şekildedir:

"Gazanfer sahibü'l-ihsâni ve'l-cûd

²¹ 1571 tarihli evkaf defterinde evkaf-ı mescid-i mahalle-i Börekçiler şeklinde kayıtlıdır. Muhtemelen günümüze ulaşamamıştır.

²² 16. yüzyıla ait tahrir defterlerinde Güne-oğlu Mahallesi Mescidi şeklinde geçmektedir.

²³ Börekçiler mahallesinde Ahi Mustafa adına iki sokak bulunmaktadır. Mescidin ve zaviyenin iki binadan oluştuğu sonucuna varabiliriz. Yıkılan zaviyenin yerinde bugün İş Merkezi bulunmaktadır.

²⁴ 1571 tarihli evkaf defterinde Paşam mahallesi mescidi olarak geçmektedir. Kurşunlu veya Kasım Paşa Cami isimleriyle de bilinmektedir.

²⁵ Bu zaviyeler Ahi Elvan, Ahi Erbasan, Ahi Evren, Ahi Güveği, Ahi İzzeddin, Paşam Sultan, Güzelim Şeyh, Abdal Ece, Pirlar, Düşenbe Bacı Fakra'dır.

²⁶ Altıntaş Köyü, Altıntaş İlçesi'ne bağlıdır.

²⁷ Bugünkü Gediz'e bağlı Eskigediz Beldesi'dir.

Kodu erbâb-ı hayrat içre bir ad
Görüp Azmî dedi tarihin anın
Zehî cami'-i nişân-ı cennet-âbâd
Sene 998” (Evliya Çelebi, 2005: 25).

Çelebi, daha sonra Gûrlük Köyü’nde²⁸, Üçbaş Köyü’nde²⁹ ve Kalkanlı Köyü’nde³⁰ birer cami bulunduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2005: 26).

Müellifin sonraki durağı Simav olmuştur.

“Şehirde dört cami, on üç mescit bulunmaktadır. Ulu Cami, Melik Balad Babık Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Şehre hâkim bir noktada olup, üzeri toprak örtülüdür. Tuğla minaresi Niksar’daki Danişmend eserlerini andırmakla beraber onlardan süslüdür. Şerefesi oyma demir kafeslidir. Caminin kapısı üzerindeki tamir kitabesi şöyledir”:

“Sâhib-i cami'-i şerif Çavuş Süleyman Beğ
Sene (...)” (Evliya Çelebi, 2005: 26).

“İnşa kitabesi”:

“Kad temme cami’uş-şerifu bi’avnillâh
Hatta yusalli fihi bi-zikri ismillâh
Allahüme tekabbel ibâdetehu li-ibâdillâh
İnnemal-amalu bin-niyati kale Resûlullâh
Ve in kâne lillahi feâne lehu lillâh
Ve ya’lemü’t-tariha dâmehu el-hayru lillâh
Sene 996” (Evliya Çelebi, 2005: 26).

“Tabakhane yakınında Eski Cami bulunmaktadır. Çarşı içindeki ise fevkani bir yapı olan Yeni Cami vardır. Altında dükkanlar bulunur ve camiye iki tarafından yirmi taş merdivenle ulaşılmaktadır. Bugüne tarih ettik”:

“Evliya dedi cami’e tarih
Olmuş itmâm bu makâm-ı bâlâ
Sene 1081” (Evliya Çelebi, 2005: 26-27).

“Çarşının yukarı başındaki Hacı Pir Ahmed Ağa Cami tek katlıdır” (Evliya Çelebi, 2005: 27).

Şemseddin Sâmi tarafından kaleme alınan Kâmûsü’l-a’lâm adlı eser, bir tarih ve coğrafya sözlüğüdür (Uçman, 2010: 521). Şemseddin Sâmi, Kütahya’yla ilgili olarak “şehrin en büyük camisi Yıldırım Sultan Bayezid Han’ın inşa ettirdiği Ulu Cami’dir” şeklinde malumat vermektedir (Şemseddin Sâmi, 1314: 3910).

²⁸ Bugünkü Gediz ilçesinin Gürlek Köyü’dür.

²⁹ Bugünkü Şaphane ilçesinin Üçbaş Köyü’dür.

³⁰ Bugünkü Simav ilçesinin Kalkan Köyü’dür.

Mehmed Ziya, Mevlevî büyüklerinin biyografilerini kapsayan eseri matbaada kaybolunca, daha küçük hacimde olmak üzere “Bursa’dan Konya’ya Seyahat” (1910-1911) adlı eserini meydana getirmiştir (Eyice, 2000: 559). Mehmed Ziya, Kütahya’yla ilgili bilgileri Erguniye Zaviyesi Seccadenişin Vekili Hüsameddin Çelebi Efendi’den almıştır (Mehmet Ziya, 2008: 246-247):

“Sultan Yıldırım Bayezid Han’ın yaptırdığı Ulu Cami, altı adet yekpare mermer direk üzerine oturtulmuş on iki kubbeli ve tek minarelidir. Cami, padişah (II. Abdülhamid) yardımıyla tamir ettirilmiştir. Selçuklu emirlerinden İmâdeddin Hezar Dinar tarafından Hacı İbrahim Mahallesi’nde inşa ettirilen iki katlı hem kubbeli hem çatılı ve tek minareli Sadeddin ve Balıklı Camileri ile Kaditler ve Çatalçeşme Camileri de bahse ve ziyarete değer yapılardır. Bunlardan Sadeddin Camisi, sonradan Derviş Paşa tarafından tamir edilmiş ise de daha sonraları çıkan bir yangında mahvolduğundan, merhum İşkodralı Hasan Paşa tarafından yeniden yaptırılmıştır. Şehreküstü Mahallesi’ndeki Alo Paşa Camisi, Anadolu Valisi Kürt Alo Paşa tarafından bina edilmiş; fakat zamanla harap olduğundan, gayretli halkın yardımıyla yeniden tamir edilmiştir. Bu caminin içi Kütahya’nın eski nefis eserlerinden olan çinilerle süslenmiştir. Börekçiler Mahallesi’nde, Molla Celal Hazretleri’nin yaptırdığı Şengül Camisi ile İshak Fakih Camisi (1433), Timurtaş Paşa’nın kiliseden çevrilmiş mescidi, eski vezirlerden Karagöz Ahmed Paşa’nın yaptırdığı Karagöz Ahmed Paşa Camisi, Arslan Bey’in Yukarı Kale Camisi³¹ (Altun, 1981-1982: 194), Servi Mahallesi’nde medreseye bitişik Çağalazade Rüstem Paşa Camisi, Saray Mahallesi’nde biri büyük, beşi küçük kubbeli ve içi Kütahya yapımı çinilerle süslü Saray Camisi, faziletli Mevlevî hanımlardan Âbide (Kâmile) Hatun’un yaptırdığı kubbeli ve tek minareli Hatuniye Camisi, Arslan Bey’in yaptırdığı tek kubbe ve minareli Meydan Camisi şehirdeki camilerdir” (Mehmet Ziya, 2008: 244-245).

Kiliseler/Tapınaklar

Evliya Çelebi, merkezde üç Ermeni, iki Rum kilisesi olduğunu arz etmektedir (Evliya Çelebi, 2005: 17).

Mehmed Ziya Çavdarhisar Aizonai Antik Kenti hakkında şu malumatları vermektedir:

“Çavdarhisar’da Jüpiter adına, beyaz mermerden inşa edilmiş bir tapınak bulunmaktadır. Kuzeybatıya doğru planı dörtgen bir binaya rastlanır, burası bazilika ya da pazar yeri olmalıdır. Daha kuzeyde at meydanı ve bitişğinde bir dağ eteğinde tiyatro harabesi görülmektedir. Üstündeki tepede ise birçok mezar bulunmaktadır. Tapınak 36.912 m uzunluğunda, 21. 962 m enindedir. Cellanın altında yeraltına inen, kemerli bir mağara vardır. Tapınak, İyon düzeninde ve cephesini süsleyen sütunlar, yekpare mermerden olup 8.520 m yüksekliktedir” (Mehmet Ziya, 2008: 230-232).

³¹ Yukarı Kale Cami, Germiyanoğlu Süleyman Şah tarafından yaptırılmıştır.

Türbeler/Ziyaretgâhlar

Evliya Çelebi, merkezdeki türbe ve ziyaretgahlar hakkında şunları aktarmaktadır:

“Sultanbağı mezarlığı içinde Hızırlı Şeyh Sultan ve Ahi Evran Sultan; Taşoluk mahallesinde Acem Sultan ve Güzelim Sultan; Ahi Mustafa mahallesinde Ergun Çelebi; Şeyh Ahmed, Pirlar mahallesinde Ahteri ve Kalburcu köyünde Şeyh Ahmed Kalburcu³² (Türkel, 2016: 50-51); Balıklı Hamam yakınındaki türbe³³; Pirlar Sultan (Karadonlu Sultan)³⁴; Şam mahallesinde Şeyh Seyyid Nureddin Sultan³⁵; İshak Fakih imaretinde Germiyanoglu Sultan Yakup; Molla Vahid Paşa Medresesi; Lâleli Çeşme mahallesi yakınında Küçük Dede; Saray Cami mezarlığında Molla Firâkî Efendi; Ahi Evran Sultan; Meydan mahallesi mezarlığında Hacı Bayram Sultan; İshak Fakih Cami; Hızırlık Sultan, Hezardinar Sultan ve Şeyhi” (Evliya Çelebi, 2005: 18).

Çelebi, Seyitömer Köyü’nde yol üzerinde Şeyh Ömer’in Türbesi’nin kubbeli olduğunu söylemektedir (Evliya Çelebi, 2005: 12). Çelebi, Simav türbeleriyle ilgili olarak Karşıyaka Dağı’nda Âl-i Âbâ Hazret-i Hacı Baba³⁶ (Aday, 2013: 679), aşağı şehre yakın Cavlı Sultan³⁷ (Aday, 2013: 682), Cavlı mahallesine yakın Şeyh Zekeriyâ Efendi³⁸ (Aday, 2013: 678) ve yine bu mahallede Şeyh İlâhî Simavî isimlerinden bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 2005: 28).

Mehmed Ziya merkezdeki türbelerle ilgili olarak şunları aktarmaktadır: “Kendi yaptırdığı altı kubbe ve bir mutfaktan ibaret dergâh ve caminin kible tarafındaki köşede yatan merhum Yakub Çelebi, İshak Fakih Mahallesi’nde İshak Fakih, Evran Mahallesi’nde Ergun Hazretleri’nin dostlarından Ahi Evran türbelleri” (Mehmed Ziya, 2008: 261).

Hankahlar/Zaviyeler/Tekkeler

Evliya Çelebi’de merkezde altı tekke ismi geçmektedir. “Kapan Hanı yakınında Mevlevihane Tekkesi, hücreleri, semahanesi ve mutribhanesiyle³⁹

³² Bugünkü merkez Sofça Köyü’nde yer alan türbe, 1949 yılında baraj suları altında kalmaması için daha yukarı, Kütahya-Eskişehir karayolunun soluna, dağın eteklerine yerine aktarılmıştır.

³³ Türbeyi tespit edemedik.

³⁴ Bahsedilen yapı Karadonlu Türbesi’dir.

³⁵ Paşam Sultan Türbesi olarak da bilinir.

³⁶ Hacı Ahmed Efendi adıyla da bilinen türbe, Karşıyaka Mahallesi’nin güneyindeki yamaçta yer almaktadır.

³⁷ Evliya Çelebi’nin 1935 tarihli baskısında Cabı Sultan olarak geçmektedir. Karşıyaka Mahallesi’nde yer alan türbe Cabire Sultan adıyla bilinmektedir.

³⁸ Karşıyaka Mahallesi’ndeki yamaçta yer almaktadır.

³⁹ Mevlevihânelerde âyin sırasında neyzen, kudümzen, âyinhan vb.nin birlikte mûsiki icrâ ettikleri yerdir.

sağlam bir tekkedir” (Evliya Çelebi, 2005: 16). Mehmed Ziya’da ise bu yapı Erguniye Zaviyesi olarak anılmaktadır: “Birkaç sene önce (20. yüzyıl başları) yenilenmiş tamir edilmiştir. Bu zaviyenin türbesinde Çelebi Celaleddin Ergun Hazretleri gömülüdür. Hücre, semahane ve mutfaktan oluşan bir yapıdır” (Mehmed Ziya, 2008: 247).

Evliya Çelebi’de ismi geçen diğer tekkeler şunlardır: “Nalınlı Şeyh Tekkesi, Abdülkadir Cilâni Tekkesi, Şeyh Pasin Tekkesi, Hızırlık Tekkesi⁴⁰ (Zeyrek, Soyer, 2015: 119) ve Âl-i Abâ Bektaşiyân Tekkesi” (Evliya Çelebi, 2005: 16). Çelebi, Simav’da iki tekke bulunduğunu ve birinin Halveti Tekkesi adıyla bilindiği söylemektedir (Evliya Çelebi, 2005: 27). “Çukurca’nın Selim Baba Köyü’ndeki⁴¹ Selim Dede Tekkesi, türbe, mutfak ve derviş hücrelerinden oluşan bir yapıdır” (Evliya Çelebi, 1935: 15). Gediz’in Gürlek Köyü’nde de ise bir tekke bulunmaktadır (Evliya Çelebi, 2005: 26).

Evliya Çelebi’ye göre Sultan bağında bilinmeyen iki zaviye⁴² (Ayhan, 2020: 46) bulunmaktadır (Evliya Çelebi, 2005: 15).

Sivil Yapılar

Hanlar/Bedestenlar/Çarşılar

Mekki, Sakaçiftliği Köyü’nde cami karşısında bir han bulunduğunu belirtmektedir (Ekrem Kâmil, 1937: 36).

Evliya Çelebi, merkezde toplam on yedi han olduğunu ve her birinin kaleye benzediğini aktarmaktadır:

“Kapan hanı⁴³ (Karazeybek, 2011: 382) demir kapılı, avlusunda havuz ve üzerinde 12 sütun bulunan fevkani bir zaviyesi (mescidi) bulunan bir handır. Havuzunun fiskiyesinde insan kalınlığında su akar. Bu hanın dört tarafı iki yüz ocakla çevrelenmektedir. Hanın batı kapısı eşiğinde lacivert ile beyaz mermer üzerine celi hat ile yazılmış kitabesi şöyledir”:

“Bina-ı dilküşa (...)
İlâhi eylegil ma‘mur her sâl
N’ola geldi hakknda işbu tarih
Ki daim sa (...) ikbal
Sene 912”.

⁴⁰ Hızırlık Mescidi olarak da bilinmektedir.

⁴¹ Selim Dede Türbesi Çukurca-Muratlı (Bulamur) arasında bulunmaktadır. Bk. (<http://www.domanic.gov.tr/selim-dede>).

⁴² Bunlardan biri Ahi Arslan Zaviyesi olarak bilinmektedir.

⁴³ Bu han Karagöz Ahmet Paşa Hanı olarak da bilinmektedir.

“Çaşnigirbaşı Hanı, Bolvadanlı Hanı, Bostan Efendi Hanı, Osman Paşa Hanı, Rüstem Paşa Hanı, Serdar Hanı ve Acem Hanı diğer hanlardır” (Evliya Çelebi, 2005: 16).

Aşık Mehmed ve Kâtip Çelebi Kütahya için “bedestenleri vardır” şeklinde çoğul ifade kullanmışlardır (Ak, 1999: 411; Kâtip Çelebi, 1145: 632).

Evliya Çelebi, Çukurca köyünde üç adet kagir ve üzerleri kiremit örtülü han bulunduğunu söylemektedir (Evliya Çelebi, 1935: 15). Evliya Çelebi’ye göre şehir içindeki (Kütahya) iki bedesten kagir malzemeden yapılmıştır. “Büyük bedesten⁴⁴ Gedik Ahmet Paşa hayratıdır ve toplam sekiz yüz altmış dükkânı bulunmaktadır. En süslü çarşısı Haffâflar Çarşısı’dır” (Evliya Çelebi, 2005: 16-17). Evliya Çelebi’ye göre Simav’da iki han bulunmaktadır: “Biri Babık Bey’in, diğeri Kara Ahmet Paşa Hanı’dır” (Evliya Çelebi, 2005: 27). Çelebi, Gediz’deki han için “Gazanfer Ağa hayratıdır” demektedir (Evliya Çelebi, 2005: 25).

Medreseler

Matrakçı Nasuh’un resmettiği tek medrese Ulu Cami yanındaki Vacidiye Medresesi’dir. Kütahya Ulu Camisi’nin bitişiğinde, camiden daha anıtsal olan kare planlı, iki kubbeli bu yapı tasvirinde, yivli kubbeler, üçer pencere açıklıklı kasnaklar üzerine oturur. Yapının sivri kemerli alınlığı bulunan uzunlamasına dikdörtgen iki kanatlı kapısı vardır (Yancı, 2021: 47).

Kudbüddin Mekki, merkezde yedi medrese bulunduğunu kaydeder:

“En büyüğünde⁴⁵ (Altun, 1981-1982: 312) 40 Osmanî ile ders okutulmaktadır. İkinci medrese Yorgancıoğlu Medresesidir. Üçüncüsü Molla Vacid, dördüncüsü Sultan Beyazid’in eski kazaskeri Halil Çelebi’nin Medresesi’dir. Beşinci medrese Sultan Selim’in eski veziri Karaca Paşa’nındır⁴⁶ (Uzunçarşılı, 1932: 10), (Ekrem Kâmil, 1937: 37).

Diğer iki medresenin ismi geçmemektedir.

Evliya Çelebi’de de yedi medrese zikredilmiştir: “Ulu Cami’nin sol tarafına bitişik Germiyanoğlu Medresesi⁴⁷, Yıldırım Bayezid’in oğlu Şehzade Musa Çelebi tarafından tamir ettirilmiştir. Diğerleri Rüstem Paşa

⁴⁴ Diğer yapı, Küçük Bedesten adıyla bilinmektedir.

⁴⁵ Ara Altun, yıkıldığı sanılan İshak Fakih Medresesi’nin oldukça uzun ve geniş olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden, bahsedilen yapının İshak Fakih Medresesi olduğunu düşünüyoruz.

⁴⁶ Uzunçarşılı’ya göre bu medrese Karagöz Ahmed Paşa Medresesi’dir.

⁴⁷ Bu yapı, II. Yakup Çelebi Medresesi’dir.

Medresesi ve Molla Vâhid Paşa Medresesi⁴⁸ ve İshak Fakih Medresesi ve Karagöz Paşa Medresesi ve Şeyh Paşa Medresesi ve Haliliyye Medresesi'dir" (Evliya Çelebi, 2005: 15-16). Çelebi, Gediz'deki medrese için "Gazanfer Ağa hayratıdır" demektedir (Evliya Çelebi, 2005: 25). Mehmed Ziya, eserinde merkezdeki medreseleri şu şekilde nakletmiştir:

"Merhum Yakub Çelebi'nin yaptırdığı kagir medrese ile Abdülvacid'in yaptırdığı Emir Saveciye, namı diğer Vâcidiye Medresesi, Hacı İsmail Efendi adıyla tanınan Kürt Alo Paşa'nın ahşap medresesi, Timurtaş Paşa'nın Takvacılar Medresesi, Karagöz Ahmed Paşa'nın medresesi, yine Alo Paşa Medresesi, Ahmed Paşa'nın Darülhadis⁴⁹ (Dadaş vd., 2000: 30-31) ve Darülkurra Medreseleri, Çağalazade Rüstem Paşa'nın kagir ve ahşap medresesi, İshak Fakih'in kagir medresesi, Halil Kamil Paşa'nın ahşap medresesi, kazaskerlerden Halil Efendi'nin Halile adıyla meşhur medresesidir".

Sıbyan Mektepleri

Evliya Çelebi merkezde yetmiş sıbyan mektebinin⁵⁰ (Aydın ve Öntuğ, 2019: 18-25) bulunduğunu zikretmektedir (Evliya Çelebi, 2005: 16). Çelebi, Gediz'deki sıbyan mektebi için "Gazanfer Ağa hayratıdır" demektedir (Evliya Çelebi, 2005: 25).

Kütüphaneler

Mehmed Ziya'nın eserinde ismi geçen kütüphaneler şunlardır: Mevlevihane Kütüphanesi, Ulu Cami Kütüphanesi, Müftüzâde Molla İbrahim Bey'in Kütüphanesi (Mehmed Ziya, 2008: 246).

İmaretler

Evliya Çelebi'ye göre merkezde iki imaret⁵¹ vardır (Evliya Çelebi, 2005: 16). Çelebi, Gediz imareti için "Gazanfer Ağa hayratıdır" demektedir (Evliya Çelebi, 2005: 25).

Saraylar

Evliya Çelebi merkezdeki saraylarla ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Yetmiş yedi kiremit örtülü saray bulunur. Ali Paşa⁵² Sarayı (Budak, 2015: 146), Germiyanogulları binasıdır. Alt ve üst katlarında üç yüz altmış odası, divanhaneleri, hamamları ve bahçesiyle eski bir saraydır. Halep Sarayı'nın

⁴⁸ Bu yapı Vâcidiye Medresesi'dir.

⁴⁹ Kütahya Ulu Cami civarında, Tevfik Ahmet Paşa tarafından yaptırılan medresenin; muallimhane ve sakahane ile birlikte vakfedildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁰ 18. yüzyılda varlığı bilinen eğitim yapıları şunlardır: Ahmet Paşa, Fatma Hatun, Hacı Pir, Haznedar Mehmet Ağa, Hisarbeyoğlu, İshak Fakih, Karagöz Ahmed Paşa, Lala Hüseyin Paşa, Sevim Hatun ve Şehreküstü mektepleridir.

⁵¹ Bu yapılar Germiyanoglu Yakup Çelebi ve İshak Fakih imaretleridir.

⁵² Bu kişi muhtemelen Kerimüddin Alişir Bey'dir.

meydanı kadar bir avlusu olup, kiremit değil kireç örtülüdür. İkinci mamur saray, Osman Paşa Sarayı, şehrin güneyinde, Sultanbağı deresi kenarında ve yüksek bir yerdedir. Kiremitle örtülüdür. Bugüne tarih ettik”:

“Bâreka’llah bu makâm-ı serbülend
Ermesin aslâ esâsına gezend
Kehkeşân-âsâ semâya ser çeküp
Zirve-i a’lâya salmışdır kemend
Evliyâ gördükde târihin dedi
Oldu itmâm ey beğim kasr-ı bülend
Sene 1082”.

“Diğer saraylar İftedioğlu Sarayı ve Saçlızade Hasan Ağa Sarayı’dır” (Evliya Çelebi, 2005: 14).

Kaleler

14. yüzyılda yaşamış ve Memlûkler döneminin önemli bir tarih ve coğrafya alimi olan Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, “Mesaliku’l Ebsar fi memâlik’il-emsar” adlı eserinde Kütahya Kalesi, ismen zikredilmiştir (Şihabeddin b. Fazlullah el Ömerî, 2014: 157). Matrakçı Nasuh tarafından resmedilen kalenin oldukça detaylı olarak resmedildiği anlaşılmaktadır. Tepe üzerinde gösterilen kale, çok sayıda burçla desteklenmiş olarak tasvir edilmiştir. Kalenin kente bakan sol alt tarafında bir kapısı vardır. Kalenin içerisinde öbekler halinde çok sayıda konut ve merkezi konumda gözükten bir de iç kale cami göze çarpmaktadır (Yancı, 2021: 26). Kâtip Çelebi, yüksek bir kaya üzerinde bulunan kalenin Germiyanoğulları dönemine ait olduğunu, iki kat suru ve iç kalesi olduğunu söylemektedir. Kalenin içinde akarsu ve Osmanlılardan kalma cami vardır (Kâtip Çelebi, 1145: 632). Kale hakkında en kapsamlı bilgiler ise Evliya Çelebi seyahatnamesindedir:

“Kale, 1315-1316 yılında Şah Yakup zamanında fethedilmiştir. Yalçın kaya üzerinde sağlam, taştan bir binadır. Toplam üç bin adım olup etrafında hendeği yoktur. Bugüne tarih ettik”:

“Evliyaya ism-i resmin sordular tarih için
İsmine dedi bu şeydâ kal’a-i gevher-nigîn
Sene 1082”.

“Aşağı yeni kale eski kalenin kuzey tarafındadır. 842 yılında Sultan Mehmed tarafından yaptırılmıştır. Yüz arşın miktarı kesme kaya hendeği vardır. Yine burada bir değirmen döndürecek kadar su kaynağı bulunmaktadır. Bu kısmın, su kaynağını içine almak için inşa edildiği anlaşılmaktadır. Aşağı kale, toplam yetmiş kule olup, her kule arası ikişer kulaçtır. Kalenin üç kapısı; doğu, güney ve kuzey yönlerinde olup, doğu kapısında beyaz mermerlerden aslan heykelleri mevcuttur. Aşağı hisarda bir tahta minareli mescit⁵³ ve kale içinden akan âb-ı

⁵³ Bu mescit Aşağı Hisar Cami’dir.

hayat⁵⁴ kale içindeki ve aşağı şehir içindeki değirmenlere gider. İç kale, aşağı kalenin güneyinde ve çepeçevre yirmi bin adımdır. Doğusunda küçük bir kapısı vardır ve kanatları camız derisiyle kaplanmıştır. Kapının iç yüzünde iki sarnıç, bir mescit⁵⁵ (Altun, 1981-1982: 198) ve sekiz hane yer almaktadır. Yukarı kalede Germiyanoglu Camii⁵⁶, bir mescit ve bir çeşme bulunmaktadır” (Evliya Çelebi, 2005: 13).

“Coğrafyacı Ebûbekir Efendi” adıyla da bilinen ve II. Süleyman’ın emri üzerine 1689’da kaleme aldığı “el-Fethu’r-rahmânî fî tarzi’d-Devleti’l-Osmânî” adlı eserde (Sarıcaoglu, 1994: 111), Ebû Bekir b. Behrâm, kaleyle ilgili olarak Kâtîp Çelebi’nin söylediklerine benzer şekilde yüksek bir kaya üzerinde iki kat suru ve iç kalesi bulunduğunu, yanında akarsuyu olduğundan söz etmektedir (Gülbal, 2019: 143). Şemseddin Sâmî kalenin Bizanslardan kalma olduğunu belirtmektedir (Şemseddin Sâmî, 1314: 3910). Kolağası Ali Cevad’ın hazırladığı Memâlik-i Osmâniyye’nin Târih ve Coğrafya Lugatı’nda (1889-1899) (Ak, 1993: 66) ise kaleyle ilgili olarak şunlar aktarılmaktadır:

“Bizans hükümdarları zamanında şekillenen kale bir tepenin üzerinde olup, burç ve kulelerle tahkim edilmiştir. Kalenin etrafındaki mahallede sütun başlıkları ile kolonlara bolca rastlanılmaktadır. Kale civarında mermer aslan heykelleri dikkati çekmektedir. Kalenin orta yerinde fark olunamayacak derecede harap bir kilise mevcut olup mahzeninde mezarlar bulunmaktadır” (Ali Cevad, 1314: 289).

Evliya Çelebi’ye göre Bizans dönemi yapısı olan Tavşanlı Kalesi⁵⁷, sağlam ve kagir bir binadır (Evliya Çelebi, 2005: 12).

Evliya Çelebi’nin Gediz Kalesi hakkında malumatı ise şöyledir:

“Kale şehrin doğusundadır. 1025 yılında, Celali isyanları sırasında, Sultan Ahmet’in vezirlerinden Kuyucu Murad Paşa tarafından tahrip edilmiştir. Kale hala sağlam olup, tamiri mümkündür. Kalenin en yüksek yerine halk arasında Canbaz Kulesi derler. Bu Canbaz kayası üstünde avlusuz ve daracık evler vardır. Evlerin yüzleri batıya dönüktür”.

Şemseddin Sâmî, Gediz kalesinin harap olduğunu (Şemseddin Sâmî, 1314: 3831), Ali Cevad ise kalenin oldukça eski olduğunu ve kaya üzerinde merdiven izlerinin bulunduğunu belirtmektedir (Ali Cevad, 1314: 253).

Evliya Çelebi’ye göre Simav Kalesi, “şehrin arkasında, güney tarafında oldukça sağlam bir yapıdır. Batlamyus Krallığı döneminde yapılmıştır.

⁵⁴ Bu su kaynağı, Aşağı Hisar Cami’nin altındaki Ulupınar’dır.

⁵⁵ Bu mescidin Hacı Kethüda Mescidi olduğu düşünülmektedir.

⁵⁶ Bu yapı Yukarı Kale Cami olmalıdır.

⁵⁷ Günümüzde Mülayim Tepe olarak bilinmektedir.

Tarihte Fındıcak Kalesi olarak geçmektedir. Timur tarafından tahrip edilen kalenin içinde hane yoktur” (Evliya Çelebi, 2005: 26).

Evliya Çelebi, Simav’ın kuzeyinde, yarım saat uzaklıkta bir göl⁵⁸ ve gölün doğu kenarında Delice hisar adıyla bilinen bir kale bulunduğunu belirtir. “Yine bu gölün batısında, göl içinde yüksek bir kaya üzerinde, Yenice hisar adıyla bilinen kale harap durumdadır” (Evliya Çelebi, 2005: 27).

Hamamlar

Matrakçı Nasuh’un minyatüründe Kütahya Kalesi’nin üst tarafında resmedilen ve Ilica diye tabir edilen hamam kare planlı olup üst örtüsü kiremitle kaplıdır. Yapının köşesinde yuvarlak kemerli alınlığa sahip giriş kapısı ve kapının üstünde dikdörtgen bir penceresi bulunmaktadır. Bu hamamın Yoncalı Hamamı olduğu düşünülse de (Yurdaydın, 1976: 63) Yoncalı Hamamı’nın kubbeli olması bu görüşü çürütmektedir. Kanuni Sultan Süleyman’ın Rodos Seferi Rûznamesi’nde burası Kızılkaya Konağı Ilicası ismiyle zikredilmiştir (Erdoğan, 2004: 58). Kâtip Çelebi, Armudeli’nde bulunan Kızıl ılıca adıyla iki kaplıca bulunduğunu belirtmektedir (Kâtip Çelebi, 1145: 632-633). Ebû Bekir b. Behrâm’da da Kütahya Kalesi’nin sahasında bir ılıca bulunduğunu söylemektedir (Gülbal, 2019: 143). Bugün Ilica kaplıcaları olarak bilinen bu ılıca, Kütahya-Eskişehir karayolunda, Soğukçeşme köyü yakınlarındadır. Nasuh’un minyatüründe dikkati çeken bir diğer hamam, İshak Fakih Camisi’nin yanında bulunan Kazasker Hamamı’dır. Kalenin aşağısında yer alan hamamın giriş açıklığı, pencereleri ve aydınlatma feneriyle soyunmalık ve ona bitişik üç kubbeli bir sıcaklık bölümünün bulunduğu anlaşılmaktadır (Yancı, 2021: 57).

Aşık Mehmed, “şehrin en ünlü hamamı Balıklı Hamamı olup, hamamın içinde soğuk su dolu bir havuz bulunmaktadır. Diğer hamam ise Kadıasker Hamamı’dır. Bunlardan ayrı altı yedi hamam daha vardır” şeklinde görüş bildirmiştir (Ak, 1999: 411). Müellif, Yoncalı kaplıcası ile ilgili olarak şehrin batısında olduğunu ve halvet mekanına sahip olduğunu söylemektedir (Ak, 1999: 155).

Kâtip Çelebi, merkezdeki hamamlarla ilgili olarak Aşık Mehmed’in söylediklerini tekrar etmektedir. Yoncalı Kaplıcasının ise çifte bir hamam olduğunu vurgulamıştır. Çelebi, Kütahya’ya uzak bir nahiyede çifte bir

⁵⁸ Göl, bugünkü Gölköy sınırları içinde yer almaktaydı.

hamam⁵⁹ (yanında mescit) daha bulunduğunu belirtmektedir (Kâtip Çelebi, 1145: 632).

Evliya Çelebi merkezde dokuz sağlam ve birkaç atıl durumda hamam olduğunu yazmaktadır:

“Rüstem Paşa Hamamı, Anadolu’da benzeri Tire’de ve Manisa’da bulunmaktadır. Bu hamama Balıklı Hamam’da derler. Havuzunda gümüş renkli balıkları vardır. Kapısı üzerindeki kitabe şu şekildedir:

Dedi tarihini bir hazır cevab
Pak ider yur arıdır nâ-pak âb
Sene 946” (Evliya Çelebi, 2005: 16).

Balıklı Hamamı ismi, şehrin en ünlü hamamı olarak Ali Cevad’ın eserinde de geçmektedir (Ali Cevad, 1314: 289).

Evliya Çelebi kentteki hamamları şöyle aktarmaktadır: “Eski Germiyan Hamamı⁶⁰, Kadiasker Hamamı, Şengül Hamamı, Kemer Hamamı, Hüseyin Paşa Hamamı, Ektemür Hamamı⁶¹ ve üç hamam da atıl durumdadır. Yirmi üç tane de saray hamamı vardır” (Evliya Çelebi, 2005: 16). Evliya Çelebi bugün mevcut olmayan Gediz Gazanfer Ağa Hamamı’nın kitabesini vermiştir:

“Azmi gördükde dedi tarihin
Rûşen-âbâd dilküşa hammam
Sene 995” (Evliya Çelebi, 2005: 25).

Evliya Çelebi’ye göre Murad dağı yaylağı eteğinde de bir ılıca (Evliya Çelebi, 2005: 25), Altıntaş Köyü’nde bir hamam (Evliya Çelebi, 2005: 19) ve Simav’da ise ikisi sağlam biri harap üç hamam vardır:

“Simav Çarşısı meydanında Babık Bey Hamamı diğeri Karaca Ahmed Bey Hamamı⁶² ve şehirden yarım saat uzaklıkta ve kuzey tarafında Germâb Hamamı.⁶³ (Demircan, 2013: 87). Büyük ılıcanın iki havuzu vardır. Ona yakın Çifte Osim Ilıcası⁶⁴ (Demircan, 2013: 89) ve ona yakın Naşlı Ilıcası⁶⁵ (Demircan, 2013: 90-

⁵⁹ Hamamı tespit edemedik.

⁶⁰ Bugünkü Eski-Yeni Hamam’dır.

⁶¹ Bugünkü Eydemir Hamamı’dır.

⁶² Hamam 1965 yılında, belediye tarafından yıktırılmıştır.

⁶³ Bu hamam, bugünkü Eynal kaplıcalarıdır.

⁶⁴ Bu kaplıca, Naşa-Hüsüm köyleri arasındaki “Karaağaç Çayırı-Garaş Çayırı” mevkiinde olup, günümüzde Naşa köyü sınırları içinde kalmaktadır. İki bölümden oluşan hamamdan günümüze, sadece bir tanesinin havuz kısmı, bir tane çamur ya da ayak banyosu olduğu düşünülen bir yapının temeli ve birçok dağınık taştan müteşekkil temel kalıntısı ulaşmıştır.

⁶⁵ Kaplıcanın Naşa kasabasının kuzeyinde, “Örenarası”, “Ilıca”, “Ilıcak Su”, “Ilıcalar”, “Sabınlık” veya Ilıca yakınlarındaki Yenisu diye adlandırılan bölgelerde olduğu düşünülmektedir.

91) ve ona yakın Cennet Köy Ilıcası⁶⁶ (Demircan, 2013: 92), (Evliya Çelebi, 2005: 27).

Evliya Çelebi'ye göre Yoncalı kaplıcasının üzerine Sultan Keyhüsrev tarafından kubbe ve halvet ekleterek kagir bir yapı meydana getirilmiştir (Evliya Çelebi, 2005: 18-19).

Şemseddin Sâmi'ye göre Tavşanlı'da eski ve harap bir kaplıca bulunmaktadır (Şemseddin Sâmi, 1311: 2990).

Köprüler

Şemseddin Sâmi, Gediz'de kagir bir köprü⁶⁷ olduğunu belirtmektedir (Şemseddin Sâmi, 1314: 3831). Aynı köprü Ali Cevad'da da ele alınmıştır: "Hermus şehri üzerindeki köprü, eski bir eser olup, orta çağa ait olduğu yay kemerinden anlaşılmaktadır" (Ali, Cevad, 1314: 253).

Mehmed Ziya, Çavdarhisar'da antik kentten geçen nehir üzerinde mermerden yapılmış, her biri beşer kemerli köprüler⁶⁸ bulunduğunu ve köprüünün üzerindeki mermerde eski Çavdarhisarlıların kullandıkları iki tekerli arabaların izleri görüldüğünü aktarmaktadır (Mehmet Ziya, 2008: 230-233).

Çeşmeler

Mekki, Sakaçiftliği Köyü Cami kapısında güzel bir çeşme ve bu çeşmeden içerisine su akan küçük bir havuz olduğunu söylemektedir (Ekrem Kâmil, 1937: 36).

Evliya Çelebi'ye merkezde otuz adet çeşme olduğunu belirterek Zereğen Mahallesinde Cafer Paşa çeşmesinin kitabesi vermiştir:

"Çeşmi âlem gibi bir çeşme-i ruşendir bu
Buna bir çeşme mu'âdil ola sümme hâşâ
Oldu ta'mirine tarih bunun bi-noksan
Ki aded hadd kıla çeşme-i Cafer Paşa
Sene 987" (Evliya Çelebi, 2005: 16).

Bu çeşmeye yakın bir çeşmenin kitabe metni ise, Çelebi'nin babası tarafından kaleme alınmıştır:

"Dokuz yüz seksen idi sâl-i tarih
Revân oldukda işbu çeşme-i hûb
Bu bir zevci revânıyçün olupdur
Ulu dergâhda makbûl u mergûb

⁶⁶ Ilıcanın Çitgöl kaplıcası olduğuna inanılsa da Çelebi, köyün adını yanlış kaydetmiştir.

⁶⁷ Bu yapı Debboy Köprüsü'dür.

⁶⁸ Bu köprüler Roma dönemine aittir.

Tamam oldukda Zillî dedi târih
Ola makbûl dâyim nâb-ı mâ hûb
Sene 973” (Evliya Çelebi, 2005: 16).

Yeni mahalle çeşmesinin kitabesi ise şöyledir:

“Hâtif-i Kudsi dedi tarihini
Kad benâ aynen tûsemâmâ selsebil
Sene 991”.

“Bunlardan başka kitabesiz çeşmeler de bulunmaktadır” (Evliya Çelebi, 2005: 16).

Evliya Çelebi'nin Simav'da bahsettiği tek çeşme, Hacı Pir Ahmed Ağa Camisi'nin bitişiğindeki Paşa Pınarı'dır (Evliya Çelebi, 2005: 27).

Şadırvanlar

Seyyahların eserlerinde ismi geçen tek şadırvan Evliya Çelebi seyahatnamesindeki Germiyanoglu İmaret⁶⁹ içindeki şadırvandır (Evliya Çelebi, 2005: 17).

Sakahaneler

Evliya Çelebi seyahatnamesinde geçen sakihane, Germiyanoglu imareti yakınında Hezar Dinar vezirin iki sakahanesidir⁷⁰ (Evliya Çelebi, 2005: 17).

Sonuç

Kütahya için tespit edebildiğimiz on seyyahtan sekizinin, Anadolu'nun tarihi ve coğrafi özelliklerini ortaya koymak için seyahat ettiği anlaşılmaktadır. Matrakçı Nasuh ordu seferi sırasında konaklama yerlerinin resimlerini yapmak amacıyla seyahat etmiştir. Kudbiddin Mekki ise, Anadolu'ya elçi olarak gönderilmiştir.

Şemseddin Sâmi, 19. yüzyılda Hüdavendigâr Sancağı'ndaki mimari yapı sayılarını şu şekilde belirtmiştir: Kütahya'da 24 cami, 21 medrese, 2 kütüphane, 16 tekke, 4 kilise, birer adedi mülkiye ve rüşdiye, 4 ibtidai ve 23 sıbyan mektebi, Rum ve Ermenilere mahsus birer rüşdiye ve birer ibtidai ve kız mektepleri, 2 bedesten, 9 han, 11 hamam, eskiden biri meşhur olan Kütahya çinileri imaline mahsus 12 fabrika, 6 debbağhane, 30 fırın, 1367 dükkân (Şemseddin Sâmi, 1314: 3911); Gediz'de 4 cami-i şerif, 2 medrese, rüşdiye mektebi, 1 imaret, 2 hamam ve 2 han (Şemseddin Sâmi, 1314: 3831); Altıntaş'da toplam 40 cami ve mescit, 18 ilkokul (Şemseddin Sâmi, 1306: 307); Simav'da 9 cami-i şerif, 3 mescit, 4 medrese, 2 tekke, 1 rüşdiye

⁶⁹ Bugünkü Yakup Çelebi İmaretı içindeki Gök Şadırvandır.

⁷⁰ Sadettin Cami ve Ulu Cami Sakahaneleridir.

ve birkaç sıbyan mektebi, 5 han, 1 hamam, 20 debbağhane, 8 fırın, 382 dükkân, 1 kışla, bir saatlik mesafede 6 adet kükürtlü ılıca (Şemseddin Sâmi, 1311: 2620); Tavşanlı'da toplam 45 cami, 9 medrese, 39 mektep, 15 tekke, 1 kilise, 547 dükkân, 2 han, 7 hamam ve 30 değirmen (Şemseddin Sâmi, 1311: 2990) ve Domaniç'te toplam 38 cami, 38 mektep, 1 medrese, 20 hamam ve 7 dükkân mevcuttur (Şemseddin Sâmi, 1311: 3026).

Seyyahlar eserlerinde mimariyle ilgili olarak çoğunlukla, betimleyici tasvirler yerine ismen zikretme yoluna gitmişlerdir. Bu yapılar arasında en çok ismi geçen yapılar camilerdir. Daha sonra hamam, medrese, türbe ve hanlar gelmektedir. En çok bahsedilen eserler Kütahya Kalesi, Kütahya Ulu Cami, İshak Fakih Medresesi, Vâcidiye Medresesi, Halil Çelebi Medresesi, Karagöz Paşa Medresesi, Balıklı Hamamı, Yoncalı Kaplıcası ve Kızıl Ilıca'dır. Evliya Çelebi mimari tasvirler hakkında diğer seyyahlara nazaran daha fazla malumat vermiştir. Çelebi, binaları anlatırken belli bir düzen takip etmekte, en azından bir eseri anlatırken hangi noktalarının araştırılıp takdim edilmesinin gerekliliğini çok iyi bilmektedir (Çam, 2017: 182).

Kütahya Kalesi'nin Matrakçı Nasuh tarafından resmedilmiş olması oldukça önemlidir. Kale ile ilgili en kapsamlı bilgiler ise Evliya Çelebi'de yer almaktadır. Çelebi, planı, ölçüleri ve mimari yapılarıyla adeta kalenin röntgenini çekmiştir. Şemseddin Sami ve Ali Cevad ise kalenin Bizans döneminden kaldığını aktarmışlardır.

İncelenen örneklerde Kütahya Ulu Cami'nin banisi hakkında görüş ayrılıkları olduğu görülmektedir. Aşık Mehmed ve Kâtip Çelebi Germiyanoglu'na, Evliya Çelebi, Şemseddin Sâmi ve Mehmed Ziya ise Yıldırım Bayezid Han'a mal etmişlerdir. Evliya Çelebi'nin caminin ilk planı hakkındaki tespitleri önemlidir.

Evliya Çelebi, Takvacılar Camisi'nin süslü müezzin mahfilinden bahsetmiş, Mehmed Ziya ise caminin kiliseden çevrilmiş olduğunu belirtmiştir.

Evliya Çelebi, minarelerle ilgili olarak, Simav Ulu Camisi'nin oyma demir kafesli şerefeye sahip, tuğla minaresine dikkat çekmektedir.

Seyyahların eserlerinde medreselerin çoğunlukla ismi ve müderrisleri zikredilmiş, nadir olarak da yapım malzemesi verilmiştir. Medreseler gibi türbe ve hanların da daha çok isimleri geçmektedir. Hanlar arasındaki Kapan Hanı'nın mimarisini de Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz.

Hamamlar arasında Balıklı, Yoncalı ve Kızıl Ilıca isimleri ön plana çıkmaktadır.

Evliya Çelebi, ayrıca mimari eserler üzerindeki epigrafik öğelere de yer vermiştir. Bu yapılar şunlardır: Balıklı Cami (634), Hızırlık Mescidi (641), Süleyman Han Cami (777), Kapan Hanı (912), Balıklı Hamamı (946), Gediz Hacı Mustafa Cami (957), Cafer Paşa Çeşmesi Yanındaki Çeşme (973), Cafer Paşa Çeşmesi (987), Yeni Mahalle Çeşmesi (991), Gediz Gazanfer Ağa Hamamı (995), Simav Ulu Cami (996), Gediz Gazanfer Ağa Cami (998), Balıklı Cami minaresi (1052) ve Hatuniye Cami minaresi (1061). Çelebi, Simav Cedid Cami (1081), Osman Paşa Sarayı (1082) ve Kütahya Kalesi kitabelerinin metinlerini de kendisi yazmıştır. Ayrıca Saray Camisi'ni de tamir ettiğini belirtmektedir.

Sonuç olarak, 14. yüzyıldan itibaren Kütahya ve çevresine gelen seyyahlar, mimarlık ve sanat tarihini ilgilendiren detaylara değinmişlerdir. Bu detaylar sosyal bilimlerin birçok alanını doğrudan etkilemektedir. Bu bilgilerin bundan sonraki çalışmalara ışık tutacağı kanaatindeyiz.

MÜSLÜMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN
KÛTAHYA VE ÇEVRESİNDEKİ MİMARİ YAPILAR

Tablo 1: Seyyahların Eserlerinde Adı Geçen Mimari Yapıların Listesi

	El-Ömerî (14.yy' in ilk yarısı)	Matraççı Nasuh (1533-1536)	Mekki (1557)	Aşık Mehmed (1596-1597)	Kâtip Çelebi (1648)	Evliya Çelebi (1671)	Behrâm (1689)	Şemseddin Sâmî (1889-1899)	Ali Cevad (1893-1899)	Mehmed Ziya (1910-1911)
Kütahya Kalesi	X	X			X	X	X	X	X	
Tavşanlı Kalesi						X				
Gediz Kalesi						X		X	X	
Simav Kalesi						X				
Simav Yenicehisar Kalesi						X				
Simav Delicehisar Kalesi						X				
Germiyanoğlu İmareti						X				
İshak Fakih İmareti						X				
Kütahya Ulu Cami		X		X	X	X	X			X
Simav Ulu (Babık Bey) Cami						X				
Sadeddin Cami										X
Balıklı Cami						X				X
Yoncalı Cami					X					
İshak Fakih (Tabakhane) Cami						X				X
Süleyman Han (Yukarı Kale) Cami		X				X				X
Aşağı Hisar Cami						X				
Kara Mustafa Bey Cami (Hisar Bey/Saray Cami)						X				X
Karagöz Paşa Cami		X			X	X				X

Ali TEKİN

Takyeciler Cami						X				
Kaditler Cami										X
Çatalçeşme Cami										X
Hüseyin Paşa Cami						X				
Rüstem Paşa Cami										X
Şengül Cami						X				X
Hatuniye Cami										X
Alo Paşa Camisi										X
Emir Şeyh Tekkesi Cami						X				
Meydan Cami						X				X
Tavşanlı Çarşı içinde Cami						X				
Gediz Gazanfer Ağa Cami						X				
Gediz Hacı Mustafa Cami						X				
Gediz Gürlek Köyü Cami						X				
Simav Atik Cami						X				
Simav Cedid Cami						X				
Simav Hacı Pir Ahmed Ağa Cami						X				
Sakaçiftliği Köyü Alay Bey Cami			X							
Seyitömer Köyü Cami						X				
Şaphane Üçbaş Köyü Cami						X				
Altıntaş Köyü Cami						X				
Çukurca Beldesi Cami						X				
Kalkanlı Köyü Cami						X				
Börekçiler Mahallesi Mescidi						X				
Günan Mahallesi Mescidi						X				
Kalburcu Köyü Şeyh Ahmed Kalburcu Türbesi yanındaki Mescid						X				
Kütahya Kalesi'nde						X				

MÜSLÜMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN
KÜTAHYA VE ÇEVRESİNDEKİ MİMARİ YAPILAR

Mescit										
Kapan Hanı Mescidi						X				
Ahi Mustafa Mescidi						X				
Kütahya Kalesi'nde Kilise									X	
Çavdarhisar Jüpiter Tapınağı										X
Ahi Mustafa Zaviyesi						X				
Hızır Mescidi (Zaviyesi)						X				
Yakup Çelebi Medresesi						X				X
İshak Fakih Medresesi			X			X				X
Yorgancıoğlu Medresesi			X		X					
Molla Vacid Medresesi (Vacidiye, Emir Saveciye)		X	X		X	X				X
Halil Çelebi (Haliliye) Medresesi			X		X	X				X
Karaca Paşa (Karagöz) Medresesi			X			X				X
Rüstem Paşa Medresesi						X				X
Rüstem Paşa Ahşap Medresesi										X
Şeyh Paşa Medresesi						X				
Takvacılar Medresesi						X				X
Alo Paşa Kagir Medrese										X
Alo Paşa Ahşap Medrese										X
Halil Kamil Paşa Ahşap Medrese										X
Ahmet Paşa Darülhadis Medresesi										X
Ahmet Paşa Darulkurra Medresesi										X

Gediz Gazanfer Ağa Medresesi						X				
Mevlevihane (Ergun Çelebi Zaviyesi)						X				X
Yakup Çelebi Türbesi										X
İshak Fakih Türbesi										X
Hızırlı Şeyh Sultan Türbesi						X				
Pirler Mahallesi Türbesi						X				
Acem Sultan Türbesi						X				
Ahi Evran Sultan Türbesi						X				X
Şeyh Ahmed Türbesi						X				
Seyitömer Köyü Seyitömer Türbesi						X				
Dumlupınar Şeyh Efendi Türbesi						X				
Simav Cavlı Sultan Türbesi						X				
Simav Hacı Baba Türbesi						X				
Simav Zekeriya Efendi Türbesi						X				
Simav Şeyh İlahî Simavî Türbesi						X				
Kalburcu Köyü Şeyh Ahmed Kalburcu Türbesi						X				
Abdülkadir Cilani Tekkesi						X				
Şeyh Pasin Tekkesi						X				
Hızırlık Tekkesi						X				
Nahınlı Şeyh Tekkesi						X				
Al-i Abâ Bektaşiyân Tekkesi						X				
Şeyh Seyyid Nureddin Sultan Tekkesi						X				

MÜSLÜMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN
KÛTAHYA VE ÇEVRESİNDEKİ MİMARİ YAPILAR

Simav Halveti Tekkesi						X				
Gediz Gürlek Köyü Tekkesi						X				
Selim Baba Köyü Tekkesi						X				
Gediz Gazanfer Ağa İmareti						X				
Kütahya Bedesteni				X						
Büyük Bedesten						X				
Çaşnigirbaşı Hanı						X				
Bolvadanlı Hanı						X				
Bostan Efendi Hanı						X				
Acem Hanı						X				
Osman Paşa Hanı						X				
Rüstem Paşa Hanı						X				
Serdar Hanı						X				
Kapan Hanı						X				
Simav Babık Bey Hanı						X				
Simav Kara Ahmet Paşa Hanı						X				
Çukurca Beldesi Hanı (3 adet)						X				
Gediz Gazanfer Ağa Hanı						X				
Sakaçiftliği Köyü Hanı			X							
Haffaflar Çarşısı						X				
Gediz Gazanfer Ağa Sıbyan Mektebi						X				
Ulu Cami Kütüphanesi										X
Mevlevihane Kütüphanesi										X
Müftüzade İbrahim Bey Darülkütübü										X
Ali Paşa Sarayı						X				
Osman Paşa Sarayı						X				
Osman Süleyman Paşazade Kasrı						X				
İftedioğlu Sarayı						X				
Saçlızade Hasan Ağa Sarayı						X				
Balıklı (Rüstem Paşa) Hamamı				X	X	X			X	

Kadıasker (Kazasker) Hamamı		X		X	X	X				
Yoncalı Kaplıcası				X	X	X				
Germiyan Hamamı						X				
Şengül Hamamı						X				
Kemer Hamamı						X				
Lala Hüseyin Paşa Hamamı						X				
Eydemir Hamamı						X				
Gediz Gazanfer Ağa Hamamı						X				
Gediz Murat Dağı eteğinde Ilıca						X				
Altıntaş Köyü Hamamı						X				
Simav Babık Bey Hamamı						X				
Simav Germab Hamamı						X				
Simav Karaca Ahmed Bey Hamamı						X				
Simav Naşlı Kaplıcası						X				
Simav Cennetköy Kaplıcası						X				
Simav Çifte Osim Germabı						X				
Tavşanlı Kaplıcası									X	
Kızıl Ilıca (Ilıca Kaplıcaları)		X			X					
Kapan Köprüsü						X				
Gediz Köprüsü							X	X		
Çavdarhisar Beş Gözlü Köprü (2 adet)										X
Sakaçiftliği Köyü Cami Çeşmesi			X							
Ulupınar						X				
Zereğen Mahallesinde Cafer Paşa Çeşmesi						X				
Cafer Paşa Çeşmesi Yakınındaki Çeşme						X				

MÜSLÜMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN
KÜTAHYA VE ÇEVRESİNDEKİ MİMARİ YAPILAR

Yeni Mahalle Çeşmesi						X					
Kütahya Kalesi'nde Çeşme						X					
Kütahya Kalesi'nde Çeşme						X					
Simav Hacı Pir Ahmed Ağa Çeşmesi						X					
Gemiyanoğlu İmareti İçindeki Şadırvan						X					
Kara Mustafa Bey Cami Şadırvanı						X					
Sakihane						X					
Sakihane						X					
Sarnıç						X					
Sarnıç						X					

KAYNAKÇA

- ABDÜLAZİZ EL-ALEVÎ (1999), “İbn Fazlullah el-Ömerî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 483-484.
- ADAY, Erdal (2013), *Kütahya İli Türbe ve Yatırları Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar*, Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.
- AK, Mahmut (1993), “Coğrafya Osmanlılar Dönemi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 62-66.
- AK, Mahmut (1999), *Menazırı'l-Avalim (Metin)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- AKBAYAR, Nuri (2001), *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ALİ CEVAD (1314), *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugati*, Kasbar Matbaası, İstanbul.
- ALTUN, Ara (1981-1982), “Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi Bir Deneme”, *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*, Kütahya Belediyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 171-700.
- ANONİM (2011), “Tarihi Camiler”, *Tavşanlı Araştırmaları Dergisi*, 1, 20-21.
- ANONİM (2011), “Tavşanlı Kalesi”, *Tavşanlı Araştırmaları Dergisi*, 1, 28.

- AYDIN Asuman, ÖNTUĞ, M. Murat (2019), “Osmanlı Dönemi Kütahya’daki Eğitim Kurumları (XVIII. Yüzyıl)”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, s. 13-41.
- AYHAN, Betül (2020), *XVI. Yüzyıl Zaviye Vakıflarına Göre Kütahya*, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- BUDAK, Muhammed Ali (2015), *Seyahatnamelere Göre Ortaçağ’da Batı Anadolu*, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- ÇAM, Nusret (2017), “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin Türk Mimarisi ve Sanatı Bakımından Önemi”, *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (22-25 Ekim 2014)*, Ed. Hacer Sibel Ünalın Özdemir vd., Efeler Belediyesi Kültür Yayınları, Aydın, s. 179-192.
- DADAŞ Cevdet, BATUR Atilla, YÜCEDAĞ İsmail (2000), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya Vakıfları II/2*, Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, Kütahya.
- DAĞLI, Y., S.A. Kahraman, R. Dankoff (Haz.) (2005), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- DEMİRCAN, Ahmet (2013), “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’ndeki Simav Kaplıcaları ve Hamamları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 81-96.
- EKREM KÂMİL (1937), “Gazzi-Mekki Seyahatnamesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, 5-15.
- ERDOĞRU, Mehmet Akif (2004), “Kanuni Sultan Süleyman’ın Rodos Seferi Ruznamesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX/1, 55-71.
- ERKİLETLİOĞLU, Halit (1993), *Kayseri Tarihi (En Eski Zamandan Osmanlılara Kadar)*, Kayseri Valiliği, Kayseri.
- EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ ANADOLU, SURİYE, HİCAZ (1671-1672)* (1935), 9, Devlet Matbaası, İstanbul.
- EYİCE, Semavi (2000), “İhtifalci Mehmed Ziyâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 559-560.
- GÖKYAY, O. Şaik (1993), “Cihannümâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 541-542.
- GÜLBAL, Hasan (2019), *El-Fethu’r-rahmâni fî Tarz-ı Devlet-i Osmanî Adlı Eserinin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

- KARAZEYBEK, Mustafa (2018), “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kütahya’daki Ticaret Mahalleri”, *Tarih Okulu Dergisi* XXXVI, 2018, 373-402.
- KİTÂB-I CİHANNÜMÂ LÎ-Kâtip Çelebi* (1145), Matbaa-ı Amire, Konstantınıye.
- MADRAN, Emre (1958), “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, *IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981)*, Cilt III, 1303-1322.
- MEHMED ZİYA (2008), *Bursa’dan Konya’ya Seyahat*, Haz. M. Fatih Birgül-L. Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara.
- OKUMUŞ, Ejder (2007), “Evliya Çelebi Kütahya’da”, *DEÜİFD*, XXVI, 83-120.
- ÖZERGİN, M. Kemal (1959), *Anadolu Selçuklu Çağında Anadolu Yolları*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- SARICAOĞLU, Fikret (1994), “Ebû Bekir b. Behrâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 110-111.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ (1306), *Kâmûsü’l-Alâm*, 1, Mihran Matbaası, İstanbul.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ (1311), *Kâmûsü’l-Alâm*, 4, Mihran Matbaası, İstanbul.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ (1314), *Kâmûsü’l-Alâm*, 5, Mihran Matbaası, İstanbul.
- ŞİHABEDDİN B. FAZLULLAH EL ÖMERÎ (2014), *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-Mesalikü’l-Ebsar*, Çev. Ahsen BATUR, Selenge Yayınları, İstanbul.
- TAESCHNER, Franz (2010), *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, Çev. Nilüfer EPÇELİ, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- TOYLAN, Kazım (2019), *Seyahatnamelerde Kütahya*, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- TÜRKEL, Rifat (2016), “Sofça Örneğinde Kalburcu Şeyhi Pîr Ahmed Efendi ve Alevilik Anlayışı”, *İnsan ve Toplum*, 6/1, 47-70.
- UÇMAN, Abdullah (2010), “Şemseddin Sâmî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 519-523.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1932), *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul.
- VARLIK, M. Çetin (1988), “XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3, 189-271.
- VARLIK, M. Çetin (1989), “Evliya Çelebi’ye Göre Kütahya ve Bu Bilgilerin Arşiv Belgeleri ile Karşılaştırılması”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4, 299-308.

- YANCI, Murat (2021), *Matrakçı Nasuh'un Gözünden Bazı Anadolu Kentlerinin Çözümülemesi*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir.
- YILDIZ, H. Dursun (1981-1982), "Kütahya'nın Tarihçesi", *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*, Kütahya Belediyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 35-51.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi (1976), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ZEYREK SOYER, Özlem (2015), *XVIII. Yüzyılda Kütahya Vakıflarının Sosyal ve Ekonomik Hayata Katkıları*, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.

Çevrimiçi Kaynaklar

Selim Dede, (2021, 20-08), Erişim Adresi: <http://www.domanic.gov.tr/selim-dede>

YENİ BULGULARLA BİRLİKTE İZNIK (NİCAEA) ROMA TİYATROSU KULLANIM İŞLEVLERİ VE MİMARİSİ

*Usage Functions and Architecture
of the Roman Theater of Iznik (Nicaea) with New Findings*

Nihal KARDORUK*

ÖZ: İznik, antik ismi ile Nicaea, denizden uzak geniş bir göl kenarında verimli bir ovada kurulması ve iklimi, coğrafi özellikleri ile ön plana çıkmış, zamanla tanık olduğu dönemlerin sosyal, politik ve ekonomik merkezi haline gelmiştir. Helenistik ve Roma Dönemlerinde en parlak günlerini yaşayan kent; sonrasında Bizans, Laskarisler Dönemi, Anadolu Selçukluları ve Erken Osmanlı Dönemi'nde de önemli bir merkez olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Roma Dönemi kalıntılarının çoğu modern yerleşim altında kalan ya da doğal afetler, savaşlar ve sonraki medeniyetlerin imar politikaları ile zarar gören kentte, bu döneme tanıklık eden ve bugün hala ayakta olan yapı Roma tiyatrosudur. Plinius ve İmparator Traianus arasında yapılan mektuplaşmalarda MS 111/112 yıllarında yapım aşamasında olan tiyatro, Anadolu sınırları içerisinde düz bir alanda tonozlu galeriler ile oturma sırası elde edilen iki örnekten biridir. 1980 yılından günümüze kadar devam eden kazılar, tiyatronun özgüm kullanım evresini tamamladıktan sonra kullanımının süreklilik gösterdiğini ve farklı işlevler kazandığını göstermiştir. İznik'in yaşadığı bütün sosyal, kültürel ya da politik olayların kalıntıları tiyatro içerisinde görülebilmektedir. Bu çalışmada tiyatronun tüm kullanım işlevleri ve mimari durumu yeni keşifler ile birlikte anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nicaea, İznik, Roma, Mimari, Tiyatro

ABSTRACT: Iznik, with its ancient name Nicaea, has come to the forefront with its climate and geographical features, and it has become the social, political and economic center of the periods it has witnessed. The city, which lived its brightest days in the Hellenistic and Roman Periods; Afterwards, it continued to exist as an important center in the Byzantine, Laskaris Period, Anatolian Seljuks and Early Ottoman Periods. The Roman theater is the building that witnessed this period and is still standing today in the city, where most of the remains of the Roman Period are under modern settlement or damaged by natural disasters, wars and the zoning policies of subsequent civilizations. According to the correspondence between Plinius and Emperor Trajan, the theater, which was under construction in 111/112 AD, is one of the two examples of which vaulted galleries and sitting rows were obtained on a

* Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İZMİR, nihal.kardoruk@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6299-1810

Geliş Tarihi / Received: 08.11.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 23.12.2021

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

flat area within the borders of Anatolia. Excavations that have continued since 1980 have shown that after the theater completed its original usage phase, its use continued and gained different functions. The remnants of all the social, cultural or political events that Iznik experienced can be seen in the theater. In this study, all usage functions and architectural situation of the theater will be explained together with new discoveries.

Keywords: Nicaea, Iznik, Roman, Arhitecture, Theater

Giriş

1980 yılından günümüze kadar kazı çalışmaları devam eden tiyatro, Anadolu sınırları içerisinde düz bir alanda tonozlu galeriler ile oturma sırası elde edilen iki örnekten biridir (Resim 1). Roma sınırları içerisinde imar edilmiş çağdaş diğer tiyatrolar ile karşılaştırıldığında bünyesinde barındırdığı farklılıklar, tiyatroyu Roma tiyatroları arasında özel bir yere koymaktadır. Yaklaşık 200 yıl kendi özgün işlevini yerine getiren tiyatro; sonrasında taş ocağı, dinî yapı, çöplük, seramik işliği, toplu mezarlık gibi farklı kimliklerle varlığını günümüze kadar sürdürmüştür (Şekil 1). Nicaea kentinin geçirdiği önemli olaylar ya da gelişmelerin bütün izlerini taşıyan yapı, İznik tarihinin açık hava müzesi izlenimini vermektedir. Bu çalışmadaki amaç, Roma tiyatrosunun kullanım işlevlerini ve mimari durumunu yeni bulgularla birlikte sunmaktır.

Özgün Kullanım Evresi ve Mimari Özellikleri

Özgün kullanım evresi ve özellikle yapım aşaması ile alakalı en kapsamlı bilgiler İmparator Traianus ve Plinius arasında geçen mektuplardan alınmaktadır. Roma İmparatoru Traianus'un (MS 98-117), Bithynia'ya vali olarak atadığı ve aynı zamanda tarihçi ve devlet adamı olan Genç Plinius'un, MS 111 yılında imparatora yazdığı mektuplardan (Eyice, 1988: 9; Evans, 2005:171; Kardoruk, 2020: 437), Nicaea kentteki imar faaliyetleri hakkında bazı bilgiler ediniyoruz. 10 kitaptan oluşan Epistuale adlı eserindeki mektup koleksiyonunda İznik Roma tiyatrosundan da bahsedilmektedir (Plin. Epist. X. 39,40).

Mektuplardan Nicaea'da tiyatro ile birlikte diğer önemli yapıların onarımı için imparatorluktan para talebinde bulunduğu ve bu paranın tiyatro için de kullanıldığından bahsedilmektedir. Yapıların devam etmesi için artı bir ödeneğin istenmesi de söz konusu olmuştur. İmparator ise, mali sıkıntılara rağmen tiyatronun devam ettirilmesini istemiştir.

Plinius, aynı zamanda bölgedeki imar faaliyetlerinde yapılan yolsuzluklardan fazlasıyla yakınmaktadır. Nicaea'da inşa edilen tiyatroya 10 milyon sesterces kullanılmasına rağmen yapının bitap durumda olduğundan,

halkın parası ve imparatorun lütfunun kötü kullanılmış olmasından bahsetmektedir (Plin. Epist. X. 39). Plinius para istemekten inşaatın tamamlanması için bedel teklifinde bulunmamıştır. Tamamlama işlemi için merkezden ne kadar para geldiği konusunda bilgi verilmemiştir.

Tiyatronun kötü orantılandığından da bahseden Plinius, yumuşak zemin üzerine inşa edildiğinden, blok taşlar yerine daha kalitesiz ve muhtemelen ucuz olması sebebiyle küçük parçalı hafif taşlar kullanılmış olduğundan bahseder. Bunun gibi statik problemler nedeniyle yapının zemine gömüldüğünü ve tepeden tırnağa çatlakların oluştuğunu belirtir. Kaidelerin ve payandaların sağlam olmaktan çok pahalı bir görüntüye sahip olduğunu söyler. Bu durum gereğinden fazla malzemenin, kötü işçilikle ve mühendislik hatalarıyla boşuna sarf edilmiş olduğu akla getirmektedir. Yapılan son dönem kazılarında Plinius'un bahsettiği küçük parçalı ve hafif taşlardan oluşan yapı malzemesinin trapezoidal tonozların bazılarında kullanıldığı, *scaenanın* iki yanında yapılan kazı çalışmalarında da zeminde çökmeler olduğu gözlemlenmiştir.

Mektuplarda diğer üzerinde durulması gereken konu, mektupların yazıldığı dönemde tiyatronun bazı bölümlerinin masraflarının özel kişiler tarafından üstlenildiği, fakat bu kısımları taşıyacak birincil yapı tamamlanmadığı için, ek inşaatların icra edilemeyeceği konusudur. İmparator özel kişilerin sponsorluğunda yapılacak olan bu bölümlerin ancak bitirildiğinde gerçek değerini vereceği konusunda Plinius'u uyarır. Bahsedilen yapı elemanlarının portikolar ve çukurun üzerini kaplayan galeriler olduğu belirtilmiştir. Yapılan son dönem kazılarında *caveayı* çevreleyen sütunlu portikoyu taşıyan paye ayakları ve *scaenanın* iki yanında konumlanan galerilerin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu da özel kişilerin finansal desteği ile yapılan bölümlerin tamamlandığını göstermektedir.

Bu mektuplar dışında tiyatronun mimari özelliklerine dair antik kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır (Schneider, 1943: 8; Ferrero, 1974: 14). Mektuplardan anlaşıldığı kadarı ile de tiyatronun MS 111 yılı öncesinde yapımına başlandığı ve tiyatro yapılarının ana ögesi olan *cavea*, *orkhestra* ve *scaenanın* büyük bir bölümünün inşa edilmiş olduğu (Ekin-Meriç, 2019: 346) ve inşaat aşamasının Traianus Dönemi'nde (Schneider, 1943: 8; Ekin-Meriç, 2019: 339; Ekin-Meriç, 2018a: 85; Ekin-Meriç, 2018b: 69; Ekin-Meriç, 2017: 9; Öz, 2019: 3) yeni eklemelerle devam ettiği anlaşılmaktadır.

Plinius mektuplarından sonrasındaki gelişmelerden yapının tam anlamı ile bitirilip bitirilemediği konusunda da kesin yargılara varılamamaktadır

(Öz, 2019: 3; Schneider, 1943: 8; Yalman, 1981: 34; Yalman 1984: 200). Yapılan kazı çalışmalarında ele geçen küçük mimari parçalar ve büyük bezemeli bloklarda bazı bölümlerin işlenmemiş olduğu, bazı alanlarda taşımada kullanılan teknik detayların tıraşlanmadan bırakıldığı görülmüştür. Bu görülen detaylar tiyatronun bitirilemediğini düşündürse de yapıda görünmeyen yerlerde kalan bazı bölümlerde mimari bezemenin işlenmediği ya da taşımada kullanılan teknik detayların tıraşlanmadığı unutulmamalıdır. Nitekim taşların taşınmasında kullanılan bu detaylar özellikle *caveayı* ayağa kaldıran tonozların iç bölümlerinde tıraşlanmamıştır. Özgün kullanım evresine tarihlenen buluntular ve yaşanan bazı depremler sonrası antik onarımlar tiyatronun kullanılmış olduğunu da göstermektedir. Ancak yapım aşaması tamamen bittikten sonra mı yoksa devam ederken mi kullanıma açıldığı konusunda ayrıntılı bilgi elde edilememektedir.

Kuzeye bakan tiyatro 102,32 x 79,04 m boyutlarında (Öz, 2019:4) olması ve düz bir alana inşa edilmesinden dolayı eşine ender rastlanan tonozlu bir alt yapıya sahiptir. *Alt caveayı* (*İma Cavea*) taşıyan yedi adet trapezoidal tonozun devamında, üst üste iki tonozla yükseltilmiş 10 tonoz ve dört *vomitoriumdan* oluşmaktadır (Ekin-Meriç, 2017: 9) (Şekil 2). Tonoz, *vomitorium* ve 2016 yılı sonrasındaki kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan ve kapsamlı incelenebilen merdiven kovanları yardımıyla seyircilerin oturma sıralarına ulaşması için karmaşık bir sirkülasyon ağı tasarlanmıştır. Beşik tonozlu galeriler yamuk tonozlu *alt caveayı* taşıyan mekânlarla bağlanmaktadır.

Alt caveanın ilk basamakları *orkhestradan* yükseltilmiş bir *kolymbethra* şeklinde düzenlenmiştir ve yedi *cuneus* (veya kerkis) ve 18 oturma sırasından oluştuğu tespit edilmiştir (Şekil 3). *Orta caveaya* (*Media Cavea*) ait özgün oturma sıraları henüz ele geçmediği için *alt caveadakilerle* benzer ölçülere sahip olduğu düşünülmektedir. *Alt caveada* iki tonozlu *adituslar* üzerinde özel kişiler için ayrılmış *tribunalia* bölümleri bulunmaktadır. Son dönem kazılarında tiyatroyu çevreleyen paye/fil ayakları tespit edilmiş ve bunun *orta caveayı* çevreleyen portikoya ya da *summa caveayı* taşıyan ayaklar olduğu tespit edilmiştir (Ekin-Meriç vd., 2019: 296). Tiyatronun batısında izlenebilen ve tiyatro çemberine paralel olarak devam eden paye ayaklarının 28 adet olduğu düşünülmektedir. Kazı çalışmalarında tiyatronun batısında beş adedi izlenebilen paye ayakları çevresinde ele geçen Korinth başlıkları, *summa caveanın* Korinth düzeninde inşa edildiğini göstermiştir (Kardoruk, 2000: 441-442). Ayrıca paye ayaklarının dış yüzünde Colesseuma benzer şekilde yarım plaster sütunlar üzerine, yine yarım plaster

şeklinde Korinth başlıklarının yerleştirildiği anlaşılmıştır. Plaster sütunlara ait kaide izleri paye ayaklarının üst cephelerinde izlenebilmektedir.

İznik Roma Tiyatrosu'nda *alt* ve *orta caveayı* çepeçevre saran *analemma* duvarı, diğer bütün Roma Dönemi tiyatrolarından farklılık gösterir. Hem Yunan hem de Roma tiyatro mimarisi özelliklerini içinde barındıran hibrit bir plana sahip tiyatronun *analemması*, çağdaşı tiyatrolarla karşılaştırıldığında benzer bir örneğin varlığı saptanamamıştır. Benzer şekilde, *orkhestra* bölümü diğer Roma tiyatrolarının aksine yarım daireden biraz fazla, yani at nalı planlıdır. Bu durum Anadolu kültürünün Roma Dönemi'nde dahi Helenistik kökenlerine bağlı kaldığının bir kanıtıdır.

Yapılan çalışmalar sonucunda 54,15 x 13,16 m. boyutlarındaki *scaenanın* tümü açığa çıkarılmıştır (Öz, 2019: 6). Günümüze yalnızca alt yapı planı ulaşan *scaenanın* iki katlı olduğu ve önünde geniş bir *pulpitum* olduğu düşünülebilir. Ancak son dönem kazılarında *scaenaya* ait bütün bloklardan kopan ya da tıraşlanan çok sayıdaki plastik eser kategorize edildiğinde *scaenanın* üç katlı olabileceği ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerektiğini göstermiştir. *Scaenanın* arka duvarı üzerinde *Hospitalia* ve *Regia* adı ile bilinen üç adet giriş bulunmaktadır. Arkada koridorlarla birbirinden ayrılmış dört adet odaya sahip olan *scaena*, en doğu ve en batısında oyunları düzenlemede kullanılan küçük odalar olduğu düşünülen (İsler, 2017: 494) *parascaenaya* sahiptir. *Scaenada* bulunan bu arka odaların dekor ve kostüm değişimi için kullanıldığı (Sear, 2006: 9) bilinmektedir. Ana mekânların çevresinde servis amaçlı kullanılan daha küçük boyutlu sekiz oda daha yer alır. *Scaena frons pulpituma* giriş ve çıkış sirkülasyonunu sağlayan beş adet kapıya sahiptir ve cephede dört adet niş, sahnenin orta noktasına göre simetrik olarak yerleştirilmiştir. *Pulpitumun scaena* önünde ahşap direklerin giriş yerlerinin ortaya çıkması ile ahşaptan yapıldığı anlaşılmıştır. *Scaena* ile *pulpituma* geçişi sağlayan kapılar dışında *scaena* ile *cavea* arasında yer alan *versurae* girişleri ile de *pulpituma* geçiş sağlanmıştır. *Scaena frons* cephesinde dört adet *aedicula* nişi yanlarındaki sütunlarla birlikte, simetrik olarak yerleştirilmiştir. Ele geçen parçalardan Roma Dönemi'nde kullanılan savaş araç ve gereçlerinin kabartma olarak podyum frizine işlendiği anlaşılmaktadır. Korinth düzenindeki *scaena frons* cephesi arada Medusa başlarının olduğu konsollu bir friz ile kuşatılmıştır (Yalman, 1993: 186). Bunun dışında frizinde ranke bezemesi ve yüzleri cepheden işlenmiş olan insan figürleri ile bezeli arşitrav parçalarına da rastlanmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapılan tiyatroların *scaena frons* bölümleri doğu ve batı olmak üzere iki gruba ayrılmıştır (Fiechter, 1914: 108). *Scaenanın alt*

yapı planı dışında günümüze ulaşmış ayrıntılı bilgiler oldukça kısıtlı (Kardoruk, 2020: 442) olsa da korunan alt yapı planı üzerinden Anadolu tipine örnek olduğu söylenebilir.

Scaenanın iki yanında iki katlı, sekizgen postamentler ile sütunları yükseltilmiş, Korinth düzeninde yapılmış ve arşitrav frizleri bezemesiz, Konsollu ve Dişli Geison+Sima parçaları kullanılan, ikinci katında herme (Ekin-Meriç vd., 2018: 298, Resim 4) ve parapetlerin sütunların arasını doldurduğu bir çatıya sahip sütunlu galeriler (Şekil 4) yer almaktadır (Kardoruk, 2020: 439). Bu galerilerin çevresi ise postamentler ile aynı aksa yerleştirilen kemer ayakları olduğunu düşündüğümüz bir mimari örüntü ile sarılmıştır. Söz konusu mimari kalıntılar hem doğu hem de batı sütunlu galeri çevresinde çit ile çevrelenen arkeolojik sit alanı dışına çıkmıştır. Bu yüzden kazı çalışmaları kapsamlı şekilde yapılamayan bu duvarlar, Roma tiyatrolarının özgün mimarisi içerisinde yerleştirilen ve özellikle İtalya, Galya ve Levant Bölgesi'nde bulunan Roma tiyatrolarındaki *bazilika*¹ mimarisini anımsatmaktadır (Şekil 5). Galerileri saran ve *scaena* ile birleşerek dışarıdan girişi sağlayan kapalı bir yapı birimini anımsatan bu mimari örüntünün, *bazilika* olduğu netleştirildiğinde içerisindeki iki katlı galeriler ile birlikte Roma İmparatorluğu içerisindeki tek örneği oluşturacaktır.

Özgün kullanım süresinde değinilmesi gereken konulardan biri de kentin geçirdiği depremlerdir. MÖ 2100 ve MS 1900 arasında bölge ve çevresinde toplamda 300 deprem meydana gelmiştir (Doğancı, 2015: 120; Doğancı, 2019: 543). Yapımından itibaren yaklaşık 200 yıl kullanılan (Ekin-Meriç, 2019: 352) tiyatro, özgün kullanım evresinde birçok depreme şahit olmuştur.

Kullanım evresinde yaşanan en büyük depremlerden biri MS 120 yılında yaşanan depremdir (Şahin, 2013: 2; Doğancı, 2015: 121). Yıkılan kentin tekrar ayağa kaldırılması ya da yapıların onarılmasında İmparator Hadrianus'un (MS 117-138) rolü büyüktür (Yalman, 2004: 391). Bithynia Bölgesi'ne yaptığı ziyaret sırasında Nicaea'ya da uğrayan imparator (Weber, 1907: 128), kente parasal destekte bulunmuştur. Yine İmparator Hadrianus Dönemi'nde MS 123 (Doğancı, 2001: 63-64; Doğancı, 2019: 543), 128 yıllarında iki büyük deprem daha yaşanmıştır. Bu depremlerde tiyatronun, yapılan parasal yardımla onarıma girip girmediği konusunda antik kaynaklardan bilgi edinilememektedir. Ancak Got istilasına kadar

¹ *Scaenanın* iki yanında konumlandırılan ve giriş salonu işlevi gören bu yapı birimleri Bazilika olarak adlandırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Sear, 2004: 221; Gros, 2003:193).

kullanımda olduğu düşünölen tiyatronun bu depremde zarar görse bile onarıma girdiği düşünölebilir. Tiyatro içerisinde yapılan çalışmalarda Plinius mektuplarında MS 111/112 yıllarında yapım aşamasında olduğu bilinen *scaenanın* iki yanında bulunan galerilerin ve *summa caveaya* ait olduğu düşünölen Korinth başlıklarının Hadrianus Dönemi'nde yapılan başlıklar ile aynı stilde olması bu dönemde bir onarımın göz ardı edilmemesi gerektiğini göstermiştir.

Hadrianus Dönemi'ne yaşanan depremlerden sonra Antonius Pius Dönemi'nde MS 155 yılında (Doğancı, 2019: 544), Marcus Aurelius yönetimi sırasında MS 161-180 yılları (Doğancı, 2018a: 39; Doğancı, 2019: 544) arasında, Commodus Dönemi'nde MS 181 yılında (Şahin, 2013: 4; Doğancı, 2015: 122) birçok deprem meydana gelmiştir. Doğu sütunlu galeri ve *summa caveaya* ait olduğu düşünölen aynı ölçü ve boyutlardaki Korinth başlıklarının Hadrianus ve Severuslar Dönemi'ne tarihlendirilmesi özellikle MS 180 yılı ve sonrasındaki büyük bir onarımı düşündürmektedir.

Tiyatronun özgün kullanım evresi MS 258 yılındaki Got istilası ve akabinde yaşanan MS 269 depremi ile birlikte bitmiş olmalıdır. Bölgede birçok kentın yıkılmasına ve yağmalanmasına neden olan Got istiladan Nicaea kenti de etkilenmiştir (Şahin, 1987: T.17). Bu dönemde “Hayalet Şehir” tanımlaması yapılan kentte, kıtlık başlamış ve ekonomik kriz baş göstermiştir. Tiyatro faaliyetlerinin yavaş yavaş önemini kaybetmeye başladığı bu dönemde, İmparator Claudius Gothicus zamanında MS 269 yılında yaşanan büyük depremle birlikte zarar gören tiyatro, özgün kullanım sürecini tamamlamış olmalıdır.

Taş Ocağı Olarak Kullanımı

Doğal afetler ve kentın cazibe merkezi olmasının getirdiği savaşlar sebebiyle zarar gören tiyatro, kent içerisinde daha sonraki dönemlerde yapılan yapılar için hammadde kaynağı olarak da kullanılmasıyla birlikte zarar payını katlamıştır. MS 258 yılı Got istilası sonrasında yaşanan kıtlık, ekonomik kriz gibi nedenlerle kentteki tiyatral faaliyetlerin bitme noktasına gelmiş olması ve istiladan yaklaşık 10 yıl sonra MS 269 yılındaki depremde yaşanan yıkımla birlikte, tiyatro ilk defa taş ocağı olarak kullanılmaya başlanmış olmalıdır. Tiyatronun taş ocağı olarak kullanılması ve kendisine ait birçok bloğun devşirilmesi tahribi hızlandırmıştır (Yalman, 1988a: 302). Bu yüzden, başta *scaena* olmak üzere, oturma basamakları, *orkhestra* zemini, dış duvarları, kemer ve tonozları onarılamayacak derecede tahrip olmuştur.

Got saldırıları ile birlikte acil güvenlik ihtiyacı, Pax Romana'nın önemini kaybetmesi sur yapımına ivme kazandırmıştır. Acil savunma ihtiyacı ile başlayan sur yapımında kriz ve kıtlık ortasında maliyeti düşürmek için en yakın yapıya, yani tiyatroya yönelim sürpriz görünmemektedir. Tiyatroya ait blokların bu dönemde kullanılmaya başlandığı konusunu netleştirmek zordur. Ancak MS 4. yüzyıl ve sonrasında tiyatro içerisindeki geç dönem yapılaşmasında tiyatronun özgün malzemesinin kullanılması, tiyatronun taş ocağı işlevinin daha öncesinde başlamış olabileceğini güçlendirmektedir. Özellikle Valerianus (MS 253-260), Gallienus (MS 253-268), Macrianus (MS 260-261), Quietus (MS 260-261) ve Claudius Gothicus (MS 268-270) (Şahin, 2003: 11) dönemlerinde sur yapımının devam ettiği sikkelerin arka yüzlerinde yer alan sur betiminden ve kapılarda ele geçen yazıtlardan (Şahin, 1979: nr. z 1, 12; Şahin, 2003: 11,17) anlaşılmaktadır.

Taş ocağı olarak kullanımının giderek artması ardı ardına yıkıcı depremlerin yaşanması ile de bağdaştırılabilir. Sekiz şiddetinde olan MS 350 depremi (Adatepe ve Erel, 2006: 150; Sancaklı, 2004: 95) ve MS 355 (Doğancı, 2015: 122) yılında yaşanan depremlerin (Doğancı, 2019: 545) ardından MS 358 Nicomedia yakınlarında meydana gelen deprem (Doğancı, 2018b: 389; Kaçar, 2003: 24-25) Nicomedia yanında Nicaea kentine de ciddi şekilde zarar vermiştir (Ross vd., 2005: 765). MS 358 yılında yaşanan depremde ayakta kalmayı başarabilmiş bazı yapılar, MS 362 yılında yaşanan depremle yerle bir olmuştur (Doğancı, 2001: 65). Daha sonraki bir dönemde gerçekleşen MS 368 depremi (Doğancı, 2019: 545-546) için Nicaea'nın temelden yıkıldığı belirtilir (Şahin, 2013: 9). MS 4. yüzyılda yaşanan yıkıcı depremler bir son olmamış MS 408-557 yılları arasında (Verdeyen, 1997: 303) ve MS 715, 740, 985, 1064 yıllarında (Adatepe ve Erel, 2006: 103) sekiz, dokuz şiddetinde büyük depremler olmaya devam etmiştir. Söz konusu depremlerin tiyatroya etkileri hakkında yazılı kaynaklardan bilgi sahibi olunamasa da tiyatronun zarar görmesinde ve uzun yıllar taş ocağı olarak kullanılmasında önemli bir etkiye sahip olmalıdır.

Özgün işlevini MS 3. yüzyılın ortalarından itibaren bitirerek taş ocağı olarak kullanıldığını düşündüğümüz tiyatro, arada yaşanan diğer depremlerle de zarar payını katlamıştır. İşlevini kaybederek büyük bir bölümü yıkılan yapı, sonraki medeniyetlerin imar politikalarında da hammadde kaynağı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Özellikle İmparator Justinianus Dönemi'nde (MS 527-565) başlayan imar faaliyetleri, daha sonra da ivme kazanarak devam etmiş ve bu faaliyetlerden tiyatro da etkilenmiştir. MS 7. yüzyıldan sonra Nicaea'da inşa edilmiş birçok anıtsal yapının temellerinde

Ayasofya, Koimesis kilisesi, Mahmut Çelebi cami, Yakup Çelebi zaviyesinde, Nilüfer Hatun imaretinde bilhassa temellerde tiyatroya ait yüzlerce kesme taş kullanılmıştır (Yalman, 1995: 427; Yalman, 2003: 128; Yalman, 1983: 233; Özügül, 2017: 317).

Got istilasından sonra Arap akınlarının başladığı döneme kadar surlar üzerinden büyük onarım çalışmaları izlenmemektedir. MS 8. yüzyılda Arap akınlarının başlaması ile birlikte (Peschlow, 2003: 216; Yalman, 1985: 463) acil güvenlik ihtiyacından (Ekin-Meriç vd., 2020: 273) dolayı III. Leo (MS 717-741) ve V. Constantinus (MS 741-775) tiyatroya ait kesme taşları yerlerinden söktürerek surlara taşıtmış ve surların yapımında tiyatroya ait bloklar kullanılmıştır (Schneider ve Karnapp, 1938: 49; Yalman, 2005: 348; Yalman, 1989: 341; Yalman, 1987: 234; Ekin-Meriç, 2019: 349). Özellikle Lefke-Yenişehir-Göl kapıları arasında, tiyatro *caveasına* ait oturma basamakları surların üzerine yan yana dizilerek seğirdim yolu ile mazgallar oluşturulmuş ve yeni kuleler inşa edilmiştir (Yalman, 2003: 127). Oturma basamakları sınırındaki aslan ayağı kabartmaları, *praecintiodan orta caveaya* çıkışı sağlayan merdiven basamaklarıyla, İstanbul Kapı'daki iki tiyatro maskı, friz parçası, batısındaki sur üzerinde tiyatroya ait taş yazılmış Yunanca yazıt, Lefke Kapı'daki iki friz parçası tiyatronun önemli eserlerini oluşturmaktadır (Eyice, 1984: 14).

1075-1097 yılları arasında kısa bir süre Anadolu Selçuklu Devleti'nin eline geçen İznik'e karşı bu dönemde kenti geri alabilmek amacıyla Bizans ve Haçlı birlikleri tarafından birçok saldırı düzenlenmiştir. Zorlu mücadelelerden sonra tekrar Bizans İmparatorluğu'nun eline geçen kentin surlarının onarımı yapılmış ve bu onarım sırasında yine aynı şekilde tiyatronun taşlarından faydalanılmıştır (Yalman, 2004: 391-392; Yalman, 2003: 127). Özellikle Laskarisler Dönemi'nde surlar üzerinde onarım çalışmaları görülmektedir. İoannes Dukas Vatatzes (1222-1254) tarafından, tiyatrodan sökülen kesme taşlarla, surların önüne bir duvar ve gerekli yerlere yeni burçlar yapılmıştır (Eyice, 1988: 14; Yalman, 2003: 127; Yalman, 2004: 391-392). Surlara götürülen tiyatro malzemesinin 2017 yılında kazı ekibi ile surlarda yapılan çalışmalarda Lefke, Yenişehir ve Göl Kapı arasında tiyatroya yakın olan bölgelerde yoğun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Tiyatroda yapılan son dönem kazı çalışmalarında söz konusu tahribatı destekleyecek olan çok sayıda bulguya rastlanmıştır. Düz kesme blok şeklinde yapılan oturma basamakları yapılarda kullanılacak en uygun blok olması nedeni ile tamamı taşınmıştır. Bu yüzden oturma basamakları

altındaki blokaj dolgu dışında günümüze ulaşan oturma basamağı sayısı yok denecek kadar azdır. Tiyatro içerisinde ele geçen oturma basamaklarının da genelde ön tarafında bulunan kavis kısmı tıraşlanmış şekilde ele geçmiştir. Tıraşlama işlemi yalnızca basamaklarda değil, mimari plastik süslemelerde de kendini göstermektedir. Kazı çalışmalarında özellikle *scaenanın* iki yanında yer alan galeri kazılarında mimari bezemeye sahip bütünlüden tıraşlanmış çok sayıda Korinth başlığı, ranke, anthemion, örgü, defne yaprağı, lesbos kymationu, ion kymationu, vb. bezemeye sahip yoğun bir tıraşlanmış mimari plastik eser grubuna rastlanmıştır (Resim 2). Bu durum *scaena fronstan* alınan blokların galeriler ve çevresinde tıraşlanarak buradan surlara ya da diğer yapılara taşındığını düşündürmüştür.

Kentte gelen gezginler söz konusu durumdan, yani taş eserlerin tıraşlandığından ve birçok yapının yapım aşamasında kullanıldığından ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Parçaların sur yapımında kullanıldığını Charles de Peyssonel'in 1745 yılında İznik'te yaptığı bir gezinin arkasından anlattıklarından anlayabiliyoruz (2005: 35-36).

“...Kentte en eski antikite döneminden ne kalmışsa yıkılmışlar ve duvar işçiliğinde kullanılmışlar...Bu kalıntılar korniş, friz, arşitrav, söve pervazı ve bu türden başka parçalar olarak kullanıldı ve bu sayede.... Eski mimarisinin görkemine ulaşılar...yan taraftaki duvara gömülü alçak kabartmalar olasılıkla bir zamanlar bir zafer takının saçağında kullanılmışlar. Türkler bu figürü oldukça etkili silmişler ve çekiç darbeleriyle öylesine hasar vermişlerki...”

Anlatılanlardan anlaşıldığı üzere yapılardan blokların kullanım aşamasında üzerinde bulunan bezeme ya da kabartmaların tıraşlandığı anlaşılmaktadır. Mimari plastik öğeleri tıraşlanan ve bir yapıda kullanıma en uygun kesme taş durumuna getirilen bloklar, kent içerisinde muhtelif yapılarda kullanılmak üzere tiyatro dışına taşınmıştır. Tiyatronun özgün işlevini bitirmesinden gezginlerin İznik'e gelerek yapının tiyatro olarak belirlendiği MS 17. yüzyıla kadar belirli zamanlarda taş ocağı olarak kullanımını sürdürmüş görünmektedir.

Dinî Kullanım

MS 3. yüzyılın ikinci yarısından sonra özgün kullanım işlevini kaybeden (Ekin-Meriç, 2019: 343) tiyatroda, MS 4. yüzyılda yaşanan yıkıcı depremlerin ardından farklı bir kimlik kazandığı görülmektedir. Bizans Dönemi'nde *orkhestranın* farklı bir işlevle kullanılmaya başlandığı konistra ve rigole duvarlarındaki boya ve fresk kalıntılarında anlaşılmaktadır (Yalman, 2007: 392; Öz, 2019: 6; Ekin-Meriç, 2019: 353; Kardoruk, 2020: 438). Söz konusu kalıntılar dışında tiyatroya eklenmiş çok sayıdaki geç

dönem kapama duvarının, özellikle *orkhestraya* giriş çıkışı zorlaştırmak adına yapılmış izlenimi vermesi, özgün mimariye eklenen yeni eklemelerle farklı bir mimari kimlik kazandırılmaya çalışıldığını da göstermektedir. Meryem ve İsa freski (Yalman, 2007: 402, Resim 7-8) ve konistra duvarı önüne kırmızı boya ile yapılmış haç çelenk motifi (Resim 3) göz önünde bulundurulduğunda *orkhestra* çevresinde dinsel amaçlı kullanım savını güçlendirmektedir (Ekin-Meriç, 2019: 348).

Kazı çalışmalarında özgün tiyatro mimarisinin yayıldığı alanı ortaya çıkarmak amacı ile çalışmalar gerçekleştirilmiş, bu çalışmalar sırasında çok sayıda geç dönem duvarı ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu duvarlar MS 4. yüzyıldan MS 15. yüzyıla kadar geniş bir tarih aralığına sahiptir (Şekil 6). Bu duvarlardan Meryem ve İsa freski ve konistra duvarı üzerindeki haç çelenk motifi ile özdeş olduğu düşünülenlerin *orkhestraya* geçişi engellenmeye çalışıldığı izlenimi uyanmaktadır. Özellikle *scaena* önündeki geç dönem duvarının konistra ile birleşmesi, trapezoidal ve beşik tonozlardan bazılarının ve *summa caveayı* taşıyan fil ayaklarının aralarının kapatılması, Meryem ve İsa freskinin bulunduğu orta tonozdan *orkhestraya* geçişi sağlayan alanda geç dönem eklemelerinin az olması, batıda yalnızca *caveaya* çıkan izleyici merdivenlerinin açık bırakılması izleyicili dışı kapalı dinsel ritüellerin ya da toplantıların *orkhestrada* freskler ve haç çelenk motifi çevresinde gerçekleştirildiğini düşündürmektedir. Nitekim tiyatronun mimari olarak söz konusu ritüel ya da toplantılar için uygun bir ortamı oluşturduğu şüphesizdir.

Meryem İsa freski, haç çelenk motifi ve geç dönem yapılaşması dışında dinsel kullanım savını güçlendiren diğer önemli buluntu ise tıraşlanan mimari plastik eserlerin çok yoğun olarak ele geçmesidir (Resim 2). Bilindiği gibi Hristiyanlık MS 312/3 yılında Milano Fermanı ile ilk kez tanınmış ve MS 391 yılında imparator Theodosius'un kararı ile pagan inancına dair her şey yasaklanarak Hristiyanlık resmi din olarak ilan edilmiştir. Pagan inancına dair her türlü ritüel ya da bu inanca mensup somut belgeler imparatora saygısızlık ve ihanet olarak görülmesi, pagan inancına dair birçok kalıntının silinmesine ve yok edilmesine neden olmuştur. Özellikle Hristiyanlığın yayıldığı dönemde pagan inancı ile alakalı olan tapınak, tiyatro ve hamam gibi yapıların önemini kaybettiği bilinmektedir (Ekin-Meriç, 2018a: 87). Hristiyanlığın resmi din olmasında en önemli etkenlerden bir tanesi olan I. Ekümenik Konsilin, MS 325 yılında Nicaea kentinde toplanması (Darcan 2013: 171; Aydın, 1991: 13-14; Millar, 2006: 404; Kardoruk, 2020: 436) İznik'in Hristiyanlığın kalbinin attığı yerlerden

biri olarak söz konusu kıyımdan etkilenmemesi gibi bir durum olası görünmemektedir. Bu durumda bloklardan tıraşlanan mimari plastik bezemelerin tıraşlanmasında yalnızca taş ocağı olarak kullanılması değil, pagan inancına dair her şeyin yok edilmesi durumu ve Hristiyanlık dini ile alakalı dinsel kullanım da etkili olmalıdır. Tıraşlanan mimari plastik parçaların *orkhestraya* bakan *scaena fronsa* ait olması, *scaenaya* dair alt yapı planı dışında günümüze herhangi bir parça ulaşmazken *scaenanın* iki yan cephesinde konumlandırılan Korinth başlıkları dışında mimari plastik öğelerin kullanılmadığı sütunlu galerin restitüsyonunun yapılabilmesi tıraşlanmanın dinsel kullanım ile alakalı olabileceğini düşündürmektedir.

Dinsel kullanımın hangi evrede ve ne zaman bittiğinin kesin hatlarını belirlemek oldukça zordur. Ancak MS 8. yüzyılda Arap akınlarının İznik'e gelene kadar ritüel ya da toplantıların bir şekilde devam ettiği düşünülebilir.

Çöplük Olarak Kullanımı

1980 yılından günümüze kadar yapılan kazı çalışmalarında tiyatronun kendi işlevi dışında da kullanıldığını ve Roma Dönemi sonrasındaki farklı işlevleri ile farklı dönemlerdeki kullanımının süreklilik arz ettiği anlaşılmıştır. Tek bir yapının içerisinde Roma Dönemi'nden Osmanlı Dönemi'ne kadar bütün kullanım evreleri ve işlev durumları izlenebilmektedir. Kullanımdaki bu süreklilik her kullanım evresi ya da tabakanın kendi çöp yığınına oluşturmuştur. Hayvan kemikleri, seramik atölyelerinden atılan seramik parçaları ve fırın malzemeleri yığılması ile (Yalman, 2003: 127) çöplük tabakası oluşmuştur.

Uzun yıllar şahıs malı iken üzerinde tahıl ve sebze ekiminin yapıldığı tiyatronun toprak tabakalarının bir bölümü kent içerisindeki çukur ve bataklık alanların doldurulmasında (Yalman, 1987: 233; Yalman, 1981: 31; Yalman, 1992: 378; Yalman, 2004: 391) ve aynı zamanda kent içerisinde de yine buraya toprak getirilerek dökülen çöplük alanı olarak kullanılmıştır (Yalman, 2005: 348). Toprak ve atık malzemelerle doldurulan tiyatro kalıntılarının üzeri yaklaşık 9.5 m. yüksekliğe ulaştığı (Yalman, 1985: 459; Yalman, 2004: 391) görülmüştür. Kazı çalışmalarında Helenistik Dönem malzemesi ile Bizans ve Osmanlı Dönemi'ne tarihlenen buluntuların bir arada gelmesi düzenli bir stratigrafinin olmadığını ve dolgu toprak olduğunu (Özügül, 2017: 321) göstermektedir. Özellikle 2016 yılı ve sonrasında yapılan kazı çalışmalarında tonozlarda, *orkhestrada* ve güneyde yoğun olarak hayvan kemiği ve modern çöp tabakası ile karşılaşmıştır.

Çöplük olarak kullanım evresinin hangi tarihte başladığını belirlemek oldukça güçtür. Yaşanan büyük depremlerin ardından yapının zarar görmesi kıtlık, veba salgını ve istilalar gibi önemli olaylar sonunda özgün işlevin bitmesi ile birlikte çöplük olarak kullanılmaya başladığını, bu evrenin özellikle dinî kullanım evresinin sonlanmaya başladığı dönemde ivme kazandığını söyleyebiliriz. Modern atıklardaki yoğunluk bilimsel araştırmaların başladığı döneme kadar çöplük olarak kullanımının devam ettiğini göstermektedir.

Seramik İşliği Olarak Kullanımı

MS 8-9. yüzyıllara kadar geçmişe giden çini ve seramik sanatı İznik'te Büyük Selçuklu Dönemi'nde başlayarak Anadolu Selçuklu Dönemi ile devam etmiştir (Özyıldırım, 2019: 6). Osmanlı Dönemi'nde de bir önceki dönemden izler taşıyan sanat, MS 15-16. yüzyıllarda zirveye ulaşır (Satır, 2008: 1129). İznik'te Osmanlı öncesinden MS 17. yüzyıla kadar kesintisiz devam eden üretim söz konusudur (Demirsar-Arlı vd., 2019: 183). Evliya Çelebi, 300 atölyenin varlığından bahseder (Ekin-Meriç, 2019: 352). MS 17. yüzyıl sonlarına doğru 50 yıl sonra yaptığı ziyaret sonrasında atölye sayısının 9'a kadar düştüğünü belirterek seramik endüstrisindeki gerilemeyi açıkça belirtir.

Seramik üretiminin önemli merkezlerinden biri haline gelen İznik'te Roma tiyatrosu içerisinde de bu üretimin delilleri olan çok sayıda buluntu ele geçmiştir. 1980 yılından günümüze kadar devam eden kazı çalışmalarında tiyatro içerisinde yaklaşık 10 fırın, iki atölye ve bu üretimin delilleri olan yüzlerce fırın malzemesi (Ekin-Meriç vd., 2019: 307, Resim 6) ortaya çıkarılmıştır.

Tiyatronun özgün mimarisine ait duvarlar ve bloklar fırınların yapım aşamasında kullanılmıştır. Genellikle kare formlu yapılan fırınların (Resim 4) yanında yuvarlak formlardaki fırınlar da son dönem kazılarında ortaya çıkarılmıştır (Resim 5). Tonzların yakın çevresinde konumlandırılan fırınlarda, tonoz duvarları hem fırınlara destek için kullanılmış hem de etrafının duvarlar ile çevrili olması fırın ve üretim için korunaklı bir alan oluşturmuştur. Fırınların genellikle tonozların içerisinde ya da etrafında herhangi bir bağlantı olmadan tek tek konumlandırıldığı görülür (Şekil 7). Bu durum fırınların genellikle birbirinden bağımsız üretim yapan ustalara ait olabileceği fikrini güçlendirmiştir (Özkul, 2000: 42).

2021 yılı kazı sezonunda güneydoğuda yürütülen iç ve dış beşik tonozların birinde üst kotlarda seramik pişirme fırını, seramik sırlamada

kullanıldığı düşünölen bir fırın ya da ısınmada kullanılan bir tandır² ve seramiğin hammaddesinde kullanılan kuvarsın ezilmesi için kullanılan oluklu bir blok ortaya çıkarılmıştır (Resim 6). Tiyatro içerisinde genellikle tek tek birbirinden bağımsız olarak yerleştirilen fırınlar dışında, seramik üretimi için gerekli olan farklı unsurları içinde bulunduran bir atölyenin bulunması, farklı ustaların birbirinden bağımsız üretimi konusundaki fikrin tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini göstermiştir.

Kazı çalışmalarında ele geçen seramikler MS 9. yüzyıldan MS 17. yüzyıla kadar geniş bir tarih aralığında olması tiyatrodada belli bir teknik ya da stil üzerinde üretim yapılmadığını göstermiştir (Özkul, 2000: 26). Ele geçen malzeme Türk seramik ve çini sanatının en seçme örneklerinin elde edildiği (Yalman, 1984: 220) önemli örneklerdir.

Surlarda olduğu gibi atölyelerin yapımında tiyatroya ait bloklar kullanılmıştır (Özkul, 2000: 252). Bu durum tiyatronun seramik işliğı evresinde de taş ocağı olarak kullanımı ve zarar görmeye devam ettiğini göstermektedir. Tiyatro içerisinde çok sayıda fırın ele geçmesine rağmen fırınların mimari düzeni ve teknolojisi hakkında ayrıntılı bilgi elde edilememiştir. Çünkü ele geçen fırınların yalnızca ateşlik bölümü korunmuş ve seramiklerin pişirildiği üst örtü günümüze kadar ulaşamamıştır. Ancak ele geçen malzeme ile fırınlar genel olarak MS 14-17. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir (Yalman, 1988b: 169; Yalman, 1992: 383; Yalman, 1996: 343).

İznik üzerinde yapılan çalışmalar bu kentin Bizans Dönemi'nde de seramik üretiminin yapıldığı önemli bir merkez olduğunu göstermiştir (Özkul-Fındık, 2001: 12). Osmanlı Dönemi'nde İznik'in çini üretim merkezi haline gelmesinde Bizans Dönemi'nden gelen düzenli bir üretim olduğu da belirtilmektedir (Özkul, 2000: 40). Ele geçen fırınlar, seramikler ve üretimle ilişkili fırın malzemeleri dikkate alındığında Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirilse de Bizans Dönemi içerisinde de faaliyet gösteren bir üretim olduğu ihtimal dahilinde tutulabilir. Bir atölyenin kullanım süreci içerisinde gerekli göröldüğü durumlarda fırınların onarıldığı ve hatta bazen yıkılarak kalan malzemenin üzerine yenisinin inşa edildiği bilinmektedir (Aslanapa vd., 1989: 314). Bu yüzden fırınlar Bizans Dönemi içerisinde de kullanılsa da onarım görmüş ya da Osmanlı Dönemi'nde yeniden yapılmış olmalıdır.

² İznik Çini Fırınları Kazı Başkanı Doç. Dr. Vesile Belgin Demirsar Arlı ile özel diyalogda ısınmada kullanılan tandır ya da seramik sırlamada kullanılan bir fırın olabileceği belirtilmiştir.

Bu da Bizans Dönemi kalıntılarının günümüze kadar ulaşmasını engellemiştir.

Bizans Dönemi'nde de seramik üretimi için kullanıldığı düşünülen tiyatro, 1716 yılında tüm fırınların kapatılarak çini ustalarının İstanbul'a taşınması (Eyice, 1988: 29) öncesinde bu işlevini sonlandırmıştır.

Toplu Mezarlık Olarak Kullanımı

Özgün işlevini kaybettikten sonra farklı işlevlerle kullanılan tiyatro çoğunlukla at, sığır, domuz gibi hayvanların kemik artıkları ve seramik işliklerinden kalan fırın malzemelerinden bir çöp tabakası oluşmuş ve bu tabakaların içerisinde çok sayıda mezar ele geçmiştir (Özbek, 1984: 82). Özellikle tiyatronun *caveasında*, *orkhestrasında* ve güneyindeki dolgu toprak içerisinde rastlanan iskeletler, tiyatronun toplu gömü alanı olarak kullanıldığını göstermiştir.

Toplu mezarlık alanı olarak kullanılmasında salgın hastalık, doğal afetler nedeni ile ölen insanlar olabileceği üzerinde durulmuştur. Ancak böyle bir durumda her yaştan ve cinsten insan iskeletine rastlamak gerektiği (Özbek, 1984: 82), ele geçen iskeletlerin genellikle erkek bireye ait olduğu belirlenmiştir. Büyük çoğunluğunun erkek ve yetişkin insanlara ait olması, süngü, kılıç ya da kesici savaş aletleriyle yapılmış yaralanmalar gözlemlenmesi (Özbek, 1984: 82) ve bireylerin yan yana ya da üst üste özensiz gömülmesi, iskeletlerin savaşta ölen askerler olduğunu göstermiştir (Özbek, 1990: 44) (Resim 7). Özellikle I. Haçlı Seferi (1096-1099) ve IV. Haçlı Seferi (1204) sırasında yoğun olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Söz konusu seferler dışında daha erken dönemlere tarihlenen (Ekin-Meriç vd., 2018: 286) mezarların da bulunması öncesinde de ölü gömme amaçlı kullanımının olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Resim 8).

Toplu gömü alanı olarak kullanımının yanında ölü gömme amacı ile yapılan mezarlık kiliselerinin varlığı da tiyatrodaki tespit edilmiştir (Peschlow, 2003: 213).

Tiyatronun analemma duvarı dışında güneydoğuda bulunan kilisede üst yapıya ait kalıntılar günümüze ulaşmamıştır (Eyice, 1988: 22). Yapı 17,80x11,90 m boyutlarında ve doğu batı uzantılıdır. Kilise planı doğusunda absid, kuzey ve güney duvarları arasında altı adet mezar odası ve işlevi anlaşılamayan diğer odalardan mevcuttur (Yalman, 1979: 548). Mekanlar çok sayıdaki geçitlerle birbirine bağlanan beşik tonozlu ya da köşeli tonozlu odalardan oluşmaktadır (Peschlow, 2003: 213). Yapı malzemesi olarak tuğla

ve taş kullanılan yapıda yer yer tiyatro malzemesinin devşirme malzeme olarak kullanıldığı görülmüştür. Yapı içerisinde ayrılmış odalar ve duvarların içerisine yapılmış dikdörtgen biçimde çukur mekanlar, alt yapının defin bölgesi olarak düzenlendiğini göstermektedir. Bu mezarlık kilisesinde alt yapısının dışarıdan herhangi bir girişinin olmaması da erişimin yukarıda kiliseden olduğunu düşündürmektedir.

Tiyatronun *caveası* üzerinde kuzeydoğuda yer alan kilise (Peschlow, 2003: 213) üç nefli ve narteksli kilisedir. 13,30x11,42 m boyutlarındaki kilisenin sadece kuzey nefi sağlam olarak korunabilmiştir. Kilisenin diğer nefleri, apsis ve narteks bölümleri tiyatronun altyapısı üzerinde taşların devşirilmesi ya da deprem sonucu yıkılması sonrasında tahribata uğramıştır. Narteks kuzey güney yönünde dikdörtgendir. Kuzey, güney duvarları ile batı duvarının iki ucunda birer mezar nişi yapılmıştır. Kilisenin yalnızca temel seviyesinde günümüze ulaşmış olması yapının cephe düzenlemesi ve örtü sistemi hakkında bilgi sahibi olmamızı imkânsız kılmaktadır (Kulunyar, 1990: 49). Kilise içerisinde özel mezar nişlerinin ve gömülerin bulunması bu kilisenin de ölü gömme için kullanıldığını göstermiştir.

Bulunan iki kilise de boyut olarak birbirlerine yakındır ve benzer özelliklere sahiptir. Yapım aşamasında yine diğer birçok yapıda olduğu gibi tiyatronun blokları kullanılmıştır (Yalman, 2003: 127-128; Özgül, 2017: 317). İki kilise de iç mekanlarda arcossolia ve tonozlu alt yapıları olan ve yeraltı definleri için özel alanların hazırlanan üç nefli kiliselerdir (Peschlow, 2003: 213). Yapım teknikleri ve kullanılan duvar stilleri birbirlerine yakın olan kiliseler muhtemelen mezarlık kiliseleri ile aynı zaman diliminde (MS 11-13. yüzyıl) özel olarak ölümlerin gömülmesi (Mezarlık/Ölü Kilisesi) için yapılmış olmalıdır (Peschlow, 2003: 214; Yalman, 1979: 457).

Tiyatronun kullanım süresi bittikten sonra mezarlık alanı olarak kullanıldığı kazılarda ortaya çıkarılan mezarlardan anlaşılmaktadır (Yalman, 1992: 377). Toplu gömülerin yapıldığı büyük bir nekropol alanına dönüşen tiyatro (Ekin-Meriç, 2019: 350) eşine ender rastlanan toplu mezarlığında bulunan iskeletler ile antropoloji dünyasının ilgisini çeken, çok yönlü bir laboratuvar özelliğini kazanmıştır (Yalman, 1984: 220).

Bilimsel Araştırmalar

Gezginlerin en fazla dikkatini çeken yerlerden biri olan tiyatrolar (Isler, 2015: 5) XVIII. ve XIX. yüzyıllar boyunca gezginler tarafından ziyaret edilmiştir. Ziyaret edildiği dönemde büyük bir bölümü toprak altında olan İznik/Nicaea tiyatrosunda, açıkta olan tonozların bir bölümü ziyaretçilerin

ilgisini çekmiştir. Gezginlerden bazıları kalıntıları tiyatro olarak tanımlarken, bazıları da bu kalıntılarla alakalı farklı görüşlerine yer vermiştir (Ermış, 2014: 212).

Gezginlerden Lubenau (1930: 103), Nicaea tiyatrosunu saray kalıntısına, Domenico Sestini hamam kalıntısına (1789: 219), Papadopulos zindana benzetmiştir (Özgül, 2017: 318; Kardoruk, 2020: 443). Xavier Hommaire De Hell (1855:299; 1860: 383) tiyatro olduğunu belirtmese de tonozların görüldüğünden bahsetmiştir ve görünürde olan küçük bölümün çizimini yapmıştır. Ziyaret edildiği dönemde *caveayı* taşıyan tonozların küçük bir bölümünün görünür olması, gezginlerin farklı tanımlamalar yapmasına neden olmuştur. Gezginlerden Peyssonel (2005), Covet (1988), Kinneir (1818), Texier (2002), Pococke (1745: 121-125), Goltz (1896), Fellows (1839), Osten (1837), Launay (1913) gibi isimler de tiyatrodan bahseder.

Tiyatro hakkındaki en ayrıntılı bilgileri; Pococke, Texier ve Schneider vermektedir. Richard Pococke (1745: 121-123), kalıntıların tiyatroya ait olduğu belirtmiş, Charles Texier (1862: 106) tiyatronun kent içindeki yerini plan üzerine yerleştirmiş, Alfons Maria Schneider (1943: 8, Textabbildung 2-3) kalıntıların toprak altında kalan bölümlerini incelemek amacıyla sondajlar yapıp, kroki ve resimleriyle beraber yayınlamıştır. Bilimsel nitelikli ilk kazılar 1980 yılında başlamıştır ve kazı çalışmaları hala devam etmektedir.

Sonuç

Roma İmparatoru Traianus'un (MS 98-117), Bithynia'ya vali olarak atadığı ve aynı zamanda tarihçi ve devlet adamı olan Genç Plinius'un, imparatora yazdığı mektuplardan, İznik Roma tiyatrosunun MS 111/112 yılında yapım aşamasında olduğu bilinmektedir. Yapım aşamasında birçok sıkıntı yaşanmasına rağmen kullanıma açılan tiyatro, yaklaşık 200 yıl kullanılabilmiştir. Özgün kullanım evresinin tamamlanmasının ardından yaşanan depremler, istilalar ile acil güvenlik ihtiyacı ile sur yapımı ve sonraki medeniyetlerin imar politikalarının da işlevini metruk kaldığı döneme kadar taş ocağı olarak sürdürmüştür. Bu yüzden, başta *scaena* olmak üzere, oturma basamakları, *orkhestra* zemini, dış duvarları, kemer ve tonozları onarılamayacak derecede tahrip olmuştur.

Nicaea'nın Ekümenik Konsillere ev sahipliği yapması, seramik ve önemli çini merkezlerinden biri haline gelmesi Roma tiyatrosunun farklı işlevler kazanmasında rol oynamıştır. MS 4-6. yüzyıllar arasında Rigole duvarı arkasında yer alan Meryem ve İsa freski, konistra duvarı üzerinde kırmızı

boya ile yapılan Haç-Çelenk motifi ve özgün mimariye eklenen geç dönem duvarları ile *orkhestranın* kapatılması tiyatronun dinî bir kimlik kazandığını, ortaya çıkarılan yaklaşık 10 seramik fırını ve atölyeler ile seramik-çini üretimi için kullanıldığını göstermiştir.

Seramik işliklerinden kalan fırın malzemelerinden, hayvan kemiklerinden, toprak alınıp atılan bir ardiye alanı olarak kullanılmasından kaynaklı çöp tabakası oluşun ve çöplük olarak kullanılan tiyatroda, bu tabaka içerisinde çok sayıda mezara rastlanmıştır. Yapılan incelemeler Haçlı seferleri sırasında buranın toplu gömü alanı olarak kullanıldığını göstermiştir.

MS 2. yüzyıldan MS 17. yüzyıla kadar farklı işlevlerle sürekli kullanımda olan tiyatro; Nicaea kentinin yaşadığı bütün sosyal, kültürel, politik olayların kanıtlarını bünyesinde barındırmaktadır. Roma Dönemi'nden Osmanlı Dönemi'ne kadar farklı işlevler kazanarak sürekli kullanımda olması, İznik tarihinin açık hava müzesi izlenimini vermektedir.

KAYNAKÇA

- ADATEPE, Fatih ve EREL, Levent (2006), “İznik Tarihsel Dönem Deprem Verilerinin İrdelenmesi”, *İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Yerbilimleri Dergisi*,19.2,131-151.
- ASLANAPA, Oktay, YETKİN, Şerare, ALTUN, Ara (1989), *İznik Çini Fırınları Kazısı (1981-1988) II. Dönem*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul.
- AYDIN, Mehmet (1991), *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Konya.
- DARCAN, Hasan (2013), “Athanasius ve İznik Konsili”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,15.28, 169-191.
- DEMİRSAR-ARLI, Belgin, KAYA, Şennur, ARLI, Hakan, EROL, Özlem (2019), “2015-2017 Kazı Dönemlerinde İznik Çini Fırınları Kazısı'nda Ele Geçen Baskı ve Kalıp Baskı Tekniğinde Dekorlu Seramikler”, *Akdeniz Sanat*, 13, 182-192.
- DOĞANCI, Kâmil (2001), “Bursa ve Civarını Etkileyen Depremler (M.S. 4. Yüzyıla Kadar)”, Ed., Nurhan ABACI, *Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 61-66.
- DOĞANCI, Kâmil (2015), “Antik Kaynaklar Işığında Eskiçağ'da Nikomedia (İzmit) ve Civarını Etkileyen Depremler”, *Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, 4-6 Nisan 2015, 119-130.

YENİ BULGULARLA BİRLİKTE
İZNİK (NİCAEA) ROMA TİYATROSU
KULLANIM İŞLEVLERİ VE MİMARİSİ

- DOĞANCI, Kâmil (2018a), “Eskiçağda Kios (Gemlik) Çevresini Etkileyen Depremler”, *Bursa’da Yaşam*, 36-40.
- DOĞANCI, Kâmil (2018b), “Eskiçağ’da Troas Bölgesi’nin Etkileyen Tsunami Felaketleri (MÖ 1380-MS 600)”, *Tarih Okulu Dergisi*, 11.XXXVII, 379-404.
- DOĞANCI, Kâmil (2019), “Hellespontos ve Çevresini Etkileyen Depremler (MÖ 3000-MS 6. yy)”, *History Studies*, 11.2, 535-555.
- EKİN- MERİÇ, Aygün (2017), “İznik Roma Tiyatrosu Kazılarında Son Durum”, *Bursa’da Zaman*, 24, 8-11.
- EKİN-MERİÇ, Aygün (2018a), “Hellenistic Pottery Found in the Roman Theatre of Nicaea”, *Jahreshefte Des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, 87, 85-122.
- EKİN-MERİÇ, Aygün (2018b), “Late Roman Pottery From the Theatre of Nicaea in Bithynia”, *Anatolia Antiqua (Eski Anadolu)*, XXVI, 69-87.
- EKİN-MERİÇ, Aygün, ÖZ, Ali Kazım, KÖŞKLÜK-KAYA, Nezihat, KAYA, Fatih Hakan, KARDORUK, Nihal (2018), “İznik Roma Tiyatrosu 2016 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, 285-300.
- EKİN-MERİÇ, Aygün (2019), “İznik Tarihini Simgeleyen Bir Anıt: Antik Roma Tiyatrosu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21. 2, 339-355.
- EKİN-MERİÇ, Aygün, ÖZ, Ali Kazım, KÖŞKLÜK-KAYA, Nezihat, KAYA, Fatih Hakan, KARDORUK, Nihal (2019), “İznik Roma Tiyatrosu 2017 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 293-310.
- EKİN-MERİÇ, Aygün, ÖZ, Ali Kazım, KARDORUK, Nihal, KAYA, Fatih Hakan, KÖŞKLÜK-KAYA, Nezihat (2020), “İznik Roma Tiyatrosu 2018 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 265-284.
- ERMİŞ, Ümmühan Melda (2014), “Seyahatlerin Gözüyle İznik Şehri ve Yapıları”, *CIEPO 19*, Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları I, 205-232.
- EVANS, James Allan (2005), *Arth&Humanities Through the Eras, Ancient Greeceans Rome, 1200 B.C.E – 476 C.E*, Thomson Gale.
- EYİCE, Semavi (1984), “I. Türk Dönemine Kadar İznik”, *İlgi*, 15-19.

- EYİCE, Semavi (1988), *Nicaea İznik Tarihçesi ve Eski Eserleri*, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını, İstanbul.
- FELLOWS, Charles (1839), *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, London.
- FERRERO, Daria de Bernardi (1974), *Theatre Classics in Asia Minore IV*, Deduzioni e Proposte Roma.
- FIECHTER, Ernst Robert (1914), *Die Baugeschichtliche Entwicklung des Antiken Theaters*, München.
- PLİNİUS CAECİLİUS SECUNDUS, Gaius (1922), *C. Plinii Caecili Secvndi Epistvlarvm libri decem*. Recensvit: Elmer Trvesdell Merrill, Lipsiae: Teubner.
- GOLTZ, Colmar Freiherrvon der (1896), *Anatolische Ausflüge*, Berlin.
- GRELOİS, Jean Piere ve MANGO, Cyril (1988), *Dr. John Covet Voyages en Turquie 1675-1677*, Paris.
- GROS, Pierre (2003), “Basilica Sous Le Haut-Empire Ambiguites Du Mot, Du Type et De La Fonction”, *BABESCH, Bulletin Antieke Beschaving*, Annuel Papars on Mediterranean Archaeology, 78, 191-204.
- HELL, Xavier Hommaire De (1855), *Voyage en Turquie et en Perse*, I, Paris.
- HELL, Xavier Hommaire De (1860), *Voyage en Turquie et en Perse*, IV, Paris.
- ISLER, Hans Peter (2015), “Studies on Greek Theatres: History and Prospect”, Ed. Rune Federiksen, Elizabeth R. Gebhard, Alexander Sokolicek, *The Architecture of the Ancient Theatre*, Acts of an International Conference at the Danish Institute at Athens 27-30 January 2012, Monograph of the Danish Institute at Athens, 17, 15-38.
- ISLER, Hans Peter (2017), *Antike Theaterbauten Ein Handbuch*, Textband, Österreichische Akademie Der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Denkschrifte, 490 Band, Archaologische Forschungen, Band 27, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften.
- KAÇAR, Turhan (2003), “Eskiçağ Kaynaklarında İznik Depremi (M.S 358)”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 19, 109, 24-25.
- KARDORUK, Nihal (2020), “İznik Roma Tiyatrosu Taş Eserleri Üzerine Bazı Gözlemler”, *Propontis ve Çevre Kültürleri*, Parion Studies III, Ege Yayınları, 435-450.

YENİ BULGULARLA BİRLİKTE
İZNİK (NİCAEA) ROMA TİYATROSU
KULLANIM İŞLEVLERİ VE MİMARİSİ

- KİNNEİR, John Macdonald (1818), *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Year 1813 and 1814*, London.
- KULUNYAR, Avni (1990), *İznik'teki Bizans Dönemi Yapılarında Tarihlendirme Sorunları ve Malzeme-Teknik*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- LAUNAY, Louis De (1913), *La Turquie Que L'on Voit, Paris*.
- LUBENAU, Reinhold ve SAHM, Wilhelm August Ludwig (1930), *Beschreibung Der Reisen Des Reinhold Lubenau*, II, Königsberg.
- MİLLAR, Fergus (2006), *The Greek World, The Jews & The East, Rome, The Greek World, and The East*, Vol. III, The University of North Carolina Press.
- OSTEN, Prokesch von (1837), *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient*, III, Stuttgart.
- ÖZ, Ali Kazım (2019), “Son Dönem Kazıları Bağlamında İznik Roma Tiyatrosu'nun Mimari Özellikleri”, *Arkeoloji ve Sanat*, 161, 1-10.
- ÖZBEK, Metin (1984), “Roma Açık Hava Tiyatrosundan (İznik) Çıkarılan Bizans İskeletleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2.1, 81-89.
- ÖZBEK, Metin (1990), “İznik Geç Bizans Çağı İskeletlerinde Hastalık ve Yaralanma İzleri”, *Belleten*, 54, 209, 39-46.
- ÖZKUL, Nurşen (2000), *İznik Roma Tiyatrosu Kazısı Seramik Buluntuları*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- ÖZKUL-FINDIK, Nurşen (2001), *İznik Roma Tiyatrosu Kazı Buluntuları (1980-1995) Arasındaki Osmanlı Seramikleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- ÖZÜGÜL, Aşşın (2017), “İznik Tiyatrosu 2015”, 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3, Ankara, 317-332.
- ÖZYILDIRIM, İter (2019), *15. Yy. İznik Çinileri ve 16. yy. Mavi-Beyaz İznik Çinilerinin Türk Seramik Sanatı Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- PESCHLOW, Urs (2003), “The Churches of Nicaea/İznik”, Ed. Işıl AKBAYGİL, İnci DELEMEN, Oktay ASLANAPA, *İznik Throughout History*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- CHARLES DE PEYSSONEL, *1745 yılında İzmit ve İznik'e Yapılmış Bir Gezinin Öyküsü (Relation d'un Voyage fait a Nicomedie et a Nicee en 1745)*, Çev:

- F. Yavuz ULUGÜN, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Kültür Yayınları, 3, 2005.
- POCOCKE, Richard (1745), *A Description of the East and Some Other Countries*, Volume II, Part II, Observations on the Island of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece and Some Other Parts of Europe, London.
- ROSS, Ayşe Çalık, TÜLEK, Füsün, BORA, Ali (2005), “Nikomedia (İzmit) Depremleri ve Arkeoloji”, *Deprem Sempozyumu (The Earthquake Symposium)*, Kocaeli, 763-767.
- SANCAKLI, Nusret (2004), *Marmara Bölgesi Depremleri (M.Ö. 427- M.S. 1912), Marmara Denizindeki Tsunami'ler*, Kastaş Yayınları, İstanbul.
- SATIR, Seçil (2008), “Türk Kültüründe İznik Çinilerinin Önemi ve Güncel Değerlendirilmesi”, 8. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) Bildiri Kitabı*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil, Tarih ve Yüksek Kurumu, 1129-1143.
- SCHNEIDER, Alfons Maria (1943), *Die Römischen und Byzantinischen Denkmaler von İznik (Nicaea)*, İstanbuler Forschungen, 16, Berlin.
- SCHNEIDER, Alfons Maria ve KARNAPP Walter (1938), *Die Stadtmauer von İznik (Nicaea)*, İstanbuler Forschungen 9, Berlin.
- SEAR, Frank (2004), “The Roman Theatre at Gubbio”, *Mediterranean Archaeology*, 17, Festschrift in Honour of J. Richard Green, 213-222.
- SEAR, Frank (2006), *Roman Theaters an Architectural Study*, Oxford University Press, London.
- SESTİNİ, Dominique (1789), *Voyage Dans La Grece Asiatique A La Peninsule De Cyzique, A Brusse Et A Nicee, Avec Des Details sur L'Histoire Naturelle Ces Contrees*, M.DDC.LXXXIX, Paris.
- ŞAHİN, Sencer (1979), *Katalog Der Antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)*, (İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu), Stadt Gebiet und Die Nächste Umgebung der Stadt, (Şehir ve Yakın Çevresi), Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Band 9, Teil: I, Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- ŞAHİN, Sencer (1987), *Katalog Der Antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)*, (İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu), Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Testimonia, 10.3, Bonn: R. Habelt.

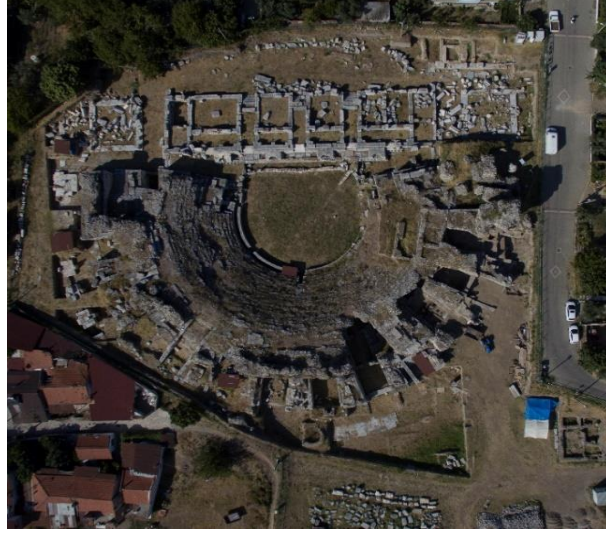
YENİ BULGULARLA BİRLİKTE
İZNİK (NİCAEA) ROMA TİYATROSU
KULLANIM İŞLEVLERİ VE MİMARİSİ

- ŞAHİN, Sencer (2003), “İznik (Nicaea) in the Hellenistic and Roman Periods”, *İznik Throughout History*, Ed. Işıl AKBAYGİL, İnci DELEMEN, Oktay ASLANAPA, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ŞAHİN, Sencer (2013), “Antik Kaynaklar Işığında Tarihte Bithynia Depremleri”, Ed. Eda AKYÜREK ŞAHİN, Burak TAKMER, Fatih ONUR, *Eskiçağ Yazıları 5*, Akdeniz Dillerini ve Kültürlerini Araştırma Merkezi Yayını, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1-16.
- TEXİER, Charles (1862), *Asie Mineure: Description Géographique, Historique Et Archéologique Des Provinces Et Des Villes De La Chersonnèse D'asie*, Paris, M DCCC LXII.
- TEXİER, Charles (2002), *Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi)*, Çev. Ali Suat, Cilt I, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- VERDEYEN, Frank (1997), “Bizans Döneminde İstanbul’da Depremler: Halk Üzerindeki Etki”, Çev. Feda Şamil ARIK, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30, 299-317.
- WEBER, Wilhelm (1907), *Untersuchungen zur Geschichte des Kaiser Hadrianus*, Leipzig.
- YALMAN, Bedri (1979), “İznik'te Kilise Altyapı Kazısı”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 457-466.
- YALMAN, Bedri (1981), “İznik Tiyatro Kazısı 1980”, *3. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 339-382.
- YALMAN, Bedri (1983), “İznik Tiyatro Kazısı 1981”, *4. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 229-236.
- YALMAN, Bedri (1984), “İznik Tiyatro Kazısı”, *5. Kazı Sonuçları Toplantısı*, İstanbul, 215-220.
- YALMAN, Bedri (1985), “İznik Tiyatro Kazısı 1983”, *6. Kazı Sonuçları Toplantısı*, İzmir, 459-468.
- YALMAN, Bedri (1987), “İznik Tiyatro Kazısı 1985”, *8. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, Ankara, 233-258.
- YALMAN, Bedri (1988a), “İznik Tiyatro Kazısı 1986”, *9. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 299-328.
- YALMAN, Bedri (1988b), “İznik Roma Tiyatrosu Kazısı’nda Bulunan Seramik Fırını”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 13, 153-197.

- YALMAN, Bedri (1989), “İzник Roma Tiyatro Kazısı 1987”, *10. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, Ankara, 339-382.
- YALMAN, Bedri (1992), “İzник Tiyatro Kazısı 1990”, *13. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 377-402.
- YALMAN, Bedri (1993), “İzник Tiyatro Kazısı 1991”, *14. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, Ankara, 181-204.
- YALMAN, Bedri (1995), “İzник Tiyatro Kazısı 1992”, *15. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, Ankara, 425-454.
- YALMAN, Bedri (1996), “1994 İzник Roma Tiyatrosu Kazısı”, *17. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 337-360.
- YALMAN, Bedri (2003), “2001, İzник Tiyatro Kazısı”, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, Ankara, 127-138.
- YALMAN, Bedri (2004), “2002 Yılı İzник Tiyatro Kazısı”, *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, Ankara, 391-402.
- YALMAN, Bedri (2005), “2003 Yılı İzник Tiyatro Kazısı”, *26. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, Ankara, 347-356.
- YALMAN, Bedri (2007), “2005 Yılı Tiyatro Kazısı”, *28. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, Ankara, 387-404.

YENİ BULGULARLA BİRLİKTE
İZNİK (NİCAEA) ROMA TİYATROSU
KULLANIM İŞLEVLERİ VE MİMARİSİ

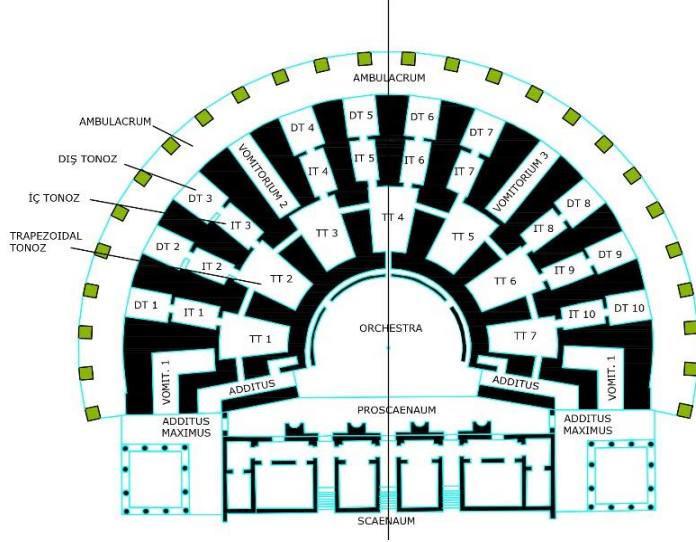
EKLER

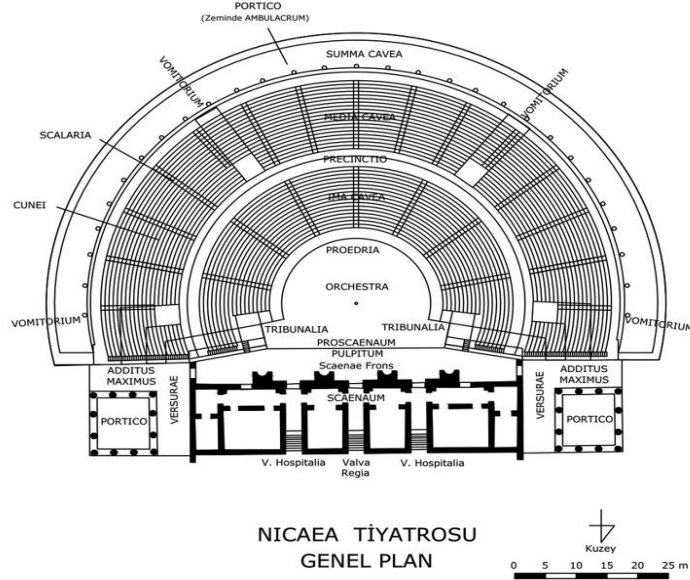
Resim 1: Tiyatro Havadan Görünüm (İznik Roma Tiyatrosu Kazı Arşivi)

İZNİK (NİCAEA) ROMA TİYATROSU KULLANIM EVRELERİ							
İŞLEVLER OLAYLAR	Oğün Kullanım	Taş Ocağı	Dini Kullanım	Çöplük	Seramik İşliği	Toplu Mezarlık	Bilimsel Araştırmalar
Flavio-ko Dönem MS 69-98							
Plinius ve Traian Mektupları MS 111-112							
MS 120-181 Arası Depremler MS 258 Got İstilası							
MS 313 Milano Fermanı							
MS 325 I. İktumenik Konsil							
MS 250-368 Arası Depremler							
MS 379 Hırcıyanlığa Resmî Din İnanı Edilmesi							
MS 391 Pagan İnancının Yasaklanması							
MS 408-550 Arası Depremler							
MS R. Yüzyıl Arası Akademi ve Depremler							
MS 787 II. İktumenik Konsil							
MS 985, 1064 Yıllarında Depremler							
MS 1081-1097 Anadolu Selçuklu Hakimiyeti							
I. IV. Haçlı Seferleri							
MS 1206-1261 İznik İmparatorluğu ve T. Karasöğüt Dönemi							
MS 1351 Osmanlı Hakimiyeti							
MS 17-18 Yüzyıl							

Şekil 1: Tiyatro Kullanım İşlevleri Tarih Çizelgesi (Kişisel Arşiv)

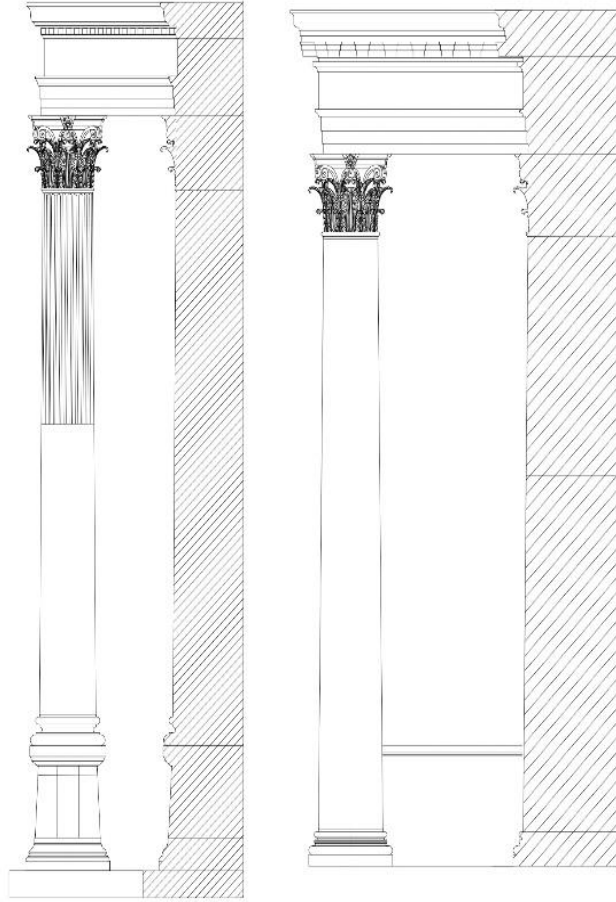

Şekil 2: Tiyatro Alt Yapı Planı (İznik Roma Tiyatrosu Kazı Arşivi)

Şekil 3: Tiyatro Genel Plan (İznik Roma Tiyatrosu Kazı Arşivi)

YENİ BULGULARLA BİRLİKTE
İZNİK (NİCAEA) ROMA TİYATROSU
KULLANIM İŞLEVLERİ VE MİMARİSİ

Şekil 4: Sütunlu Galeri 1. ve 2. Kat Restitüsyonu (Kişisel Arşiv)

Şekil 5: Doğu ve Batı Sütunlu Galeri ve Çevresindeki Yapılaşma (Kişisel Arşiv)

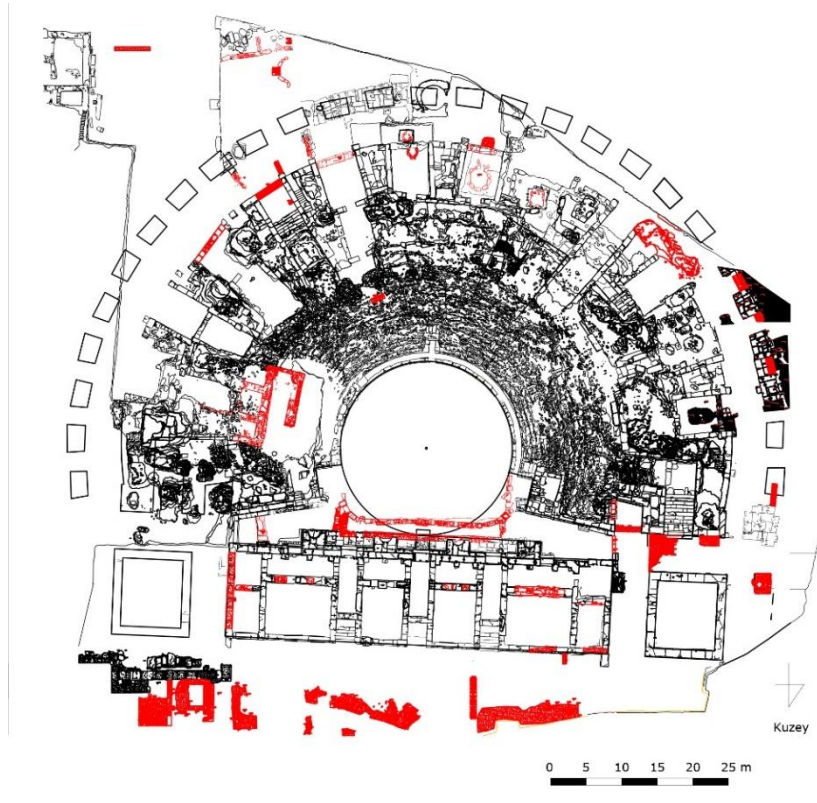

Resim 2: Mimari Bloklardan Tıraşlanan Mimari Plastik Öğeler (Kişisel Arşiv)

YENİ BULGULARLA BİRLİKTE
İZNİK (NİCAEA) ROMA TİYATROSU
KULLANIM İŞLEVLERİ VE MİMARİSİ

Resim 3: Konistra Duvarı Haç-Çelenk Motifi (İznik Roma Tiyatrosu Kazı Arşivi)

Şekil 6: Geç Dönem Mimari Kalıntılar (İznik Roma Tiyatrosu Kazı Arşivi)

Nihal KARDORUK

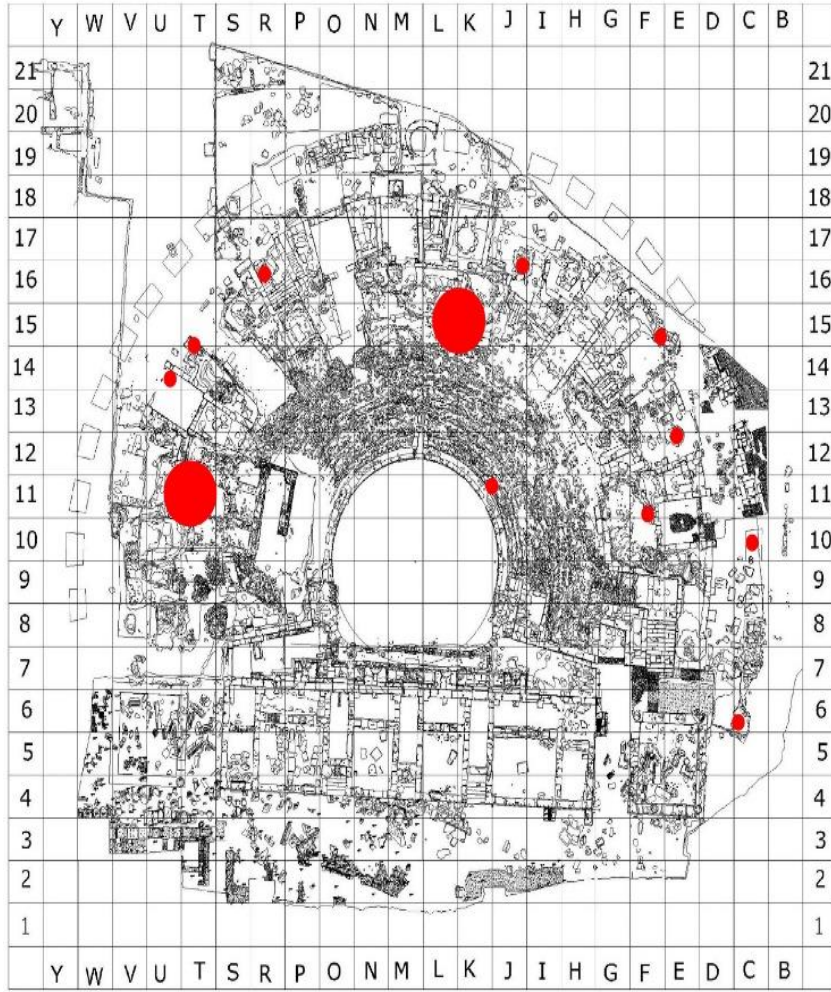

Resim 4: Kare Formlu Fırın Ateşhanesi (İznik Roma Tiyatrosu Kazı Arşivi)

Resim 5: Yuvarlak Formlu Fırın Ateşhanesi (İznik Roma Tiyatrosu Kazı Arşivi)

YENİ BULGULARLA BİRLİKTE
İZNİK (NİCAEA) ROMA TİYATROSU
KULLANIM İŞLEVLERİ VE MİMARİSİ

Şekil 7: Tiyatro Üzerinde Seramik Fırınları ve Atölyelerin Konumu (Kişisel Arşiv)

Resim 6: Seramik-Çini Atölyesi (İznik Roma Tiyatrosu Kazı Arşivi)

Resim 7: Mezar Örnekleri (İznik Roma Tiyatrosu Kazı Arşivi)

Resim 8: Mezar, Filistin Amphorası (İznik Roma Tiyatrosu Kazı Arşivi)

HADRIANOPOLİS/ADRIANOPOLİS ŞEHRİNİN GEÇ ROMA İMPARATORLUĞU VE BİZANS DÖNEMLERİNE AİT ŞEHİR KURULUŞ HİKÂYELERİ

*The Late Imperial Roman and Byzantine Foundation Stories of
Hadrianople/Adrianople*

Buket KİTAPÇI BAYRI*

ÖZ: Milattan önce 8. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar Grek topluluklar Balkan yarımadasının güneydoğusundaki Hellas anakarasından çıkıp Karadeniz'den İspanya'ya uzanan geniş bir coğrafyaya yayılarak buralarda şehirler kurdular. Arkaik (M.Ö. 640-480), Klasik (M.Ö. 5. yüzyıl-323) ve Helenistik (M.Ö. 323-31) dönemlerde şehir devletleri, kuruluş (*ktisis*) hikâyesi/efsanesi anlatılarından yararlanarak kendilerine onur duyacakları bir kimlik yaratmaktaydılar. Şehirlerin kurucu olarak adlandırdıkları kişiler (*oikistes*) şehrin ilk ve gerçek kurucusu olabileceği gibi, doğal bir felaket veya ihmalle yıkılmış bir yerleşimi yeniden inşa eden veya büyük ölçüde değiştiren veya en azından altyapıyı ve nüfusu değiştiren muhtelif kişiler de olabiliyordu. En seçkin kurucular, şehirlerin anlatılmaktan asla vazgeçmediği, onlara kuruluşlarını bahşeden kurtarıcı tanrıları. Kurucular hiyerarşisinde, tanrıların peşinden, farklı coğrafyalarda *polis*'i kurmak için Hellen anavatanını terk eden mitolojik kahramanlar gelmekteydi.

Roma İmparatorluk döneminde Eskiçağ Grek dili, edebi modelleri ve antik kentlerin asil (*eugeneia*) köklerine hayranlık duyan "philhellene" Roma imparatorları bu kuruluş efsaneleri aracılığı ile özellikle İmparatorluğun doğusundaki kentleri Roma politik ve kültürel yapısına entegre etmeye çalıştılar. Diğer yandan özellikle imparator Augustus (hük. M.Ö. 27-14) ile Severus Hanedanlığı (M.S. 193-235) arasındaki dönemde Roma imparatorları, kendilerini şehir kurucuları (*ktistes*) olarak takdim ederek, kurucusu addedildikleri şehirlere ayrıcalık ve onursal haklar tanıdılar. İmparator Augustus ve Hadrianus (hük. M.S. 117-138) bu yerel hak ve ayrıcalıkları kurumsallaştırmaya çalıştılar. İstanbul'un 230 kilometre kuzeybatısında yer alan bugünkü adıyla Edirne şehrinin de Roma İmparatorluğu döneminde ortaya çıkan bir kuruluş hikâyesi bulunmaktadır. Bu kuruluş hikâyesi daha sonra 10. yüzyılda üç Bizans kroniğinde ve 14. yüzyılda bir Bizans şehitlik hikâyesinde tekrar edilmiştir. Makale Hadrianopolis / Adrianopolis şehrinin geç Roma İmparatorluğu ve Bizans dönemlerine ait kuruluş hikâyelerine odaklanmaktadır.

* Dr., Koç Üniversitesi, Stavros Niarchos Vakfı Geç Antik ve Bizans Araştırmaları Merkezi (GABAM), İSTANBUL, bkbayri@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5037-1999

Geliş Tarihi / Received: 19.12.2021
Kabul Tarihi / Accepted: 14.01.2022
Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

Anahtar Kelimeler: Edirne, Adrianopolis/Hadrianopolis, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Şehir Kuruluş Hikâyeleri

ABSTRACT: Between the 8th century BC and 6th century BC, the Greek communities left the Greek mainland and founded cities over a vast geography extending from the Black Sea to Spain. During the Archaic (BC 640-480), Classical (BC 480-323) and Hellenistic (BC 323- 31) periods, the Greek city-states made use of city foundation stories (*ktisis*) as a medium for creating an honorable identity for their cities. In the narratives, the founders of these cities (*oikistes*) are sometimes the first historical founder(s), or someone who rebuilt the city after natural disasters or negligence, or someone who changed the urban structure, or improved or changed the infrastructure or its demography. The most distinguished founders in these stories are the gods and goddesses who found a city and endow its independence. The foundation stories are most keen on narrating the role of these deities in the foundation of the cities. In the hierarchical order of the founding “fathers” the mythological characters who left the Hellenic/Greek mainland to found a Greek *polis* in other parts of the World, came after the gods and goddesses.

During the Roman imperial period, the philhellene Roman emperors, who showed particular interest in Classical Greece, including in its language, its literary models and noble origins (*eugeneia*) of the cities, made use of the city foundation stories in order to politically and culturally integrate the east Roman cities within the Roman imperial world. Especially from Augustus (r. BC 27-14) until the Severan dynasty (AD 193-235), the emperors were declared as the founder (*ktistes*) of cities, thus bestowing cities honor and certain privileges. More generally in the East, the policies of Augustus and Hadrianus (r. AD 117-138) aimed at instituting local rights and privileges accounted for their frequently being designated city founders. There exists an imperial Roman foundation story of Hadrianople/Adrianople, modern city of Edirne, which lies 230 km northwest of Istanbul. This imperial Roman foundation story is then retold in three 10th-century Byzantine chronicles and then in a 14th-century Byzantine martyrdom story. The article focuses on these imperial Roman and Byzantine foundation stories.

Keywords: Edirne, Hadrianople/Adrianople, Late Roman Empire, Byzantine Empire, Foundation Stories of Cities

Giriş

Milattan önce 8. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar Grek topluluklar Hellen anakarısından çıkıp Karadeniz’den İspanya’ya uzanan geniş bir coğrafyaya yayılarak buralarda şehirler kurdular (Hansen ve Nielsen, 2004). Arkaik (M.Ö. 640-480), Klasik (M.Ö. 5. yüzyıl-323) ve Helenistik (M.Ö. 323-31) dönemlerde, şehir devletleri şehir kuruluş (*ktisis*) hikâyesi/efsanesi anlatılarından yararlanarak kendilerine onur duyacakları bir kimlik yaratmaya çalışmışlardır. Şehirlerin kurucuları addedilen kişiler (tek. *ktistes*, çoğ. *ktistai*) şehrin ilk ve gerçek kurucusu olabileceği gibi, doğal bir felaket veya ihmalle yıkılmış bir yerleşimi yeniden inşa eden veya büyük ölçüde değiştiren veya en azından altyapıyı ve nüfusu değiştiren muhtelif kişiler de olabiliyordu. En seçkin kurucular, şehirlerin anlatmaktan asla vazgeçmediği, onlara kuruluşlarını bahşeden kurtarıcı tanrıları. Tanrılar şehre kült gibi

hediyeler bahşederek şehrin kalıcı kuruluşunun temellerini atmış olur ve böylece kentsel kurumların varlığı ve kimliği de ortaya konmuş olurdu.

Kurucular hiyerarşisinde tanrıların peşinden, farklı coğrafyalarda *polis* kurmak için Hellen anavatanını terk eden mitolojik kahramanlar gelmekteydi. Bu tür gezgin kahramanların yalnızca ilk yerleşimi inşa etmekle kalmayıp, aynı zamanda şehirlerin kurucu babaları veya aristokrat ailelerinden biri haline geldiği de kuruluş hikâyelerinde aktarıldı. Çoğu zaman, bu kahramanlar aracılığıyla, eski Grek merkezleriyle aile bağları kurulurdu. Eskiçağ Grek şehir kuruluş hikâyelerinde kurgusal ve tarihsel kurucu gelenekler, türe özgü anlatı yöntemleri ve motifleri, şairlerin yaratıcı hayal gücü, mitoloji ve tarihsel gerçeklik, zaman içinde harmanlanmış ve şehir kuruluş hikâyelerini biçimlendirmiştir (Dougherty, 1994; Scheer, 1993).

Roma İmparatorluk döneminde eskiçağ Grekçesi, edebi modelleri ve antik kentlerin asil (*eugeneia*) köklerine hayranlık duyan “philhellene” Roma İmparatorları bu kuruluş efsaneleri aracılığı ile özellikle İmparatorluğun doğusundaki kentleri Roma politik ve kültürel yapısına entegre etmeye çalıştılar. Diğer yandan özellikle imparator Augustus (hük. M.Ö. 27- M.S. 14) ile Severus Hanedanlığı (M.S. 193-235) arasındaki dönemde Roma imparatorları, kendilerini şehir kurucuları (*ktistai*) olarak takdim ederek, kurucusu addedildikleri şehirlere ayrıcalık ve onursal haklar tanıdılar. İmparator Augustus ve Hadrianus (hük. M.S. 117-138) bu yerel hak ve ayrıcalıkları kurumsallaştırmaya çalıştılar (Pont, 2007). Bu durum İmparator Hadrianus döneminde M.S. 131-132 yılında kurulan ve *Panhellenion* adıyla bilinen “Hellen Şehir Devletleri Birliği” ile kurumsal hale geldi. Bir şehrin bu birliğe girebilmesi için Hellen kökleri olduğunu kanıtlaması gerekmektedir. Şehrin kurucusu olarak bir Yunan tanrısı veya Yunan mitolojisinden bir kahramanın etrafında anlatılan hikâyeler kadim ve asil kökene sahip olunduğuna dair iddiaları kanıtlamak için bir yoldu (Heller, 2006).

Hadrianopolis/Adrianopolis’in Roma İmparatorluk Dönemine Ait Şehir Kuruluş Hikâyesi

İstanbul’un 230 kilometre kuzeybatısında yer alan bugünkü adıyla Edirne şehrinin de Roma’nın imparatorluk dönemine (M.Ö. 26-M.S. 476) dayanan kuruluş efsanesi bulunmaktadır. Roma’nın imparatorluk dönemi Adrianopolis/Hadrianopolis kuruluş efsanesini nümismatik veriler ışığında inceleyen Johannes Nollé, Hadrianus’un bu şehrin kurucusu olması ve şehre “Hadrianus’un Şehri” Hadrianopolis/Adrianopolis isminin verilmesini

Hadrianus'un M.S. 124/25 yılında Karadeniz'de İskitlerle yapılan savaşlar sırasında Trakya'ya yaptığı bir seferle ilişkilendirir.¹ Bu döneme ait bir sikkede Hadrianus *ktistes* olarak anılır (Nollé, 2009).

Bizans kaynaklarında bu şehir için, İmparator Hadrianus'un isminden gelen Hadrianopolis/Adrianopolis adı dışında, Orestias ve Odrysoi adları da kullanılmaktadır. Geç Antik Çağ (M.S. 284-700) kaynakları bu yerleşim yerini Uskuduma olarak da adlandırır. Makedon Kralı II. Philip (hük. M.Ö. 359-336) bugün Edirne'nin bulunduğu yerde Odrys olarak anılan yerleşimi M.Ö. 342-340 yılında fethettikten sonra, buraya ufak bir kale ve kasaba inşa ederek Orestai adıyla bilinen Trakya ve Makedon halklarını buraya yerleştirmiştir. Daha sonra Trakyalı Uskuduma kabilesinin idaresinde olan bu kasabayı M.Ö. 73 yılında Romalı Makedonya prokonsülü Marcus Terentius Varro Lucullus (ö. M.Ö. 56) ele geçirmiştir (Nollé, 2009: 107, 122). M.S. 124 yılında Roma İmparatoru Hadrianus'un şehrin kalesini ve şehri yeniden kurduğu bilinmektedir (Nollé, 2009: 146). Milattan sonra 5. yüzyılın ortalarında Trakya bölgesi Germen kavimlerinin eline geçmiştir. Milattan sonra 7. yüzyılda Trakya bölgesinin kuzey kısmı Birinci Bulgar İmparatorluğu (681-1018) topraklarına dahil edilmiştir. Bölgenin güney kısmı ise Bizans İmparatorluğu'nun idaresine girmiş ve Trakya idari bölgesi (*thema*) olarak düzenlenmiştir.

Belgrad-Sofya-Konstantinopolis'i birbirine bağlayan önemli stratejik yollar üzerinde kurulmuş olan Hadrianopolis şehri Bizans döneminde çoğu zaman askerî aktivitelerin merkezinde yer aldı ve kuzeyden gelen akınlara karşı Konstantinopolis'i koruyan bir şehir görevini üstlendi (Asdracha, 1976: 137-148; Soustal, 1991; Külzer, 2008). Milattan sonra 9. ve 10. yüzyıllarda, Bizans İmparatorluğu'nun Bulgar İmparatorluğu ile yaptığı savaşlarda, sınır bölgesinde bulunduğundan şehrin stratejik önemi vardı. 1204 yılındaki Dördüncü Haçlı Seferi sonrası, Hadrianopolis ve komşu şehir Dimetoka'yı (Didymoteichon) kâğıt üzerinde Konstantinopolis Latin İmparatorluğu'na bağlı ancak pratikte yerel Bizans ileri gelenleri tarafından yarı özerk biçimde idare edilen feodal bir Haçlı prensliği (1204/6-1227/28) olarak görmekteyiz (Van Tricht, 2014).

Hadrianopolis şehrinin Roma İmparatoru Hadrianus tarafından kuruluş hikâyesine ilk olarak M.S. 117 ve 283 yılları arasında yaşamış Roma

¹ Hadrianus isminin deforme hali olan Edirne ismi Osmanlı kaynaklarında karşımıza Adrin, Edrin, Adranos ve İdrivne gibi isimlerle çıkmaktadır.

imparatorları ve vârislerinin biyografilerini içeren M.S. 3. yüzyılda Latince yazılmış *Historia Augusta* (veya *Scriptores Historiae Augustae*) adlı eserin “Elagabalus’un Hayatı” (hük. M.S. 218-222) bölümünde rastlıyoruz. (*Historia Augusta*, Antoninus Elagabalus: 7). Bu eserde ilk defa şehir bir antik Yunan mitolojik kahramanı olan Klytaimnestra ve Argos Kralı Agamemnon’un oğlu Orestes ile ilişkilendirilir. Agamemnon, Paris tarafından karısı Helen Truva’ya götürülen Menelaos’un erkek kardeşidir. Truva savaşlarına katılan Agamemnon eve döndüğünde karısı Klytaimnestra’nın sevgilisi Aigisthos tarafından öldürülür. Homeros’un *Odyseia* adlı eserinde Orestes Aigisthos’u (Homeros, *Odyseia*, III: 300-310), Aiskhylos’un *Oresteia Üçlemesi* adlı piyesinin “Adak Sunucuları” bölümünde ise hem Aigisthos’u hem de annesi Klytaimnestra’yı öldürerek babasının öcünü alır. Bu nedenle Orestes aile bağlarına zarar verenleri kovalayarak cezalandıran *Erinyes* isimli kanatlı tanrıçalar tarafından takip edilir ve aklını yitirir (Aischylos, *Oresteia. Libation-Bearers*: 838-934).

Euripides’in *Iphigenia Tauris*’de adlı eserinde ise Orestes, kuzeni Pylades ile tanrılara kurban edilmek üzere iken kaçırılıp Tauris’e götürülen kızkardeşi Iphigenia’yı Hellas anakarasına getirir. Ayrıca Tanrı Apollon’un emriyle Artemis Tauropolos’un kült imajını da bu barbar topraklardan alıp tüm Hellen/Grek dilinin konuşulduğu coğrafyaya yayar ve Grek şehirlerinin kurulmasına öncülük eder (Euripides, *Iphigenia en Taurois*: 393-394, 422-426, 435-438).² Bu seyahatleri sırasında Orestes ana katili olma suçundan arınacak ve Erinyes’ler tarafından takip edilmekten kurtulacaktır. Orestes’in ana katili olma ve bu suçtan arınma efsanelerinin geçtiği coğrafi mekanlar Delphi, Mora, Rodos ve Amanos Dağları gibi yerlerdir (Bilde, 2003).

Historia Augusta’daki “Elagabalus’un Hayatı”, Orestes, Iphigenia ve Pylades ile ilişkilendirilen ve Artemis Tauropolos’un kült imajına sahip olduğunu iddia eden çok sayıda şehir hakkında bilgi verirken Trakya’daki Hadrianopolis’ten de bahseder. Orestes’in Hebros Nehri (Meriç) yakınlarında Apud Tria Flumina adlı bir yerde bir kehanet buyruğuna göre kendini anne katli suçundan arındırdığını ve orada Oresta adında bir şehir kurduğunu anlatır. Roma İmparatorluk dönemi Hadrianopolis kuruluş efsanesini nümismatik veriler ışığında inceleyen Johannes Nollé’ye göre su kaynakları

² Artemis 4. ve 5. yüzyıllara değin geç Roma döneminde de kültü devam Hellenistik dönem öncesi bir tanrıçadır. Tauropolos bu tanrıçaya verilen ve anlamı tam olarak bilinmeyen bir sıfattır.

ve nehirlerin temizlenme ve arınma ile yakından ilişkisi ve Hadrianopolis'in Tunca, Meriç ve Arda'nın birleştiği noktada yer alması bu efsanede Orestes'in suçlarından bu coğrafyada arınması efsanesinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Nollé, 2009: 124). “Elagabalus’un Hayatı”na göre yüzyıllar sonra bir kâhin Roma İmparatoru Hadrianus’a deliliğinden arınması için daha önce delirmiş ancak sonrasında iyileşmiş bir kişinin iyileşmesine yardımcı olan bir yeri ele geçirmesini ve böylece kendisini sayısız senatörü öldürmeye iten nevrozdan kurtulacağını salık vermiştir.³ Geç Roma İmparatorluğu döneminde, M.S. 3. yüzyılda ortaya çıkan, Yunan mitoloji kahramanı Orestes ve Roma İmparatoru Hadrianus’un Hadrianopolis’in kurucuları olarak anlatıldığı şehir kuruluş efsanesi Roma politik idaresi altındaki Hadrianopolis şehri ve civarının bu kuruluş hikâyesi aracılığıyla yerel kültürel, dinsel ve etnik geleneklerini Romalılaştırmaya yardımcı olmuştur. Aynı zamanda şehir Yunan mitolojisiyle bağlantı kurularak kadim ve asil bir köken iddiasında bulunabilmiş ve kurucusunun bir Roma imparatoru olması yoluyla da hak ve ayrıcalıklara sahip olmuştur.

Hadrianopolis/Adrianopolis’in Bizans Dönemi Kuruluş Hikâyeleri

Hadrianopolis’in Roma imparatorluk döneminde ortaya çıkan kuruluş efsanesine 10. yüzyılda yazılmış üç Bizans kroniği, Pseudo-Symeon *Magistros Kroniği*, *Diyakoz Leo’nun Tarihi* ve *Theophanes Continuatus Kroniği*⁴ ve 14. yüzyılda yazılmış, Hadrianopolis doğumlu ancak küçük yaşta esir düşerek Osmanlı yönetimindeki Melagina’da şehit olan Bizanslı Genç Theodoros’un hikâyesinde (BHG 2431) (ö. 1347-61/69) kısaca rastlıyoruz (Oikonomides, 1955; Kitapçı Bayrı, 2020: 115-123). Pseudo-Symeon *Magistros Kroniği* ve *Diyakoz Leo’nun Tarihi*, şehri Agamemnon’un oğlu Orestes’in annesi Klytaimnestra’yı öldürdükten sonra avare dünyayı dolaşırken kurduğundan bahseder. Bu kroniklere göre şehrin özgün adı Orestias’dır. Daha sonra imparator Hadrianus şehrin stratejik konumunu fark edip şehri duvarlarla çevirmiş ve “Hadrianus’un Şehri”

³ M.S. 117 yılında Suriye’de bulunan Hadrianus, İmparator Traianus’un öldüğü ve kendisinin imparator olduğunu öğrenince Roma’ya dönüş için yola çıkar. Roma’nın idaresi ise Hadrianus gelene kadar Praetorian Muhafızları Valisi Publius Acilius Attianus’un elindedir. Attianus dört senatörü Hadrianus’un güvenliğine tehlike oluşturdukları gerekçesiyle öldürtür. Bu olay Roma’da Hadrianus’a karşı muhalefete yol açar ve Hadrianus bu kararın kendisinin olmadığını belirtip kararın sorumluluğunu Attianus’a yükler.

⁴ Onuncu yüzyıl Bizans kronikleri için bk. Markopoulos 2003; Treadgold 2013, 39-88, 217-270; Manafis 2020, 43-109.

olarak isimlendirmiştir (Bekker, 1838: 686.16-687.2; Hase, 1828: 130.5-14; Talbot and Sullivan, 2005: 177).

Theophanes Continuatus Kroniği'nde Orestes'in Hadrianopolis'te suçlarından arınarak iyileşmesi anlatısına da değinilir. Buna göre: Eylül ayında, 3. *indiction*'da Pankratoukas isimli bir kişi Hadrianopolis şehrini Symeon'a teslim etmiş diye belirtmektedir.⁵ Burada bahsi geçen Symeon, Bulgar Çarı I. Symeon'dur (hük. 893-927). Yine anlatıya göre, bu yerin özgün adı Orestias'dır. Zira Agamemnon'un oğlu Orestes annesi Klytaimnestra ve annesinin sevgilisi Aigisthos'u öldürüp delirmiş ancak Tunca, Meriç ve Arda'nın kesiştiği yerde yıkanarak iyileşmiş ve bunu müteakip burada kendi adıyla anılan Orestias şehrini kurmuştur. İmparator Hadrianus daha sonra buraya binalar eklemiş ve şehrin ismini "Hadrianus'un Şehri" olarak değiştirmiştir.⁶

Hadrianopolis'ten bu üç 10. yüzyıl kroniğinde bahsedilmesinin nedeni muhtemelen bu dönemde Bulgar İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu arasındaki siyasî ve askerî çekişmeleridir. I. Symeon 913 yılında Konstantinopolis'i hedefleyen bir askerî sefer düzenlemiş ve Bizans ve Bulgar İmparatorlukları 927 yılına kadar savaşmışlardır (Fine, 1991: 143-144). Hadrianopolis, Bizans toprakları içerisinde olmasına rağmen bir sınır şehri olarak iki kez I. Symeon tarafından, ilk defa 914 ve daha sonra 922 yılında, Bulgarlar tarafından ele geçirilmiştir. *Theophanes Continuatus Kroniği*'ndeki referans 914 yılında Hadrianopolis'in Bizanslı komutanı Ermeni Pankratoukas'ın şehri Bulgarlara teslim etmesinin hikâyesidir.

927 yılında I. Symeon'un oğlu I. Peter (hük. 927-969) Bizanslılarla bir barış antlaşması imzaladı ve Bizans İmparatorluğu Bulgarlara haraç ödemeye başladı. Bizans İmparatoru II. Nikephoros Phokas (hük. 963-69) haraç ödemeyi reddetti ve 965 yılında saldırıya geçti. Aynı zamanda diplomasi yoluyla Rusları Bulgar topraklarını işgal etmeye ikna etti. Ruslar 968 ve 971 yılları arasında Bulgar İmparatorluğu topraklarını işgal etti ve bu

⁵ *Indiction*, Bizans'ta kronolojik bir birim. Daha detaylı bilgi için bk. *Oxford Dictionary of Byzantium* 2, 993.

⁶ Bekker (1838: 387): Σεπτεμβρίῳ δὲ μηνί, ἰνδικτιῶνος τρίτης, Παγκρατούκας ὁ Ἀρμένης τὴν Ἀδριανούπολιν τῷ Συμεὼν προδεδώκεν, ἥτις τὸ πρὶν μὲν Ὀρεστίας ἐκαλεῖτο, ἐξ Ὀρέστου υἱοῦ Ἀγαμέμνονος, ὃς ζήλω δικάῳ διὰ τὴν πρὸς τὸν πατέρα Κλυταιμνήστρας δολοφονίαν ταύτην σὺν Αἰγίσθῳ ἀποκτείνας λίαν ἐκμέμνηεν καὶ ἐν τῇ συνελεύσει Ἐβρου Ἄρζου τε καὶ Ἀρτάκου τῶν τριῶν ποταμῶν γε λουσάμενος τῆς νόσου ἀπῆλλακτο. ἐνθα ταύτην οἰκοδομήσας ἐπὶ τῷ ἰδίῳ ὀνόματι κέκληκεν. Ἀδριανὸς δὲ Καῖσαρ εὐκτίστοις οἰκίμασιν αὐτὴν μεγαλύνας πόλιν Ἀδριανοῦ μετακέκληκεν.

da Bulgar devletinin bir süreliğine yıkılmasına ve daha sonra Bizans ile Bulgaristan arasında 1018'e kadar devam edecek 50 yıllık bir savaşın başlamasına sebebiyet verdi. *Diyakoz Leo'nun Tarihi*'nde geçen Hadrianopolis referansı 971 yılında Bizans İmparatoru I. İoannes Tzimiskes'in (hük. 969-976) Ruslara karşı yapacağı askerî sefer için Konstantinopolis'ten ayrılıp Hadrianopolis'e gelmesiyle ilgilidir. Bizans İmparatorluğu'nun Bulgarlar ve Ruslarla bu dönemde yaptığı savaşlar ve Hadrianopolis'in önemli stratejik bir askerî kavşakta sınır şehri olarak yer alması 10. yüzyıl kroniklerinde ondan sık sık bahsedilmesinin en önemli sebeplerindedir.

Roma'nın imparatorluk döneminde, özellikle "philhellen" imparatorlar döneminde ortaya çıkan Hadrianopolis'in kuruluş hikâyesinin 10. yüzyılda Bizans'ta yaşanan kültürel ortamla da ilişkisi vardır. Bazı tarihçilerin "İlk Hümanizm" (Lemerle, 1971; Flusin ve Cheynet, 2017) bazılarının ise "Makedon Hanedanlığı Rönesansı" olarak (Treadgold, 1984) adlandırdığı bu dönem, Hristiyan ve Eskiçağ Hellen kültürel öğelerinin bir araya geldiği, Antikçağa, arkaik etnografi, insan toplulukları ve yer adlarının etimolojisini öğrenmeye yönelik ilginin arttığı bir dönemdir (Treadgold, 2013: 137, 191n136, 216). Yukarıda bahsi geçen 10. yüzyıl Bizans kronikleri Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogenetos'un (hük. 944-959) döneminde imparatorun yakın çevresinde üretilmiş, metodoloji, içerik, mitolojik öğeler ve coğrafi mekânlara verilen kaynak referansları açısından birbirleriyle benzerlik gösteren eserlerdir (Markopoulos, 2009: 137-150; Manafis, 2020: 70-75, 82; Diller, 1938; Diller, 1950).

Onuncu yüzyılda yaşanan kültürel ortama benzer bir ortam Bizans'ta 13. ve 14. yüzyıllarda da yaşanmıştır. "Palaiologos Rönesansı" (1261-1360) olarak da adlandırılan bu yüzyıllar Bizans'ta filoloji, Hellen eserlerine ve edebiyatına ilginin arttığı bir dönemdir (Ševčenko, 1984; Fryde, 2000). Birçok Hellen metni Bizanslı âlimler tarafından incelenmiş, kopyalanmış ve Eskiçağ Hellen yazarlarının eserlerinin yeni edisyonları hazırlanmıştır (Fryde, 2000: 226-267, 268-292). Bu açıdan 14. yüzyılda yazılmış Genç Theodoros'un hikâyesinde kısaca tekrar edilen Hadrianopolis'in kuruluş hikâyesi dikkat çekicidir. Bu hikâyede Theodoros'un daha önce ismi Orestias olarak bilinen ancak sonra İmparator Hadrianus tarafından tekrar inşa edilerek adını verdiği şehir olan Hadrianopolis'te doğduğu ve dini bütün

Hıristiyan ebeveynler tarafından büyütüldüğü anlatılmaktadır.⁷ Şehir hâlâ Bizanslıların elindedir. Bir askerî akın veya savaş sırasında küçük yaşta esir düşen ve o dönem Osmanlıların idaresinde olan Bitinya'daki Melagina şehrine getirilen Theodoros, burada Müslüman olur ve onu esir edenlerin Bizanslılara karşı akınlarında yer alır, daha sonra Hıristiyanlığa dönmek istediğinde şehit edilir.

Onuncu yüzyılda olduğu gibi 13. yüzyıl ve 14. yüzyılın ilk yarısında Hadrianopolis şehri Bizans siyasetinde önemli bir yere sahipti. 1321 ve 1328 yılları arasında Bizans İmparatoru II. Andronikos Palaiologos (hük. 1282-1328) ve torunu III. Andronikos (hük. 1328-1341) arasında çıkan Birinci Bizans İç Savaşı'nda III. Andronikos Hadrianopolis'te ikamet etti. 1341 ve 1347 yılları arasındaki İkinci Bizans İç Savaşı'nda ise VI. İoannes Kantakouzenos (hük. 1347-1354) Hadrianopolis'ten 50 kilometre uzaklıktaki Dimetoka'yı başkenti yaptı ve imparatorluk ailesinin ileri gelenleri Hadrianopolis'te ikamet etmeye başladı. Theodoros'un esir düşerek Osmanlı idaresine girmiş Bitinya bölgesine getirilmesinin, bu iç savaşlar boyunca özellikle İoannes Kantakouzenos'un Aydınöğulları ve Osmanlı beyliklerinden askerî yardım alması ve Trakya ve Balkanlara geçen bu beyliklere bağlı askerî güçlerin buradaki akınlarıyla yakından ilgisi olduğu aşikârdır (Kitapçı Bayrı, 2020: 115-123). 1361 (İnalçık, 1965) veya bazı tarihçilere göre 1369'da (Beldiceanu, 1965; Zachariadou, 1970) Osmanlı Beyliği'nin fethedeceği Hadrianopolis şehrinin kuruluş hikâyesi (hikâyeleri) 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlılar tarafından tekrar yazılacaktır. Bu hikâyeler ise başka bir makalede anlatılacaktır (Bayrı, 2022: hazırlanıyor).

KAYNAKÇA

Temel Kaynaklar

BEKKER, I. (Ed.) (1838), *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, Weber, Bonn.

HASE, C.B. (Ed.) (1828), *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae Libri Decem*, Weber, Bonn.

⁷ Oikonomides (1995: 216): Οὗτος ὁ τοῦ θεοῦ νέος μάρτυς, Θεόδωρος, ἐκ τῆς πόλεως τὸ γένος εἴλκεν Ἀδριανοῦ, ἥτις τὸ παλαιὸν Ὀρεστίας ἐλέγετο, Ὀρέστου ταύτην ἐκ βάρθρων ἀνεγείραντός τε καὶ οἰκήσαντος, υἱὸς δὲ οὗτος τοῦ τῶν κατὰ τῆς Τροίας στρατηγησάντων Ἑλλήνων βασιλέως. Μετὰ πολλὰς δὲ γενεὰς Ἀδριανὸς νενοσηκυῖαν εὐρῶν καὶ ἐκλελοιπῦαν ὥσπερ ἀνακαινίσας αὐτῆς ᾤκησεν.

- KOVACS, D. (Ed. ve Çev.) (1999), *Euripides, Trojan Women, Iphigenia among the Taurians; Ion*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- MAGIE, D. (Ed. ve Çev.) (2000), *Historia Augusta*, Cilt 2, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- MURRAY, A.T. (Ed. ve Çev.) (1998), *The Odyssey*, Cilt 1, Haz. G.E. DIMOCK, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- OIKONOMIDES, N. (Ed.) (1955), “Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Νέου”, *Neon Athenaiion*, 1.2, 205-221.
- SOMMERSTEIN, A.H. (Ed. ve Çev.) (2008), *Aeschylus, Oresteia, Agamemnon, Libation-Bearers, Eumenides*, Harvard University Press, Cambridge Mass.
- TALBOT, A.M. ve D.F. SULLIVAN (Ed. ve Çev.) (2005), *The History of Leo the Deacon, Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

İkincil Kaynaklar

- ASDRACHA, C. (1976), *La région de Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique*, Verlag der byzantinisch-neugriechischen Jahrbücher, Atina.
- BELDICEANU-STEINHERR, I. (1965), “La conquête d’Adrianople par les Turcs. La pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes”, *Travaux et mémoire*, 1, 439-461.
- BILDE, P. G. (2003), “Wandering Images. From Taurian (and Chersonesean) Parthenos to (Artemis) Tauropolos and (Artemis) Persike”, Ed. P. Guldager Bilde, J.M. Højte ve V.F. Stolba, *The Cauldron of Ariantas. Studies Presented to A.N. Scegllov on the Occasion of His 70th Birthday*, Aarhus University Press, Aarhus, 165-183.
- DILLER, A. (1938), “The Tradition of Stephanus Byzantius”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 69, 333-348.
- DILLER, A. (1950), “Excerpts from Strabo and Stephanus in Byzantine Chronicles”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 81, 241-53.
- DOUGHERTY, C. (1994), “Archaic Greek Foundation Poetry: Questions of Genre and Occasion”, *The Journal of Hellenic Studies*, 114, 35-46.
- FINE, J. (1991), *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, University of Michigan Press, Ann Arbor.

- FLUSIN, B. ve J.C. CHEYNET (Ed) (2017), *Autour du “Premier humanisme byzantin” & des “Cinq études sur le XIe siècle”, quarante ans après Paul Lemerle*. Travaux et mémoires, 21.2, Association des amis du Centre d’histoire et civilisation de Byzance, Paris.
- FRYDE, E. (2000), *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c.1360)*, Brill, Leiden.
- HANSEN, Mogens H. ve T. H. NIELSEN (2004), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford University Press, Oxford.
- HELLER, A. (2006), “Αρχαιότης et εὐγένεια. Le thème des origines dans les cités d’Asie Mineure à l’époque impériale”, *Ktéma: civilisations de l’Orient, de la Grèce et de Rome antiques*, 31, 97-108.
- İNALCIK, H. (1965), “Edirne’nin Fethi, 1361”, *Edirne: Edirne’nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 137-159.
- KİTAPÇI BAYRI, B. (2020), *Warriors, Martyrs, and Dervishes. Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13th-15th Centuries)*, Brill, Leiden.
- KİTAPÇI BAYRI, B. (2022), “Two Tales of A City: Adrianople/Edirne”, *Plenary Session Proceedings of the 24th International Congress of Byzantine Studies, 22-27 August 2022, Venice-Padua*, Ca Foscari, Venedik (hazırlanıyor).
- KÜLZER, A. (2008), *Ostthrakien (Europe)*, Tabula Imperii Byzantini 12, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana.
- LEMERLE, P. (1971), *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Presses Universitaires de France, Paris.
- MANAFIS, P. (2020), *(Re)writing History in Byzantium. A Critical Study of Collections of Historical Excerpts*, Routledge, Oxon.
- MARKOPOULOS, A. (2003), “Byzantine History Writing at the End of the First Millennium”, Ed. P. Magdalino, *Byzantium in the Year 1000*, Brill, Leiden, 189-197.
- MARKOPOULOS, A. (2009), “Genesisius. A Study”, Ed. S. KOTZABASSİ ve G. MAVROMATİS, *Realia Byzantina*, Walter de Gruyter, Berlin, 137-150.
- NICOL, D.M. (1999), *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge University Press, Cambridge.

- NOLLÉ, J. (2009), “Zu den Gründungstraditionen des thrakischen Hadrianopolis (Edirne)”, *Chiron* 39, 101-161.
- PONT, A.V. (2007), “L’empereur ‘fondateur’. Enquête sur les motifs de la reconnaissance civique”, *Revue des études grecques*, 120.2, 526-52.
- SCHEER, T. S. (1993), *Mythische Vorväter: zur Bedeutung griechischer Heroenmythen im Selbstverständnis kleinasiatischer Städte*, Maris, Münih.
- ŠEVČENKO, I. (1984), “Palaeologan Renaissance”, Ed. W. TREADGOLD, *Renaissances before the Renaissance. Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford University Press, Stanford, Kaliforniya, 144-171.
- SOUSTAL, P. (1991), *Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos)*, Tabula Imperii Byzantini 6. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana.
- TREADGOLD, W. (1984), “Macedonian Renaissance”, Ed. W. TREADGOLD, *Renaissances before the Renaissance. Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford University Press, Stanford, Kaliforniya, 75-98.
- TREADGOLD, W. (2013), *The Middle Byzantine Historians*, Palgrave Macmillan, New York.
- VAN TRICHT, F. (2014), “The Byzantino-Latin Principality of Adrianople and the Challenge of Feudalism (1204/6–ca.1227/28). Empire, Venice, and Local Autonomy”, *Dumbarton Oaks Papers*, 68, 325-342.
- ZACHARIADOU, E. (1970), “The Conquest of Adrianople by the Turks”, *Studi veneziani*, 12, 211-218.

BATUM LİMANI'NDA OSMANLI VAPUR SEFERLERİNİN BAŞLAMASINA DAİR BİR DEĞERLENDİRME*

*An Evaluation of the Introduction of the Ottoman Steamer
Service to the Port of Batumi*

Şeyma DERECİ**

ÖZ: XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı sularında buharlı gemiler dönemi başlamıştı. Bu dönemde deniz seferlerinde yaşanan teknik değişimler ve Osmanlı sularında yabancı devletlere ait deniz seferlerinin artması üzerine bu değişime uyum sağlamak ve yabancı vapur şirketlerine karşı rekabet etmek amacıyla, 1840'lı yıllarda devlet eliyle Osmanlı vapur işletmeciliğinin temelleri atılmıştır. Osmanlı'nın diğer sahillerinde olduğu gibi Karadeniz sahillerinde de seyrüsefer yapan yabancı vapur şirketleri Batum Limanı'na düzenli seferler düzenlemeye, yolcu ve yük taşımaya başlamışlardır. Batum'a vapur seferlerinin düzenlenmesi bölgede gerek ekonomik menfaatler gerek egemenlik hakları açısından Osmanlı için endişe vericiydi. Buna karşılık Osmanlı yönetimi, egemenlik haklarını gözetmeye ve korumaya yönelik birtakım tedbirler ve politikalar uygulamıştır. Burada Osmanlı merkezi yönetiminin yabancı vapur şirketleri rekabetine karşı yolcu taşıma ve sahillerinde seyrüsefer yapma koşullarını kendi denetimine almak suretiyle korumacı bir politikaya yönelme çabası ön plana çıkmaktadır. Bu doğrultuda çalışmamızda Osmanlı'nın Batum Limanı'nda vapur seferlerine başlamasında izlediği himayeci ve korumacı politika üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Batum Limanı, Osmanlı Devleti, Buharlı gemi

ABSTRACT: The period of steam ships began in the Ottoman waters in the first half of the XIXth century. During this period, due to the technical changes in the sea voyages and the increase of the sea voyages of foreign states on the Ottoman coast, the basics of Ottoman steamer business administration were laid by the state in the early 1840s in order to adapt to this change and to compete against foreign steamer companies. The foreign steamer companies began to carry the passengers and cargos on regular expeditions to the port of Batumi on the Black Sea coast as well as on the other shores of the Ottoman. The organizing of regular steamer trips to Batumi was a concern for the Ottoman both in terms of economic

* Bu makale 2-5 Mayıs 2019 tarihinde Batum'da gerçekleştirilen *International Black Sea Coastline Countries* Sempozyumu'nda "The Introduction of the Ottoman Steamer Service to the Port of Batumi with a Protectionist Approach" başlığıyla sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, EDİRNE, seyma_drc@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2294-9906

Geliş Tarihi / Received: 06.12.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 18.01.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

interests and sovereign rights. In contrast, the Ottoman administration implemented a number of measures and policies to protect its sovereign rights. Here, by taking control the conditions transferring passengers and to cruise, the Ottoman central administration comes to the fore through efforts to turn towards a protective policy against the competition of foreign steamer companies. In this regard, we will focus on the patronage and protectionist policy pursued by the Ottomans in the steamer service in Batumi Port.

Keywords: The Port of Batumi, The Ottoman State, Steamer

Giriş

XV. yüzyıl sonlarında Osmanlılar tarafından fethinden itibaren 1878 yılına kadar yaklaşık 400 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalan Batum, XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Trabzon eyaletinin Lazistan sancağına bağlı bir kazaydı. Bu dönemde liman kentlerinin gelişmesine paralel bir şekilde Batum da Karadeniz’de ön plana çıkan sahil iskelelerinden biri olmuştur. Rus sınırına yakınlığı dolayısıyla, Rusya’nın gerek askeri gerek siyasi tasavvurları bir yana, Karadeniz’in uluslararası ticarete açılması, buhar gücünün denizlerde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla deniz seferlerinde yaşanan teknik değişimlerle birlikte ticaretin ivme kazanması neticesinde Batum iskelesinin önemi de gittikçe arttı. Bunda özellikle hinterlandı sahile bağlayan yeni yolların yapılması ve Osmanlı pazarının Batı’ya açılmasıyla ticaretin de iç bölgelerden kıyı kesimlere akmaya başlaması etkili oldu. Küçük bir sahil iskelesi iken, gerek yabancı şirketlerin gerekse Osmanlı’nın sahillerinde buharlı gemi seferleri düzenlemeye başladığı dönemde bölge için önemli bir liman haline geldi. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Batum’un artan önemine binaen Avusturya ve Rusya başta olmak üzere Avrupalı devletler yük, yolcu ve posta taşımak için Batum’a vapur seferleri düzenlemeye başladıkları gibi hemen hemen aynı dönemlerde Osmanlı Devleti’ne ait vapurlar da Batum iskelesinde seyrüsefere başlamışlardı.

Osmanlı yönetiminin genel olarak sahillerinde vapur seferlerine ve limanları arasında yük ve yolcu taşımaya başlamasının arkasında yatan önemli bir unsurun, yabancı şirketlerin kendi limanlarında aktif olarak sefer yapmalarına mukabil, himayeci tavrın bir tezahürü olduğu söylenilebilir. Osmanlı karasularında ilk olarak vapurla yolcu taşımacılığı İstanbul’da Boğaziçi sularında ihtiyacın hâsıl olmasını zamanında değerlendirerek bundan istifade eden ve kârlı kazancın farkına varan yabancı şirketlerin girişimiyle gerçekleşmişti. Yabancı devletlere ait vapur şirketleri yeniden düzenlenen ticaret antlaşmaları ve mevcut kapitülasyonlar sayesinde serbestçe dolaşıyorlar ve faaliyetlerini gittikçe genişletiyorlardı. Fakat Osmanlı sahillerinde günden güne sayılarının artması ve yolcu taşımaya

ruhsatları olmamasına rağmen bu işe kalkışmaları devletin hukukuna mugayyir görülmesinden dolayı Osmanlı yönetimi, yabancı devletlere ait vapurların boğazda yolcu taşımalarını yasaklamıştı (BOA, A. AMD, 40/91). En azından karasularının kontrolünü elinde tutmaya yönelik çareler aramaya yönelmişti. Yabancı vapur şirketlerine yönelik kısıtlamalar ve korumacı tavır Osmanlı yetkililerin kendi sahillerinde deniz seferleri ve yolcu taşımacılığını tekele almak istemesinden kaynaklanıyordu. Buna rağmen her ne kadar yabancı vapurların seferlerine engel olunmak istense de Osmanlı sahilleri arasında yolcu ve yük taşımaya devam etmekteydiler (Komatsu, 1999: 371-380).

Osmanlı yönetimi, halkın ihtiyacını karşılamak adına limanları arasında yolcu taşımak amacıyla Boğaziçi'nde deniz taşımacılığı yapmak üzere tersaneden vapur tahsis etmişti (Boğaziçi: Şirket-i Hayriye Tarihçe-Salname, 1914: 2). Böylece 1840'lı yılların başında iki vapurun deniz yolları için kullanıma sunulmasının ardından Osmanlı vapur işletmeciliğinin temelleri devlet eliyle atılmıştır. Önceleri Hazine-i Hassa Vapur İdaresi, daha sonraları Fevâid-i Osmaniye ve ardından İdare-i Mahsusa¹ olarak adlandırılan vapur işletmesi tamamen devlete ait bir girişimdi ve bölgesel ulaşımda kullanıldığı gibi Marmara, Ege, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında da ulaşım için kullanılmakta, hatta sık sık askeri nakiller de yapmaktaydı (Kuran, 1995: 160). Yabancı vapur şirketleriyle rekabet etmenin etkili bir yöntemi olduğu göz önünde bulundurularak Osmanlı sularında buharlı gemi işletilmesi hususunda diğer bir teşebbüs ise, aynı zamanda özel bir girişim mahiyetinde devletin ilk yerli anonim şirketi olan Şirket-i Hayriye'nin kurulmasıydı (Akyıldız, 2010: 201-203). Bir buharlı gemi işletmesi olan şirket, kendi sularında yabancı vapur şirketlerinin seyrüseferine meydan vermemek için Osmanlı yönetiminin onayıyla 1850 yılında kurulmuştur (BOA, İ. DH, 227/13579; Ahmet Cevdet Paşa, 1991: 13, 20; Akyıldız, 2014: 360). Kurulan bu vapur şirketine İstanbul Boğazı sularında yolcu taşımının (Ahmet Cevdet Paşa, 1991: 20) yanı sıra İzmir, Gelibolu, Gemlik, Tekirdağ ve Karadeniz kıyılarında Ahyolu ve Varna'ya sefer düzenlemek ve ticaret yapmak yetkisi verilmişti (BOA, A. AMD, 20-47). Burada Osmanlı merkezi yönetiminin yabancı nüfuzuna karşı yerli bir şirket kurulmasına müsaade ederek yolcu taşıma ve sahillerinde seyrüsefer yapma koşullarını kendi denetimine almak suretiyle kendi kabotaj haklarını himayeci bir politika anlayışıyla hareket

¹ Vapur işletmesi 1864 yılında Fevaid-i Osmaniye, 1876 tarihinden itibaren de İdare-i mahsusa olarak adlandırılmış ve 1911 yılına kadar bu isimle anılmıştır. Devlete ait bir işletme olarak faaliyetlerini yürüten vapur şirketi 1911 yılında Seyr-i Sefain İdaresi olarak Osmanlı'nın sonuna kadar devam etmiştir. Bk. Müller-Wiener, 2003: 100.

ettiği söylenebilir. Bu politika öncelikli olarak Osmanlı'nın merkeze yakın limanlarında görülse de kısa bir süre sonra merkezden uzak, taşrada da aynı teamüllerle vapur seferleri başladığı görülmektedir.

Bu dönem Batı ile bütünleşme dönemiye Osmanlı Devleti'nin yabancı vapur şirketlerine limanlarını açmak yerine, yani sahillerinde deniz ticareti yapabilme imtiyazı vermek yerine kendi failliğini dayatmak istediği bir süreçtir. Bunun kabotaj denilen sahil deniz ticaretinin yabancılara kapatılıp yerli gemilerin tekeline alınması, uluslararası hukukta bağımsız devletlerin tabii bir hakkı olarak tanınmasından kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı yönetiminin bu tedbirleri ve girişimleri bağımsız bir devlet olarak tabii hakkı olan kabotaj hakkını korumak için elzem gördüğünü söyleyebiliriz. Burada egemen devlet iktisadi hakları yanı sıra egemenlik haklarını da gözetmekteydi.

Avrupalı devletlerin Osmanlı sahillerinde denizcilik faaliyetinde bulunmaları ve buharlı gemi teknolojisinin de gelişmesiyle yük ve yolcu taşımacılığında daha aktif rol oynamaya başlamaları karşısında Osmanlı yönetimi vapur işletmeciliği tekeli önemsemeye başlamıştır. Nitekim merkezîyetçi ve korumacı bir ekonomik anlayışın tezahürü olarak devlet erkânının gündemine yabancı gemiler aleyhine deniz kabotaj tekeli girmeye başlamıştı (Ekinci, 2006a: 100-101). Deniz kabotajı bir ülkenin bir limanından alınan yük ve yolcuların aynı ülkenin diğer bir limanına deniz yoluyla taşınmasına, yani sahil deniz ticaretinin yabancılara kapatılıp yerli gemilerin tekeline alınması olarak anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetimi de yabancı bandıralı gemilerin kendi sahillerinde seyrüsefer yapmalarını engellemek suretiyle kabotaj yasağı uygulayarak kendi gemileri için kabotaj tekeli uygulama niyetine girmiştir (Çağa, 1978: 197). Buna karşılık birçok bölge halkının merkezi yönetime ulaştırdıkları, iskelelerinde vapur işletilmesi taleplerinin giderek artmasına binaen ihtiyacın hâsıl olmasından dolayı Osmanlı yönetimi sahillerinde yabancı vapurların deniz seferlerine iştirakine engel olamamıştır. Yani Osmanlı Devleti bir taraftan yabancı vapur şirketlerinin deniz seferlerine engel olmaya ve kontrol altına almaya çalışırken diğer taraftan yolcu, yük ve posta, hatta askeri nakliyat için yabancı vapur şirketleriyle anlaşma yoluna da gidiyordu (Ekinci, 2006a: 101). Osmanlı Devleti açısından bu tutarsızlığın nedeni devletin kendi kaynakları ile söz konusu deniz taşımacılığı faaliyetlerini sunmakta yetersiz kalmasıydı. Bir taraftan kendi karasularındaki taşımacılığı yabancı şirketlere kapamaya çalışırken diğer taraftan yerli taşımacılık şirketlerinin teknik bakımdan yetersiz olması nedeniyle posta ve asker nakli gibi zaruret

gerektiren durumlarda yabancı şirketlerle iş birliği yapmaya mecbur kalmıştır (Ünver, 2018: 177-178).

Devlet bürokrasisi yerli vapur işletmeciliğini geliştirmek için girişimlerde bulunsa da yeterli sonuç elde edememiş, nihayetinde Osmanlı sahillerinde ve Karadeniz'de deniz taşımacılığında yabancı devletlerin seferleri artmaya başlamıştır (Komatsu, 1999: 371). Nitekim Osmanlı Devleti'nin henüz buharlı gemi teknolojisiyle tanışmasından ve kendi sularında vapurla yolcu taşımaya ve vapur işletmeciliğine yönelmesinden daha önce yabancı şirketler mevcut kapitülasyonlar ve antlaşmalara dayanarak Osmanlı sahillerinde posta, yük ve yolcu taşımacılığına girişmişler ve deniz taşımacılığında daha aktif rol oynamaya başlamışlardır (Demir, 2005: 282).

Karadeniz ve Batum'a Gemi Seferlerinin Başlaması

Yabancı devletlere ait vapur şirketlerinin Karadeniz sahili iskelelerinde deniz ticaretine ve yolcu seferlerine başlamaları Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasının akabinde mümkün olmuştur. Osmanlı Devleti, XV. yüzyıldan itibaren hemen hemen tamamını sınırlarına dâhil edip ve iç denizi haline getirdiği Karadeniz'e yabancı bandıralı gemilerin girmesine müsaade etmemiş ve Osmanlı-Rus Savaşı'nı sonlandıran Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar da Karadeniz bu statüsünü korumuştur. Bu anlaşma ise Karadeniz ve Boğazları Rus ticaret gemilerinin kullanımına açıyor ve Karadeniz bir Osmanlı gölü olma özelliğini kaybediyordu. Buna karşılık Babiali yönetimi, Karadeniz'de kendi nüfuz alanında kalan limanların ticari kontrolüne önem vererek merkantilist tedbirler uygulamaya çalışmıştır. Nitekim bu dönemde başta Karadeniz'de olmak üzere deniz nakliyatını yerli ve devlet tekelinde bir ticaret filosuyla yönetebilmeyi planladığı anlaşılmaktadır. Bunun gerçekleşebilmesi amacıyla devlet erkânı gemi işletmeciliğine teşvik edilmekte ve gemilerin sayısının artırılmasına çalışılmaktaydı (Beydilli, 1991: 689-690). Osmanlı yönetimi, Rusya'nın Karadeniz'deki faaliyetlerinden endişelenerek ayrıcalıklı statüsüne darbe vurmaya çalıştı. İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerin yanında diğer Avrupa Devletleri de ticaret yapma hakkı elde ederek Karadeniz'de serbest ticarete dâhil olmuşlardır. Karadeniz'e Avrupalı devletlere ait gemilerin girişine izin verilmesi ve ticari birtakım kolaylıkların sağlanmasıyla, Osmanlı yönetimi Karadeniz'de Rus varlığına karşı bir denge oluşturmaya çalışmıştır (Ekinci, 2007: 65). Osmanlı siyasi anlayışında korumacılık ve serbestlik arasında pragmatist bir tercih söz konusu olduğu söylenebilir. Bu sayede Karadeniz birçok devletin ticaret ve deniz seferi gerçekleştirebildiği bir alan haline

gelmiştir. Karadeniz sularının Rusya ve ardından Avrupalı devletlerin gemi seferlerine ve ticaretine açılması ve serbest ticaret hakkı elde etmeleri bu bölgede ekonomik aktivitelerinin ve nüfuzlarının artmasına neden olmuştur (Yılmaz, 2015: 49). Bununla birlikte Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasıyla limanların önemi de artmaya başladığı gibi Avrupalı devletler ve Rusya'nın Osmanlı limanlarında sefer yapımlarıyla yük ve yolcu seferleri yaygınlaşmış ve buharlı gemi taşımacılığının önü açılmıştır.

1830'lu yıllardan itibaren gerek yabancı vapur şirketleri gerek Osmanlı'ya ait vapurlar Karadeniz sularında seferlere başlamışlardır.² İlk olarak Avusturya'ya ait Lloyd vapur şirketi Batum'a kadar uzanan seferlere başladı. Bu dönemde Ruslar da Redutkale-Batum-Trabzon hattı güzergâhında seferlere başladılar (Yılmaz, 2015: 53-54). Batum'da Osmanlı vapur seferlerinin başlaması için ilk girişimler de bu dönemdedir. Osmanlı yönetimi 1851 yılında Batum'a vapur seferlerine başlanması için birtakım girişimlerde bulunduysa da gerek uygun vapur eksikliği gerekse kârlı olmamasından dolayı bu girişim kısa bir süreliğine akamete uğramıştır (BOA, A. AMD, 33/100; A. MKT. MHM, 51/30; A. MKT. NZD, 68/26). Karadeniz'de diğer yabancı vapur şirketlerine oranla geri planda olan İngiltere vapurlarının etkinliği ise Kırım Savaşı'ndan sonra daha da azalmış, buna karşın özellikle Fransa ve Avusturya şirketleri daha aktif hale gelmişti. 1860'lı yıllara gelindiğinde de Doğu Karadeniz sahilinde Batum'a yakın önemli bir liman olan Trabzon Limanı'na sefer düzenleyen yabancı şirketlerin sayısı gittikçe artmıştır. Avusturya Lloyd, Fransız Messageries Maritimes (Uygun, 2015), İtalyan vapur şirketi ve Rus vapur şirketi haftalık olarak veya iki haftada bir Trabzon'a sefer düzenlemekteydiler. Batum Limanı'nda yolcu ve yük taşımacılığının canlanmasına ve bölgede ticari eylemlerin yoğunlaşmasına paralel olarak, bu dönemde bölgeye Rusların ilgisi artmaya ve zamanla Trabzon'un doğusundaki iskelelerde deniz taşımacılığına hâkim olmaya başlamış oldukları anlaşılmaktadır (Yılmaz, 2015: 58). Nitekim 1863 yılından itibaren de Rus vapur şirketi Batum'a haftada bir sefer düzenlemeye başlamıştı (Karakulak, 2020: 79).

² Karadeniz'de 1833'de Rusların Odesa Kumpanyası İstanbul'a ilk seferini düzenlemişti (Ekinci, 2007: 63; Demir, 2005: 4). 1834 yılında Avusturya'nın Tuna Kumpanyası'na ait vapurlar Karadeniz'de faaliyetlerine başlamışlar ve İshakçı-Tulca ve Varna'ya uğramak üzere Kalas'la İstanbul arasında on beş günde bir düzenli seferlere başlamışlardı. 1837'de de İstanbul ile Trabzon arasında da seferler yapmaya başlamıştı. 1840'a gelindiğinde ise Avusturya Lloyd Vapur Şirketi Kalas-İstanbul ve Köstence-İstanbul arasında on beş günde bir; İstanbul-Trabzon arasında ise haftada bir düzenli seferler yapmağa başlamıştır (Ekinci, 2007: 63; Demir, 2005: 4; Kılıçaslan, 2013: 34, 40-41).

Batum Limanı'nda Vapur Seferleri ve Himayeci Yaklaşım

Osmanlı idaresinde vapur şirketlerinin Batum'a ne zaman ve nasıl deniz seferlerine başladığı, Babıali'yi buna yönelten sebeplerin neler olabileceği üzerine inceleme yapıldığında, Osmanlı'nın bölgede XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe artmaya başlayan ticari ve ekonomik menfaatlerini yabancı devletlere kaptırmama ve Batum'un Rus sınırına yakınlığı dolayısıyla egemenlik haklarını korumaya yönelik bir anlayışla hareket ettiği görülmektedir. Bu dönemin genel eğilimine bakıldığında da Osmanlı yönetiminin siyasi ve ekonomik bakımdan – Doğu Karadeniz limanları söz konusu olduğunda özellikle Rusya'ya karşı – himayeci bir yaklaşım benimsediğini ve bunun bir tezahürünü de Batum Limanı'ndaki yabancı devletlere ait vapur seferlerinin başlamasına karşılık aldığı tedbirler ve uyguladığı politikalarında görmek mümkündür. Avrupa vapur şirketlerinin Batum'a düzenledikleri seferlerin artması yanında, özellikle Rusya'nın Karadeniz'in Doğu kıyılarındaki nüfuzunun da etkisiyle bu dönemde bölge limanlarında deniz seferlerini arttırma ve denetimi altına alma veya ticaret yollarını kendi sınırlarına çekme gibi bir çabanın içinde olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti de buna karşılık Doğu Karadeniz sahillerinde olduğu gibi Rus sınırına yakın Batum sahillerinde himayeciliğin bir yöntemi olarak birtakım tedbirler almış ve Avrupa ve Rus vapur şirketlerine karşı korumacı yeni teşebbüslere yönelmiştir.

Osmanlı yönetiminin hâlihazırda yabancı vapur şirketlerini sahilleri arasında yük ve yolcu taşımacılığında engellemeye çalışmak dışında, yabancı vapurların uğradığı iskelelere vapur hatları koymak suretiyle deniz seferlerinde inisiyatifi onlara kaptırmamaya çalışması da bu minvalde korumacı teşebbüslereydi. Devlet erkânının vapur hatlarını Batum'a kadar uzatma girişimlerinin arkasında da aynı şekilde korumacı bir anlayışın yattığı söylenebilir. Nitekim 1863 yılında Batum'dan Samsun'a kadar sahil şeridinde bulunan Hopa, Arhavi, Pazar, Rize, Of, Sürmene, Trabzon, Polathane, Vakfıkebir, Görele, Tirebolu, Giresun, Bucak gibi iskelelere uğrayarak daimî olarak iki vapurun işlemeşi faydalı olacağı kanaatiyle bir şirketin kurulması istihhamı Trabzon vilayetinden Babıali'ye iletilmiştir. Üyeleri Trabzon eyaletinin Osmanlı tebaası tüccarı ve servet sahibi kimselerinden oluşmak üzere, yani özel teşebbüsle kurulması öngörülerek Babıali'den bazı taleplerde bulunmuşlardır. Bu vapur şirketinin uğrayacağı limanlarda birer iskele yapılması ve her bir iskelede memur ikameti ve yakıt deposu ihtiyacı için mağazalar kurmak amacıyla bir miktar arsanın devlet tarafından ücretsiz şirkete verilmesi istenmiştir. Bu talebe binaen de Osmanlı yönetimi, “*azâsı cümleten tebâa-i saltanat-ı seniyyeden olmak üzere bir*

kumpanyanın teşkiliyle devlet-i aliyye sancağı altında vapurların ol-havaliye işlettirilmesi mülken ve maddeten birçok fevâid ve muhasenâtı muceb olacağı derkâr olunsa ve böyle tezyîd-i servet-i milliyeyi müstelzem olan esbâbın mekân-ı imkâna ihraç ve isâli zımında devletçe dahi her türlü vesâil-i teshîliyenin dirîğ olunmaması” (BOA, İ. MVL, 497/22477) gerektiğini ve her türlü kolaylığı sağlayacağını ifade etmiştir (BOA, C. İKTS, 3/143). Ayrıca kurulması planlanan şirket ile ilgili taleplerin, söz konusu iskelelerde, yani Doğu Karadeniz sahillerinde işlemekte olan yabancı vapur şirketlerinin menfaatlerine ve ticaretlerine engel teşkil edecek bir imtiyaz ve inhisar hali yaratmayacağı hususunun vurgulanmasının ardından, talep Babıali tarafından olumlu karşılanmış ve şirketin kurulmasına müsaade edilmiştir (BOA, MVL, 659/86; İ. MVL, 497/22477).

Söz konusu şirketin akıbetini Osmanlı kayıtlarından takip etmemiz mümkün olmamıştır. Fakat burada önemli olan husus Osmanlı yönetiminin bu şirkete iskeleler inşası için mirî araziye tahsis etmesi ve miri arazi olmayan yerlerde ise arazi sahibi ikna edilerek satın alınması için ruhsat vermesidir. Ayrıca bu şirketin inşa edeceği iskelelere başka bir vapurun yanaşmasına müsaade edilmeyeceği ve yabancı vapurların ise ancak açıkta durarak yolcu almalarına müsaade edilebileceği belirtilmiştir. Bu koşullar çerçevesinde vapur şirketi teşkiline ruhsat verilmiştir, fakat bu şirketin Osmanlı yönetimi açısından dikkate değer olan, Trabzon tüccarı ve tebaasının bir şirket kurmasına müsaade etmek suretiyle özel teşebbüsü teşvik etmiş olmasıdır.

Osmanlı idaresinin Samsun’dan Batum’a kadar Karadeniz’in doğu sahillerinde özel teşebbüsle kurulacak bir vapur şirketini destekleyerek rekabeti canlı tutma niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yabancı vapur şirketlerinin menfaatlerinin korunması hususunun göz önünde bulundurulması, 1863 yılında Batum özelinde olmak üzere Doğu Karadeniz iskelelerinde yolcu ve yük taşımak için yapılan deniz seferlerine yönelik korumacı bir politikanın dışavurumu olmadığı şeklinde yorumlanması mümkündür. Fakat burada Osmanlı Devleti’nin, yabancı gemiler tarafından uluslararası hatlarda işleyen vapurlarla yapılan deniz ticareti ile yabancı gemilerin kendi sahillerinde yaptığı yolcu seferlerini birbirinden ayırdığını göz önünde bulundurmak gerekir. Yani yabancı gemilerin iskelelerine uğramasına engel olmak niyetinde değildi, sadece küçük kabotaja yani sahilleri arasında yolcu ve yük seferleri yapmalarına müsaade edemeyeceğini ileri sürmekteydi. Çünkü Osmanlı yönetiminin kendi karasularında yabancı vapurların yolcu ve yük taşımaya yönelik itirazları,

genelde kendi vapur şirketlerinin nüfuzunu güçlendirmek ve kârını arttırmak için bir çabaydı (Ekinci, 2006a: 108-110). Sahil ticaretinin yabancı ülkelere ait gemilere kapatılıp yerli gemilerin tekelinde olması şeklinde adlandırılan kabotaj, uluslararası hukukta bağımsız devletlerin bir hakkıydı. Dolayısıyla Osmanlı yönetimi de uluslararası hukuktan kaynaklanan haklarına istinaden, kendi sahilleri arasında yabancı gemilerin yolcu ve yük taşımasına taraftar değildi (Komatsu, 1999: 371).

Egemenliği altındaki bölgelerde kabotajın Osmanlı bandıralı gemilere ait olması gerektiğini savunuyordu. Dolayısıyla Batum Limanı söz konusu olduğunda Osmanlı Devleti yolcu ve yük taşıyan vapur hatları hususunda egemenlik haklarını korumak adına oldukça himayeci bir tavır içinde olduğu söylenebilir. Çünkü Batum Limanı'nın Rus sınırına yakın olması, Rusya'nın Batum'a yönelik ekonomik girişimleri Osmanlı Devleti'nin bölgede egemenlik haklarının ihlali açısından önem arz etmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni bölgede en fazla endişelendiren ülke Rusya'ydı. Çünkü Batum'dan, Poti, Redutkale, Sohunkale, Kerç ve Kefe'ye kadar olan hat üzerinde Rus gemilerinin egemenliği söz konusuydu (Karakulak, 2020: 79-80). Zaten 1850'li yıllarda Rus vapur şirketi Batum'da bir acente açarak burayı Kırım-Anadolu-Kafkasya deniz seferleri hattının bir iskelesi haline getirmişti (Bostan, 1992: 210). Bu hat ile şirket vapurları Karadeniz'de Batum'dan başlayarak Rize, Trabzon, Samsun ve Giresun limanlarına uğrayarak İstanbul'a kadar ulaşmaktaydı (Demir, 2005: 6).

Bölge ile ilgilerinin artması karşısında, Osmanlı yönetimi 1860'lı yılların başından itibaren Batum'a yönelik Rusların niyetlerinden endişelenmekteydi. Bundan dolayı yabancı devletlere ve özellikle Rusya'ya karşı egemenlik haklarını ve meşruiyetini korumak amacıyla bazı tedbirler dahi aldığı görülmektedir. Bunlar öncelikle Batum'a vapur seferleri koyulması yanı sıra, bölgede nüfuzunu güçlendirecek imar faaliyetleri için girişimlerdi. Osmanlı belgelerine yansıyan mütalaalardan bu dönemde Osmanlı devlet erkânı tarafından Batum'u imar etmek amacıyla bölgenin ehemmiyetine sık sık vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Batum'un Doğu Karadeniz sahilinin önem arz eden bir bölgesi olduğu ve liman alanının tüccar gemilerinin emniyetle demir atabileceği ve barınabileceği bir yer olmasından dolayı ıslah edildiği takdirde önemli bir ticaret merkezi haline geleceği belgelere yansıyan mütalaalardandır (BOA, MVL, 679/60). Hatta Lazistan sancağının idare merkezi olan Batum kasabasının kuzeyine

doğru uzanan bölgede yeni bir şehir inşa edilmesi³ için Babıali'de birtakım öneriler gündeme gelmişti. Batum'a gelip giden yolcuların emniyeti ve ahalinin ulaşım rahatlığının sağlanması adına Batum kıyılarının hinterlandı ile bağlantısını ve iletişimini kolaylaştıracak yolların yapılmasına ve tamine, bataklıkların kurutulması suretiyle bölgenin ıslahına ve imarına önem verilmiştir (BOA, MVL, 656/1). Nitekim imar faaliyetleri bölgenin ticari ve ekonomik bakımdan kalkınmasına imkân tanıyacağı gibi devletin bölgede nüfuzunu ve erkini de arttıracaktır. Bütün bunların yanı sıra egemenlik haklarını korumak ve nüfuzunu güçlendirmek için Osmanlı idaresinin bölgede sembolik temsili de önemliydi. Şöyle ki, 1864 yılında Lazistan mutasarrıfı Rus vapur ve ticaret şirketine ait birkaç vapur ve geminin dinlenme alanı olarak sürekli limanda mevcut olduğunu Babıali'ye bildirerek padişaha ait bir vapurun Batum Limanı'nda bulunmamasının mahzurlarına dikkat çekmişti. Hatta padişahın meşruiyet ve erkinin bir temsiliyeti olarak kabul edebileceğimiz, top atışı yapmak için bile bir top bulunmadığından yakılarak resmi günlerde ve Ramazan ayında top atışı yapmak için top ve topçu görevlendirilmesini talep etmişti (BOA, İ. MVL, 529/23759). Babıali de bu talebi olumlu karşılayarak Batum'a vapur ve top göndermiştir (BOA, İ. MVL, 529/23759). Dolayısıyla merkezden uzak olan Batum'a Osmanlı yönetiminin önem göstermesi ve bölgeyi imar etmesi nüfuzunu güçlendirmek için bir vasıta oluşturmuştur. Bu şekilde hâlihazırda Osmanlı idaresi ticaret hacmi artan Batum'u imar etmeye çalıştığı gibi yabancı devletlerin nüfuz kurmasına karşı da bir set oluşturabilirdi. Nitekim kısa bir süre sonra Rusya'nın Batum'da bir iskele inşası için izin talep etmesi bölgeye yönelik tasavvurlarının bir kanıtıydı.

Yabancı bir devletin Osmanlı topraklarında bir iskele inşası için talepte bulunması Osmanlı yönetiminin endişelenmesine sebep olacak bir gelişmeydi. Batum'da ikamet eden Rus konsolosu, Batum'un gün geçtikçe mamur bir yer haline geldiği, kısa bir müddet içinde sayılı kasabalardan biri haline geleceği ve Rus vapurlarının uğramasıyla limanın ticaretinin artması vesilesiyle, Rusya'ya ait gemiler için Batum Limanı'nda bir iskelenin inşası lüzumu söz konusu olduğunu belirtmiştir. Ardından Karadeniz'de işlemekte

³ Batum ahali yazın Hopa'ya gidip 3-4 ay kaldıktan sonra kışın tekrar Batum'a dönmekteydi. Bunun sebebi Batum'da havanın rutubetli olmasından kaynaklanmaktaydı. Yeni bir şehrin kurulmasına izin verildiği takdirde rutubetli havanın tesirlerinden uzaklaşılacağı ümit edilmekteydi. Batum Limanı burnunda bulunan arazi geniş olup havasının da oldukça iyi olmasından dolayı Trabzon valisi burada yeni bir şehir kurulmasını uygun görmüştür. Osmanlı merkezi idaresi tarafından da ruhsat verilip yeni bir şehir inşasına başlanmıştır. BOA, İ. MVL, 529/23759, 18 Aralık 1864.

olan Rus vapur şirketi tarafından umuma mahsus olmak üzere bir iskele inşasına izin verilmesini Osmanlı yönetiminden talep etmiştir. Ona göre bu sayede şehrin mamuriyeti ve ticareti bir kat daha artacaktır (BOA, İ. MVL, 566/25478). Bununla birlikte, iskele inşa izni kendilerine verilmesi halinde bazı taahhütlerde de bulunmuştur. İstanbul'dan Trabzon'a ve Batum'a, Batum'dan İstanbul'a gidip gelmekte olan Rus şirketi vapurlarına öncelikli olmak üzere, inşa edilen iskeleden sadece Rus vapurları değil, Osmanlı bandıralı gemiler ve diğer yabancı devlet gemilerinin de istifade edebilecekleri ve ilerleyen yıllarda herhangi bir şekilde Batum Limanı'nda mülkiyet iddiasında bulunmayacakları hususunda garanti vermiştir. Rus konsolosunun iskele inşa talebi ve verdiği taahhütler Lazistan mutasarrıflığınca müzakere edilerek Batum Limanı'nın ehemmiyetini arttıracığı için burada bir iskele inşa önerisi münasip görülmüştür (BOA, İ. MVL, 566/25478). Fakat Osmanlı yönetimi Lazistan mutasarrıflığınca da uygun görülen Batum'da iskele inşa edilmesi hususunu kabul etmekle birlikte, Rus vapur şirketi tarafından inşa edilmesini mahzurlu addetmiştir. Şöyle ki iskelenin yabancı bir vapur şirketi tarafından inşa edilmesinden ziyade devlet eliyle veyahut Fevâid-i Osmaniye vapur şirketi tarafından yaptırılmasından yana olmuştur. Hatta bir an önce iskele inşasının başlaması için ne kadar masraf gerektiği, hangi yöntemlerle yapılacağı ve mali boyutunun ne olacağının tahkiki hususuna ve kâr-zarar hesabının yapılmasına dair Lazistan sancağından bir yoklama yapılmasını istemiştir (BOA, İ. MVL, 566/25478; MVL, 721/118). Bu doğrultuda Lazistan sancağı meclisinde yapılan müzakereler neticesinde, iskele inşa olduğu takdirde iskeleyi kullanan gemilerden alınacak vergiden elde edilecek gelirin inşa masrafı için teminat gösterilerek, Batum'da iskele inşasının devlet eliyle veya Fevâid-i Osmaniye vapur şirketi tarafından yapılmasının Osmanlı menfaatleri açısından daha uygun olacağına karar verilmiştir. Fevâid-i Osmaniye şirketi ise Batum Limanı'nda şirketlerine ait işleyen bir vapur olmadığı için iskele inşasına olumlu bir yanıt vermemiştir (BOA, İ. MVL, 566/25478). Bunun üzerine Batum iskelesinin Rus vapur şirketine yaptırılması Batum'un sınır noktasına yakınlığının Doğu Karadeniz sahilinde Rusya'nın ilgisinin tezahürü olacağı, bölge ile alakasını güçlendirebileceği endişesi dolayısıyla bu iskelenin bir Rus şirketince değil, devlet eliyle inşası kararlaştırılmıştı (BOA, İ. MVL, 566/25478). Bununla birlikte Osmanlı yönetimi bu tarihten önce de Batum Limanı'nda gemi seferlerinin artmaya başlaması üzerine 1861 yılında yeni bir ahşap iskele inşa etmişti (BOA, İ. MVL, 460/20679). Ancak Batum Limanı'na uğrayan yabancı vapurların sayısındaki yükseliş ve artan ticaret hacmi mevcut iskelenin gemi tonajını

kaldırabilecek kapasitede olmamasından dolayı yeni bir iskelenin inşası zorunlu hale gelmiştir.

Karadeniz sahillerinde seyrüsefer yapan bazı yabancı vapur şirketleri Osmanlı'nın diğer limanlardan olduğu gibi başka bir Osmanlı limanı olan Batum Limanı'ndan da yolcu ve yük almaktaydılar. Her ne kadar Osmanlı resmi kaynaklarında Batum'da sadece Osmanlı Fevâid-i Osmaniye ve Rus vapur şirketlerine ait acenteler mevcut olduğu görünse de (Salname-i Vilayet-i Trabzon: 80-81) Avusturya Lloyd ve Fransız Messageries Maritimes şirketlerinin de bu limanla bağlantısı vardı. Fakat Batum ve Kafkas limanlarına yolcu ve yük nakilleri gibi işlemlerini ve bu limanlarla münasebetlerini Rus vapur şirketi vasıtasıyla yürütmekteydiler (Karakulak, 2020: 79). Söz konusu yabancı vapur şirketlerinin Batum'a uğrayarak ticari menfaat elde ettikleri gerekçesiyle, Osmanlı merkezi idaresi birtakım tedbirler almıştır (BOA, MVL, 736/84). Nitekim Osmanlı merkezi yönetiminde yabancı vapur şirketlerinin kendi limanları arasında yapmış olduğu yolcu ve yük nakline karşı egemenlik haklarını korumaya ve himaye etmeye yönelik bir tavrın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Keza Babiali yabancı vapur şirketlerine karşı rekabetçi bir tutumu da desteklemiştir. Özellikle Rusya'nın Batum Limanı'ndaki ticari ve ekonomik ilgisine karşı olmak üzere Osmanlı yönetimi Trabzon vilayeti maiyetinde bulunmak ve Trabzon ile Batum arasında işletilmek üzere vapur tahsis kılınmasını kararlaştırmıştı. Bunun gerekçesi de Doğu Karadeniz sahilinde eşya ve yolcu naklini kendilerine hasretmek maksadıyla Rus şirketinin Batum Limanı'na uğrayan vapurlarının sayılarını arttırmasıdır. Rus şirketinin bu girişimine karşılık Trabzon ve Batum Limanı arasında sefer düzenlemek amacıyla bir vapur tayin edilmesi Sultan tarafından vaat edilmiştir. Bu tavırdaki Osmanlı yönetiminin Doğu Karadeniz sahilleri ve Batum Limanı deniz seferlerinin sayısını artırma ve nüfuz kurmak suretiyle Batum Limanı kabotajını kendi tekeline alma eğilimi gösteren Rusya'ya karşı bir önlem alma niyetinde olduğu söylenebilir. Nitekim 1868 yılında halkın ticaretini ve işlerini kolaylaştırmak için Trabzon'a işlemekte olan Fevâid-i Osmaniye vapurlarının seferlerini Rize'ye ve Batum'a kadar uzatılması emredilmişti. Bu karardan itibaren Fevâid-i Osmaniye vapurları Batum'a seferler gerçekleştirmiştir. Bu seferler de Osmanlı belgelerine yansıdığına göre Trabzon, Rize ve Batum ahalisinin ticari faaliyetlerini kolaylaştırmış ve halkın memnuniyetine vesile olmuştur (BOA, A. MKT. MHM, 428/81).

Osmanlı ve Rus vapur şirketleri arasında Batum iskelesinden yolcu ve yük taşımacılığı hususunda bir rekabetin olduğu görülmektedir. Osmanlı

vapurlarının sefer saatlerinin belirsizliğinden dolayı yöre halkının Rus vapur şirketlerini tercih etmeye mecbur kalacağı endişesi, Osmanlı yönetimini bir an önce inisiyatifi elde etmek için eyleme geçirmiştir. Osmanlı vapurları belirli günlerde İstanbul'dan hareketle Batum'a varmalarına rağmen, özellikle kışın hava muhalefeti nedeniyle sefer günlerinde aksamalar ve gecikmeler meydana gelmekteydi. İstanbul'dan gelen vapurlar ile yapılan seferler neticesinde Batum seferlerinin vaktinde gerçekleşmemesi, Osmanlı vapurlarının hangi vakitte geleceğine dair belirsizlik oluşması tüccar ve ahaliyi eşya ve ticari ürünlerinin nakli için Rus vapurlarını tercih etmeye yöneltmekteydi (BOA, A. MKT. MHM, 428/81). Batum ahali ve tüccarı zaruri olarak Rus vapurlarına ve diğer yabancı vapurlara rağbet gösterecektir. Bu durumda da Fevâid-i Osmaniye vapurları ise kâr ve menfaatten mahrum kalacaktır. Bu nedenle her hafta Rize ve Batum'a gidip gelmek üzere Trabzon'da daimî olarak bulunacak süratli ve büyük bir vapurun seferlere başlamasına müsaade edildiği takdirde hem Fevâid-i Osmaniye şirketinin menfaat ve kârının azalmasına engel olunmuş ve hem de ahalinin Osmanlı vapur işletmesine karşı güveni artmış olacaktır (BOA, A. MKT. MHM, 428/81).

Nihayetinde 1868 yılında daimî olarak Trabzon'da bulunmak ve haftada bir defa Rize ve Batum Limanı'na uğramak üzere bir vapur işlettilmesine Lazistan sancağının talebi doğrultusunda karar verildiği anlaşılmaktadır (BOA, A. MKT. MHM, 424/6; MVL, 740/34). Hatta Fevâid-i Osmaniye şirketinin Trabzon ve çevre limanları için elverişli bir vapuru bulunmamasına rağmen bir an önce çözüm olarak Sultan tarafından satın alınan vapurlardan birinin söz konusu bölgeye tahsis edilmesine karar verilmiştir (BOA, A. MKT. MHM, 428/81). Bunun ardında halkın memnuniyetini ve ticari faaliyetlerini kolaylıkla yerine getirmesine imkân sağlanması gibi bir niyetin olması kadar Osmanlı merkezi yönetiminin kendi limanlarının deniz seferlerinde egemenliğini sağlamlaştırmaya, yabancı vapur şirketlerine karşı meşruiyetini ve sınırlarını korumaya, sınırları içinde ticari ve ekonomik faaliyetleri denetim altında tutmaya yönelik bir tavır takınması olduğu söylenilebilir. Nitekim bu kararın alınmasının ardında yatan gelişmelere bakıldığında korumacı yaklaşımın izlerini görmek mümkündür. Burada önemli olan Osmanlı yönetiminin yabancı vapur şirketlerine karşı yerli vapur şirketi olan ve devlet eliyle idare edilen Fevâid-i Osmaniye şirketinin çıkarlarını korumaya yönelik bir yol izlemesidir. Özellikle ticari nakliyata ve halkın yabancı vapur şirketlerini tercih etmesini engellemeye yönelik çabalar Rus sınırına yakın olan Batum ve çevresinde

Osmanlı idaresinin egemenlik haklarını koruması ve meşruiyetine halel gelmemesine yönelik korumacı bir yaklaşım olduğu söylenilebilir.

Batum Limanı'na yönelik Osmanlı yönetiminin himayeci bir yaklaşım izlemesinin ardında, Tanzimat dönemi merkezîyetçilik anlayışını, merkezden uzak bölgelerinde denetimi arttırmak istemesinin bir sonucunu görmek mümkündür. Çünkü Osmanlı limanları arasındaki ulaşımda yabancı vapur şirketlerinin önemli bir nüfuzu söz konusuydu. Dolayısıyla bu tesire istinaden de ulaşımın önemli bir aracı haline gelen buharlı gemilerin Osmanlı topraklarının veya sahillerinin birbirlerinden ziyade yabancı vapur şirketinin bağlı olduğu ülke limanları ile bağını güçlendirmekteydi (Ekinci, 2006b: 76). Buna karşın Osmanlı yönetimi buna tepkisiz kalmamış ve Tanzimat'ın merkezîyetçiliğine aksi bir politika vapur seferleri hususunda uygulanmamıştır. Özellikle 1860'lı yıllardan itibaren Osmanlı yönetiminin kendi limanlarında vapur seferleri hususunda uluslararası sistemin baskısı ve nüfuzuna karşı himayeci ve korumacı bir ekonomik siyaset tarzına yöneldiğini söylersek hatalı sayılmayız (Gücüm, 2015: 263). Hatta birçok Osmanlı limanında bu anlayışa uygun bir politik tavır alındığı görülmektedir.

Osmanlı yönetimi her ne kadar Batum için kendi meşruiyet ve egemenlik haklarını koruyucu bir politika izlese de hatta Rusya'nın Batum Limanı'nı kendi sınırlarına dâhil etme niyetinin olduğuna dair Osmanlı merkezine istihbarat ulaşsa da neticeye bakıldığında devletin aldığı önlemlerin yetersiz olduğu ve Batum Limanı'nın elden çıkmasına engel olunamadığı görülmektedir. Nihayetinde Osmanlı ve Rusya arasında 1877-78 yıllarında cereyan eden savaş sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Batum'a serbest liman statüsü verilerek Rusya'ya bırakılmış ve Rusya sınırları içerisinde bulunan limanın bu statüsü 1886 yılına kadar devam etmiştir (BOA, Y.A. HUS, 193/89). Batum Limanı için esas büyük gelişme ise Bakü'de petrol üretimine başlanması ve petrolün dünya pazarlarına ihracı sürecinde gerçekleşti. Bu da 1883 yılında Batum'da bir petrol üretim tesisi kurulması ve Karadeniz'e uzanan, Bakü-Tiflis-Batum demiryolu inşası ile petrol ihraç edilen bir liman haline gelmesiyle oldu (FO, No. 36, 1882: 1091, 1094; FO, No. 19, 1884: 530) ve nihayetinde Batum 1880'li yılların sonuna doğru petrol ihracı yapan önemli bir liman olarak ön plana çıktı. Kısa bir süre sonra da Bakü-Batum petrol boru hattı döşenmesiyle Kafkasya'da Rusya'nın en önemli ticari iskelesi haline geldi (Sarı, 2013: 924-927; Bay, 2016: 73-76).

Sonuç

Deniz seferlerinde yaşanan teknik değişimler ve Osmanlı sularına yönelik yapılan yabancı devletlere ait deniz seferlerinin artması üzerine bu değişime uyum sağlamak ve yabancı vapur şirketlerine karşı rekabet etmek amacıyla 1840'lı yılların başında devlet eliyle Osmanlı vapur işletmeciliğinin temelleri atılmıştı. Osmanlı yönetimi tarafından gerek tamamen devlete ait, gerek özel teşebbüs vasıtasıyla kurulan vapur şirketlerine Osmanlı kıyılarında sefer düzenleme, yolcu ve yük taşıma yetkisi verilmişti. Burada Osmanlı merkezi yönetiminin yabancı vapur şirketleri rekabetine karşı yolcu taşıma ve sahillerinde seyrüsefer yapma koşullarını kendi denetimine almak suretiyle korumacı bir politikaya yöneldiği görülmektedir. Bu tavır öncelikle Osmanlı'nın merkeze yakın sahillerinde görülse de daha sonra merkezden daha uzak bölgelerinde de kendini göstermiştir. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batum'un ticari potansiyelinin gittikçe artmaya başlaması Avrupa devletlerinin ilgisini çekmiş, hatta Karadeniz sahillerinde seyrüsefer yapan Rus ve Fransız vapur şirketleri Batum Limanı'na düzenli seferler düzenlemeye yolcu ve yük taşımaya başlamışlardı. Söz konusu yabancı şirketlerin Batum Limanı'na sefer düzenlemek suretiyle ticari menfaat elde ettikleri gerekçesiyle, Osmanlı yönetimi Trabzon'a uğrayan kendi vapurlarının Batum'a da sefer düzenleyerek buradan yolcu ve yük almaları için yetki vermiştir. Batum Limanı'na yabancı devletlerin düzenli seferler düzenlemesi bölgede gerek ekonomik menfaatler gerek egemenlik hakları açısından Osmanlı için endişe vericiydi ve bu Osmanlı Devleti'nin Batum'da vapur seferlerine başlamasının önemli bir nedeni olmuştu. Yani Karadeniz limanlarında yabancı rekabetinin her geçen gün artıyor olması Osmanlı yönetiminin himayeci tavrının önemli bir unsurunu teşkil etmişti.

Bir taraftan yabancı vapur şirketlerinin Batum'da deniz seferlerine başlaması yabancı nüfuzunun artması ile sonuçlanabileceği gibi diğer taraftan Osmanlı'nın vapur seferleri düzenlemesiyle de bölgenin merkeze daha yakınlaşmasına ve dolayısıyla merkezîyetçiliğin sağlamlaşmasına zemin hazırlayacaktı. Burada dikkati çeken devlet erkânını dönemin şartlarına göre popüler olan bir ulaşım ağının Batum'da faaliyete geçmesini teşvik eden dürtülerinin Osmanlı'nın siyasi egemenlik haklarını korumaya yönelik bir tavır olduğu söylenebilir. Sadece iktisadi bir anlayışla himayeci bir tavır değil, özellikle Rus sınırına yakın olan Batum söz konusu olduğunda Osmanlı yönetimi açısından siyasi egemenliğin daha ön planda olduğu görülmektedir. Buna istinaden Osmanlı yönetimi de Batum'un siyasi ve ekonomik bakımdan merkeze bağlılığını güçlendirmek amacıyla Batum Limanı'na himayeci bir yaklaşımla vapur seferlerini başlatmıştır. Osmanlı

yönetimi açısından Batum'un yolcu ve yük taşımacılığında önemli bir liman haline gelmesinden dolayı vapur seferlerine başlaması bir yana, yabancı vapur şirketlerinin limanlarında yapmış oldukları yolcu ve yük nakline karşı egemenlik haklarını korumaya ve himaye etmeye yönelik bir tavrın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı vapur şirketlerinin kurulması ve Doğu Karadeniz'de seyrüsefere başlaması, bu güzergâhta sefer sayılarının, yolcu ve yük taşımacılığının artması ve yaygınlaşması bu limanları merkeze daha yakınlaştırma çabalarıydı. Yani Osmanlı yönetimi merkezden uzak olan taşrada bulunan limanlarının kendi merkezi ile bütünleşmesini sağlamak, Avrupa ülkeleri ve Rusya'nın ekonomik ve ticari nüfuzu altında kalmalarına engel olmak suretiyle bu ülkelerin ticari ve ekonomik nüfuzuna karşı bir hamle geliştirmeye çalışmıştır. Ayrıca yabancı vapur şirketlerinin ve buna paralel olarak Osmanlı vapur şirketlerinin Batum'a seferler düzenlemeleri ve gündün güne yolcu ve yük naklinin artması ticari ve ekonomik ilişkilerin canlanmasına vesile olmuştur. Buna bağlı olarak Osmanlı limanlarına seferlerini arttıran yabancı veya Osmanlı vapur şirketleri faaliyet ağlarını genişlettikleri Batum Limanı'nın uluslararası ticarete açılmasını sağladıkları gibi Batum'un imparatorluğun diğer limanları ve Osmanlı'nın merkezi İstanbul'un Batum ile bütünleşmesini ve ticari ve ekonomik ilişki ağlarını genişletmelerini sağlamışlardır. Buna rağmen Osmanlı yönetimi himayeci bir politika izlese de Rusya'nın Batum'da nüfuzuna engel olamamış ve Batum 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonunda Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır.

KAYNAKÇA

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA)

Cevdet-İktisat (C. İKTS), 3/143.

Sadâret Amedi Kalemî Evrakı (A. AMD), 20-47; 33/100; 40/91.

Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM), 51/30; 424/6; 428/81.

Sadâret Mektubî Kalemî Nezâret ve Devâir Evrakı (A.MKT. NZD), 68/26.

İrâde - Dahiliye (İ. DH), 227/13579.

İrâde - Meclis-i Valâ (İ. MVL), 460/20679; 497/22477; 529/23759; 566/25478.

Meclis-i Valâ Riyâseti Belgeleri (MVL), 740/34; 721/118; 656/1; 659/86; 679/60; 736/84.

Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A. HUS), 736/84.

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Foreign Office (FO), (1882), Commercial No. 36, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce - c., of Their Consular Districts. Part XIII, Harrison and Sons, London.

Foreign Office (FO), (1884), Commercial No. 19, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce - c., of Their Consular Districts, Part IV, Harrison and Sons, London.

Sürelî Yayınlar

Boğaziçi Şirket-i Hayriye Tarihçe-Salname, (1330/1914), Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul.

Salname-i Vilayet-i Trabzon, (1289/1872).

Telif ve Tetkik Eserler

Ahmed Cevdet Paşa (1991), *Tezâkir 1-12*, Yay. Haz. Cavit Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

AKYILDIZ, A. (2014), “Şirket-i Hayriye Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Osmanlı İstanbulu, I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Feridun M. EMECEN, Emrah Safa GÜRKAN, 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 355-360.

AKYILDIZ, A. (2010), “Şirket-i Hayriye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 201-203.

BAY, A. (2016), “Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)”, *Türkiyat Mecmuası*, XXVI/1, 61-80.

BEYDİLLİ, K. (1991), “Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve 'Miri' Ticaret Teşebbüsü”, *Belleten*, LV/214'ten ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 687-755.

BOSTAN, İ. (1992), “Batum”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 210-211.

ÇAĞA, T. (1978), “Türkiye’de Deniz kabotajı Tekeli”, *Lozan'ın 50. Yılına Armağan*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 197-223.

DEMİR, T. (2005), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Deniz Posta Taşımacılığı ve Vapur Kumpanyaları”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 17, 281-298.

- GÜCÜM, K. (2015), *İmparatorluğun 'Liberal' Yılları (1856-1870)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- EKİNCİ, İ. (2006a), “Osmanlı Devleti’nde Marmara’da Kabotaj Tartışmaları”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII.1, 99-121.
- EKİNCİ, İ. (2006a), “Osmanlı’da Yabancı Vapur Kumpanyaları ve İmajları Hakkında”, *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 21, 73-96.
- EKİNCİ, İ. (2007), “Karadeniz’de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum (1878-1886)”, *Karadeniz Araştırmaları: Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, 14, 63-77.
- KARAKULAK, M. (2020), *Osmanlı Sularında Rus Vapurları: Buharlı Çağında Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (1856-1914)*, TTK Yayınları, Ankara.
- KILIÇASLAN, M. E. (2013), *Avusturya Lloyd Vapur Kumpanyası’nın Osmanlı İskelelerindeki Faaliyetleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun.
- KOMATSU, K. (1999), “XIX. Yüzyıl Osmanlı-İngiliz Deniz Ticareti Münasebetlerinde ‘Kabotaj’ Meselesi”, *Osmanlı III*, Ed: Güler EREN, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 371-380.
- KURAN, E. (1995), “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Deniz Ulaşımı: ‘İdare-i Mahsusa’nın Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Çağını Yakalayan Osmanlı*, Yay. Haz. Ekmeleddin İHSANOĞLU-Mustafa KAÇAR, IRCICA Yayınları, İstanbul.
- MULLER-WIENER, W. (2003), *Bizans’tan Osmanlı’ya İstanbul Limanı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- SARI, M. (2013), “Batum’un Karadeniz Ticaretine Katkısı”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik-Samsun II*, Ed. Osman KÖSE, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 923-947.
- UYGUN, S. (2015), *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- ÜNVER, M. (2018), “Courtgi (Gürcü) Bahr-i Sefid (L’egée) Vapur Kumpanyası 1883-1911”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 24, 175-210.
- YILMAZ, Ö. (2015), “Buharlı Gemi Çağı’nda Karadeniz’de Avrupa Denizciliği”, *Karadeniz*, 25, Sage Yayıncılık, Ankara, 46-65.

İSTATİSTİKSEL VERİLERİN IŞIĞINDA CUMHURİYETİN ONUNCU YIL DÖNÜMÜNDE BURSA'DAKİ BAŞLICA SANAYİ SEKTÖRLERİNİN DURUMU

*The Status of Main Industrial Sectors in Bursa on the Tenth Anniversary of
the Republic in the Light of Statistical Data*

Turgay AKKUŞ*

ÖZ: Bursa, Osmanlı Devleti döneminden itibaren ipeğin merkezinde olduğu tekstil endüstrisinin öncülük ettiği dinamik iktisadi yapılanmasıyla Cumhuriyete miras kalan en önemli üretim merkezlerinden birisiydi. XX. yüzyılın başında yaşanan küresel ve ulusal ölçekli siyasî ve iktisadi gelişmeler, kentin sosyo-ekonomik dokusunda değişimler yaratmıştır. Kentin sanayi yapılanmasında hâkim konumda bulunan Ermeniler ve Rumlar, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sürecinde yaşanan siyasî ve sosyo-ekonomik gelişmelerden dolayı kentten ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu durum kısa vadede kentin iktisadi dinamizmini olumsuz etkilemiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren merkezi yönetimin, millî ekonomi, millî burjuvazi, sanayileşme ve kendi kendine yetme gibi hedefler çerçevesinde örgütlediği iktisat politikaları yerel düzlemde yansımalarını bulmuştur. Bu bağlamda, Cumhuriyetin onuncu yıl dönümünde, kentteki üretim kolları modern bir sanayi yapılanmasının özelliklerini göstermeye başlamıştır. Mekanizasyon süreci genişlerken, işletmelerin sayısı ve üretim hacmi artmış, üretimin emek ve sermaye boyutu da millî bir nitelik kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Sanayi, Ekonomi, İpek, Cumhuriyet

ABSTRACT: Bursa was one of the most important production centers inherited to the Republic with its dynamic economic structure dominated by the textile industry, in which silk was the center, since the imperial period. At the beginning of the 20th century the global and national political and economic developments created important changes in the socio-economic structure of the city. Especially the Armenians and Greeks, who had a dominant position in the sericulture industry, had to leave the city due to the political and socio-economic developments experienced during the Balkan Wars, the First World War and the War of Independence. This situation negatively affected the economic dynamism of the city in the short term. Since the first years of the Republic, the economic policies organized by the central government within the framework of objectives such as national economy, national bourgeoisie, industrialization and self-sufficiency found their reflections at the local level. In

* Dr., BUÜ., Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölüm Başkanlığı, BURSA, takkus@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5409-7931

Geliş Tarihi / Received: 02.02.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 04.03.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

this context, on the tenth anniversary of the Republic, the production branches in the city began to show the characteristics of a modern industrial structure. While the mechanization process expanded, the number of enterprises and the volume of production increased, the capital and labor dimension of production gained a national character.

Keywords: Bursa, Industry, Economy, Silk, Republic

Giriş

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve bunların sonuçlarının belirleyici olduğu bir toplumsal yapılanmaya sahipti. Siyasal alanda iktidarın kaynağı dünyevileştirilerek ulusal egemenliğe dayanan yeni bir rejim ve hukuksal düzen tesis edildi. İktisadi boyutta öncelikle ekonominin tüm aktörlerinin temsilcilerinin katılımıyla gelecekteki iktisat politikalarının tartışıldığı 1923 Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi toplandı. Lozan Barış Antlaşması'nı izleyen dönemde devlet özel teşebbüsü desteklemeye yönelik yasal düzenlemeleri ve uygulamaları hayata geçirdi. 1929 Ekonomik Buhranı ve sonrasındaki gelişmeler, devletin hem yatırımcı hem de işletmeci olarak iktisadi hayatta ağırlıklı bir rol oynadığı devletçilik politikalarının zeminini hazırladı. İktisadi bağımsızlık, ulusal kaynaklara dayanma, ulusal burjuvazi, ulusal ekonomi, sanayileşme ve kendine yetme kavramları çerçevesinde örgütlenen iktisat politikaları yerel ölçekli ekonomik yapılanmaları da etkiledi.

Bursa, Osmanlılar döneminden itibaren ipeğin merkezinde olduğu tekstil endüstrisinin öncülük ettiği dinamik iktisadi yapılanmasıyla Cumhuriyete miras kalan en önemli üretim merkezlerinden birisiydi. Yüzyılın başında yaşanan küresel ve ulusal ölçekli siyasi ve iktisadi gelişmeler, kenttin sosyo-ekonomik yapılanmasında değişimler yarattı. İpeğe dayalı üretim ve ticaret faaliyetleri kent ekonomisi içinde ağırlığını korumakla birlikte yüzyıllardır bu alanda hâkim konumda bulunan Museviler dışındaki gayrimüslim toplulukların sevk ve iskân uygulamaları ve savaşlar nedeniyle Bursa'dan ayrılmak zorunda kalmaları, kenttin iktisadi dinamizmini kısa vadede olumsuz etkiledi. Merkezi yönetimin üretime yönelik teşvikleri ve millî burjuvazi yaratma-güçlendirme çabaları sayesinde Bursa, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren iktisadi alanda yeniden ön plana çıkmaya başladı. Bu bağlamda çalışmamızın Cumhuriyetin onuncu yıl dönümünde Bursa'daki üretim kollarının içinde bulunduğu durumu tespit etmeyi amaçladığı söylenebilir. Söz konusu amaç ekseninde kentteki başlıca sanayi sektörleri; üretim araçları, hammadde, kredi-finansman, vergilendirme, emek, sermaye başlıkları altında incelenmiştir. Çalışmada öncelikle Bursa'nın Cumhuriyete kadar olan sanayi yapılanmasıyla ilgili genel bir çerçeve oluşturulmuştur.

İkinci bölümde ise Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kentteki başlıca üretim sektörleri olan tekstil, deri, gıda, metal ve ahşap-mobilya sanayilerinin yapılanması; üretim araçları, hammadde, kredi-finansman, vergilendirme, emek, sermaye boyutları bağlamında ortaya konulmaya çalışılmıştır. İncelenen döneme ilişkin verilerin kaynağını ise resmî istatistikler, yıllıklar ve süreli yayınlar oluşturmaktadır.

A) Osmanlı Devleti Döneminde Bursa'da Sanayi

XV. yüzyıldan itibaren ticaret ve faal bir üretim merkezi olan Bursa, Doğu ile Batı arasındaki ticari ağların üzerinde önemli bir role sahipti (Braudel, 2017: 407). XVI. yüzyıl başında kentte 1.000'e yakın ipekli dokuma tezgâhı bulunmaktaydı (İnalçık, 2014: 303). Ancak yüzyılın başında yaşanan Osmanlı-İran savaşları kentin ekonomisinde önemli bir yere sahip olan ipekçiliğe dayalı üretim örgütlenmesini olumsuz etkiledi (Dalsar, 1960:131-132). Ham ipek miktarındaki düşüş ve Avrupalı tacirlerin rekabeti, yerli ipek üretimini zorunlu hale getirdi. Böylece ipekböceği yetiştiriciliği, ham ipek üretimi ve ipekli dokumacılık alanında XX. yüzyılın son çeyreğine değin uzanacak köklü bir değişimin temelleri atıldı. XVIII. yüzyılda kentte dokumacılığın öncülük ettiği el sanatlarına dayalı endüstri üretimi yaygınlaşarak artmaktaydı (Genç, 2000: 212).

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin liderliğinde gelişen Sanayi Devrimi, sanayileşen batılı ülkelerle dünyanın geri kalanı arasındaki ilişkiler ağını köklü biçimde değiştirdi. Kol gücüne dayalı, emek yoğun, yüksek maliyetli ve düşük hacimli üretim formasyonuna sahip çevre ülkeler, sanayileşen Batılı-merkez ülkelerin hammadde kaynağı ve pazarı haline getirildiler. Osmanlı Devleti'ndeki üretim sektörleri ve ilişkileri söz konusu değişimden genellikle olumsuz etkilendi. Bursa'nın üretim örgütlenmesi, XIX. yüzyıldan itibaren kentte bulunan gayrimüslimler ve yabancıların öncülük ettiği bir değişime tanıklık etti. Nitekim 6 Haziran 1889'da kurulan Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nda, 1889 Aralık ayı itibarıyla kayıtlı bulunan 74 üyeden 66'sı kentin gayrimüslim topluluklarına mensuptu (Üsküdarı, 1972:94). Bu kompozisyon Cumhuriyetin ilanına değin uzanan süreçte de değişmedi, sayıları 750'ye ulaşan üyelerin dağılımında 437 üye ile gayrimüslim topluluklar odadaki ağırlıklarını korumuşlardı.

XIX yüzyılda Bursa'da ipekçilik sektöründeki gelişmeler, kentteki üretim ilişkilerini ve sanayi yapılanmasını dönüştürmeye başlamıştı. 1851'de kentte 8 ipek fabrikası ve 650 mancınık bulunurken 1856'da bu rakam 37 ipek fabrikası ve 3.000 mancınığa, 1860'larda ise 90 ipek fabrikası ve 5.400 mancınığa ulaşmıştı (Akkuş, 2010: 89). 1898'de şehirdeki filatür

fabrikalarında 1.857.000 kilogramlık ham ipek üretimi gerçekleştirilmişti. Üretimin bir bölümü başta Fransa olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine ihraç edilmekteydi (HVS, 1316/1898: 267).

XX. yüzyılın başlarında ipekçiliğin öncülük ettiği tekstil sektörü, Bursa sanayisinin dinamizmini oluşturmaktaydı. 1906'da Bursa'da 44 fabrikada 2.364 adet mancınıkta ham ipek üretimi sürdürülmekteydi (HVS,1324/1906: 278). İkinci Meşrutiyet sürecinde siyasî düzlemde İttihat ve Terakki'nin belirleyici bir konuma ulaşması, iktisat politikalarında değişime neden oldu. 1908'den itibaren çerçevesi Batı tarafından oluşturulmuş bulunan küresel iktisadi yapılanmanın etkisiyle gelişen "iktisadi toplum" düşüncesi doğrultusunda, devlet eliyle girişimciliğin özendirildiği ve yeni şirketlerin kurulduğu bir döneme tanıklık edildi. Etnik ya da dinsel ayırım gözetilmeksizin, ittihâd-ı anâsır siyasası ekseninde Osmanlı tebaasına yönelik olarak örgütlenen teşvik uygulamaları, taşrada da etkisini gösterdi (Akkuş, 2008: 125). Nitekim Bursa'daki gayrimüslim ve Müslim girişimciler tarafından Bursa Mensucât-ı Osmaniye Anonim Şirketi (1910) gibi yeni şirketler kurulurken, tekstil endüstrisinde makineleşme süreci de gelişmeye başladı. 1910'da Dervişoğlu Kokas'ın Fransa'dan getirttiği ilk dokuma makinesi, (Dalsar, 1960: 432) dokumacılık endüstrisinde mekanizasyon sürecinin başlangıcını oluşturdu. Kentte pek çok işletmenin kurulduğu bu dönemde Ermeni girişimciler üretimde makineleşmenin gelişimine öncülük ettiler. 1913-1915 periyodunda 32'si gayrimüslim tebaa ve yabancılara, 7'si Müslümanlara, 2'si devlete ait olmak üzere 41 tane filatür fabrikası faaliyet göstermekteydi (1913-1915 OSİ, 1917: 125). Bu fabrikalarda 4.000'e yakın işçiyle yıllık 1.000.000 kilogram ham ipek üretilmekteydi.

Balkan Savaşları'nın ittihâd-ı anâsır siyasasına son darbeyi vurması, iktisadi alanda ağırlığı oluşturan gayrimüslimlerin yerine Müslüman-Türk ögenin ikâme edilmesini de amaçlayan millî iktisat politikası ve buna bağlı uygulamaların hayata geçirilmesine zemin hazırladı. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı koşullar merkezi yönetime bu yönde yeni adımlar atma olanağı verdi (Toprak, 2012: 45). 1915'te çıkartılan Sevk ve İskân Kanunu ve yarattığı sonuçlar, Bursa'nın sanayi yapılanmasını da etkiledi. Kentten ayrılmak zorunda kalan Ermenilerin sahip oldukları küçük ve büyük ölçekli ticari işletmeler ve dokumacılık endüstrisi içinde yer alan fabrikaların savaş boyunca atıl durumda kalmaması için ucuz fiyatlarla Müslüman şirketlere kiraya verilmesi (BOA. DH. ŞFR. D.64/39) vb. uygulamalar, üretim örgütlenmesindeki etnik ve dinsel kompozisyonu Müslüman-Türk unsur

lehine değiştirdi. Birinci Dünya Savaşı'nda şehirdeki birçok fabrika, atölye ve yüzlerce tezgâh, ordunun gereksinimlerinin karşılanması için üretim yaptı (Ertuğrul, 18 Mayıs 1916: 1). Öte yandan bazı şişletmelerin de hammadde sağlanamama veya sahibinin başında bulunamaması gibi nedenlerden dolayı kapalı kaldı, barış döneminde bunların yeniden faaliyetlerine başlaması öngöröldü (Tökin, 1949: 19). Endüstrinin lokomotifi olan ipekçilik sektöründe savaş koşullarından dolayı ihracat olanaklarının kalkması, iç tüketimdeki daralmadan ötürü ürün değerindeki düşme gibi gelişmeler kozacılığın gerilemesine ve dutlukların sökülmesine yol açtı (Eldem, 1994: 172). Savaşın insan kaynakları, sermaye, üretim örgütlenmesi, iç ve dış ticaret ağlarında oluşturduğu hasarlar kentteki sanayi sektörlerinde geçmişe kıyasla gerilemelere neden oldu. 1915 yılında ipekli dokumacılık alanında faaliyet gösteren yalnızca iki fabrika bulunmaktaydı (OSİ, 1917: 137). Koza üretimindeki düşüş ipek endüstrisindeki tesislerin çoğunun üretimlerini durdurmasında belirleyici bir faktördü.

Savaşın bitiminde Ermeniler şehre dönerek sahip oldukları sanayi şişletmelerini geri alabildiler. Ancak savaş öncesi üretim kapasitesine ulaşabilmek mümkün olmadı (Dalsar, 1960: 433). Bursa'nın iktisadi yapılanmasında hayati bir yere sahip olan ipekçilik endüstrisi 1912'de başlayıp 1922 sonlarına değin uzanan savaşlar silsilesinden olumsuz etkilendi. 1912-1913 yıllarında 41 fabrikanın faaliyette olduğu Bursa bölgesinde koza üretimi 3.185.859 kilogram iken, 1915'te 3.948.225 kilograma ulaşmıştı. 1921'de önce 350.000 kilograma, 1922'de ise 300.000 kilograma düşerken (BİYMY 1934: 22) fabrika sayısı da 1921'de 20'ye geriledi. Bu arada 1920-1922 yılları arasında kentteki fabrikaların araç ve gereçlerinin %60'ı zarar görmüştü (Levant Trade Review, 1920:552). Betimlenen bu olumsuzlukların arka planında; yakıt için dut ağaçlarının yaklaşık %80'inin kesilerek tahrip edilmesi, yeniden yapılanma için sermaye eksikliği, ipek piyasasındaki dalgalanmalar, ölkedeki genel istikrarsızlık, siyasi durum nedeniyle üreticilerin %20'sinin faaliyetlerine devam edememesi gibi etmenler bulunmaktaydı (Courthope-Munroe, 1921:14). Yaşanan gelişmelere karşın 1921 yılı itibarıyla Fransız ipek ithalatçıları Bursa ipek piyasasına hâlâ hâkimdiler ve yetiştiricilere fon sağlamaktaydılar (American Silk Journal, 1921: 63).

B) Ulus-Devlet İnşa Sürecinde Bursa'da Sanayi Sektörleri

1923 yılı itibarıyla Bursa, 111.473 kişilik bir nüfusa, Gemlik ve Mudanya limanlarıyla deniz ötesi ticari bağlara, zengin tarımsal ürünlere, ılıcalara, ipekçiliğin baskın olduğu bir sanayi yapılanmasına sahip bir kentti. Kurtuluş

Savaşı sürecinde yaşanan Yunan işgali, şehir hayatının sosyal ve siyasi boyutlarının yanında üretim boyutunda da olumsuzluklara neden olmuştu. Kurtuluşu izleyen dönemde Museviler ve bazı yabancılar dışındaki gayrimüslimlerin kenti terk etmesiyle yaşanan demografik hareketlilik, Bursa'nın ekonomik yapılanmasında hem sermaye ve işletmecilik hem de emek arzı ekseninde üretim ve ticari ilişkilere yansıyan olumsuzluklar doğurdu (Akkuş, 2010: 375; Stotz, 1939: 97).

Savaşların ülke ekonomisi üzerinde yaratmış olduğu tahribat karşısında, Cumhuriyetin kurucu kadroları olanaklar çerçevesinde bir rehabilitasyon politikası örgütlemeye giriştiler. Bu bağlamda 1924 yılında çıkartılan 688 sayılı yasayla yerli üretimin korunmasına yönelik ilk adımlar atıldı. 1927 Teşvik-i Sanayi Yasası ve 1929 yılına tarihlenen ulusal sanayiye koruma ve geliştirmeyi amaçlayan düzenlemeler, yerli üretimin himayesi ve geliştirilmesi bağlamında anlam kazanmaktaydı. Bunların yanı sıra 1929'da Türkiye'nin gümrük tarifelerini serbestçe belirlemeye başlaması Bursa gibi önemli üretim merkezlerini olumlu yönde etkiledi.

Kentte ipeğe dayalı sanayiye geliştirmek için Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1923 yılının Nisan ayında ipek kozalarını, okrua vergisinden muaf olan sanayi malzemeleri arasına dâhil etti. İplik fabrikalarının kullanımına yönelik kredi olanakları yaratıldı. İpekböceği üreticileri için de benzer bir düzenleme hazırlığına girişildi. Son olarak özel bir komisyon, Bursa ipek endüstrisinin geliştirilmesi amacıyla görevlendirildi (Ravndal, 1926: 112). 1925'te hükümetten ve bankalardan sağlanan mâlî destek sayesinde 200.000 sterlinlik bir tekstil fabrikasının temelleri atıldı. Ayrıca yerel ipek endüstrisini restore etmek ve üretim araçlarını geliştirmek için bir komisyon kuruldu (Ravndal, 1926: 165). 1927 yılında çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu bu adımları perçinleyen bir nitelik taşımaktaydı.

Teşvik-i Sanayi Kanunu kentteki sanayi sektörleri açısından önemli bir yasal düzenleme niteliği taşımaktaydı. Yasadan yararlanabilmek için; en az 10 beygirlik bir muharrik kuvvet ile işleyen ve yıllık 1.500 gündeliğe tekabül edecek miktarda işçi çalıştıran fabrikalar, birinci sınıf sanayi işletmesi olarak kabul edildi. Muharrik kuvvetinin miktarı 10 beygirden az olup da yıllık çalıştırdığı işçi gündelik miktarı en az 1.500 olan veya bu miktar 1.500'den az olup da muharrik kuvveti 10 beygir gücünde olan veya muharrik kuvveti olmayıp da çalıştırdığı işçi miktarı 10'dan fazla olan fabrikalar ikinci sınıf sanayi müessesesi olarak tanımlandı. Muharrik kuvveti, 10 beygirden az olup yıllık çalıştırdığı işçi miktarı 750'yi aşan işletmeler üçüncü sınıf sanayi müessesesi ve son olarak, tezgâh veya el ile her tür dokumacılık, halıcılık,

trikotaj, urgancılık, dantelcilik vb. iş yapan işçilerin bir bina dâhilinde toplu bir halde çalıştıran müesseseler ise dördüncü sınıf sanayi müessesesi şeklinde sınıflandırıldı (Resmi Gazete, 15 Haziran 1927, S. 608, s. 2623-2624).

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan dokuma sanayindeki işletmelerin %22.48'i Bursa'da bulunmaktaydı ki bu durum kenti, ülke genelinde, İstanbul'dan sonra ikinci sraya yerleştirmektedir. Bursa söz konusu yasadan yararlanan; madencilikte 1, tarım-hayvancılıkta 20, dokumacılıkta 56, orman ürünlerinde 2, kimya da 3, karışık 3 ve çeşitli 3 olmak üzere toplam 88 işletmeyle ülke genelindeki sanayi işletmelerinin %7.70'ne ev sahipliği yapmaktaydı (Tökin, 1949: 101-102). 1927 Sanayi Sayımına göre kentte 22'si maden çıkarma, 599'u tarım, evcil hayvanlar, av ve balıkçılık, 303'ü dokuma, 248'i sair bitkisel madde ve ağaç mamulleri, 26'sı inşaat, 281'i maden-maden işletmesi ve makine, 10'u kimya ve 16'sı çeşitli sanayi sektörlerinde olmak üzere toplam 1.511 işletme faaliyet göstermekteydi (1927 Sanayi Sayımı, 1969: 36). Bu durum Bursa'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanan işletme sayısının toplama göre düşük kaldığına işaret etmekteydi. İşletmelerin önemli bir bölümünün yasanın belirlediği ölçütleri sağlayamaması söz konusu düşüklüğün arka planını oluşturmaktaydı. Aynı sayımın sonuçlarına göre Bursa; 6-20 kişi arasında istihdam sağlayan 5.128 işletmenin %7.86'sına, 21-100 kişiyi istihdam eden 717 işletmenin %1.09'una, 101 ve daha üzerinde kişiyi istihdam eden 155 işletmenin %0.24'üne, toplamda ise ülkedeki tüm sanayi kuruluşlarının %4.92'sine ev sahipliği yapmaktaydı (1927 Sanayi Sayımı, 1969: 46). Kentte gıda, dericilik, çikolata, şekerleme, helva ve levazımı, zeytinyağı, fanila ve çorap, havlu, peştamal, her nevi çarşaf ve hamam takımları, yünlü dokuma, yün ipliği, mobilya, kimya-boya, bıçakçılık, arabacılık gibi üretim kolları bulunmakla birlikte ipekçiliğe dayalı sanayi sektörleri başat bir role sahipti. Bu sektörlerin Cumhuriyetin ilk yıllarındaki görünümü, savaşların ardından bir durum tespiti yapmaya olanak vermemekteydi.

B. 1. Tekstil Sanayi

Tekstil sanayi Osmanlı Devleti döneminden beri Bursa'daki sanayi sektörleri arasında üretim, mekanizasyon, emek-sermaye, ihracat-ithalat gibi parametreler ekseninde başat bir niteliğe sahipti. Cumhuriyetin ilk yıllarında da bu özelliğini koruyan tekstil sanayi çeşitli üretim kollarından oluşmaktaydı. Bunlar arasında ipeğe dayalı üretim kolları olan ipek ipliği-koza üretimi, ipekli mensucat, ipekböceği tohumculuğu ön plandaydı. Yün ipliği üretimi, yünlü ve ipekli karışık kumaş üretimi, çorap ve fanila üretimi,

havlu, peştamal, her nevi çarşaf ve hamam takımları üretimi, tekstil sanayinin diğer üretim kollarını oluşturmaktaydı.

1. a. İpek İpliği-Koza Sanayi

1923 yılında Bursa'da 4'ü Türklere, 3'ü Musevilere 8'i yabancılara ait olmak üzere 15 ipek fabrikasındaki 805 tezgâhta; 1.386'sı erkek, 57'si kadın toplam 1.443 işçiyle günlük 374 kilogram ipek üretilmekteydi (Bursa Sergisi Rehberi, 1923: 74). Kurtuluş Savaşı sonunda demografik yapılanmanın Ermeni ve Rum unsurlarının kenti terk etmesinden sonra sektördeki işletmelerin sahipleri ağırlıklı olarak Musevi ve yabancılardan oluşmaktaydı. Nitekim 1927 de gerçekleştirilen bir sayıma göre şehirdeki 34 fabrikanın 22'si söz konusu topluluklara aitti (EHUR, 1927: 215). Bu bağlamda ipekçilik sektöründe gayrimüslim-yabancı ağırlığı süreklilik göstermekteydi.

1926-1927 itibarıyla Bursa'da bağlı ilçelerle birlikte; buharlı ve motorlu olmak üzere, 22 ipek ipliği fabrikası, bulunmaktaydı (TTS 1926-1927, 1926: 479). Bir başka kaynakta ise 1927 itibarıyla şehirde toplam 726 mancınığa sahip 13 ipek ipliği fabrikasında yıllık 68.000 kilogram üretim gerçekleştirildiği belirtilmekteydi (BVS, 1927: 286). 1926'da kentteki koza üretimi 684.200 kilogramdı, bunun 231.500 kilogramı ham koza, 68.453 kilogramı ise ipek olarak ihraç edilmekteydi ki toplamı 299.953 kilograma ulaşmaktaydı. Aynı yıl yurt dışından ipekböceği tohumu getirilmesi ve ithalatı yasaklandı (TİBVR, 1926: 6). Bu karar yerli üreticinin korunması ve teşvik edilmesi bakımından önemli olmakla birlikte ipekli mensucat sektöründeki girişimcilerin yurt dışından daha ucuza iplik veya koza ithal etme olanağını kaldırmaktaydı. Öte yandan kentteki bazı ipek fabrikalarında kullanılan makinelerin eski olması ve kalifiye eleman eksikliği ihracatın bir kısmının ham koza olarak gerçekleşmesine neden olmaktaydı. Bu durum ipeğin, iplik ya da kumaş olarak ihracına göre önemli bir maddi kayba yol açmaktaydı.

Fabrikalarda üretilen ipeklerin kalitesinde işçi ve kozanın niteliği belirleyici faktörlerdi. Kozaların iyi ve hastalıklı olmaması ve üretimde kullanılan mancınıklar ipeğin kalitesini etkilemekteydi. Adi mancınıklarla çekilen ipekler gazla çalışan mancınıklarda çekilen düzgün ipeklerle karşılaştırılamayacak kadar kaba ve pürüzlüydü. Bursa'daki fabrikalarda üretilen ipeğin dayanıklılık ve elastikiyet düzeyinin yüksek olması onu aranan ve nitelikli bir ürün kategorisine sokmaktaydı. Nitekim önemli ihracat merkezlerinden olan Fransa bu yüzden Bursa ipeğine gümrük vergisi uygulamıyordu.

İSTATİSTİKSEL VERİLERİN İŞİĞİNDA
CUMHURİYETİN ONUNCU YIL DÖNÜMÜNDE
BURSA'DAKİ BAŞLICA SANAYİ SEKTÖRLERİNİN DURUMU

1922 yılında kentteki ipek fabrikalarında mancınık sayısı 160 iken 1923'te 168'e 1933'te 1.054'e, 1934'te 1.085'e yükseldi (10 Yıl İçinde, 1933: 30; BİYMY, 1934: 29). 1929'da üretim araçlarındaki artışa paralel olarak Bursa ve civarındaki ipek üretimi 1.500.000 kilograma ulaştı (Akşam, 6 Ekim 1929, S. 3945: 7). Bu artışın arka planında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sağladığı imkânlar çerçevesinde ithal edilen yeni makinelerin önemli bir rolü bulunmaktaydı. İpek ve ipekli dokumacılık üretiminde yeni makinelerin ve tekniklerin kullanımı sayesinde 1929'dan itibaren Avrupa'ya ham ipek satışı tamamen durdu ve ipekli dokuma ihracatındaki artış sayesinde ipekçilik sektöründe önemli bir artı değer elde edilebildi (10 Yıl İçinde, 1933: 16).

1933 yılında Bursa'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan 15 ipek ipliği fabrikası, 142.032 lira kıymetindeki üretim araçlarıyla faaliyetlerini sürdürmekteydi. İşletmelerin yedisi kendilerine ait 47.640 lira değerindeki gayrimenkullerde, sekizi ise kiraladıkları yerlerde üretim yapmaktaydılar. Fabrikalardan yalnızca birisi el tezgâhlarında diğerleri ise tamamen makineli tezgâhlarda üretimlerini gerçekleştirmekteydiler. Söz konusu 15 işletmede 149'u 14 yaş altı olmak üzere 1.431 kadın, 66'sı erkek 1.497 işçi çalışmaktaydı (BİUM, 1933: 122).

Tablo 1: Bursa'da İpek Fabrikaları (1933 Yılı İtibarıyla)¹

Kuruluş Tarihi	Fabrikanın Adı	Sahibinin Adı
1920	Sakarya	Cumalı Yusuf Ziya Bey
1920	Gaffarzâde	Gaffarzâde Mehmet Bey
1923	Sait Ethem	Sait Ethem Bey
1924	Bozkurt	Ahmet Tahir Efendi
1924	Yıldız	Cumalı Yusuf Ziya Bey
1926	Hacı Sabri	Hacı Sabri Bey
1926	Paskal	Moiz Markos Efendi
1927	Kazmir	Silkor Şirketi
1927	Yolgeçen	Silkor Şirketi
1929	Sebat	Ahmet Arif ve Refet Efendi
1930	Dere	Samuel oğlu Benaroya Efendi
1930	Adil Ağa	Adil Ağa
1931	Simon	Moiz Markos Efendi
1931	Hacı Recep	Hacı Recep

¹ Bu listede Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmayan işletmeler de yer almıştır.

1931	Hürriyet	Hayim ve Behmoras Efendiler
1931	Ömer Efendi	Mustafa oğlu Ömer Efendi
1931	Taşcıoğlu	Faik ve Şürekâsı
1932	Hacı Salamon	Hacı Salamon Navon
1932	Nuri Efendi	Nuri Efendi
1933	Cumhuriyet	Mehmet Kâmil Efendi
1933	Neriman Hanım	Neriman Hanım
1933	Ak Çağlayan	Abdullah, Yaşar, Saadet
1933	Behar Çukrel Levi	Behar Çukrel Levi
1933	Moiz Markos	Moiz Markos Efendi
1933	Silkor	Silkor Şirketi

Sektördeki işletmelerin hammadde gereksinimi yıllık 1.000.000 kilogram yaş koza düzeyindeydi ve bu miktarın 2/3'si kalite ve randıman açısından üstünlüğüyle bilinen Bursa ve çevresinden, geri kalanı Adapazarı, Geyve, Söğüt, Gönen, Adana ve Amasya'dan sağlanmaktaydı. 1933 yılı itibarıyla üretimde kullanılan hammaddenin kıymeti 1.072.793 liraya, üretim değeri ise 1.371.358 liraya ulaşmıştı (BİUM, 1933: 123). İpek ipliği üreten işletmelerin sermayesinin sınırlılığından kaynaklı finansman sorunları bulunmaktaydı. 1929 dünya krizinin etkileri finansman alanında da kendini gösterdiğinden sektörün kredi-finansman gereksinimleri, artan talep karşısında istenilen düzeyde karşılanamamaktaydı. Kentteki sınırlı sayıda banka, işletme sahiplerinden 31-91 günlük vadeler için %15-18 arasında değişen, oldukça yüksek faiz ve komisyon talep etmekteydi. Bu yüzden Bursa'da sanayicilerin ihtiyaç duyduğu sermaye ve kredinin temin edilebilmesi için bir sanayi bankası ya da şubesinin ivedilikle açılması zorunluluğu sektör temsilcileri tarafından dile getirilmekteydi. Söz konusu bankanın ekonomik kriz ortamını dikkate alarak uzun vadeli ve düşük faizli kredi olanakları yaratması istenmekteydi. Bursa'daki sanayiciler, sanayinin her alanında üretim yetenekleri bulunduğundan yabancı sermayeli girişimcilerdense yabancı sermayeli bankaların ülkeye girişini sağlamanın yararlı olacağını belirtmişlerdi (MİTCUM, 1930: 541).

Vergilendirme boyutunda ise Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kazanç vergisinden muafiyet sağlaması önemli olmakla birlikte ipekçilik alanındaki işletmeciler açısından, üretim üzerinden alınan ihracat vergileri (ihracat muamele vergisi), sektörün yurt dışındaki rekabet gücünü olumsuz yönde etkilemekteydi. Alınan mükerrer vergiler yüzünden malın üretim fiyatı ile satış değeri arasında ciddi farklar oluşmaktaydı (MİTCUM, 1930: 543).

Fransa'da olduğu gibi mancınık başına ve fabrikanın üretim günü dikkate alınarak fabrika sahiplerine ikramiye verilmesi, köylülere de ürettikleri kozaya göre prim desteği sağlanması istenmekteydi (MİTCUM, 1930: 545).

Teşvik-i Sanayi Kanunu sektörün gelişmesi bakımından olumlu bir iklim yaratmakla birlikte yasanın hükümleri ve uygulamalarındaki belirsizlik önemli sorunlar yaratmaktaydı. İç ve dış piyasaya satışlardan alınan muamele vergisi, sınırlı sermayeye sahip olan sektörde olumsuz sonuçlara yol açarken, 1929'da patlak veren ekonomik kriz durumu ağırlaştırmıştı. Bu bağlamda ihracat vergilerinin kaldırılması, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 11. maddesinde yer alan prim uygulamasının hayata tam anlamıyla geçirilmesi beklenmekteydi.

Yasanın küçük işletmelere yönelik muamele vergisinden muafiyet sağlayan avantajı büyük işletmeleri kapsamamaktaydı. Bu durum büyük işletmelerin küçük işletmelere dönüşüne yol açabilecek bir tehdit olarak değerlendirilmekteydi. Nitekim sektördeki büyük işletme sahipleri, küçük işletmelerin söz konusu vergilerden muaf tutulmasının, büyük ölçekli işletmelere zarar verdiğini, büyük sanayi kuruluşları yaratmayı hedefleyen iktisadi politikalarla çelişki oluşturduğunu belirtmekteydiler (MİTCUM, 1930: 544).

1. b. İpekli Mensucat

Cumhuriyetin ilk yıllarında ipekli dokumacılık sektöründe Türk girişimciler geçmişe kıyasla daha görünür bir konuma gelmeye başladı. Hükümetin sanayi kuruluşlarının ithal ettikleri makineleri gümrük vergisinden muaf tutması ve Fransızların Türkiye'deki girişimcilere veresiye usulle tezgâh vermeleri, üretimde mekanizasyonun gelişimi açısından teşvik edici bir adımdı. Nitekim Bursa'da 1923'te Ahmet Arpacıoğlu'nun modern dokuma makinelerini üretime kazandırması, Feyzullah ve Kâmil adlı girişimcilerin takip eden yatırımları (Dalsar, 1960: 434) ve Hacı Sabri Bey'in Demirkapı Mahallesi Çengelli Sokak'ta bulunan kumaş fabrikasına 13 Mart 1923 itibarıyla gümrük vergisinden istisna tutularak 34.038 kuruş kıymetinde makine alması (TVM, 1340: 53) üretim araçlarının modernizasyonu açısından bir dönüm noktasıydı. Ayrıca ipekçilik alanında üretim ve sermayenin etnik ve dinsel kompozisyonunun nihai olarak değişimiyle sonuçlanacak bir sürecin de ilk adımlarıydı.

1925'de Muradiye İstasyonu yakınlarında modern makine ve tezgâhlarla donatılmış, Avrupa ayarında kumaş üretmeyi hedefleyen Bursa Dokumacılık

Türk Anonim Şirketi², 200.000 lira sermaye ile kuruldu. Diğer fabrikalar kısmen el tezgâhları kısmen makineli tezgâhlara sahipti. Kumaşın boyanma sürecinin çoğunlukla bilimsel olmaktan uzak ve ilkel yöntemlerle gerçekleştirilmesinden dolayı kumaşlarda kayıp, zarafet ve parlaklıkta da sorunlar görülmekteydi. Girişimcilerdeki sermaye yetersizliği söz konusu sorunların başlıca nedeniydi. 1927’de üretime geçen Bursa Dokumacılık Şirketi tarafından kurulan mensucat fabrikası, satın aldığı ütü ve boya makineleriyle işletilen sorunları aşmıştı (BVS, 1927: 286).

1926-1927 itibarıyla Bursa’da bağlı ilçelerle birlikte; buharlı ve motorlu olmak üzere sekiz ipekli mensucat fabrikası faaliyet göstermekteydi (TTS, 1926: 479). 1927’de şehirde toplamda 77 tezgâha sahip on bir mensucat fabrikasında yıllık 130.000 metre kumaş üretilmekteydi (BVS, 1927: 286). Bir başka kaynakta kentteki ipekli dokuma fabrikalarında 1923’te 56.000 metre düzeyinde olan ipekli kumaş üretiminin, 1924’te 166.000, 1927’de 316.000, metreye ulaştığı belirtilmekteydi (10 Yıl İçinde, 1933:18). Bursa’daki ipekli mensucat fabrikalarının sayısı 1931’de 42’ye 1932’de 56’ya ulaşmıştı (BİUM, 1933: 104). İşletmelerin 6’sı Cumhuriyetin ilanından önce, geri kalanıysa Cumhuriyet döneminde kurulmuştu. Fabrikaların 41’i bir kişiye aitken, 6’sı adi, 1’i anonim, 5’i kolektif niteliğe sahipti (BİUM, 1933: 38).

Kentteki fabrikalardan 7’si 20’den fazla tezgâhlı büyük ölçekli, 32’si 8-20 tezgâhlı orta ölçekli ve 13’ü 1-6 tezgâhlı küçük ölçekliydi. 1933’te Türkiye’deki 896 adet otomatik tezgâhın 691’i Bursa’da üretimde kullanılmaktaydı (Ataman, 1938: 17). Sektördeki işletmelerin sayısındaki artış ve üretim araçlarındaki mekanizasyon sayesinde kumaş imalatı 1930’da 880.000 ve 1932’de 1.166.000 metreye ulaşmıştı. 1930’lara geldiğinde hammadeden emek boyutuna değin tamamıyla yerli olarak gerçekleştirilen üretim sonucunda Avrupa orijinli ipekli dokumalarla rekabet olanağı doğduğu gibi ipekli dokumacılık alanındaki ithalat-ihracat dengesi de değişmeye yüz tutmuştu. 1923’te 17.000 kilogram düzeyinde olan ipekli mensucat ithalatı, 1927’de 173.000 kilograma yükselmişse de 1932’de yukarıda betimlediğimiz gelişmeler neticesinde, 6.600 kilograma kadar

² Ortakları arasında Türkiye İş Bankası Bursa Şubesi, İnegöllüzâde Hacı Saffet, İnegöllüzâde Hacı Refet, Edremitli Hacı İbrahim, Hafız Halit, Tütün Tüccarı Salim Nuri, Debbağ Tevfik, Tüccar Hacı Abdullah, Hacı Halit ve Tohumcu Hafız Rıza’nın bulunduğu şirketin ve tesisin kuruluşu 1 Ağustos 1927’dir. Sermaye yetersizliği ve idare aksaklığından dolayı zor duruma düşmüş, ortaklarının önemli bir bölümü değişerek yoluna İpek-iş olarak devam etmiştir. Bk. BOA, F. 490.1.0.0. / 1452.16.4. 2-3. 1950.

İSTATİSTİKSEL VERİLERİN İŞİĞİNDA
CUMHURİYETİN ONUNCU YIL DÖNÜMÜNDE
BURSA'DAKİ BAŞLICA SANAYİ SEKTÖRLERİNİN DURUMU

düşmüştü ve yıllık ortalama 4.500.000 liranın ülkede kalması sağlanabilmişti (10 Yıl İçinde, 1933: 19).

Mensucat fabrikalarında yalnız ipekten üretilen crepe de chine, crepe maroken, crepon, faymislin, şarpa, crepe, kefiye, ipek ve yünden üretilen mantoluk, erkek ceketlik, frenk gömlekligi, pamuk ve ham ipekten üretilen jakarlı adi kumaş ve ipekli ikiz her nevi hamam takımları, loreto ve sarp ipekli ile üretilen top hartuçluğu ve yünden üretilen kaba kumaşlar imal edilmekteydi. Kentteki mensucat fabrikalarının ürettiği kumaşların çok azı ihraç edilirken önemli bölümü iç tüketimi karşılamaktaydı (BVS, 1927:286). Dokunan kumaşların 1/3'ü crepe de chine, 2/3'ü ise sırasıyla crep de mor, crep birman, filafil, crep mongol ve crep satenden oluşmaktaydı (BIYMY, 1934: 24; 10 Yıl İçinde, 1933: 18).

Tablo 2: 1933 Yılında Bursa'daki İpekli Dokuma Fabrikaları

Kuruluş Tarihi	Fabrikanın Adı	İşletenin Adı
1922	Hacı Sabri	Hacı Sabri Bey
1923	Yeşil Dokuma	M. Şevkizâde Tevfik Bey
1923	İpekiş	İpekiş
1924	Hacı Sabri	Hacı Sabri Bey
1925	Hacı Sabri	Hacı Sabri Bey
1927	Lâle-Çağlayan	Hasan Hüsnü ve Nazmi Bey
1927	Şark	Neriman Hanım
1927	Resulzâde Mehmet	Resulzâde Mehmet Bey
1928	Ahmet Hamdi	Ahmet Hamdi Bey
1928	Hacı Recep	Hacı Recep Bey
1928	Doğan	Balaca Mehmet Nuri Bey
1928	Kurdoğlu	M. Rüştü Kardeşler
1928	Türk-Japon Şirketi	Kavalalıoğulları, Kont Otani, Şukufe Hanım
1929	Terakki	Cumalı Yusuf Ziya Bey
1929	Sevim	Raif Ragıp Bey
1929	İktisat	Muzaffer Bey
1929	Gündoğdu	Kara İbrahim Bey
1929	Atlas	İbrahim Zühtü Bey
1929	Başlangıç	M Yaşar Bey ve Saadet Hanım
1929	Kâmil Bey	Havlucu Kâmil Bey
1929	Mustafa	Ahmetzâde Mustafa Bey
1930	Muhittin ve Hakkı	Muhittin ve Hakkı Rifat Bey

1930	İlk Bahar	Ahmet Kemâl Efendi
1930	Zaman	Atıf-Salih Biraderler
1930	Gaffarzâde Mehmet	Gaffarzâde Mehmet Bey
1930	Kurtuluş	Hüsniye Ali Vehbi Bey
1930	Fettah Hüseyin	Fettah Hüseyin Efendi
1930	Mustafa	Abdülcebbarzâde Mustafa Bey
1930	M Mislin	M Mislin Bey
1931	İnkişâf	Hacı Mişon Efendi
1931	Sebat	Süleyman Sırrı Bey
1931	Birman	M Abravanel ve Mehmet Bey
1931	Liya Nahmias	Liya Nahmias
1931	Elmas Mekik	Salih ve İbrahim Beyler
1931	Hasan Fehmi	Hasan Fehmi Bey
1931	Yıldız	Hüseyin Hüsnü Bey
1931	Hüsnü Bey	İsmailoğlu Hüsnü Efendi
1931	Üftade	Hacı Ali Efendi
1931	Hisar	Hacı Alizâde Mehmet Bey
1931	Şöhret	Yusufzâde Zakir Bey
1931	Cemâl Bey	Cebraizâde Cemâl Bey
1931	Rüştü	Rüştü Efendi
1931	Ali Vehbi	Ali Vehbi Efendi
1931	E Behar Kolombo	E Behar Kolombo
1932	Güzel iş	Hacızâde Mustafa Efendi
1932	Kurt	Şatırzâde Hamdi Salih Bey
1932	Hacı Yakup Kemâl	Hacı Yakup Kemâl Efendi
1933	Tülü	Muammer Adil Efendi
1933	Abdi Efendi	Ahmetzâde Abdi Efendi
1933	Uğur	Arif Efendi
1933	Şerif Efendi	Şerif Efendi
1933	Eskenazi Behar ve Şürekâsı	Eskenazi Behar ve Şürekâsı
1933	Rızaoğlu Emin	Rızaoğlu Emin Efendi
1933	Tevfik Efendi	Tevfik Efendi

Tamamı Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmelerin üretim araçlarının değeri 149.700 liraya ulaşmaktaydı. İşletmelerden 27'si kendilerine ait bir gayrimenkulde faaliyetlerini sürdürürken 29'u kiracı durumundaydılar. Bu tesislerin 49'unda elektrik motorları, 3'ünde buhar gücü, 3'ü çeşitli güç kaynakları kullanırken 2'si kol gücüne dayalı bir üretim

formasyonuna sahipti (BİUM, 1933: 39). Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan ipekli mensucat işletmelerinde toplam 2.573 kişi istihdam edilmekteydi ve bunların 114'ü 14 yaşından küçüktü. Üretimin emek boyutunda kadınlar 2.207 kişi ile ağırlığı oluşturmaktaydı (BİUM, 1933:106), ki bu durum imparatorluk dönemi eksen alındığında bir sürekliliğe işaret etmekteydi. XIX. yüzyılın ilk yarısından beri sektördeki işletmelerde gayrimüslim kadınlar ağırlığı oluştururken yaşanan tarihsel gelişmeler Türk kadınlarının onların yerini alması sonucunu doğurmuştu. Yazın günde 10 saat kışın ise 6-8 saat çalışma karşılığında işçilere 80-100 kuruş ücret ödenmekteydi.

Sektörde hammadde olarak yerli ipek kullanılmaktaydı ve 1932 yılı itibarıyla üretimde temel girdi olarak kullanılan maddelerin değeri, 60.667 lirası ithal, 1.768.876 lirası yerli olmak üzere toplam 1.829.543 lira düzeyindeydi, yıllık üretim değeri ise 2.681.343 liraya ulaşmıştı (BİUM, 1932: 107). Avrupa'daki üretimde çeşitli karışımlar kullanıldığından yerli ipek kadar dayanıklı olmaması yerli üretim için bir avantaj oluşturmaktaydı. Ancak ipek iplikçiliğinde olduğu üzere ipekli dokumacılık alanındaki işletmeciler açısından da bankaların faiz ve komisyonun 31-61 günlük vadede %18 gibi yüksek bir düzeyde bulunması, kredi-finansman temininde güçlükler neden olmaktadır. Bu yüzden sektördeki girişimciler birbirlerinden borç alarak ya da bonolarını kırdırarak finansman sorununu çözümlenmeye çalışmaktaydılar. Kentte fabrika ve makinelerin ipotek edilmesi karşılığında finansman ihtiyacını karşılayacak yerli bir bankaya gereksinim duyulmaktaydı bu bağlamda sektördeki girişimciler yabancı bir bankanın varlığına da karşı değildi (MİTCUM, 1930: 548).

Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun el tezgâhları ile mekanizasyon açısından zayıf işletmelere sağladığı avantajların sanayileşmeyi hedefleyen politikalarla uyuşmadığını dile getiren sektör temsilcileri, bu durumun sektörde küçülmeye yol açacağından endişe etmekteydiler. Mekanizasyonun gerçekleştiği fabrikaların üretiminden %6 muamele vergisinin yanı sıra fabrikaların dâhilî satış bedeli üzerinden de %6 kazanç vergisi alınmasının ipekli dokumacılık sektörünün gelişimine ve iç piyasada Avrupa orjinli ürünlerle rekabetine engel olduğu ileri sürülmekteydi. Bu konuda İstanbul Sanayi Birliği'nin hükümet nezdindeki girişimlerine Bursalı mensucatçılar da destek vermişlerdi (Hâkimiyeti Millîye 7 Kânûnevvel 1930: 4). Ayrıca 5 Şubat 1930'da gerçekleştirilen Bursa Ticaret Kongresi sonrasında muamele vergisinin yarattığı olumsuzluklar çerçevesinde sanayicilerden oluşan dört kişilik bir heyetin Maliye Bakanlığında temaslarda bulunmak üzere

Ankara'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı (Akşam 7 Şubat 1930: 3). Buna karşın gümrük tarifeleri ipekli mensucat sanayisinin gelişimine katkı sağlamaktaydı. Aynı kalite ve desende fakat halis ipekten üretilen yerli kumaşlar Avrupa'nın fantezilerine karşı rekabet edebilmekte ve gelişmekteydi, bununla birlikte sektör henüz Avrupa'daki sanayi kuruluşlarıyla kıyaslanabilecek bir düzeyde değildi.

1. c. İpekböceği Tohumculuğu

İpekçilik sanayinin en önemli kollarından birisi olan ipekböceği tohumculuğu XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki gelişmelerden olumsuz etkilendi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Bursa'da 34.774 dönüme ulaşan dutlukların alanı savaş ve izleyen süreçte gelişen Yunan işgali gibi olumsuzlukların da etkisiyle 17.325 dönüme geriledi. Ağaçların da önemli bir bölümü bakımsız ve hastalıklı bir görünüm aldı (10 Yıl İçinde, 1933: 20). Cumhuriyetin ilanını izleyen dönemde hükümetin çabalarıyla ipekçiliğin geliştirilmesi ekseninde Bursa'daki üreticilere toplam 4.008.000 adet dut fidanı dağıtıldı. 1925 ve 1926 yıllarında olumlu sonuçlar alınmaya başlandı ve 4.500 kutu ipekböceği tohumunun da üreticilere dağıtımı sağlandı. Şehirdeki İpekböceği Enstitüsü'nün de çalışmalarıyla hem ipekböceği tohumculuğu hem de sağlıklı dutlukların gelişiminde önemli kazanımlar elde edildi. 1933'e gelindiğinde Bursa'daki dutlukların genişliği savaş öncesi dönemi de aşarak 42.000 dönüme ulaştı (10 Yıl İçinde, 1933: 21).

1924 yılında sektör temsilcileri örgütlenerek gelişme yolunda önemli adımlar atıldılar. Merkezi Koza Han'da bulunan İpek Böceği Tohumcuları Cemiyeti 25 üye ile yola çıkmışsa da 1930'da rakam 22'ye gerilemişti. Kentteki işletmeler üretim için yıllık 40.000 lira değerinde, 20.000 kilogram damızlık yerli kozayı hammadde olarak sarf etmekteydi. Sektörde, diğer ülkelerdeki hammaddelerinin aynısının kullanımı söz konusu olmakla birlikte yerli kozaların niteliği daha yüksek kalitedeydi. İklim, coğrafi koşullar, bilimsel gelişmelerin takibi ve sektöre yönelik yasal düzenlemeler hem tohumların kalitesinde hem de üretimde dikkate değer bir artış sağlamaktaydı. 1926 yılında hayata geçirilen 859 sayılı "*Böcek İstihsali Hakkındaki Kanun*" ve 1930'da modernize edilen İpek Böcekçiliği Enstitüsü, sektörün nitel ve nicel gelişimine katkıda bulunmaktaydı. Nitekim 1928'de bir kutu tohumdan ortalama 30 kilogram koza elde edilebilirken 1933'de bu rakam iki katına ulaşarak 60 kilogram olmuştu. 1923'te 30.226 kutu düzeyindeki üretim ise 1927'de 79.850 kutu ile zirve yapmış 1933'te ise 67.288 kutu düzeyinde gerçekleşmişti (10 Yıl İçinde, 1933: 22). Üretim sürecinde ortaya çıkan %2 düzeyindeki delik kozalar, teknoloji ve donanım

yetersizliğinden dolayı Avrupa'ya ihraç edilmekteydi ki bu durum maddi kayba neden olmaktadır.

Bursa'da 1930 itibarıyla ipekböcekçiliği tohumculuğu üretimi yapan 22 işletmenin tesis sermayesi toplam 40.000 lira, işletme sermayeleri ise 60.000 lira düzeyindeydi. Sektörün gelişebilmesi için 120.000 lira tesis ve 180.000 lira işletme sermayesine gereksinim duyulmaktaydı. Bununla birlikte işletmelerin küçük ölçekli olması, kredi karşılığında teminat isteyen bankalardan finansman desteği sağlanmasını zorlaştırmaktaydı. %18 düzeyindeki yıllık faizler işletmelerin önündeki en önemli güçlüklerden biriydi bu yüzden yıllık %6 ile kredi ihtiyaçlarını sağlayacak yerli-yabancı finans kuruluşlarının kentte şube açmaları istenmekteydi (MİTCUM, 1930: 539).

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanamayan sektördeki işletmeler, kazanç vergisi ve kutu başına bir kuruşluk bandrol vergisi ödemekteydiler. 1930 yılı itibarıyla tohum ihracatında Sanayi ve Maadin Bankası'nın onayının zorunlu hale getirilmesi, ihracatı durdurmuştu. Sektör temsilcileri bandrol vergisinin kaldırılmasının yanı sıra ihracat hakkının yeniden kendilerine verilmesini istemekteydiler. Öte yandan İran'ın Bursa'dan ithal ettiği tohumlardan kutu başına aldığı 20 kuruşluk ödentiye 50 kuruşa yükseltmesi bir başka güçlüğü oluşturmaktaydı. Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nda iki temsilcisi bulunan işletmelerin bağımsız bir sanayi odasına gereksinim duymadıkları görülmekteydi. Bununla birlikte ticaret odalarının Avrupa'daki güncel piyasa bilgilerini sektör temsilcilerine ulaştırması ve tohumların niteliklerinin İran ve Kafkas ülkelerinde tanıtılması amacıyla reklam yapılması beklentisi bulunmaktaydı (MİTCUM, 1930: 540).

1. d. Yün İpliği

1932 yılı itibarıyla kentte Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanan bir adet yün ipliği üretimi yapan işletme vardı ve komandit şirket niteliğindedi (BIUM, 1933: 42). 32.400 lira değerindeki üretim araçlarıyla kendi binasında altı erkek emekçiyle faaliyetini sürdüren işletme, elektrik motoruyla üretimini gerçekleştirmekteydi. Üretimde tamamen yerli olmak üzere 3.500 lira kıymetinde yapağı, 7.500 lira kıymetinde yün kullanılmaktaydı (MİTCUM, 1930: 526). İnce mal üretimine elverişli Merinos tipi koyunların yünlerini işleyecek tarak ve makineler henüz üretime girmemişti. Fabrika da çorap ve şayak tüccarlarının getirdikleri yün ve yapağılar da işlenerek ipliğe dönüştürülmekteydi. Tesisat sermayesi 5.000 altın lira olan fabrikanın 30.000 lira tesis, 20.000 lira işletme sermayesi olmak üzere 50.000 liraya ihtiyacı bulunmaktaydı. Sermaye yeterliliğinin

sağlanması durumunda fabrikanın Merinos yünlerini işleyebilecek bir işletme haline geleceği ve yünlerle yapağuları kendi hesabına işlemek üzere satın alabileceği belirtilmekteydi. Yün ve yapağının satın alınması sürecinin finansmanı için uzun vadeli ve düşük faizli kredilere gereksinim duyulmaktaydı ancak bankalar en fazla üç aylık kredi olanağı sağladığı için uzun vadeli kredi olanağı sağlayacak bir bankanın (yabancı da olsa) açılmasının yararlı olacağı sektör temsilcilerince dile getirilmekteydi (MİTCUM, 1930: 527).

Üretim sürecinde tarak altı olarak tabir edilen %10-20 düzeyindeki artışın 1/4'ü 20-30 kuruşa yorgancılara satılırken kil ve topraktan oluşan 3/4'ü ise atılmaktaydı. Günde 9 saatlik bir çalışma programı çerçevesinde işçilere haftada 4-6,5 lira arasında ücret ödenmekteydi. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletme, %6 düzeyindeki muamele vergisinin, imal edilen mallardan elde edilen ücrete nazaran fazla olduğunu, düşürülmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Mesleki eğitime yönelik bir beklentileri olmayan sektör temsilcileri bağımsız bir sanayi odası düşüncesine de karşıydı (MİTCUM, 1930: 527).

1. e. Yünlü ve İpekli Karışık Kumaş Sanayi

1932'de Bursa'da bu alanda sadece bir işletme bulunmaktaydı ve bir kişiye aitti. Elektrikli motorların kullanıldığı işletme, 30.000 lira değerindeki üretim araçlarıyla faaliyetlerini gerçekleştirmekteydi. Fabrikada istihdam edilen 31 işçinin 28'i kadındı ve bunların 3'ü 14 yaşından küçüktü. İşletmede girdi olarak kullanılan hammaddenin bir bölümü dışarıdan getirilmekteydi. 3.400 lirası ithal, 2.070 lirası yerli olmak üzere toplam 5.470 liralık hammadde kullanılmaktaydı ve yıllık üretim değeri 7.985 liraya ulaşmıştı (BİUM, 1933: 38-41).

1. f. Çorap ve Fanila Sanayi

1932 yılı itibarıyla Bursa'da fanila ve çorap sanayinde Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan sekiz işletme vardı. Bunların üçü 1923'ten önce tesis edilmişti, işletmelerin yedisi bir kişiye aitken bir işletme ise kamu girişimi olarak kurulmuştu. Söz konusu işletmelerin tamamı emek yoğun bir üretim formasyonuna sahipti. 83 kişinin istihdam edildiği sekiz işletmede erkekler 79 kişiyle emek boyutunun ağırlığını oluşturmaktaydılar. Sektörün girdi olarak kullandığı hammaddeler, pamuk, yün ipliği, merserize ve floştu. Üretimde kullanılan pamuk ipliklerinin 16 numaradan incesi Avrupa malı, 16 numaradan kalını yerliyken, yün ipliği, merserize ve floş İtalya'dan ithal edilmekteydi. Hammaddesi ağırlıklı olarak dışa bağımlı bu sanayi kolunda üretimde kullanılan hammaddenin kıymeti; 18.877 lirası ithal, 4.106 lirası

yerli olmak üzere toplam 22.893 liraydı ve yıllık üretim değeri 34.990 liraya ulaşmıştı (BİUM, 1933: 41).

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan sekiz şirketin tesis sermayeleri toplam 3.300 lira, işletme sermayeleri ise 18.500 lira düzeyindeydi. Üretim araçlarının modernizasyonu için tesis sermayesinin işletme başına 10.000 liraya çıkarılmasına gereksinim duyulmaktaydı ancak bankalardan kredi kullanımlarında, kısa vade ve yüksek faiz oranları gibi güçlüklerle karşılaşılmaktaydı. Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sektör temsilcileri açısından yıllık 80-100 lira arasında tutan kazanç vergisinden muaf tutulmanın dışında bir getirisi olmadığı ayrıca bazı işletmelerin üretim tesisleri dışında kalan ürünlerin satıldığı yerler için kazanç vergisi ödemelerinin, imalathane ve ticarethaneleri bir arada olan işletmelerin söz konusu vergiden muaf tutulmasından dolayı haksız rekabet yarattığı belirtilmekteydi. Hammadde ithalatından alınan gümrük vergilerinin kaldırılmasının bu sanayi kolu için avantaj yaratacağı düşünülmekteydi. Bu bağlamda sektördeki işletmelerde kol gücüne dayalı bir üretim formasyonunun ağırlığı oluşturmasından ötürü Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda tanımlanan 4. sınıf işletmelerin gümrük vergisinden muaf tutulması istenmekteydi (MİTCUM, 1930: 535).

Kış aylarında tam kapasitesiyle çalışan işletmeler yaz aylarında sınırlı kapasiteyle üretim yapmaktaydılar. Finansal sorunların çözülmesi hâlinde bu sorunun aşılacağı işletme sahiplerince dile getirilmekteydi. Üretimin emek boyutunda işçilerin alacağı ücretler üretilen malın cinsine göre değişiklik göstermekteydi. Usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yetiştirilen işçilere düz fanila için 15-20 kuruş, jakar yelek için 30-55 kuruş ve çorap için 7,5 kuruş ödeme yapılmaktaydı (MİTCUM, 1930: 536).

1. g. Havlu, Peştamal, Her Nevi Çarşaf ve Hamam Takımları Sanayi

1926'da örgütlenen sektör temsilcileri, Gelincik Çarşısı'nda faaliyet gösteren cemiyetleri aracılığıyla karşılaştıkları problemleri çözümlenmeyi, sektörün gelişimine katkı sağlamayı, zor durumda kalanlara yardımcı olmayı ve üyeler arasında gelişebilecek anlaşmazlıklara çözüm üretmeyi amaçlamışlardı (BVS, 1927: 298). 1926'da 373 el tezgâhında üretim yapılırken bunların 183'ü Yolgeçen Mahallesi'ndeki işletmelerde bulunmaktaydı (TTS, 1926: 487). 1927'de kentte 400'ü aşkın tezgâhta emek yoğun bir formasyonda üretim gerçekleştirilmekteydi. 1932'de Bursa'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan, havlu, peştamal, her nevi çarşaf ve hamam takımları üreten yedi işletme faaliyetteydi ve tamamı 1923'ten sonra kurulmuştu. Bu rakamlar Bursa'da havlu, peştamal, çarşaf ve hamam

takımları sanayinde faaliyet gösteren pek çok işletmenin Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanamadığını göstermekteydi.

Üretimde hammadde olarak 10 ila 30 numara arasında iplik ve ipek kullanılmaktaydı. 30 numara ipliklerle 20 numara kasarlı iplikler ithal idi, bu numaraların dışındaki iplikler ve ipekler yerliydi. Sektörde yıllık 30.000 okka³ yerli ve 30.000 okka da ithal iplik sarf edilmekteydi. İpek kullanımı ise yıllık 300 kilogramdı. Hammadde olarak ithal ipliklere yıllık 90.000 lira, yerlilere de 90.000 lira ödenmekteydi. Üretim sürecinde 6.000 liralık da ipek kullanılmaktaydı. 1932 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan yedi işletmenin hammadde kıymeti, 1.612 lirası ithal, 11.885 lirası yerli olmak üzere toplam 13.497 liraydı ve yıllık üretim değeri 28.320 lira düzeyindeydi (BİUM, 1933: 45). Sektördeki işletmeler, üretimlerini el tezgâhlarında gerçekleştirmelerinden dolayı çözümlerini merserizeden ve makine ile dokuyan, bu yüzden daha sağlam ve estetik görünen Avrupa orijinli ürünlerle rekabet etmekte zorlanmaktaydılar. Yerli iplikte büküm ve düzgünlüğün olmaması ve 30-20 numara gibi ince ve bilhassa kasarlı ipliklerin yerli olarak üretilmemesi var olan rekabet sorununun bir başka boyutunu oluşturmaktaydı. Bu yüzden Türkiye'de söz konusu iplikleri üretebilecek sanayi kuruluşlarının oluşturulması zorunluluğu kendisini dayatmaktaydı.

1930'da sektördeki işletmeler yaklaşık 30.000 lirası tesis, 20.000 lirası işletme olmak üzere toplam 50.000 liralık bir sermaye derinliğine sahipti. El tezgâhlarının mekanizasyonu ve üretimde nitelik-nicelik bağlamında bir gelişim için 360.000 lirası tesis, 1.000.000 lirası işletme olmak üzere toplam 1.360.000 liralık bir finansmana gereksinim duyulmaktaydı. Ancak işletmeler bankaların koşullarından dolayı kredi kullanımından sakınmaktaydılar. Sektör yıllık %5 düzeyinde kredi-finansman olanağı sağlayacak finans kuruluşlarının arayışı içindeydi (MİTCUM, 1930: 537). Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sadece kazanç vergisinden muafiyet sağlaması bunun da yıllık olarak çok düşük bir miktara tekabül etmesi, buna karşılık hammadde ve oktrua vergilerinin yanı sıra imalathanelerin mallarının satıldığı dükkânlardan ayrıca kazanç vergisi alınması, işletmecilerin şikâyetçi oldukları konulardı. Bu bağlamda gümrük ve oktrua vergisinden muafiyet talep etmekteydiler.

Sektörün üretim boyutunda saçakçı, cehre sarıcı, ipek sarıcı, kalem sarıcı, devre çevirici vesaire gibi usta, kalfa, çırak, amele olmak üzere çeşitli

³ Eskiden kullanılan, 1.283 gramlık bir ağırlık ölçüsü birimi.

kategorilerde çalışan emekçiler bulunmaktaydı. Çalışanların sayısı çeşitli kaynaklarda yüzlerle ifade edilirken resmî kaynaklara yansıyan rakamlar oldukça sınırlıydı. Nitekim Bursa Vilâyeti Sâlnâmesinde (1927) sektörde yüzlerce hatta binlerce emekçinin istihdam edildiği belirtilirken resmî istatistiklerde kentte Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan istifade eden işletmelerdeki toplam işçi sayısı, tamamı erkek olmak üzere, 11'i 14 yaş altında toplam 63 olarak belirtilmişti. Çalışanlara parça başına ücret ödenmekteydi ve ücretler 150 kuruşa kadar çıkmaktaydı (BIUM, 1933: 44).

B. 2. Dericilik (Debagat) Sanayi

Dericilik sektörü kentte önemli bir tarihselliğe sahip olmakla birlikte Cumhuriyet dönemiyle yeniden yapılandırılmıştı. 1926 yılında sektördeki girişimciler bir cemiyet çerçevesinde örgütlenmişlerdi. 1927 yılı itibarıyla Bursa'da elli usta, elli kalfa ve bir o kadar da çırağın çalıştığı, otuz deri işleyen işletme faaliyet göstermekteydi (BVS, 1927: 298). Hammadde olarak koyun ve keçi derisi, manda ve sığır derisi, palamut, yaprak, çam kabuğu, kireç, sodyum sülfid kullanılırken, koyun ve keçi derileri Bursa ve yakın çevresinden, manda ve sığır derilerinin büyük kısmı İstanbul'dan Avrupa, Asya ve Afrika derisi olarak getirilmekteydi. Bu bağlamda 80.000 lira değerinde 5.000 manda derisi ve 2.000 lira değerinde 500 sığır derisi ithal edilirken 18.000 lira değerinde 2.000 manda derisi ise yurt içinden sağlanmaktaydı. Sektörde kuzu ve oğlak derilerinin tamamı Avrupa'ya ihraç edildiği için üretimde kullanılmamaktaydı (MİTCUM, 1930: 516).

Bursa'daki otuz işletmenin toplam tesis ve işletme sermayesi 88.000 lira düzeyindeydi ancak talebe göre üretim yapılamadığından sermaye miktarı azalma eğilimi içindeydi. Sektörün gelişimi ve Avrupa ürünleriyle rekabet edebilmesi için finansal ve yapısal desteğe gereksinim duyulmaktaydı. Finansal alanda 400.000 lirası tesis ve 400.000 lirası da işletme sermayesi olmak üzere 800.000 liralık bir kaynağa ihtiyaç vardı. Yapısal olarak; hayvan cinslerinin iyileştirilmesi, derilerin tulum olarak çıkarılması, esnaf örgütlerine esnaf üzerinde denetim sağlayabilmesi için yetki verilmesi ve üretilen malların denetimi için esnaf cemiyetinden bir kontrolörün görevlendirilmesi gibi düzenlemelerin hayata geçirilmesi istenmekteydi. 1932 itibarıyla sektördeki işletmelerden sadece üçü Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmaktaydı. Birisi tek sahipli ikisi adi şirket niteliğindeki işletmelerden, 8.500 lira değerinde üretim araç ve gerecine sahip olanı kendi mülkünde diğer ikisiyse kiracı olarak buldukları mülklerde üretim yapmaktaydılar. Her üç müessesede de elektrik motoruna dayalı üretim gerçekleştirilmekteydi. Hammaddenin toplam değeri 23.847

lirası yabancı, 28.720 lirası yerli olmak üzere 52.567 liraydı ayrıca üretimde 2.414 lira değerinde başka girdiler de kullanılmaktaydı ve yıllık üretim değeri 61.478 lira düzeyindeydi (BİUM, 1933: 27).

Sektörde Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmayan işletmelerin kazanç vergileri yıllık cirolarının %10'u düzeyindeydi ve söz konusu verginin hiç alınmaması ya da oranın düşürülmesine yönelik sektör çevrelerinde bir beklenti bulunmaktaydı. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan üç işletme dışında hiçbir işletme gümrük vergisinden ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun getirmiş olduğu avantajlardan yararlanamamaktaydı. Bu yüzden yurt dışından ithal edilen sığır ve manda derileriyle boya malzemesindeki gümrük vergisinin düşürülmesi istenmekteydi. Öte yandan pek çok sanayi kolundan farklı olarak dericilik sektöründeki işletmeler mesleki eğitim verecek bir yapılanmaya ihtiyaç olduğunu belirterek yabancı uzmanların istihdam edileceği mesleki eğitim kurumlarının açılmasını desteklemekteydiler. Teorik ve pratik sanayi eğitim-öğretiminin sektörün gelişimine ciddi ölçüde yarar sağlayacağını düşünmekteydiler (MİTCUM, 1930: 517).

2.a. Saraçlar

Dericilik sanayisinin yan kolu olarak faaliyet gösteren saraçlar, koşum ve eyer takımları, bavul, çanta vb. materyallerin üretimini gerçekleştirmekteydiler. Bursa'da bu sanayi kolu ince saraçlık ve kalın saraçlık olmak üzere iki kategoride örgütlenmişti. Kalın saraçlık koşum ve teferruatının üretimini, ince saraçlık ise yolcu eşyası üretimi ve fantezi işleri içine alan bir üretim alanını içermekteydi. Kalın saraçlıkta üretici deriyi kendisi imal edip ve ham olarak işlenirken ince saraçlıkta pişmiş derilerin kullanımı söz konusuydu. Bursa'da 30'u kalın, 12'si ince saraçlık yapan toplam 42 saraç bulunmaktaydı. Kalın saraçlar hammadde olarak 4.500 lira değerinde, 900 kilogram ham deri kullanırlarken ince saraçlar ise 32.950 lira kıymetinde 9.000 kilogram kösele, 4.500 kg meşin ve sahtiyan sarf etmekteydiler. Avrupa'daki saraçlarla aynı hammaddeyi kullanmakla birlikte derilerin fantezilik, işleniş ve boyacılık açısından önemli eksikleri bulunmaktaydı. Ürünlerin daha ince ve zarif imalatı ve güzel boyanması, yurt dışıyla rekabeti mümkün kılacak düzenlemeler olarak görülmekteydi (MİTCUM, 1930: 513). İş gücü ve malzeme israfının söz konusu olmadığı sektörde yılın tamamında günde on saat çalışan saraç kalfalarına günlük 50-80 kuruş ücret ödenmekteydi. Üretim sürecinin sonunda ortaya çıkan %3 düzeyindeki ıskartaların yarısından ek şeklinde yararlanılarak geri dönüşümü sağlanırken geri kalanıysa imha edilmekteydi (MİTCUM, 1930: 514).

Kentteki kalın saraçların tesis sermayesi dükkân başına 200 liradan toplam 6.000 liraydı işletme sermayeleri de aynı rakama tekabül etmekteydi. İnce saraçların tesis ve işletme sermayeleri aynıydı ve toplam 2.400 lira düzeyindeydi. Sektörün gelişebilmesi için kalın saraçların tesis sermayesi olarak toplam 30.000, işletme sermayesi olarak da toplam 15.000 liraya ihtiyaç duyulmaktaydı. İnce saraçlığın gelişimi için ise 24.000 lirası tesis, 12.000 lirası işletme olmak üzere toplam 36.000 liralık bir desteğe gereksinim duyulmaktaydı. Bu bağlamda sektör temsilcileri, Sanayi ve Maadin Bankası'nın söz konusu finansmanın sağlanması için kentte bir şube açmasını istemekteydiler (MİTCUM, 1930: 514).

2.b. Kunduracılar

Dericilik sektörünün önemli bir yan sanayi kolu da kunduracılıktı. Osmanlı Devleti sürecinde lonca şeklinde örgütlü olan kunduracılar Cumhuriyet döneminde yaşanan değişim ve dönüşüm sürecinde 1926 yılında yeniden örgütlenmişlerdi. Bursa'da 1927 yılında bu sektörde doksana yakın işletme varken bu sayı 1930'da yüze yaklaşmıştı (BVS, 1927: 299). Sektörde hammadde olarak; kösele, vidala, glase, rugan, podösüet, meşin, sahtiyan, bez, bağ, kanca, kapsol, düğme, firkete, tırente makine ipliği, kauçuk, çivi, kundura ipliği, boya, zımpara kâğıdı, çiriş, mum cila, mukavva, demir, yerli vaketa sarf edilmekteydi. Kösele, meşin, sahtiyan, çiriş, yerli vaketa dâhilden sağlanırken, geri kalan girdiler ise ithal edilmekteydi. İşletmelerin önemli bir bölümü yerli hammadde kullanırken yirmi kadar işletme; hem yerli hem de yabancı girdiyle, Avrupa deri ve tabanı yerli kösele olmak üzere, yıllık 12.000 çift ayakkabı üretmekteydi. Diğer ülkelerdeki aynı girdilerle yapılan üretimde yerli derilerin ayakkabıcılık için istenilen kalitede olmaması, hayvan neslinin iyileştirilmesi zorunluluğunu dayatmaktaydı (MİTCUM, 1930: 520). Sektörde gerek işgücü gerekse makine açısından israfı gerektirecek bir yapılanma yoktu. Iskarta oranı %2-3 gibi düşük bir düzeydeydi, Avrupa'da iskartalardan tutkal yapılmasına karşın Türkiye'de bunu yapacak tesisat bulunmamaktaydı. İşçilere bir çift ayakkabı başına 80 kuruş ödenmekteydi.

Üreticilerin tesis ve işletme sermayeleri 1.000 lira düzeyindeydi ancak üretimin nicel ve nitel bakımdan geliştirilmesi için 10.000'er liralık tesis ve işletme sermayesine ihtiyaç duyulmaktaydı. İşletmelerin küçük ölçekli olması finansman açısından çeşitli güçlükler yaratmaktaydı bu yüzden sektör temsilcileri bir esnaf bankasının kurulmasının söz konusu güçlüklerin

aşılmasını sağlayabileceğini düşünmekteydiler. Öte yandan yıllık cirolarının %15 ine ulaşan kazanç vergisi, hem hammadde hem de üretimden olmak üzere iki defa alınan oktrua vergisi, işletmeleri zorlamaktaydı. Kazanç vergisinin yarı yarıya indirilmesi oktrua vergisinin ise alınmaması istenmekteydi (MİTCUM, 1930: 521). Ayrıca sektörün; Avrupa orjinli ayakkabı ithalatından ötürü bir gerileme sürecinde bulunduğu ileri sürülerek yerli girişimcilerin korunması için gümrük vergilerinin yükseltilmesi talep edilmekteydi. Yasal olarak yerli malı ayakkabı kullanımını zorunlu olmasına rağmen okullarda beyaz tenis ayakkabı istenmesinin sektöre darbe vurduğu bunun yerine yerli renkli ayakkabıların tercih edilmesinin sağlanmasına yönelik bir beklenti bulunmaktaydı.

Sektördeki denetimsizliğin, sağlamlık ve estetik açıdan yetersiz, ucuz ayakkabı üretimine yol açması sektörün gerilemesindeki bir başka önemli faktörü oluşturmaktaydı. Sorunun çözümü için yasal düzenlemeler yapılmasının, %30'u bu çerçevede üretim yapan işletmelerde standardizasyonu sağlayacağı öngörülmekteydi. Bunun dışında işletmelerin, esnaf örgütlenmesine kaydının zorunlu tutularak denetim altına alınmasının standart dışı üretimi önlemede etkili olacağı ileri sürülmekteydi. Üretimin yapılanmasında değişimin zorunluluğu sektör temsilcileri tarafından da anlaşılmıştı. Bu bağlamda geleneksel bir formda, mesleki eğitim-öğretimden ziyade usta-çırak ilişkisine dayalı bir üretim yapılanmasının değiştirilmesi için öneriler getirilmekteydi. Avrupa'ya kunduracılığın teorik yapılanmasını öğrenmek üzere birinin gönderilmesi ve bu kişinin uzmanlık eğitimini tamamlamasını müteakip ülkeye dönerek her vilâyette belirli bir süre kalarak bilgi ve deneyimlerini sektör temsilcileriyle paylaşması, bu önerilerden birisiydi. Böylece Avrupa ürünleriyle rekabet gücünün artması ve sektörel gelişme mümkün olabilecekti (MİTCUM, 1930: 522).

3. Gıda Sanayi

Gıda sektörü içerisindeki en önemli üretim kollardan biri şüphesiz un sanayisiydi. 1927 yılı itibarıyla şehirde altı un fabrikası ve beş değirmen bulunmaktaydı (BVS, 1927: 289).

Tablo 3: Bursa'da Un Sanayi Alanında Faaliyet Gösteren İşletmeler

İSMİ	MEVKİ	NEV'İ	YILLIK ÜRETİM / KG	KURULUŞ TARİHİ
Ömer Lütfü Bey	Bursa Tatarlar	Un Fabrikası	3000	1330
İbrahim Bey	Bursa Odunluk	Un Fabrikası	2500	1339
Ahmed Avni Biraderler	Bursa Çelebi Sultan	Un Fabrikası	2000	1340
Hacı Murteza Efendi	Bursa Kestel Karyesi	Un Fabrikası	2000	1310
Ömer Ağa	Bursa Acemler Civarı	Un Fabrikası	3000	1339
Mahmud ve Mehmed Biraderler	Bursa Acemler Civarı	Un Fabrikası	1500	

1932 yılında Bursa'daki un sanayi alanında faaliyet gösteren işletmelerin sayısı 18'e ulaşmıştı ve bunların 5'i 1923'ten önce kurulmuştu. Bu işletmelerin 12'si bir kişiye aitken, 5'adi, biri komandit nitelikteydi ve 17'si kendilerine ait gayrimenkullerde birisi kiracı olarak bulunduğu yerde üretim yapmaktaydı. İşletmelerden 5'i su motoru, 1'i buhar motoru, 4'ü tenvir gazı, 5'i yağ, benzin vs. motoru, 3'ü ise muhtelif vasıtalarla olmak üzere toplam 426.250 lira kıymetindeki üretim araçlarıyla faaliyet göstermekteydiler (BİUM, 1933: 17).

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan bu işletmelerde tamamı erkek 120 kişi istihdam edilmekteydi. Ayrıca biri Türk diğeri yabancı olmak üzere iki fen memuru ve ikisi Türk birisi yabancı olmak üzere üç idare memuru görev yapmaktaydı. Üretimde kullanılan hammaddenin toplam değeri; 3.400 lirası yabancı, 822.726 lirası yerli olmak üzere toplam 826.126 liraydı. İşletmelerin üretimi için sarf ettikleri diğer girdilerin toplam değeri ise 14.885 liraydı. Un sanayinin yıllık üretim değeri ise 918.747 liraya ulaşmaktaydı (BİUM, 1933: 19).

3. a. Çeltik Sanayi

Bursa'da 1924 yılı itibarıyla adi şirket niteliğinde üretim yapan bir tane çeltik fabrikası bulunmaktaydı.⁴ 1930'da bu işletmede 150.000 kilogramı Bursa'dan, 700.000 kilogramı Adana'dan, Kars ve havalisinden olmak üzere 850.000 kilogram çeltik işlenmekteydi. Yurt dışındaki çeltik fabrikalarının

⁴ Bursa Vilâyet Sâlnâmesi (1927) bu rakam üç olarak verilmişse de büyük olasılıkla ilçelerdeki işletmeler de dikkate alınmış olmalıdır.

sahip oldukları büyük sermayeler sayesinde tarımsal üretim de yapabilmeleri, alivre usulüyle aldıkları ürünleri işlemeleri, maliyetlerin düşmesine ve daha fazla ihracat yapılmasına imkân yaratmaktaydı. Bu bağlamda çeltik tohumlarının ıslâh edilmesi, ekim esnasında darıdan arındırılması, Bursa'da ziraat okulunda kurulacak küçük ölçekli bir tohum istasyonu ile tohumların karışmasının önlenmesi, Sanayi ve Maadin Bankası'nın bir şube açarak kredi olanaklarının genişletilmesi ve en az 6 ay vadeli kredilerin sağlanması sektörün gelişimi açısından önemliydi (MİTCUM, 1930: 532).

Fabrikanın tesis sermayesi 25.000, işletme sermayesi ise 5.000 liraydı ve bir kurutma makinesi ile diğer alet-edevatın edinilebilmesi için tesis sermayesinin 10.000 liraya, işletme sermayesinin de 25.000 liraya çıkartılması gerekmekteydi. Bankaların uzun vadeli ve düşük faizli kredi konusunda istenilen düzeyde destek sağlayamaması işletmenin gelişimi bakımından zorluklar yaratmaktaydı. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletme; kazanç vergisi, muamele vergisi ve çeltikler için oktrua vergisi ödemişti. Bununla birlikte işletmede kullanılan ara ve yatırım mallarının tamamı ithal olduğundan gümrüklendirme bağlamında sorunlar yaşanmaktaydı. Örneğin taşları perdahlamak için kullanılan 150 lira değerindeki, elmas içeren bir çelik parçanın, değerli taş olarak kabul edilmesi ve 4.000 lira gümrük vergisi çıkarılması üzerine parça gümrükte bırakılmıştı (MİTCUM, 1930: 533). Nakliyat tarifelerinin yüksekliği de işletmenin önündeki zorluklardan biriydi, Orhangazi'den 1,5-2 kuruşa gelen çeltik, aynı fiyata Mersin'den Bursa'ya getirilmekteydi.

Çeltiklerin cinsine göre %25-%60 arasında pirinç elde edilmekteydi ve işlenmeden sonra kalan atıkların %25'i kabuktu, gerisi darı, saman, karamuk, un vb oluşmaktaydı. Kabuklar yakılarak fabrikadaki makinelerin çalışması gerekli enerjinin elde edilmesinde, unlarsa hayvancılıkta kullanılmaktaydı ve kilosu 1-4 kuruş arasında satılmaktaydı. İşletme Ekim ayı başından Nisan sonuna değin olan zaman diliminde işçi ve usta olmak üzere 11 kişiyle üretim yapmaktaydı. Günde 10 saate kadar çalışmalarını karşılığında kendilerine 1-4 lira arasında değişen ücretler ödenmekteydi. 1932 yılında 25.000 lira değerinde üretim araç ve teçhizatı ve 13 çalışan ile üretimine devam etmekteydi (BİUM, 1933: 20-22).

3.b. Zeytinyağı ve Sabun Sanayi

Bursa'da 1932 itibarıyla Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan üç zeytinyağı işletmesi faaliyettedir. 18.500 lira değerinde üretim araç ve teçhizatına sahip olan işletmelerden ikisi kendi mülkünde birisiyse kiracı olarak buldukları mülklerde üretim yapmaktaydılar. Müesseselerin ikisi buhar motoruyla biriyse benzin motoruyla imalat faaliyetlerini yürütmekteydi. Söz konusu işletmelerde toplam 31 kişi istihdam edilirken, yıllık üretim değeri 81.700 liraya ulaşmaktaydı (BİUM, 1933: 30-31).

Sabun sanayisinde ise hammadde olarak zeytinyağı, tuz, kireç, sudkostik, solvait ve torba kullanılmaktaydı. Zeytinyağı, tuz ve kireç yerli kaynaklardan sağlanırken diğer kimyasallar ithal edilmekteydi. Kentteki iki işletmede 55.000 lira değerinde 100 ton zeytinyağı, 2.200 lira değerinde 10 ton sudkostik, 700 lira değerinde 5 ton solvait, 400 lira değerinde 4 ton tuz ve 200 lira değerinde 10 ton kireç sarf edilmekteydi. İşletmelerden birinin tesis sermayesi 10.000, diğerininki ise 3.500 lira, işletme sermayeleri ise işletme başına 5.000 liraydı. İşletmeler tesisat sermayesini yeterli görürken işletme sermayesinin 20-25.000 liraya yükseltilmesinin sektörün gelişimi açısından önemli bulmaktaydılar (MİTCUM, 1930: 530).

Üretimin nicel ve nitel olarak geliştirilmesi için bankalardan sağlanan kredilerin kısa vadeli, %18 gibi yüksek bir düzeyde bulunması, finansal anlamda zorluklar yaratmaktaydı. 1932 yılına gelindiğinde Bursa'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan, birisi adi diğeri kolektif niteliğe sahip iki zeytinyağı ve türevleri üretimi yapan işletme bulunmaktaydı. 37.000 liralık üretim araçlarına sahip tesislerden birinde gaz diğeri benzine motorlarıyla üretim faaliyetleri gerçekleştirilmekteydi. Toplam 37 kişinin istihdamının sağlandığı iki işletmede çalışanların tamamını erkekler oluşturmaktaydı. Üretimde 1.600 lirası ithal, 51.479 lirası yerli olmak üzere toplam 53.079 lira kıymetinde hammadde kullanılmaktaydı ve yıllık üretim değeri 82.390 liraya ulaşmaktaydı (BİUM, 1933: 89).

3. c. Çikolata, Şekerleme, Helva ve Levazımı Sanayi

Şehirde bu alanda beşi 1923'ten önce birisi ise 1925'te açılmış altı işletme bulunmaktaydı. 16.700 lira değerinde üretim araç ve teçhizatına sahip olan müesseselerin üçü kendi mülkünde üçüyse kiracı olarak buldukları yerlerde faaliyet göstermekteydi. Müesseselerin beşi elektrikli biriyse benzin motorlarıyla üretim yapmaktaydı. Sektördeki işletmelerde

toplam 26 kişi çalışmaktaydı ve üretim için kullanılan hammaddenin tamamı yerli olmak üzere 66.749 lira değerindeydi. Bunun dışında 5.735 lira değerinde başka girdiler de sarf edilmekteydi. Yıllık üretim değeri ise 83.925 liraya ulaşmıştı (BİUM, 1933: 27).

3. d. Yağ Sanayi

Sektörde hammadde olarak, susam, şeker, kakao, kuru ve yaş meyve kullanılmaktaydı. Şeker ve kakao ithal, susam yerli, kuru ve yaş meyvelerin 1/3'ü ithal geri kalanıysa yerliydi. Yıllık 7.700 lira değerinde 35.000 kilogram susam, 220 lira değerinde 200 kilogram kakao, 700 lira değerinde 1.000 kilogram yaş ve kuru meyve, 14.700 lira değerinde 35.000 kilogram şeker sarf edilmekteydi. Kentte bu alanda faaliyet gösteren beş işletmenin tesis sermayesi 20.000 lira, işletme sermayesi ise 25.000 liraydı ancak sektörel gelişimin sağlanabilmesi için 100.000 lirası tesis, 125.000 lira da işletme sermayesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Bankaların iki aylık %18 faizli iki kefil ve komisyon karşılığında kredi vermeleri finansman alanında güçlükler yaratmaktaydı. Bu yüzden Sanayi ve Maadin Bankası'nın kentte bir şube açarak, tesis sermayesi karşılığında 5.000-10.000 liralık asgari altı aylık kredi olanaklarının yaratılması istenmekteydi (MİTCUM, 1930: 528).

Muamele ve oktrua vergilerinin ağır bir yük oluşturmasından dolayı vergi oranlarında düşüş beklentisi bulunmaktaydı. Oktruadan muafiyet ve emek yoğun işletmelerin muamele vergisinden muaf olmasının yarattığı haksız rekabetin önlenmesi, sektör temsilcilerinin öncelikli istekleri arasında yer almaktaydı. Kullanılan hammaddelerin bir bölümünün ithal olması ve bunların direkt ithali olanağının bulunmaması ancak araçlar vasıtasıyla gümrüklendirilmiş hammaddelerin alımının maliyetleri yükseltmesinin Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmayı zorlaştırdığı görülmekteydi. Kışın sekiz yazın on saat çalışma karşılığında işçilere günlük 80-150 kuruş arasında bir ücret ödenmekteydi (MİTCUM, 1930: 530).

4. Metal Sanayi (Torna, Tesviye, Döküm)

1927 yılında Bursa'da yıllık üretimi 8.500 kilogram olan üç dökümhane, yıllık üretimi 11.300 kilogram olan altı torna imalathanesi ve yıllık 1.450 adet üretim yapan üç pulluk imalathanesi ayrıca yılda 700-800 kadar araba imal eden yirmi beş araba atölyesi bulunmaktaydı. Üretilen arabaların çoğu Karaköy ve Eskişehir yoluyla Konya, Adana ve Ankara'ya gönderilmekteydi (BVS, 1927: 258). Sektörde kullanılan hammadde üretim alanına göre

değişiklik göstermekteydi. Bu bağlamda dökümcülükte bakır, pirinç, kalay ve tunç, torna ve tesviyecilikte ise; kompozisyon (bakır, antimon ve kurşun halitası), çelik, demir, font ve pirinç kullanılmaktaydı. Girdi olarak kullanılan hammadde büyük ölçüde ithaldti. Sektör otomotiv endüstrisinin yedek parça ihtiyacını da karşılamaktaydı. Ancak parça üretiminin krom-çelikten imal edilmesi, söz konusu alışımın Türkiye'ye getirilmemesinden ötürü parça üretimini güçleştirmekteydi. Krom-çeliğin ülkeye bol miktarda ve gümrüksüz ithalinin sağlanmasının ülkede otomotiv yedek parça üretiminin gelişimine katkı sağlayacağı ve bu alanda dışa bağımlılığın azalacağı ön görülmekteydi. Öte yandan sementasyon işlemi için gerekli kimyasalların İstanbul'da bir Ermeni girişimcinin tekeline olmasından ötürü rekabet güçlerinin azaldığı sektör temsilcileri tarafından dile getirilmekteydi (MİTCUM, 1930: 520). Sektör otomotiv dışında kentteki ipeki mensucat fabrikalarıyla un fabrikalarına da parça desteği sağlamaktaydı. Birisi motorla diğeri buharla çalışan iki büyük dökümhânedede ise, mensucat, ipek ve gıda sanayisinde kullanılan üretim araçlarına ait bilimum parçaların dökümleri gerçekleştirilmekteydi (BVS, 1927: 290).

Torna ve tesviyecilikte tesis sermayesi 2.000 lira, dökümcülükte ise tesis sermayesi 500-600 lira civarındaydı. İşletme sermayesi işçiliğın işletme sahipleri tarafından gerçekleştirilmesinden ötürü belirlenmemişti. Torna ve tesviyeciliğın gelişebilmesi için gerekli tesis sermayesi 12.000, dökümcülük için ise 2.000 lira düzeyindeydi. Torna ve tesviye için 4.000-5.000, dökümcülük içinse 1.000 liralık bir işletme sermayesinin ihtiyacı karşılayacağı düşünölmekteydi. İpotek karşılığında sektördeki işletmecilere 6-12 aylık kredi vererek sektörel gelişime katkı sağlayacak bir finansman kuruluşuna ihtiyaç duyulmaktaydı (MİTCUM, 1930: 518).

Sektördeki işletmelerin yıllık kazançları ortalama 600 lira düzeyindeydi. Buna karşılık, 32 lira kazanç, 25 lira oktrua ve 30 lira muamele vergisi ödemelerinden dolayı gelirlerinin %15'i vergiye gitmekteydi. İşletme sahipleri vergi yükünün sektörel gelişim açısından olumsuz bir durum yarattığını ileri sürmekteydiler. Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun; işletmeler için öngörmüş olduğu kullanılan makine gücü ve işçi sayısı (5 beygir güç ve yıllık 1.500 lira işçi ücreti ödenmesi) çerçevesindeki limitlerin, kentteki işletmeler tarafından (2 beygir) ve işçi sayısı (2 şer işçi-750 lira) sağlanamamasından dolayı çoğu işletme Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanamamaktaydı. Bununla birlikte şehirde küçük ölçekte, motorla

çalışan beş torna fabrikası bulunmaktaydı. Sektör açısından ilginç olan nokta ise; girdisi önemli ölçüde dışa bağımlı olan bu sektörde, işletmecilerin gümrük vergileri ve başka ülkelerdeki gümrüklendirme konusuyla alakadar olmamalarıydı (MİTCUM, 1930: 519).

4. a. Bıçakçılık

Bursa'nın sanayi kolları arasında geleneksel bir yeri olan bıçakçılık sektöründeki girişimciler 1926'da bir esnaf örgütlenmesi çerçevesinde bir araya gelmişlerdi. 1927 yılı itibarıyla şehirde 47 işletme bu alanda faaliyet göstermekteydi, 1930'da bu sayı 30'a gerilemişti. Sektörde girdi olarak çelik, fakfon, ege, sarı teneke, çinko, nikel, kurşun, kalay, demir tel, fakfon tel ve bağın yanı sıra manda, koyun, keçi, karaca boynuzu, sığır kemiği, geyik ayağı, şimşir, davulgu ve ceviz ağacı kullanılmaktaydı. Hammaddenin dörtte üçü ithal dörtte biriyse yerliydi (BVS, 1927: 299). Avrupa'da bıçak ve çakılar dökme olarak, Bursa'da ise çubuk çelikten dökülerek ve eğelenerek üretim gerçekleştirilmekteydi bu yüzden sektörde emek yoğun bir üretim formasyonu baskındı. Özellikle Almanya'dan gerçekleştirilen ithalat bu geleneksel üretim sektörüne ciddi darbeler vurmaktaydı (EHUR, 1927: 212).

İşletmelerin fabrikasyon üretime geçebilmesi için işletme başına 500 lira olan tesis sermayesinin 5.000 liraya yükseltilmesi gerekmekteydi. Ancak pek çok sanayi kolunda olduğu üzere bıçakçılar da faiz oranlarının yüksekliğinden dolayı finansman konusunda güçlükler yaşamaktaydılar. Sanayi ve Maadin Bankası'nın Bursa'da bir şube açması veya Bursa'daki Ziraat Bankası'nın %6-7 nispetinde bir faizle kredi imkânı yaratmasının sektörün gelişimi açısından yararlı olacağı belirtilmekteydi (MİTCUM, 1930: 523). Öte yandan oktrua ve kazanç vergilerinin, tüm gelirlerin %25'ine tekabül etmesi ciddi bir sorundu. Bu bağlamda oktrua vergisinin kaldırılması, kalfaların kazanç vergilerinin de işletmeler tarafından ödenmesi uygulanmasına son verilmesi istenmekteydi. Ayrıca hükümetin sektördeki işletmecilere tesis ve işletme sermayesi desteği sağlaması bunun mümkün olmaması durumunda el tezgâhlarında üretim yapan havluculara tanınan Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanma olanağının sektördeki işletmelere de tanınması işletme sahiplerince dile getirilmekteydi. Böylece $\frac{3}{4}$ 'ü ithal olan girdileri dikkate alındığında sektörün gümrük vergisinden muafiyeti mümkün olabilecekti.

5. Ahşap Ürünleri (Marangoz, Doğrama ve Mobilya) Sanayi

1932 yılında şehirde Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanarak ahşap ve türevlerine yönelik üretim yapan, 4'ü bir kişiye, biri ise adi nitelikte 5 işletme bulunmaktaydı (BİUM, 1933: 47). Hammadde olarak Avrupa'da olduğu gibi çam, gürgen, ceviz ve ithal edilen kontrplak sarf edilmekteydi. 1932 yılı itibarıyla 18.607 lira değerindeki üretim araçlarıyla faaliyetlerini gerçekleştiren işletmelerden dördünde elektrikli birinde ise akaryakıtlı çalışan motorlar kullanılmaktaydı. Beş işletmenin hammadde kıymeti, 261 lirası ithal, 9.631 lirası yerli olmak üzere toplam 9.892 liraydı ve yıllık üretim değeri 20.966 liraya ulaşmaktaydı (BİUM, 1933: 49). Toplamda 33 kişinin istihdam edildiği müesseselerde çalışanların tamamı erkekti ve günde ortalama 8-10 saat çalışma karşılığında, işçi ve ustalara 50-250 kuruş arasında ödeme yapılmaktaydı (BİUM, 1933: 50). Üretim sonunda ortaya çıkan atıklar mahrukat olarak kullanılmaktaydı.

Sektörün içinde bir yan kol olarak faaliyet gösteren sandalyecilikde ise 1932 yılı itibarıyla Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan istifade eden iki sandalye imalathanesi bulunmaktaydı. 11.000 lira değerinde üretim araçlarına sahip olan işletmelerden biri kol gücüyle diğeriye makineli üretim yapmaktaydı. Üretim emek boyutunda ise 22 erkekten oluşan bir işgücü söz konusuydu. Kullanılan hammaddenin kıymeti, 2.767 lirası ithal, 2.566 lirası yerli olmak üzere toplam 5.333 liraydı ve yıllık üretim değeri 13.938 liraya ulaşmıştı (BİUM, 1933: 53-55).

Kentteki beş işletmenin toplam tesis sermayesi 20.000 liraydı, işletme sermayesi ise yok denecek düzeydeydi. Üretim sürecinde ağacın kurtlardan arındırılması ve damarlarının yok edilmesinde kullanılan istim makinesinin önemi büyüktü. Ancak makinenin ülke içinde bulunmaması üretimde önemli kayıplara neden olmaktaydı. Üretimin geliştirilmesi ve kayıpların önlenmesi açısından 50.000 lirası tesis, 25.000 lirası işletme olmak üzere toplam 75.000 liralık finansman desteği gerekmektedir. Ancak kısa vadeli ve kefalet gerektiren kredi koşulları sektörün parasal kaynak bulmasını güçleştirmekteydi. Bu yüzden sektördeki girişimciler Sanayi ve Maadin Bankası'nın kentte bir şube açmasını istemekteydiler (MİTCUM, 1930: 525).

Sermaye derinliği fazla olmayan sektörde işletme sahipleri, toplamda %12'ye ulaşan vergi yükünün ağır olduğunu, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan

yararlanarak diğerk vergilerden muaf oldukları gibi muamele vergisinden de muaf tutulma beklentilerini dile getirmekteydiler. Banka mektubu veya depozito olmadıkça gümrükten makine, teçhizat ve hammadde ithalinin mümkün olmaması sektörel gelişme önündeki engellerden biri olarak görülmekteydi. Bu bağlamda yerel sanayi ve ticaret odalarının gümrük idarelerine yazacakları bir mektupla sektörün ithal ettiği malların gümrük vergisinden muaf tutulması istenmekteydi (MİTCUM, 1930: 526).

Sonuç

Bursa Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin en önemli üretim-sanayi merkezlerinden birisi olma niteliğini korumuştur. Kentte tekstil, gıda, deri, metal ve mobilya gibi üretim kollarının oluşturduğu bir sanayi yapılanması mevcut olmakla birlikte ipek ve ona bağlı üretim faaliyetlerinin kent ekonomisindeki ağırlığı süreklilik göstermiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında kentteki yabancılar ve Museviler özellikle ipekçilik sektöründe ön plana çıkmışlardır. Ancak 1930'lu yılların başında Türk-Müslüman girişimciler tüm sanayi kollarında hem sermaye hem de işletmecilik bağlamında hâkim unsur hâline gelmişlerdi. Benzeri bir durum üretimin emek boyutunda da gözlenmekteydi. İpekçilik başta olmak üzere tüm üretim sektörlerinin emek boyutu Türklerden oluşmuştu. Kadınlar ipeğe dayalı üretim kollarında yoğun olarak istihdam edilmişti. Bu bağlamda sermayenin ve emeğin etnik ve dinsel kompozisyonu önemli ölçüde değişmiştir.

Kentteki sanayi sektörlerinin üretim süreçlerinde önemli ölçüde yerli hammadde kullandıkları saptanmıştır. Yalnızca metal ve deri sanayilerinde kullanılan temel girdilerin ağırlıklı olarak yurtdışından sağlandığı görülmüştür. Öte yandan merkezi yönetimin gerçekleştirdiği yasal düzenlemeler ve mekanizasyon sürecini kolaylaştıran gümrük politikaları sayesinde üretimde önemli artışlar sağlanmıştır. Tekstil sektöründe bu gelişmelerin de etkisiyle ihracat-ithalat dengesinde ülke lehine bir değişim gerçekleştirilmiştir. Tekstil sanayisinde mekanizasyon sürecinin yanı sıra yeni bilimsel tekniklerin izlenmesi-uygulanması, sektörü mesleki eğitim-öğretim alanında öncü bir konuma ulaştırmıştır. Tekstil dışındaki sektörler, modern bir sanayi yapılanmasının gerekliliklerini yerine getirme konusunda farklı düzeylerde performans göstermiştir. Genel olarak endüstriyel işletmelerin mesleki eğitim-öğretim alanındaki gelişmeleri izleme, örgütlenme ve uygulama konusunda kayıtsız oldukları görülmüştür.

İSTATİSTİKSEL VERİLERİN İŞİĞİNDA
CUMHURİYETİN ONUNCU YIL DÖNÜMÜNDE
BURSA'DAKİ BAŞLICA SANAYİ SEKTÖRLERİNİN DURUMU

Vergilendirme, kentteki tüm üretim kollarının şikâyetçi oldukları bir konu başlığı olarak sivrilmiştir. Başta oktrua olmak üzere kazanç, muamele ve gümrük vergilerinin, sektörel kazanç marjlarına göre yüksekliği, vergilerin belirlenmesi ve uygulanmasındaki eksiklikler eleştiri konusu olmuştur. Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sağladığı muafiyet ve avantajlar vergilendirme bağlamında önemli olmakla birlikte yasanın uygulanmasındaki eksiklikler zaman zaman ön plana çıkmıştır. Özellikle küçük işletmelere tanınan çeşitli muafiyetlerin sanayi alanındaki büyük ölçekli işletmeleri küçülmeye yönelteceği yolunda çıkarımlar yapılmışsa da de istatistiki veriler bunu doğrulamamıştır.

Bursa'daki sanayi kollarının üretim ve pazarlama örgütlenmesinde kredi-finansman ihtiyacı önemli bir yer tutmuştur. 1929 Ekonomik Buhranı işletmelerin hem yatırım hem de işletme maliyetlerini yükseltirken kredi-finansman ihtiyacını da arttırmıştır. Ancak kentteki sınırlı sayıdaki bankaların günün koşullarına göre yüksek faizli kısa vadeli kredi koşulları, işletmeler açısından kayda değer bir güçlük yaratmıştır. Bu bağlamda uzun vadeli düşük faizli kredi olanağı temin edecek finans kurumlarının eksikliği kendisini hissettirmiştir.

Cumhuriyetin onuncu yıl dönümü itibarıyla Bursa'daki sanayi kolları önemli ölçüde mekanizasyon sürecine dâhil olmuştur. Bu durum sanayi üretiminde istatistiklere de yansıyan artışlar sağlamıştır. 1929 Ekonomik Buhranı'na rağmen işletme sayılarında ve üretim hacminde bu dönemde istikrarlı bir yükseliş gözlenmiş, savaş yıllarının kentün üretim örgütlenmesinde yarattığı olumsuzluklar önemli ölçüde giderilmiştir. Kentin sanayi yapılanması, üretim araçları dışında, sermaye, emek, hammadde boyutunda ulusal bir nitelik kazanmıştır. Böylece ulusal kaynaklara dayalı, modern, kendi kendine yetebilen, bir iktisadi yapılanma hedefine yönelik adımlar Bursa'da üretimi ve sanayiye şekillendirmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

(BOA) Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH. ŞFR. D. 64/39.

Akşam, 6 Ekim 1929, S. 3945.

Akşam, 7 Şubat 1930, S. 4068.

Ertuğrul, 18 Mayıs 1916, S. 325.

Resmi Gazete, 15 Haziran 1927.

- American Silk Journal* (March 1921), New York.
- Levant Trade Review*, Vol. VIII (July-1920) No: 7, The American Chamber of Commerce for the Levant New York.
- (TVM) *Ticaret Vekâleti Mecmuası Yıl. 1, S. 2* (1340), İstatistik Müdüriyeti, Yenigün Matbaası, Ankara.
- (TVM) *Ticaret Vekâleti Mecmuası Yıl. 1, S. 3* (1340), İstatistik Müdüriyeti, Yenigün Matbaası, Ankara.
- 10 Yıl İçinde* (1933), Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa.
- 1913–1915 Osmanlı Sanayi İstatistikleri* (1917), Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul. (OSİ: Osmanlı Sanayi İstatistikleri 1913-1915)
- 1927 Sanayi Sayımı* (1969), Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara.
- 1930 Sanayi Kongresi Raporlar-Zabıtlar* (1930), Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umûm Merkezi, Ankara. (MİTCUM: Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umûm Merkezi)
- Sanayi İstatistikleri (Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyetleri)*, No: 27 (1933), Başvekâlet İstatistik Umûm Müdürlüğü, Devlet Matbaası, Ankara. (BİUM)
- (BİYMY) *Bursa İl Yıllığı Mâlî Yıl* (1934), Bursa Belediyesi Neşriyatı, Bursa.
- Bursa Sergisi Rehberi 1923* (1923), Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul.
- (BVS) *Bursa Vilâyeti Sâlnâmesi 1927* (1927), Bursa Vilâyeti Matbaası, Bursa.
- (HVS) *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi 1316* (1898), Bursa Vilâyeti Matbaası, Bursa.
- (HVS) *Hüdâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi 1324* (1906), Bursa Vilâyeti Matbaası, Bursa.
- (TİBVR) *Ticari ve İktisadi Bursa Vilâyeti Rehberi* (1926), Türkiye Salon ve İlanât Gazetesi, İstanbul.
- (TTS) *Türk Ticaret Sâlnâmesi 1926-1927* (1926), İktisadi Tedkîkât Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, İstanbul.
- AKKUŞ, Turgay (2008), “Bir İktisadi Siyasa Projesi: Millî İktisat ve Bursa”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 16-17, s. 119–141.
- AKKUŞ, Turgay (2010), *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.

İSTATİSTİKSEL VERİLERİN İŞİĞİNDA
CUMHURİYETİN ONUNCU YIL DÖNÜMÜNDE
BURSA'DAKİ BAŞLICA SANAYİ SEKTÖRLERİNİN DURUMU

- ATAMAN, Sedat (1938), *Ekonomik ve Endüstriyel Bursa*, Bursa Sesleri Neşriyat Yurdu Yayınları, Bursa.
- BRAUDEL, Fernand (2017), *Maddi Uygarlık-Dünyanın Zamanı*, Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY, İmge Kitabevi, Ankara.
- Captain C. H. Courthope-Munroe (1921), *General Report On The Trade And Economic Conditions Of Turkey, January 1921*, Department Of Overseas Trade, Dublin.
- Cenûb-i Marmara Havzası Bursa Vilâyeti Coğrafyası* (1927), Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti, Devlet Matbaası, İstanbul. (EHUR: Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti).
- DALSAR, Fahri (1960), *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul.
- ELDEM, Vedat (1994), *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- GENÇ, Mehmet (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2014), *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 54. Basım, İstanbul.
- RAVNDAL, G. Bie (1926), *Turkey A Commercial And Industrial Handbook*, Washington D.C.
- STOTZ, Carl Louis (1939), "The Bursa Region of Turkey", *Geographical Review* Vol. 29, No. 1 (January 1939), 81-100.
- TOPRAK, Zafer (2012), *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul.
- TÖKİN İsmail Hüsrev (1949), *Rakamlarla Türkiye C. II*, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara.
- ÜSKÜDARİ, Faruk (1972), *Eski Bursa'dan Notlar*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara.

ŞEYHÎ'NİN “BANA” REDİFLİ GAZELİNİ METİN MERKEZLİ OKUMA

Text-Centered Reading of Şeyhî's Ghazal Which Rhymes “Bana”

Mustafa Yunus GÜMÜŞ*

ÖZ: Anlamanın ne olduğu, nasıl meydana geldiği; doğru, yanlış ve eksik anlamanın neyi ifade ettiği bireyin her zaman sorduğu ve soracağı sorular olmuştur. Çünkü anlamak, insanın geçmişten günümüze kadar devam eden en önemli sorunlarından biridir. Bundan dolayı metinlerin anlaşılması için felsefe okulları, eleştiri akımları ve kuramlar metni anlamının/alımlamanın/yorumlamanın nasıl yapılabileceği ve bir metnin nasıl daha iyi anlaşılabilceği üzerine çalışmışlardır. Özellikle 20. yüzyıl felsefecileri dil ile ilgili problemleri çözebilmek için yeni çözüm yolları ve açılımlar ortaya koymuşlardır. Metni doğru anlama ve doğru yorumlama çabası şeklinde değerlendirilen hermenötik, bu açılımlardan biridir. Çalışmamızda Schleiermacher, Dilthey, Heidegger ve Gadamer gibi hermenötüğün önemli isimlerinin görüşleri ile birlikte hermenötik hakkında kuramsal bilgi verilip Şeyhî'nin “bana” redifli gazeli, her bir beyti ayrı ayrı olmak üzere, metin merkezli yorumlandı.

Anahtar Kelimeler: Divan şiiri, Şeyhî, Gazel, Hermenötik, Metin merkezli

ABSTRACT: What understanding is, how it occurs; what right, wrong and incomplete understanding means have always been questions that the individual has asked and will ask. Because understanding is one of the most important problems of human beings from past to present. Therefore, in order to understand the texts, philosophy schools, criticism movements and theories have worked on how to understand/receive/interpret the text and how a text can be better understood. Especially, 20th century philosophers have put forward new solutions and expansions in order to solve language-related problems. Hermeneutics, which is evaluated as an effort to understand and interpret the text correctly, is one of these expansions. In our study, theoretical information about hermeneutics was given along with the views of important names in hermeneutics such as Schleiermacher, Dilthey, Heidegger and Gadamer, and Şeyhî's ghazal with “bana” redif was interpreted in the context of the text, each couplet separately.

Keywords: Divan poetry, Şeyhî, Ghazal, Hermeneutics, Text-centered

* Dr., Türk Dili ve Edebiyatı, MALATYA, mygumus@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2432-2955

Geliş Tarihi / Received: 03.12.2021
Kabul Tarihi / Accepted: 09.03.2022
Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

“Edebiyat olmadan bir edebiyat kuramı olamaz”

Uwe Japp

Giriş

“Anlamak nedir?”, “Anlamak nasıl meydana gelir?”, “Anlaşılan nedir?”, “Doğru anlamak veya yanlış anlamak, eksik anlamak nedir?” buna benzer sorular sürekli sorulmuş ve bundan sonra da sorulmaya devam edecektir. Türkçede yorumbilgisi olarak karşılık bulan hermenötik, metni doğru anlama ve doğru yorumlama çabası olarak değerlendirilebilir. Metin üzerinden hareket eden hermenötik, ilk ilişkisini dil ile kurar. Yazar-metin-okur arasında kurulmuş olan dilsel öğelerden oluşan bağ, hermenötiğin önemli unsurlarındandır. Bir edebî eserin yazıldığı dönemde yorumlanması kolay olmamakla birlikte metnin yazılmasından uzun süreler sonra yorumlanmaya çalışılması oldukça karmaşık bir sorunu ortaya çıkarır. Bundan dolayı dil ve anlam ilişkisinde ortaya çıkan boşluk, dil ve tarih arasındaki ilişki ile kapatılabilir. Böylece bir metnin hermenötik açıdan anlaşılması için metnin tarihselliği konusunun önemli olduğunu söyleyebiliriz (Yaşat, 2004: 9-10).

İnsanlık tarihi boyunca sanat eserlerinin hepsi, sadece insanı anlatabilmek için ortaya konmuştur. Anlatılar, insanı anlatmaktadır ve bu eserlerde yansıtılan her şey, insan hayatının bir parçası olarak karşımıza çıkar. Hem dilin hem de estetiğin ilgi alanına giren edebî eserin yorumlanması aşamasında yazar kadar önemli bir konumda bulunan okura veya yorumcuya düşen görev, anlaşılmayanı anlaşılır hale dönüştürmektir. Bundan dolayı metni anlama ve yorumlama görevini üstlenen okur, yazarın metne yüklediği ve okuyan herkesin anlayamayacağı, bir başka ifadeyle okuyanların doğru olarak farkına varamayacağı anlamları ortaya çıkarmaktır. Yani yorumcu metnin içinde bulunduğu inanılan, okuyan birçok kişinin fark edemeyeceği gizli anlamı bulmalıdır. Fakat edebî metinlerin bir özelliği de şudur ki metnin içindeki anlam, okuyucu tarafından her zaman doğru anlaşılabilir. Bu anlama/anlaşılma problemini çözmek için hermenötik devreye girer, metni doğru anlama ve yorumlama sanatı olduğunu gösterir.

Okur/yorumcunun yaşadığı dönemden uzun yıllar önce yazılmış metinlerde metnin dili ile okurun yaşadığı dönemdeki dil arasında büyük farklar olabilir. Örneğin Fuzûlî'nin gazellerini günümüzdeki her okurun doğru bir şekilde anlaması ve yorumlaması mümkün olmayabilir. Bununla birlikte 16. yy'da yaşamış bu şairin metinlerini anlamak için kelimelerin anlamını bilmek de yeterli değildir (Toprak, 2016: 10-11). Yazarın yaşadığı

dönemin sosyo-kültürel, tarihî özellikleriyle birlikte yazarın bireysel ve psikolojik özelliklerini de bilmek gerekir.

Şiirsel sözcük, semantik karmaşıklığından dolayı sembolik ve imajlarla yüklüdür. Bundan dolayı bu sözcükler, sadece sözlükteki anlamıyla değil; aynı zamanda yeni sıra dışı duygular ile de anlamlandırılabilir. Bu sıra dışı duygular, hem sözlük anlamı ile hem de şiirdeki diğer sözcükler ile belirlenir. Bundan dolayı şiirsel sözcüğün verdiği duygu ve anlam arasında bir ayırım yapmak önemlidir. Şairin inanç sistemini ortaya koyan sözcükler, farklı ve özel bir şiir dünyası yaratır. Bununla birlikte bu sözcükler şiirin dışında aynı anlamları ihtiva etmez. Yani gerçeklikten uzak bir dile sahip olan edebî eser kurgusaldır ve kendi bütünlüğü içinde kendi gerçekliğini oluşturur. Bundan dolayı edebî eserin değerini gerçeklik değil, yazarın üslûbu belirler.

“Gadamer’e göre bir edebiyat eserinin anlamı hiçbir zaman yazarının niyetleriyle tüketilemez, eser bir kültürel veya tarihsel bağlamdan öbürüne geçtikçe ondan, yazarının veya yazıldığı dönemde yaşamış olan okurun düşünmediği yeni anlamlar çıkarılabilir” (Eagleton, 2018: 92)

Yine Eagleton, Gadamer’den bahsederken şunları söyler:

“Gadamer’e göre, geçmiş döneme ait bir eserin her türlü yorumu “geçmişle bugün arasındaki bir diyalogdan” meydana gelir. Buna göre, eserin bize “ne söylediği”, bizim kendi tarihsel konumumuzdan ona “ne tür sorular” sormamıza bağlıdır. Ayrıca, eserin kendisinin bir “cevap” olarak yazıldığı “soru”yu yeniden kurabilme (bulabilme) yeteneğimize bağlıdır; çünkü eser, kendi tarihiyle bir “diyalog”dur. Her türlü anlama çabası bir “üretkenlik”tir. Her zaman “başka türlü anlama”dır. Bu da, metindeki yeni bir potansiyeli gerçekleştirmek ve ona bir farklılık kazandırmak demektir. Bugünü, ancak birlikte canlı bir süreklilik oluşturduğu “geçmiş” sayesinde anlayabiliriz; geçmiş de bizim bugün sahip olduğumuz kısmi bakış açısından kavranabilir.”Anlama olayı”, bizim tarihsel anlam ve varsayımlarımızın “ufku”, eserin kendisinin dâhil edildiği anlam ve varsayımlar “ufku” ile “kaynaştığı” zaman gerçekleşir. Bu yolla, eserin yabancı dünyasına gireriz ve bu yabancı dünyayı da kendi alanımıza sokarak, kendimizi daha iyi anlayabiliriz. Bu duruma Gadamer, “sıladan ayrılmayız”, “sılaya döneriz” der; çünkü bütün tarihin 11 gerisinde “gelenek” olarak bilinen ve geçmişi, bugünü ve geleceği sessiz sedasız birbirine kaynaştıran birleştirici bir öz mevcuttur” (Eagleton, 2018: 92-93).

1. Hermenötik

Hermeneutik, “hermeneuic sanatı; yani bildirme, haber verme, çeviri yapma, açıklama ve açılma sanatıdır”. Sözcüğün kökeni antik Yunan mitolojisine dayanmakta olup tanrıların habercisi Hermes’ten türetilmiştir.

Hermes, tanrıların buyruklarını ölümlülere doğrudan iletmeyip onların anlayacağı şekilde tercüme eder (Gadamer, 2003: 13).

Schleiermacher'e göre hermenötik, dilin bulunduğu her yerde var olan bir anlama sanatıdır. Yani dilin bulunduğu yerde anlama da vardır. Peki, anlama nedir? Anlama, dile ilişkin bir kavram olup diyalog ile bağlantılıdır. Diyalog, bir dile getirme eylemidir ve doğrudan veya dolaylı muhatapları her zaman bulunmaktadır. Öyleyse dilin olduğu her yer, bir diyalog ortamıdır. İşte anlama, diyalog ortamında görev başındadır. Diyalog ile karşılaşan kişi ister okuyucu ister dinleyici olsun anlama durumu ile bağ kurmaya başlar. Schleiermacher'e göre bu anlama süreci hermenötik bir süreçtir. Bu süreçte anlatıya muhatap olan kişi, anlatıcının düşünsel sürecini yeniden yaşamaya başlar. O, anlamayı "metnin dehalar-arasılık temelinde *üretken tekrarı*" olarak değerlendirir. Anlamaya çalışan kişi, önce cümleler ile karşılaşır. Bu cümlelerin her biri kendi başlarına birer anlatı niteliğinde olup belli gramer kurallarına göre bir araya getirilmiş sözcüklerden oluşur. Sözcüklerin anlamı ile cümlenin anlamı birbiriyle bağlantılıdır. Yani sözcükler ve cümle birbirini anlamlandırmaktadır. Schleiermacher'in hermenötik döngü şeklinde ifade ettiği yapıda sözcüklerden cümleye, cümleden sözcüğe gidilmektedir. Bu öğretilerde dilin rolü ön plandadır ve sadece metne bağımlı olan filolojik yorumlamanın sınırlarını aşmak amaçlanmıştır. Schleiermacher'in, hermenötiği; konuşma yoluyla insanların birbirinin anlamaları zemininde değerlendirmesi hermenötiğe yeni bir bakış açısı kazandırmıştır (Erdemli, 1991: 266-267; Gadamer, 2003: 16). Schleiermacher'in yorum teorisi iki teknikten oluşmaktadır. Bu tekniklerden biri kelimelerin gerçek anlamına ve dilin bütünlüğüne dayalı gramatik yorumlama; diğer teknik ise yazarın kullandığı dildeki anlatım özelliklerini anlamaya dayalı "psikolojik yorumlama"dır. Ona göre bu iki teknik birbirine eşittir, birbirlerinden ayrı düşünülmemelidir. Metni anlamak ve yorumlamak için gramatik ve psikolojik teknik birbirini tamamlar (Özaktan, 2021: 186). Gramatik yorumlama, bir anlatının sadece dil yönünden değerlendirilmesidir. Bu yöntemde metinde kelimeler tek tek ele alınır, cümleler ve metnin bütün olarak anlamı incelenir. Burada amaçlanan şey metni en küçük unsurlarına ayırarak analiz edip metin bütünlüğüne doğru sentez oluşturmaktır. Psikolojik yorumlama ise, metnin yazarının niyetini anlama işidir. Bunun için metnin teşekkül ettiği zamanın şartlarının incelenmesi gerekir. Yazarın özgeçmişi, sosyal ve tarihî çevresi hakkında bilgi edinilmelidir. Okuyucu/alımlayıcı/yorumcu yazarın yerine geçip kendini yazarın yaşadığı yere ve zamana koymaya çalışır (Toprak, 2016: 65-83; Tatar, 2004: 20-21).

Toprak, Schleiermacher'ın savunduğu hermenötik okumanın amacını şöyle özetler: "Amaç verilen metni yeniden yapılandırmak veya yeniden yapılandırarak anlamaktır" (Toprak, 2016: 81).

Dilthey, araştırmalarında Schleiermacher'ı temel almış ve onun anlama anlayışından hareket etmiştir. Dilthey, hermenötiği "dışarıdan duyuşsal olarak verilen imlerdeki içsel alanı kavrayışımız" olarak belirlemiş ve onu "yazıyla sabitlenmiş yaşam ifadelerini anlama sanatı öğretisi" şeklinde tanımlamıştır (Grondin, 2017: 32). Hermeneutik ve Tin Bilimleri adlı eserinde Dilthey şunları söyler: "Özgün bir açıklama sanatı için en fazla uyarıcı olan şey, dâhi açımlayıcıyla veya onun eseriyle bağ kurmaktır. Fakat yaşamın kısalığı, bulunmuş yöntemlerin ve bu yöntemler içinde denenmiş kuralların saptanmasıyla, yolun kısaltılmasını gerektirir. Biz yazıya geçerek sabit hâle gelmiş yaşam ifadelerini anlamanın bu öğretilerine hermeneutik diyoruz" (Dilthey, 2012: 115). O, her anlama olayının bir yeniden üretim olduğunu; yeniden üretmek ve anlama sürecini aydınlatmak için iç deneyimlerden, insana has özel durumların yaşantısından yola çıkılması gerektiğini düşünmektedir (Dilthey, 2012: 38). Dilthey, hermeneutüğün anlam sınırlarını genişletmiştir. Hermenötiğe yeni bir yön veren Dilthey, beşerî bilimlerin temelini hermenötikte görmüş ve modern hermenötik teorilerin önünü açmıştır (Karapınar, 2018: 28-29). Dilthey, anlamının iki düzeyi olduğundan bahsetmektedir: temel anlama, yüksek anlama. Temel anlama, doğrudan bir anlamadır ve anlama ile ifade arasında neden-etki ilişkisi yoktur. Bir bütünün belli parçalarının taşıdığı anlam temel anlam yoluyla kavranırsa da bütünün anlamı ancak yüksek anlama ile kavranabilir. Bütünü anlamak için zorunlu olan yüksek anlama, temel anlamalar üzerine konumlandırılır. Bir bireyin eylemini doğrudan anlamak mümkün değilse, o kişinin yaşamı bir bütün olarak ele alınmalıdır. Bundan dolayı yüksek anlama etkinliği, kişilerin bireyselliklerini ve iç dünyalarını ortaya koyacağı gibi kişilerin kendilerini anlamaları için de önemlidir (Işık ve Serim, 2017: 75).

Heidegger anlama ve yorumlama konusunda, anlamı epistemolojik zemine oturtan Dilthey'dan farklı düşünmektedir. O, ontolojik bir zeminde hareket eder. Ona göre insanın anlattığı evren değil, bizzat kendisidir. Yani anlamayı, insanın varoluşunun temel hareketi olarak değerlendirmektedir. Heidegger, hermenötiğin ontolojik zemine geçmesi konusunda Gadamer'i etkilemiştir (Becermen, 2004: 49; Günay, 2002: 90). Anlamının varoluşsal olduğuna dair ontolojik düşünceye sahip olan Heidegger, anlamak fiilinin iki anlamı olduğunu belirtir. Bir şeyin anlamını anlıyorum, dediğimizde ortaya çıkan anlam ile birlikte "bir şey hakkında bilgi ya da uzmanlık sahibi olmak"

anlamı da ikinci anlam olarak karşımıza çıkar. Yani bir metni *anlayanlar* sadece kendilerini aşmazlar, aynı zamanda yeni bir zihin özgürlüğü elde etmiş olurlar (Günay, 2002: 92).

Heidegger'in öğrencisi Gadamer'e göre "anlama, tarihsel bir çerçeve içinde var olan bilinçli insanların kendilerini dünyaya bağlamalarının en temel yolu, dünyayla kurdukları ilişkinin en açık ifadesidir. Buna göre anlamının epistemolojik bir anlamdan ziyade, ontolojik bir anlamı vardır" (Cevizci, 1997: 369). Yani anlama bir yöntem değil, insanın varoluşu temelinde anlaşılabilir bir durumdur. "Anlama nasıl mümkündür?" sorusunun cevabını arayan Gadamer, "anlama hareketini kuşatıcı ve evrensel hâle getiren nesnenin kendi doğasıdır; kaprisleri veya hatta tek bir boyutunun ön plana çıkarılarak düşünülmesi değil" (Gadamer, 2003: XLIII) ifadesiyle anlama nasıl ulaşılması gerektiğine dair yaklaşımını ortaya koymuştur. Gadamer'e göre anlama linguistikdir ve bundan dolayı anlama dil ortamı içinde incelenmelidir. Dilsellik, onun yaklaşımının anahtarı konumundadır. Bununla birlikte dil, tarih ve insan tecrübesi vb. kavramlar Gadameri düşünceye ait diğer anahtar kavramlar olup dilsellik etkisi içinde şekillenirler (Hekman, 1999: 129; Taşçılar, 2017: 39).

"Okur-metin ilişkisinde okuru özgür, bağımsız bir özne, metni ise öznenin üzerine eğildiği dural bir nesne olarak değil, her ikisini de etkileşim süreci içinde oluşan bir bütün olarak görmek gerekir" (Sayın, 1999: 36). Okur, metne önyargıları ile yaklaşır. Fakat Gadamer, önyargı kavramını olumlu ve "önyargılara karşı önyargılı olmamamız gerektiğini" söylemiştir. Yani önyargı yanlış yargı değil, içinde hem doğruyu hem de yanlış içerebilen yargıdır. Doğruyu yanlıştan ayırmanın yolu geleneğe başurmaktır (Yavuz, 2010: 20). Şara Sayın, metinle yorumbilimsel söyleşinin amacını şöyle açıklar:

"Metinle yorumbilimsel söyleşinin amacı, geçmişini su yüzüne çıkarmak değil, geçmişini olduğu kadar bugünü de içeren geleneğin belirlediği, yönlendirdiği ve Gadamer'in olumlu olarak nitelediği ön yargılar aracılığıyla metne yaklaşarak geçmiş ile bugün, metin ile okur arasında bir köprü kurabilmek ve böylece anlama sürecinin ilk adımını atmaktır... görüldüğü gibi önyargıyı –ya da daha yaygın bir kavramla ön anlamayı daha önce bildiğimiz, yani geçmiş belirliyor" (Sayın, 1999: 17-18).

Gadamer, genel bir hermeneutik kuramı ortaya koyan Schleiermacher ve hermeneutiği tin bilimlerinin bir yöntemi hâline getirmeye çalışan Dilthey'in yazar ve okur arasında oluşturduğu bağı ortadan kaldırmaya çalışmıştır (Toprak, 2016: 196).

Hirsch, hermenötiğin, tüm edebî metinlerin yorumları için temel ve öncül bir disiplin olarak kullanılması gerektiğini söyler (Palmer, 2008: 30).

Hermenötikle ilgili verdiğimiz kısa bilgiden sonra Şeyhî'nin "bana" redifli gazelinin metin merkezli bir analizini yapacağız.

1.1. Şeyhî'nin "bana" Redifli Gazelini Metin Merkezli Okuma

Gadamer'in hermenötik anlayışına göre anlama olayı metin ve okur arasındaki diyalog ile gerçekleşir. Bundan dolayı şairin hayatı ile ilgili bilgi vermenin gerekli olmadığını düşünmekteyiz. Gadamer, anlamının bir şey bize hitap ettiği zaman başladığını ve bunun hermenötiğin ilk koşulu olduğunu söyler (Gadamer, 2009: 52). Eserin okuyan kişiye hitap etmesi için, o eserin kişinin anladığı dilde yazılmış olması gerekir. Her ne kadar günümüzde insanların çoğu divan şiirini anlamakta güçlük çekse de bu metinleri yorumlamaya çalışan insanlar için durum farklı olup Şeyhî'ye ait bu gazel, bu metne muhatap olan kişinin anladığı dilde yazılmıştır. 14. yüzyılın sonu ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış şairin dilinin, günümüzdeki insanlarca tamamen anlaşılması doğaldır. Bundan dolayı yorumcu, metni daha iyi anlamak ve daha sonra da yorumlamak için metindeki bilinmeyen kelimeleri ortaya koymalıdır.

Gazelin redifi olmasından dolayı "bana" zamiri, ilk beytin her iki mısrasının, diğer beyitlerin de ikinci mısralarının sonunda tekrar etmektedir. Gazel, 15. yüzyılda yaşamış bir şairin kaleminden çıkmasına rağmen günümüzde metin ile muhatap olan kişinin anlamını bilemeyeceği kelime sayısı oldukça azdır.

"kapuñdan, işigüñ, göz yaşın işigüñ, 'özüñ, rahmetüñ, vasluñ, cefâñ, 'izârûñ hattı, lâle-ruhuñ" sözcüklerinden biri hariç hepsi ikinci tekil şahıs iyelik ekiyle çekimlenmiştir. "özüñ" sözcüğü ise birinci tekil şahıs iyelik eki almıştır. "işigüñ tozıdır, 'özüñ durur, rahmetüñ güñdür, berg-i kâh degül, nokta bigi (dir), nigâh eylemez, âh baña" sözcük grupları ise beyitlerin yüklemi görevindedir.

Gazel yedi beyit, on dört mısradan oluşmaktadır ve şair, ilk beyitten itibaren âşık rolünü üstlenen kişi olarak sevgiliye olan aşkını, hürmetini göstermeye çalışmaktadır. Şiirde aşk, her beyitte farklı şekillerde gösterilmektedir.

Gazelin vezni Türk edebiyatında en çok kullanılan vezinlerden biri olan muzâri bahrinin *mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün* kalıbıdır. Doksan sekiz kelimedenden oluşan "bana" redifli gazelde, iyelik eklerinin varlığı dikkat çekici

sayıdadır. Neredeyse her mısradan kullanılan iyelik ekleri, metnin anlamını doğrudan etkilemektedir. “bana” zamiri sekiz kez tekrarlanmış ve bu zamirin metin üzerindeki hâkimiyeti belirgin bir şekilde görülmektedir.

Bir şiirin nasıl devam edeceği, ilk mısradan belli olur. Bir zincirin halkasına benzeyen mısralar/beyitler, bir bütünün parçaları gibidir. Bir parçanın varlığı diğer parça ile anlam kazanır. Bu metinde de görüleceği üzere her beyit birbirini tamamlayan parçalara benzemektedir. Bu gazelde de ilk mısradan başlayan serüven, son mısraya kadar ilerleyerek devam etmiş ve nihayet bulmuştur.

1. Beyit

Kapuñdan özge bulunmadı çün penâh baña
Uş işigüñ tozıdır yine secdegâh baña

Dil içi çeviri: Baña kapuñdan özge penâh bulunmadı çün uş baña
secdegâh yine işigüñ tozıdır

Kapıdan başka sığınacak yer bulunmadığı için, şimdi bana secde edecek yer yine senin eşîğinin tozudur.

Türkçe bir kelime olan “kapı” sözlükte şu anlamlara gelmektedir: “Bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan duvar veya bölme açıklığı. Bu açıklıktaki açılıp kapanan kanat. Gelir, geçim, kısmet sağlayan yer, kaynak veya imkân. Devlet dairesi” (Akalin, 2011: 1306).

Beyit bir mekânın önemli öğelerinden biri olan kapı ile başlamaktadır. Bir kapının varlığından söz etmek için önce bir mekânın varlığı gereklidir. Bulunduğu yer itibarıyla hem içeriye hem de dışarıya ait olan kapı, yapının kimliğini hem iç hem de dış mekâna taşıyarak bir bütünlük oluşturur. Kapı, yapının/evin/sarayın dışında bulunanları içeriye yönlendirirken mekânın içindekiler için de bir çıkış yoludur. Bundan dolayı kapı, iç ve dış mekân arasındaki ilişkiyi sağlayan önemli bir mimari unsurdur (Bayram, 2004: 4-5).

Kapının dışındayken farklı rollere sahip olan insanlar, kapıdan içeri girdiklerinde daha farklı rollere bürünürler. Bununla birlikte birey, kapının hangi tarafındaysa ona göre konum alabilir; bu durum bireyi sosyal ve psikolojik yönden etkileyebilir. Kapıdan bakan kişi ile kapıya bakan kişi arasında da konum itibarıyla bir statü farkı bulunmaktadır. Bu metinde beytin öznesi mekânın dışında olup kapıya bakmaktadır. Bundan dolayı mekânın içindekilere göre dışarıda kalmakta ve içeride olandan/olanlardan minnet beklemektedir. Ayrıca beytin öznesinin, uzun bir arayışın sonunda

yeni bir kapı bulması, umudunu kaybetmediğini ve mücadeleye devam edeceğini göstermektedir.

penâh kelimesi "Sığınacak yer, melce" anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 1990: 857). Bireyin kendine sığınacak bir kapı aramasının nedeni ne olabilir? Geçmişte yaşadığı olumsuzluklar, korkular, çaresizlikler ve dışlanma kendinden daha güçlü birine sığınma isteğinin bir nedeni olabilir. Karşılaştığı sorunlar karşısında güçsüz ve çaresiz kalan insan; karşındakine güven veren, kudretli bir varlığa sığınmak ister. Çünkü insan acizdir ve iradesiyle üstesinden gelebileceği durum oldukça kısıtlıdır. Bundan dolayı içine düştüğü girdaptan çıkaracak bir varlık arayışına girer. Beytin öznesinin arayışının nedeni de içine düştüğü çıkmazdan kurtulmak ve daha kudretli bir varlığa sığınmak olabilir.

Eşik kavramı sözlükte "toz, toprak, soğuk vb. şeylerin eve girmesini önlemek için kapı önüne yanlamasına konulan tahta veya başka maddeden engel" (Doğan, 1996: 351), *Kâmûs-ı Türkî*'de "kapı söğelerinin dayandığı ağaç veya taş basamak; saray ve konak kapısının önü" olarak tanımlanmaktadır (Sâmi, 1989: 120).

Pala, "eşik" hakkında şunları söyler:

"Âşık daima bu asitanda yüz suyu ve gözyaşı döker; oraya erişebilmek, yüz sürebilmek için yalvarır durur. Bu, onun en büyük arzusudur. Kapısında kul olup köpekleriyle sohbet edebilmek için her şeyini fedaya, orayı gözyaşları ile yıkamaya ve orada ayak toprağı olmaya hazırdır. Söz konusu sevgili, padişah veya değerli kişilerden biri olursa şâir, âsitâni bir şeyler dilemek gayretiyle kullanır. Âşık için orası cennet, kıble, secdegâh, gök, asuman, arş, yastık ve gül bahçesidir" (Pala, 1998: 40)

Bir mekânın sosyolojik ve psikolojik yönden önemli bir parçası olan "eşik" kavramı, o mekânın girişi ve ön tarafını belirtmek için kullanılır. Bir mekânın girişi, mekâna hayat veren kısım olarak görülmekte mekânın içini ve dışını bir araya getirmek suretiyle etkileşimi başlatan yer olarak değerlendirilmektedir. Bazen kavuşma ve mutluluğun bazen vedalaşma ve hüznün mekânı olmaktadır (Gökçen, 2019: 130). "İçerisi ve dışarıları arasındaki sınırın eridiği mekânsal pratik olan eşik; pek çok hareketi, sosyal karşılaşmayı ve algı çeşitliliğini barındıran mimari bir bulanıklık halidir. Aynı anda hem içeride hem de dışarıda olma psikolojisini barındıran bu mekânsal gerçeklik, kullanıcının mekânla iletişimini güçlendirerek üretmesine yardımcı olur" (Tunç, 2015: 27). Bununla birlikte "eşik" kavramı, saygı ve hürmet gösterilen bir yer olarak da kullanılmaktadır ve bu beyitte geçen "eşik" bu anlamı karşılamaktadır. Bir mekânın başka birisine

ait olduğunu gösteren eşik, bireyin istediği gibi davranmasına engel olur ve davranışlarına dikkat etmesini sağlar. “Eşik” bir arafı imgeler ve beytin öznesi bu eşikten geçip geçmeme konusunda kararsızca bekler. Fakat o, yani âşık, sığınacağı kapıyı bulmanın verdiği mutlulukla “ev”in sahibiolan sevgiliye olan sevgisini/hürmetini eşiginde secde ederek göstermek ister.

Beytin öznesi, yaptığı büyük yolculuk boyunca sığınacak bir kapı bulamamış ve şiirin geneline hâkim sevgilinin kapısını kendine sığınacak tek yer olarak görmeye başlamıştır. Bu beyitte dikkat çeken bir husus da beytin öznesi eşikten içeri girmek için herhangi bir talepte bulunmamaktadır. Çünkü bu kapıya ulaşmadan önce birçok kapıdan boş dönmüş ve bu kapı bir bakıma kurtuluş kapısıdır. Sevgilinin lütfuna mazhar olan âşık, bununla yetinerek hem bulunduğu konumu korumaktadır hem de sevgili karşısında haddi aşmamaya özen göstermektedir.

Divan şiirinde sevgilinin bulunduğu mekânlar, secdegâh olarak kabul edilir ve âşıklar bu mekânlardan başka yere yönelmeyi kabul etmezler. Secde, kulun Allah’a karşı şükürünün bir göstergesidir ve kul/âşık, Allah’a/sevgiliye olan sevgisini, saygısını bu şekilde göstermekte, arzularını yine böyle dile getirmektedir. Sevgiliye yakın olmanın en belirgin hâli secdedir. İslam dininde tevhit prensibine göre Allah’tan başkasına secde etmek haramdır. Allah’ın meleklerle Hz. Âdem’e secde etmelerini emretmesi olayının mahiyetini yorumlayan tefsir âlimlerine göre bu secde, bir ibadet olmayıp selamlama amacıyla yapılmış ve bir hürmetin ifadesidir (Dalgın, 2009: 271). Beytin öznesinin sevgilinin kapısına yönelmesindeki maksat da selamlama, hasret giderme ve hürmettir.

Beytin öznesi ile sevgili arasındaki ilişki, Osmanlıdaki sultan-kul ilişkisi ile de açıklanabilir. Tanpınar, divan şiirindeki sevgiliyi anlatırken onu bir hükümdara benzetir ve şunları söyler:

“Binaenaleyh aşk da bu cinsten bir istiare olacak, sevgili hükümdara benzeyecekti. O, kalp âleminin hükümdarıdır. Bu sistemde hükümdara, dolayısıyla sevgiliye asıl hususiyetlerini veren güneştir. (...) İşte edebiyatımızın aşk etrafındaki hayalleri bu sistemi bize verir. Sevgilinin bütün davranışları hükümdarın davranışlarıdır. Sevmez, bir nevi tabii vergi gibi sevmeyi kabul eder. İsterse iltifat ve lütuf eder. Hatta hükümdar gibi ihsanları vardır. Yine onun gibi isterse, bu lütfu ve ihsanı esirger. Hatta cevreder, işkence eder, öldürür. Kıskanılır, fakat kıskanmaz. Bir saray, bir yığın mabeyinci, gözde veya gözde olmağa namzetlerle doludur. Sevgilinin etrafında da rakipler vardır. Âşık, tıpkı bir saray adamı gibi bu rakiplerle mücadele halindedir. Hülâsa saray nasıl mutlak ve keyfi irade, hatta kaptis ise, sevgili de öylece naza giden hür iradedir. Peyzajda, güneş sisteminde, kozmik hadiselerde benzerlerini gördüğümüz bu aşk istiaresi

tabiatıyla duyuş ve duygulanma tarzlarını da tayin edecekti. Eski şiirimizde aşk, sosyal rejimin ferdi hayata aksi olan bir kulluktur" (Tanpınar, 1997: 6).

Birinci beyitte *kapı*, *eşik*, *penâh*, *secde* sözcükleri âşığın sevgiliye olan yaklaşımını ifade etmek için kullanılmaktadır. Âşık, sığınacak bir yer bulmak için büyük bir arayış içindedir. "*Baňa kapuñdan özge penâh bulunmadı*" cümlesinden anlaşılacağı üzere âşık, sığınmak için her yeri dolanmış, bütün kapıları zorlamış ve sığınmak için en uygun ve en güzel kapı olarak sevgilinin kapısını bulmuştur. Onun kapı kapı dolaşmasının nedeni, sığınma ihtiyacıdır. Âşık "senin kapından başka kapı bulamadım" derken bir bakıma "arayış" içinde olduğunu itiraf etmektedir. Aslında âşığın aradığı, bulmak ve sığınmak istediği tek kapı sevgiliye ait olandır. Bundan dolayı şiire, bütün arayışları bir kenara bırakıp "*kapuñdan özge*" sözcükleriyle başlamıştır. Âşığın cümleye böyle başlaması hem özlemin hem de hürmetin ifadesidir.

Ayaklar altında olan eşik tozu, sevgilinin/sultanın kapısında olunca değer kazanır. Eşik tozu, âşık nezdinde secde edilecek yer kadar yücelir ve âşık buna layık olabilmek için elinden geleni yapar. Bu yüzden onun için sevgilinin eşğinde durmak bile oldukça önemli bir durumdur. Belki de âşığın sevgiliye en yakın olduğu yer, eşiktir. Bundan dolayı âşık, ilgilendiği her şeyi bir kenara bırakıp sevgilinin mekânına yönelir ve ona olan hürmetini gösterir. Çünkü onun kapısında bulunmak bir lütuftur. Yukarıdaki alıntıda Tanpınar'ın ifade ettiği gibi divan şiirindeki aşk, bir sultan-kul ilişkisini yansıtmaktadır. Kapıda bekleyen ve sevgiliden lütufta bekleyen âşık ile sarayın kapısında sultandan lütufta bekleyen kul arasında herhangi bir fark yoktur. Bu beyitte özne görevini üstlenen âşık, sevgilinin kapısını tıpkı sultan kapısı gibi görmektedir ve beklentilerinin gerçekleşmesi için tazimde bulunmaktadır.

Birinci kelime 2. tekil şahıs iyelik ekiyle çekimlenmişken mısranın sonunda kullanılan sözcük "ben" zamiridir. Aynı şekilde "uş işigün" sözcükleriyle başlayan ikinci mısra, "bana" zamiriyle bitirilmiştir. Cümlelerin yüklemi geniş zaman ek fiiliyle çekimlenmiş bir isim tamlamasıdır. Senin eşığının tozudur anlamına gelen "işigün tozudur" sözcükleri yüklem olarak kullanılmıştır ve tamlamadaki ikinci tekil şahıs iyelik ekinin varlığı sevgiliyi göstermesi açısından önemlidir.

2. Beyit

Şefî' idineydüm göz yaşın işigünde
Velî ne çâre ki 'özüüm durur günâh baňa

Dil içi çeviri: (Senin) İşigünde göz yaşın şefi' idineydüm, velî ne çâre ki baña günâh 'özüüm durur.

Senin eşiğinde gözyaşını şefaatchi edinseydim. Fakat ne çare ki özüüm bana günah gibidir.

Şefaath kavramı terim olarak “Kıyameth gününde peygamberlerin ve kendilerine izin verilen salih kulların, müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunması” (Alıcı, 2010: 412) anlamına gelirken “yetkili birinden bir başkasının kusurunu affetmesini istemek, ona aracılık yapmak” (Özsoy & Güler, 1998: 295) şeklinde de tanımlanmaktadır. Şefaathın dört unsurundan bahsedilmektedir: kendisinden şefaath istenilen (meşfu'un ileyh), şefaath eden (şafi'/şefi'), şefaath edilen (meşfu'un leh) ve şefaathın konusu (meşfu'un fih) (Kurt, 2019: 17). Dinî literatüre göre şefaatchi, Allah'ın izniyle şefaath etme yetkisi verilmiş kişidir. Bunların kendi başlarına şefaath etme yetkileri bulunmamaktadır (Alıcı, 2010: 414). Tanımlardan da anlaşılacağı üzere birey, üstesinden gelemeyeceği iş için bir aracı talep etmektedir. Zaten ilk beyitte de beytin öznesinin içinde bulunduğu çıkmaz, açık bir şekilde ortadadır. Sığınacak yer arayışı içinde olan âşık, kendini affettirmek için bir şefaatchi aramaktadır.

Göz, insanın en önemli uzuvlarından biridir. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü'nde göz hakkında şunlar söylenir: “Allah'ın basar sıfatı. Hakk'ın sâlikin kusurlarını örtmesi ama onu bundan haberdar etmemesi. Bu durum, sâlikin kusurlu davranışlarından vazgeçerek derlenip toparlanmasını sağladığından Allah'ın ona olan en büyük inayeti ve lütfu sayılır” (Uludağ, 1991: 125). Aynı eserde gözyaşı “Elem-haz, üzüntü-sevinç, ilâhî azap-ilâhî lütuf sebebiyle gözyaşı akıtma” şeklinde anlatılmıştır (Uludağ, 1991: 24). İnsanlık tarihinde gözyaşının/ağlamanın farklı ve önemli örnekleri bulunmaktadır. Hz. Âdem işlediği günahından dolayı cennetten çıkarılıp yeryüzüne gönderildikten sonra yaptıklarına pişman olup ağlamıştır. Hatta onun ağlaması affedilmesine vesile olmuştur. Hz. Yakup, oğlu Yusuf'un hasretiyle ağlamaktan gözlerine perde inmiştir. Bütün dinler az gülmeyi çok ağlamayı tavsiye etmiş, Hz. Peygamber “Benim bildiğimi siz bilseydiniz az güler çok ağladınız” buyurmuştur. Ağlamanın nedeni Allah korkusu, cehennem, kıyameth, dünyalık sıkıntılar ve acılar olabilir. Yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere Hz. Yakup, oğlunun hasretinden gözyaşı dökmüş, Hz. Muhammed oğlu İbrahim kucığında can çekişirken ağlamıştır (Uludağ, 1988: 473). Beytin öznesi, yaptığı yanlışlardan dolayı büyük pişmanlıklar yaşamaktadır. Sevgilinin eşiğinde beklerken gözyaşını

kendisine aracı yaparak sevgiliye yakınlaşmak, ondan lütuf görmek isteyen âşık, *günah* ve *özr* arasında sıkışıp kalmış ve gözyaşını kendisine şefaathçi edinmiştir. Onun bütün çabası içine düştüğü çaresizlikten kurtulmaktır.

Farsça bir kelime olan *günah*, sözlükte "hata, suç, kabahat" (Kanar, 2000: 963), "Dinî bakımdan suç sayılan iş veya davranış, vebal" (Akalin, 2011: 1003) şeklinde geçmektedir. *Özr* kelimesi ise sözlükte şöyle geçer: "Bir kusurun hoş görülmesini gerektiren sebep, mazeret:" (Akalin, 2011: 1003). *Günah* ve *özr* kelimeleri birbirleriyle yakından ilgilidir. "Özür" kavramının ortaya çıkması için "günah"ın aktif hâle gelmesi gerekmektedir.

İnsan, günah işlemeye meyilli bir varlıktır ve günah farklı nedenlerin beslediği dürtüler ile ortaya çıkar. İnsanların bir kısmı bu dürtülere karşı koyamaz; bir kısmı ise dinî, ahlakî ve toplumsal normları dikkate alarak dürtüleri bastırır. Elbette ki bunlara karşı koymak o kadar da kolay değildir. Bireyi psikolojik yönden olumsuz etkileyen ve içinde çatışmalar yaşamasına yol açan dürtüler, farklı yerlere yönlendirilerek yaşanması muhtemel sıkıntılar minimize edilebilir. Suç ve günah arasında da büyük bir farklılık bulunmaktadır. "Genel suçlarda sadece ceza korkusu bir psikolojik etken iken, günah psikolojisinde cezanın yanında Allah'a, Peygamber'e Kur'an'a ve bütüncül olarak kişinin sahiplendiği inancına saygısızlık psikolojisi de olumsuz etkenlerdendir. Dolayısıyla birey, günah işlerken, basit ve sıradan bireysel bir suçun ötesinde, bir suçluluk psikozuna da girmektedir" (Ünalın, 2012: 93).

Âşık günah işlediği için pişmanlık yaşamakta ve mazeretinin bu günahları affettiremeyeceğini düşünmektedir. Büyük bir acizlik ve çaresizlik içindedir. İşlediği günahın ötürü suçluluk duygusu içinde kıvranan âşık, büyük bir arayış içine sürüklenir. Günahın insana verdiği hislerden kurtulmanın ve günahın sıyrılmının en önemli yolu tövbe mekanizmasını harekete geçirmektir. Psikolojik yönden boşalma hâli olan tövbe, yanlışları terk etmek suretiyle pişman olmuş bireyin yaptığı itirafıdır. Burada birey içindeki huzursuzluğu ortadan kaldırma çabası içindedir (Altıntaş, 2018: 202). Beytin öznesinin yaşadığı pişmanlıkların nedeni, sevgilinin kapısına gelmeden önce birçok kapıya sığınması olabilir. Çünkü o sığınacak yer bulabilmek için birçok kapıya uğramış fakat sevgilinin kapısından başka sığınmaya layık bir yer bulamamıştır. Dışarıda kalma, içeri girememe, hatta dışarıda beklemeyi bile elden kaçırma endişesi beytin öznesini huzursuz etmektedir. Yapılan yanlışların sonucunda kapı dışında kalıp içeri giremeyen âşık kendisini affettirmek için gözyaşını aracı kılmak ister. Âşık, cennetten çıkarılan Hz.

Âdem'in pişmanlıktan ağlayarak affa mazhar olduğunu ve oğlu Yusuf'u kaybeden Hz. Yakup hasretinden uzun yıllar ağlamasının sonucunda oğluna kavuştuğunu bilmektedir. O, sevgilisi ile arasındaki problemleri ortadan kaldırmak için pişmanlık gözyaşını şefaatçi/aracı kılar ve gözyaşına sığınır. Bunun en önemli nedeni bireyin içine sıkışıp kaldığı çaresizlik psikolojisidir. Çaresizliğin temelinde ise bireyi kontrolü altına alan kaygıları vardır.

Birinci ve ikinci beyit arasında yakın ilişki bulunmaktadır. Her iki beytin öznesi de aynı kişidir. İlk beyitte sevgilinin eşliğinde bekleyen âşığın, bu beyitte eşikten uzaklaştırıldığına dair belirtiler vardır. Zaten ilk beyitte özne biraz daha rahat tavırlar sergilerken ikinci beyitte bu rahatlık ortadan kalkmış ve öznenin endişe nöbetleri geçirdiği görülmektedir. Metinde öznenin nasıl günahlar işlediğine dair henüz herhangi bir iz bulunmamaktadır. Aslında yaşadığı pişmanlık ve sevgiliyle arasına şefaatçi tayin etmek istemesi öznenin büyük kabahatleri olabileceği izlenimini vermektedir. İlk beyitteki donelere bakıldığında özne, geçmişte yaptığı yanlışlardan dolayı pişmanlık yaşamaktadır. Âşık, bütün kapıları dolaştıktan sonra sevgilinin kapısına sığınmış ve bundan dolayı sevgiliden beklediği ilgiyi görememiştir.

Şeffi' kelimesiyle Hz. Muhammed'in mahşerde şefaat etme olayına telmih; "şeffi", günah, özür" kelimeleri bir arada kullanılarak tenasüp sanatı yapılmıştır.

3. Beyit

Nazar fakîre kıl iy pâdişâh-ı hüsn ü cemâl
Ki rahmetüñ günidür sâye-i İlâh baña

Dil içi çeviri: İy pâdişâh-ı hüsn ü cemâl sâye-i İlâh, fakîre baña nazar kıl ki rahmetüñ günidür.

Ey güzel yüz padişahı, fakire bak ki İlahi gölgen bana rahmet günüdür.

Zıllullah kavramı Allah'ın yeryüzündeki gölgesi anlamında kullanılmaktadır ve bu kavram sayesinde devleti yöneten hükümdar/padişah/sultan otoritesini sağlamlaştırmaktadır. Kendisini Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak gören padişahların çıkardığı kanunnameler, şer'î hukukla birlikte toplum tarafından kabullenilmiş ve devletin merkezîyetçi yapısını daha dokunulmaz kılmakta etkili olmuştur. Bununla birlikte sultanlar, çıkardığı kanunların birçoğunda şer'î hukukun temsilcisi olan şeyhülislamı bile devre dışı bırakmış ve bu fermanları

tebaasındaki halka sultanın iradesi olarak takdim edip uygulamakta sakınca görmemişlerdir. Halk, hatta yönetici konumundaki bürokratlar bile birçok konuda olduğu gibi bu konuda da mutlak gücü ve otoriteyi elinde bulunduran sultanı eleştirmekten imtina etmişlerdir.

Sevgili güzellik mülkünün sahibi ve *hüsn* ülkesinin padişahıdır. Birçok şiirde padişah-geda sözcükleri bir arada kullanılarak sevgili ile âşık arasındaki ilişkinin boyutu vurgulanmak istenmiştir. Bu beyitte de beytin öznesi konumundaki âşık, kendisini fakîr olarak nitelemiş; sevgilinin de *hüsn* padişahı olduğunu söylemiştir.

Fakîr kelimesi Arapçada "delmek, kazmak, kırmak" anlamına gelen *fakr* kökünden gelir ve "omurgası kırılmış kimse" anlamındadır. Omurgası kırılmış bir kişinin herhangi bir iş yapamaması, başka insanlara muhtaç olmasından dolayı maddî yönden yetersiz olan kişilere de fakîr denilmiştir. Hz. Peygamber toplumdaki fakirlerin gözetilmesini, onlara yardım edilmesini emretmiş; toplumda yoksulluğun ortadan kaldırılması için mücadele etmiştir (Eskicioğlu, 1995: 129-130).

Nazar kelimesi sözlükte "bakma, göz atma; düşünme (mülâhaza); göz değme; iltifat, itibar; yan bakış anlamlarına gelmektedir (Doğan, 1996: 835)". "Nazar kılmak" ifadesi bakmak anlamında kullanılmaktadır. Bir etkinlik fiili olan "bakmak", bir insanın bakışını bir şey üzerine çevirmesidir. Bu fiilin yapısında anlamak ve farkına varmak vardır. Hatta bu kelime anlam gelişmesine uğramış ve "ilgilenmek, bakımını üstlenmek, tâbi olmak/itaat etmek, görmek, algılamak" anlamlarına da gelmektedir (Sev, 2017: 997-998).

Cahiliye döneminde cuma gününe "yevmü'l-arûbe" dendiği ve bugünü rahmet günü olarak gördükleri rivayet edilmektedir (Canpolat, 2017: 154). Buradan da anlaşılacağı üzere metinde geçen rahmet günü, dinî yönden kutsal bir gün olan cuma günüdür. Hükümdar, cuma namazlarını genellikle halk ile birlikte bir camide kılmaktadır. Osmanlılarda sultanın camiye gidişi ve dönüşü "cuma selamlığı" adı verilen bir merasimle gerçekleşmekte ve bu ritüel dinî, hukukî, sosyal ve kültürel yönden önemli olup hükümdar ve halkın bütünleşmesini sağlamaktadır. Bu tören süresince insanlar isteklerini arz-ı hâller ile padişaha ulaştırmaktadır. Devlet ve toplumu ortak bir platformda buluşturan bu arz-ı hâller sayesinde padişah, halkın isteklerini, sıkıntılarını öğrenebilmekteydi (Doğan, 2021: 3-4).

Âşığın nezdinde sevgili güzellik mülkünün padişahı olup Allah'ın gölgesi olarak görülen bir sultandır. Onun gücünün ve mutlak otoritesinin kaynağı budur. Sevgili mutlak otorite iken âşık başkalarının yardımına muhtaç bir fakirdir. Sevgiliye ulaşmak için her yolu deneyen âşık, rahmet günü olarak nitelendirdiği sevgiliye yakın olduğu günde sevgiliye hâlini arz eder. Sultan-kul arasındaki ilişkide bile haftada bir kez meramını anlatma şansını yakalayan “kul”lar gibi kendine de şans verilmesini bekleyen âşığın sevgiliden isteği hiç olmasa bakışlarını âşığa yöneltmesidir. Hz. Peygamber'in fakirlere yardım edilmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi ile ilgili tavsiyelerini de dolaylı olarak hatırlatan âşık, bu konuda sevgiliden merhametli olmasını bekler. Çünkü sevgili, Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir ve Allah merhamet edenleri sever. Sevgiliden kendisine bakmasını isteyen âşık, sadece bu bakışla yetinir mi, bilinmez. Ama bu kelimenin diğer anlamlarına baktığımızda âşık, sevgilinin bakışıyla yetinmemekte; farkına varılmak ve anlaşılmak istemektedir.

“fakîr-padişah” kelimeleri arasında tezat, “pâdişâh, fakîr, rahmet, sâye-i ilah” kelimeleri arasında tenasüp sanatı vardır.

4. Beyit

Dök imdi dâne-i vasluñ ki 'ömr hırmenini
Degül yakarsa cefâñ odı berg-i kâh baña

Dil içi çeviri: İmdi dâne-i vasluñ dök ki cefâñ odı 'ömr hırmenini yakarsa baña berg-i kâh degül.

Şimdi sen kavuşmanın tohumlarını dök ki senin cefanın ateşi ömür harmanını yakarsa (yaksın çünkü) da benim için saman yaprağı değildir.

Kavuşma, ulaşma anlamına gelen *vasl*, bu beyitte *dâne* kelimesiyle tamlama şeklinde kullanılmıştır. “Kavuşma tohumu” olarak anlamlandırdığımız bu tamlama beytin öznesi âşık için bir umut ışığı, düşmemek için tutunduğu bir dal gibi görünmektedir. Sevgilinin acımasız, vurdumduymaz tavırlarına alışkın olsa da her âşık, aşkın sonunda kavuşmayı arzular ve bunun için elinden gelen her türlü çabayı gösterir. Zaten vuslat, aşkın içindedir ve her ayrılığın sonunda vuslat vardır. Âşık bu bilinçle hareket eder ve toprağa ekilen tohum ile vuslatı aynı kategoride değerlendirmiştir. Onun istediği sevgilinin vuslat kapılarını kapamamasıdır. Nasıl ki toprağa ekilen tohum zamanı geldiğinde toprağı işleyen çiftçiye meyve/sebze/tahıl olarak geri dönüyorsa vuslat tohumu aşka dökülürse zamanı geldiğinde âşık ve sevgili arasındaki vuslat gerçekleşecektir.

Hırmen kelimesi Türkçe sözlükte harman olarak geçmektedir ve "Biçildikten sonra tahıl demetlerinin üzerinden düven geçirilerek tanelerin başaklarından ayrılması işi. Bu işin yapıldığı yer veya mevsim" anlamına gelmektedir (Akalin, 2011: 1051). Harman; buğday, arpa gibi tahıl ürünlerinin oluşturduğu demetlerden mürekkeptir.

Ömür ise hayat, yaşam anlamına gelir. İnsan da tıpkı tohumun meyve/sebze/tahıl aşamasına gelene kadar geçirdiği süreçleri geçirir. Bu süreçlerin her biri türlü meşakkatler, tecrübeler, iyi ve kötü hikâyeler ile doludur. İnsan, bir amaç için yaşmalı ki hayatı anlam kazansın. Tohumdan meyveye dönüşmek için çetin bir kışı göze almak lazımdır. İnsan da bir amaca tutunup umut verici bir nedene bağlanırsa arzularını elde edebilmek için gerekli metaneti gösterecektir. Âşığın istediği de budur: Sevgilinin vuslat kapısını kapatmaması. Âşık sevgiliye kavuşma umudu ile ondan gelecek her türlü sıkıntıya peşinen razı olmuştur.

Yaklaşık bir yıllık bir sürecin sonucu olan harman, büyük bir emek, gayret ve sabrı ihtiva etmektedir. Harman, toprağı işleyen çiftçinin bir yıllık emeğinin karşılığıdır ve elde ettiği ürün ile hem gelecek bir yıllık geçimini sağlar hem de bir sonraki yılın hazırlığını yapar. Yani harman, büyük zahmetlerin sonucunda elde edilmiş üründür. Bundan dolayı harman, çiftçi için hayatî bir öneme sahiptir. Herhangi bir nedenden dolayı harmanın yanması, eksilmesi çiftçi için büyük bir felakettir. Beytin öznesi olan âşık, her şeye rağmen sevgilinin kavuşma tohumlarını dökmesi karşılığında ömrünü feda etmeye karar vermiştir. Büyük bir fedakârlık örneği olan bu davranış, âşığın hem sevgiliye olan aşkının derecesini hem de kavuşmayı ne kadar istediğini göstermesi açısından önemlidir.

İranlı şair Pervîn-i İ'tisâmî divanında harman yakmak ile ilgili beyitte mum ve pervane arasındaki ilişkiden bahsedilir. Pervanenin sürekli mumun etrafından dolaşması, onun ateşiyle yanması onun muma karşı aşkının göstergesidir. Fakat burada mumun yakıcılığı pervanenin ölümüne neden olur. Şair, mumun pervaneye yaptığını "harman yakmak" olarak ifade eder. Yani pervanenin her şeyi/harmanı bu ateş ile yanıp kül olmuştur:

"Mumun kurtulma arzusu varsa alevden
Kelebeğin harmanını ateşe verir neden?" (Aslanoğlu, 2018: 212)

Yukarıdaki örnekte de görüleceği üzere harmanın yanması, eldeki her şeyi kaybetmekle eşdeğerdir. Âşık, sevgiliden göreceği küçük bir lütf uğruna bütün varlığını feda etmeyi göze almaktadır. Hem sevgiliden

kavuşma tohumunu dökmesini isteyip hem de ömür harmanının yanmasına rıza göstermek aşktan habersiz insanlar tarafından anlaşılması zor bir durumdur.

Cefâ, sevgiliye ait bir özellik olup eziyet, sıkıntı demektir. Bu kelime ile tamlama oluşturan *od* ise Türkçe bir kelimedir ve ateş anlamındadır. Sevgilinin eziyetleri ateş gibi âşığın gönlünü yakmaktadır. Sevgili, âşığı hem kendi karanlığından çıkarmaz hem de ateşiyle yakıp kavurur. Buna rağmen âşık, sevgiliden kopmamak için hep bir bahane bulmanın peşindedir.

Farsça bir kelime olan *kâh* sözcüğü “saman” anlamına gelir ve bu kelime sözlükte şu şekilde geçer: “Ekinlerin harmanda dövülüp taneleri ayrıldıktan sonra kalan, hayvanlara yedirilen ufalanmış sapları” (Akalin, 2011: 2022). *Berg-i kâh* tamlaması saman yaprağı anlamına gelir.

Harman yakmak, Osmanlı Devleti’nde ölüm ile cezalandırılan suçlardan biridir (Yüksel, 2017: 79). Harman yakmanın cezasının ölüm olduğunu âşığın bilmeme ihtimali yoktur. Bu cezadan haberdar olan âşığın sevgiliden ömür harmanını yakmasını istemesinin bir nedeni olmalıdır. Geleneğe göre sevgilinin yaptığı zulümler, âşıkları usandırmaktadır ve metnin öznesi olan âşık bu zulümlerin karşılıksız kalmaması için böyle bir yolu denemiş olabilir. Ömür harmanını yakan sevgilinin, işlediği suçun karşılığında öldürülmesi gerekmektedir. Fakat sevgilinin otoriteyi elinde bulundurması ve bu otoritenin de onun cezalandırılmasını engelleyeceği bir hakikattir.

Harman yanması, saman yaprağının yanmasına benzemez. Saman yaprağı, hemen tutuşur ve küle dönüşür fakat buğday harmanı için için ve yavaş yavaş yanar. Âşık, ömür harmanının saman yaprağı gibi hemen tutuşup yok olmayacağını söyler.

Hırmen, dâne, kâh, berg sözcükleri arasında tenasüp sanatı vardır.

5. Beyit

Ne ayda dâyre çekdi ‘izâruñuñ hattı
Ki halka urdı kamer nokta bigi râh baña

Dil içi çeviri: İzâruñuñ hattı ne ayda dâyre çekdi ki kamer halka urdı (ve artık) râh baña nokta bigi(dir).

Senin yanağındaki tüyler ne zaman ayda bir daire çizdi ki ay halka olunca yol bana nokta gibi oldu.

Ay Türkçe bir kelimedir ve sözlükte şu şekilde geçmektedir: “yer yuvarlağının uydusu olan gök cismi, kamer, yılın on iki bölümünden her biri, art arda gelen iki yeni ay arasında geçen süre, bir ayın herhangi bir gününden ertesi ayın aynı gününe kadar geçen veya yaklaşık otuz gün olarak kabul edilen süre” (Akalin, 2011: 151). İlk mısradaki Türkçe olan *ay* geçerken ikinci mısradaki aynı anlama gelen Arapça *kamer* sözcüğü kullanılmıştır.

Daire kelimesi sözlükte “sınır içi, çember, merkez kabul edilen bir noktadan aynı uzaklıktaki noktaların meydana getirdiği, bir çemberin içinde kalan düzlem parçası, çember biçimindeki şekil” olarak geçmektedir (Akalin, 2011: 581). Bununla birlikte daire Tanrı, gökyüzü ve kutsal olanla temasa geçmek, ilahi olanı yeryüzüne ulaştırmak gibi simgelere de sahiptir (Yılmaz, 2018: 168).

Daire çekmek, sihir ıstılahına girmiş bir ifadedir. Büyücüler, büyü yaparken şeytani veya kötü ruhları kontrol altına alarak kullanmak isterler. Büyülü sözler ile çağırdıkları bu varlıkların olumsuz etkilerinden korunmak için kendi çevrelerine bir daire çizerler. İnanışa göre bu metafizik varlıklar büyücülerin çizdiği bu daireyi aşamadıkları için onlara zarar veremezler. Büyücülerin çizdikleri dairede Allah'ın isimleri, büyücülerini koruyan diğer güçlerin adları yazılıdır. Onların hayatta kalmaları için önemli bir ritüel olan daire çizmek, doğru şekilde yapılmazsa çok ciddi ve ağır sonuçlara neden olabilir. Rivayetlere göre Hz. Peygamber cinleri irşat etmek için İbn Mes'ud ile onların bulunduğu yere gittiklerinde Hz. Peygamber, İbn Mes'ud'un etrafına bir çizgi çekerek bu çizginin içinde kalmasını istemiştir. Bu bilgilere dayanarak daire çekmenin, metafizik varlıkların saldırılarından korunma ve ruhsal bir savunma yöntemi olduğunu söyleyebiliriz (Köksal, 2012: 343; Uygun, 2011: 77; Karaman, 2015: 159).

Divan şiirinde ruh, ruhsâr, hadd, izâr ve ârız kelimeleri yüz yerine kullanılmaktadır ve bu kelimelerle kastedilen öge yanaktır. Metinde geçen *izâr* kelimesi şekli, rengi, parlaklığı ve güzelliği itibarıyla sevgilinin güzellik unsurlarından biridir. Kelime sözlükte “Yanak, arız, ruh, ruhsar aleti, enek” şeklinde geçmektedir (Toparlı, 2000: 678).

Hat kelimesi ise sevgilinin ayva tüylerini ifade etmek için kullanılmıştır. Bu kelime sözlükte “çizgi, yazı, satır, hudut, güzel yazı, ferman, sıra, saf, parmağın on ikide biri olan ölçü; tüy tüs” şeklinde geçmektedir (Toparlı, 2000: 635). *Hat*; yanak, yüz, dudak, saç gibi sevgilinin güzellik unsurları ile birlikte kullanılır. Renginden ve pürüzsüzlüğünden dolayı yanağı beyaz bir kâğıda benzeten şairler, ayva tüylerini bu kâğıda yazılmış yazılar olarak

nitelendirirler. Bununla birlikte *hat*'ın, sevgilinin güzelliğini bozduğu/perdelediği hakkında görüş bildirenler de olmuştur. Bu konuda Tarlan şunları söyler: “Hat, sevgilinin yüzünde beliren ayva tüyleridir. Bunu karıncaya, toza ‘gubar, afyon’a benzetirler. Bu; sevgilinin yüzünde güzelliği, berraklığı azaltır, sevilmez. Bir de sevilende artık sevilme çağının geçtiğini ifade eder” (Tarlan, 2001: 535). Pala, ayva tüyelerinin sevgilinin güzelliğine halel getirdiğini, onun güzelliğini gizlediğini; âşıklara göre bela ve ahir zaman fitnesi olduğunu söyler (Pala, 1998: 176-177).

Sözlükte *râh/reh*, “yol, tarîk, tutulan yol, kanun, kaide, meslek” anlamlarında kullanılmaktadır (Devellioğlu, 1990: 872).

Sevgilinin ayva tüyleri ay gibi parlak olan yüzünün etrafına daire çizilmiş gibi görülmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere daire, gözle görülmeyen varlıkların zarar vermesinden korunmak için çizilmektedir. Yani ayva tüyleri, sevgilinin parlak yüzünü onu kıskanan hasetçilerden korumak için çepeçevre sarmıştır. Metnin ikinci mısrasında sevgilinin yüzünün ayva tüyleri ile çevrili olması somut bir olayla tasvir edilmiştir. İkinci mısradan anlatılmak istenen, halkalı bir güneş tutulması olayıdır.

Güneş tutulması; Ay’ın Dünya ile Güneş arasına girmesiyle ve Güneş’in önünü kapatarak Güneş ışınlarının Dünya’ya ulaşmasını engellemesi sonucu meydana gelir (Yılmaz, 2019: 3). Metinde geçen halkalı güneş tutulması ise şu şekilde gerçekleşir: “Halkalı güneş tutulması, Ay’ın Güneş’in önünden tam kavuşumlu geçişinde Güneş’i tam örtmediği zaman gözlemlenir. Ay’ın Dünya’dan görünür büyüklüğü Güneş ile yaklaşık olarak aynıdır. Ancak gerek Dünya’nın Güneş çevresindeki, gerekse Ay’ın Dünya çevresindeki yörüngeleri tam daire olmadığından, Ay her tam kavuşumlu geçişte Güneş’i tam olarak örtmez. Bu durumda, Güneş diskinin Ay tarafından örtülmeyen kısmı, Dünya’dan halka şeklinde gözlemlenir” (Yılmaz, 2019: 4). Metnin şairinin 14. yüzyılın son çeyreğinde doğduğu bilinmektedir. Ancak ölüm tarihi ile ilgili farklı tarihler söylenmesine rağmen eldeki bilgilerden yola çıkarak F. Kadri Timurtaş şairin 1431’de öldüğünü ileri sürmüştü ve bu tarih kabul görmüştür (Biltekin, 2010: 81). Tarihteki güneş tutulmalarını incelediğimizde şairin ölümünden önce 1424 yılında tam bir güneş tutulması gözlemlendiği belirtilmektedir (Günergun, 2012: 20). Buna istinaden metinde geçen gök olayının bu Güneş tutulması ile ilgili olabileceğini söyleyebiliriz.

Güneş tutulması olduğunda gündüzün aydınlığı kaybolur ve hava kararır. Gündüz, geceye dönüşür ve insanın görme yetisinde azalma olur. Bundan

dolayı nesnelerin gerçek boyutlarıyla algılamada problem ortaya çıkar. Metinde kastedilen de budur. Gecenin karanlığında geniş yollar bile nokta gibi görünür. Sevgilinin yanağını saran ayva tüyleri de sevgilinin yüzünün apaçık görülmesine ve gerçek güzelliğinin anlaşılmasına engel olur. Bu, sevgiliyi zararlı bakışların etkisinden koruduğu için sevgili açısından olumlu bir durumken âşık için pek de hoş karşılanmamaktadır.

6. Beyit

Figân ki nergis-i mesti bu serv-i lâle-ruhuñ
İçüp şarâb-ı gurûr eylemez nigâh baña

Dil içi çeviri: Figân ki bu serv-i lâle-ruhuñ nergis-i mesti şarâb-ı gurûr içüp baña nigâh eylemez.

Eyvah! Bu kırmızı yanaklı sevgilinin sarhoş gözleri, gurur şarabını içip bana bakmaz.

Figan kelimesi “Bağırıp çağırma, hayıflanma, efgan etme, girye ve nale, inleme, giriv, sineleme” anlamına gelir (Toparlı, 2000: 616). Bir sıkıntı, musibet karşısında üzülme, ağlamak insanî bir durum olup normal karşılanmaktadır. Fakat figanetmek yüksek sesle tepki vermeyi içinde barındırdığı için tepkisel olarak daha şiddetli bir durumu ifade eder. Bu; usanmışlık, bıkkınlık ve beklentilerin karşılanmamasından kaynaklanan hayal kırıklığının bir ifadesidir. Beytin öznesi âşık, henüz nedenini belirtmediği bir olay karşısında cümleye feryat ederek başlamaktadır. Böyle davranan birey, yaşayacağı travmatik olaya hazırdır ve olay yaşanmadan tepkisini yansıtmamasının nedeni budur.

Nergisgillerden, çiçekleri ayrı veya bir köksap üzerinde şemsiye vaziyetinde bulunan ve beyaz, sarı neveleri de olan bir süs çiçeği şeklinde sözlüklerde (Devellioğlu, 1990: 822) tanımlanan nergis, şekil ve renk bakımından güzellerin gözlerini nitelemek için kullanılmıştır (Onay, 1996: 379). Ayvazoğlu, nergis ve narsislik arasında bir ilişki olduğunu düşünmekte ve bu konuda şunları söylemektedir:

“Mitolojiye göre, Narkissos öldükten sonra sarı göbeğini beyaz yaprakların kucakladığı bir çiçeğe dönüşmüştür: Nergis. Bu efsaneden gelen ‘narsisizm’ terimi, psikolojide ‘kendi kendine hayranlık’ diye kısaca tarif edilebilecek bir kompleksin teknik adı olmuştur. Narkoz ve narkotik gibi terimler de aynı kökten gelir. İlgi çekici olan, nergisin bünyesinde uyuşturucu bir maddenin bulunmasıdır. Bunun için divan şairlerine göre nergis bîmardır, mesttir, mahmûrdur. Çiçek toplumunda ise elinden kadehi düşmeyen biri olarak tasavvur edilmiştir” (Ayvazoğlu, 1997: 142).

Sevgilinin gözleri nergise benzer ve o kendine hayranlık duyduğu için büyüklenme kompleksine kapılmıştır. Bundan dolayı çevresindekileri görmezden gelir ve kendinden başka herkese aşağılayarak bakar. Sarhoşların gözleri kendinden geçmiştir.

Türk kültüründe, bir devre adını vererek geçmişte ve günümüzde önemli bir konuma sahip olan lale, zambakgiller ailesindedir. Bir sap üzerinde bir tane yetişen çiçeğinin değişik ve göz alıcı renklerde altı yaprağı vardır. Farsça la'l kelimesinin “kırmızı” anlamıyla ilişkilendirilen bitki, lâle ismiyle şöhret kazanmıştır (Önal, 2009: 912). Sevgilinin yanağı renginden dolayı laleye benzetilir ve *lâle-ruh* tamlaması sevgilinin kırmızı yanaklarını anlatmak için kullanılır.

Divan şiirinde sevgili, uzun ve düzgün boylu olmasından dolayı serviye benzetilir. Servinin rüzgârda salınışı, sevgilinin salına salına yürüyüşünü anlatmada kullanılır. Onun bu kadar yavaş hareket etmesinin nedeni olarak nazlı olması gösterilir. Bu yüzden sevgili de nazlı olduğu için salınarak yürür. Bu ağacı bir başka özelliği de rüzgârın şiddeti ne kadar fazla olursa olsun dimdik durur ve hiç eğilmez. Metnin önemli öğelerinden biri olan sevgiliyi anlatırken kendine duyduğu hayranlıktan bahsetmiştik. Burada servinin kullanılması bir bakıma sevgilinin hiçbir şekilde boyun eğmeyen, kendinden taviz vermeyen özelliğini destekler niteliktedir.

Servinin geçtiği yerlerde genellikle kumru da kullanılmaktadır. Fakat bu metinde kumru geçmemesine rağmen *figan* sözcüğünün kullanılmasının servinin varlığıyla ilgili olabileceğini akla getirmektedir. Servinin aşkıyla inleyip figan eden kumru ile sevgilisi için figan eden âşık aynı kategoridedir. Ayrıca servi ağacı genellikle mezarlıklarda bulunur. Beytin öznesi olan âşık, sevgilinin kendine duyduğu hayranlıktan dolayı sarhoş olmasını eleştirmek ve ona ölümü hatırlatmak için mezarlıkların en gözde ağacı olan servi olarak hitap etmiş olabilir. Âşık, dünyanın geçici olduğuna inanan insanların, bu kadar kibirli olmalarının doğru olmadığını sevgiliyi incitmeden hatırlatmaktadır.

Gurur kelimesi sözlükte “Kendini beğenme, büyüklenme, benlik, kibir; övünme; kurum, çalım” şeklinde geçer (Akalin, 2011: 993). Olumsuz anlamları bulunan *gurur* kelimesi “insanın, mânevî ve ahlâkî açıdan değersiz sayılan süflî şeylerin cazibesine kapılarak onlarla avunması” demektir (Çağrı, 1996: 212). Tanımlamalardan anlaşılacağı üzere *gurur* hoş karşılanan bir özellik değildir. Metinde geçen *şarâb-ı gurûr* tamlaması “gurur şarabı” olarak anlamlandırılmaktadır. *Gurûr*, insanın kendini

kaybetmesine yol açacağı için şarabın verdiği sarhoşluk ile özdeşleştirilmiştir. Metindeki diğer veriler de sevgilinin kibirli olduğu izlenimi taşımaktadır fakat gurur şarabını içen sevgilinin âşığa bakmaması onun büyüklüğünün kanıtıdır. Ancak sevgilinin yüzünün kızarıklığı ile ilgili akıllarda soru işareti kalmaktadır. Sevgilinin yüzü neden kızarmıştır?

Yüz kızarması, hemen hemen her insanın hayatı boyunca yaşayabileceği sosyal bir olgudur. Bu durum bireyin suçluluk duygusundan öte diğer insanların kendisini suçladıklarını/suçlayacaklarını düşünmesinin sonucudur. Bununla birlikte çekingenlik ve utanma gibi duygular neticesinde de ortaya çıkan yüz kızarması, bireyin başkalarıyla ilgili geliştirdiği kaygılardan dolayı ortaya çıkan bir duygu yansımasıdır. Özellikle bulunduğu meclis/ortam/grup içinde saygınlığı bulunan kişiler, diğer bireylerin kendileriyle ilgili değerlendirmelerle oldukça alakadar olurlar. Ortak paydaları olan kişilerin yanında birey, uygun olmayan bir davranış/tavır sergilediğinde yüz kızarması duygusu ortaya çıkar ve bu şekilde üzgün olduğu mesajını verir. Yani yüz kızarması, sosyal ilişkilerinde risk oluşturacak bir durumla karşılaşan bireyin istem dışı tepki vermesidir (Öztürk, 2014: 404). Kendine yüklenen misyon gereği kendisinden başkalarını, özellikle âşığı, önemsemeyen sevgili yaptığı davranışın yanlış olduğunun bilincindedir. Her ne kadar gurur sarhoşu olduğu için böyle davrandığı düşünülse de yüzünün kızarması onun içindeki suçluluk duygusunu yansıtmaktadır. Âşık, sevgilinin suçluluk psikolojisiyle hareket ettiğini fark eder ve üstü kapalı şekilde onu uyarmaktadır.

Metinde geçen *mest*, *lale-ruh*, *şarâb*, *içmek*, *figan* gibi kelimelere baktığımızda bir meclisin tasvir edildiği görülmektedir. Sevgili, meclisin en önemli figürü olup meclis onun şerefine düzenlenmiştir. Onun bu kadar büyülenmesinin nedeni, çevresindekilerin özellikle âşığın ona eşsiz bir varlıkmiş gibi davranmalarıdır. Yani sevgilinin büyülenmesini eleştirenler, onun böyle davranmasına yol açmıştır.

İlk beyitten itibaren tetrici bir şekilde kaybeden âşık, umudunu tamamen kaybetmese de sevgili ile ilgili beklentilerini azaltmıştır. Metnin sonuna yaklaştığımızda âşık, sevgilinin vurdumduymaz olduğunu itiraf etmek zorunda kalmıştır. Büyük umutlar ve beklentiler ile başlayan hikâye umutsuzluk, çaresizlik ile neticelenmek üzeredir.

7. Beyit

Bu renc ü mihnete şefkat yog ise yâ Şeyhî
Bu derd ü hasrete rahm itmez iseñ âh baña

Dil içi çeviri: Şeyhî, bu renc ü mihnete şefkat yog ise yâ ; (sevgili) bu derd ü hasrete baña rahm itmez iseñ âh.

Ey Şeyhi, bu sıkıntı ve mihnete rağmen şefkat yok ise bu dert ve hasrete merhamet etmezsen eyvah!

Gazelin son beytindeyiz ve âşık, yani metnin sahibi kendine seslenmektedir. Burada kullanılan nida, âşığın tükenmişliğini göstermektedir. Bundan önceki beyitlerde çaresizliğine şahit olduğumuz âşık, bu beyitte yapacak bir şeyinin kalmadığını anlamaya başlamıştır.

Bundan dolayı âşık kendine seslenir. Çünkü âşığı bu hâllere düşüren sevgili, onu muhatap almamaktadır. Bir önceki beyitte sevgiliye üstü kapalı sitemde bulunan âşık, burada çaresizliğin zirvesindedir ve korktuğu başına gelmiştir. O, artık çektiklerinin karşılığında az da olsa merhamet/sevgi istemektedir. Oysa daha önce beklentilerinden dolayı ıstırap çeken âşık, hâlâ beklentilerinin peşini bırakmayarak acılarının şiddetini arttırır.

Divan şiirinde aşk, tek taraflıdır ve aşkın acısın çeken sadece âşıktır. Oysa sevgili âşığın yaptıklarını görmezden gelerek vurdumduymaz tavrı ile bir seyirci konumundadır. Sevgili, âşığa yaptığı zulümden ve âşığın acı çekmesinden hoşlanır, sürekli nazlanarak onunla arasındaki mesafeyi arttırır. Bununla beraber ortaya çıkan aşktan ve sevgiliden şikâyet bu aşkın özünü oluşturur (Akün, 1994: 415). Ancak divan şiirinde vâsûht tarzı şiirler de kaleme alınmıştır. Vâsûht, İranlı şairlerin kullandığı bir ıstılah olarak sevgiliden bıkkınlık, ondan tikslenme ve yüz çevirme anlamına gelmektedir (Babacan, 2010: 59). Bu gazelde de henüz ilk beyitten de anlaşılacağı üzere âşık, aşk yolunda karşılaşıacağı dert ve sıkıntıları bilerek yola çıkmıştır. Fakat ilerleyen beyitlerde sevgilinin vurdumduymazlığı, merhametsizliği, görmezden gelmesi âşığı tahammülünü zorlamış ve usandırmıştır.

Bir önceki beyitte sevgiliyi mezarlık ağacı olan serviye benzeten âşık, ona ölümü hatırlatmak suretiyle dolaylı olarak sevgiliyi uyarmıştır. Oysa bu beyitte geçen ifadelere baktığımızda, âşığın sevgiliden vazgeçme aşamasına geldiğini söyleyebiliriz. Hatta sözlüklerde “İlenme, beddua. Sesin tonuna göre pişmanlık, öfke, özlem, beğenme, sevgi vb. duygular anlatan bir söz. Ağrı, acı duyulduğunda söylenen bir söz” (Akalin, 2011: 52) şeklinde tanımlanan *âh* sözcüğünü kullanması usanmışlığın derecesini göstermesi açısından kıymetlidir.

Her şeye rağmen *âh* ile ilgili farklı değerlendirmelerde de bulunabiliriz. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü'ne göre Arapça bir iç çekiş ve iştihak nidası

olan *âh*, âşığın iç dünyasının ateşli ve elemli olduğunu ifade etmektedir. Allah lafzının ilk ve son harflerinden oluşan *âh*'ın aslında Allah demekle eş olduğu, bundan dolayı âşığın *âh* demesinin Allah'a sığındığı anlamına geldiği belirtilmektedir (Cebecioğlu, 2014: 36; Uludağ, 1991: 26). Bu bilgilerden hareketle âşığın işinin Allah'a kaldığını söyleyebiliriz. Sevgilinin gözüne girebilmek için kalkıştığı bütün girişimlerinden eli boş dönen âşık, nihayetinde Allah'a sığınır. Sevgilinin kapısında "ibadet" ile başlayan macera Allah'a sığınarak sonuçlanır. Fakat burada da âşığın bıkkınlığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

Sonuç

Şeyhî'nin "bana" redifli gazeli, metin merkezli okuma yöntemiyle analiz edildi. Kelimelerden, cümlelerden yola çıkarak yaptığımız çalışmada tek başlarına anlamlı olsa da her bir parçanın bütünü oluşturan birer unsur olduğu görüldü. Bu unsurlardan birinin varlığı diğer unsurların varlığını anlamlı kılmakta ve anlamlarını pekiştirmektedir. Metnin herhangi bir beytinde bulunan bir kelime başka bir beytin anlamını etkilemekte ve bu durumun bütün beyitler için geçerli olduğu görülmektedir.

Birinci beyitte sevgilinin kapısına sığınma ile başlayan âşığın macerası yedi beyit boyunca farklı hâllere bürünerek devam etmiştir. Umutsuzluk, beklenti-endişe, cesaret-korku ikileminde devam eden âşığın mücadelesi sevgiliden vazgeçme olarak değerlendirilebileceğimiz bir son ile neticelenmiştir. Sevgilinin eşliğini kutsal bir mekân olarak kabul eden âşığın burada ibadet etmesi ve diğer beyitlerde yerini sevgiliye isyan etmeye bırakır. Hatta şiirin sonunda âşık, yaptığı bunca mücadelenin karşılığında hiçbir şey elde edemediği için sevgilinin yaptıklarından usanır ve ondan uzaklaşmaya karar verir. Altıncı beyitte sevgilinin mezarlık ağacı olan serviye benzetilmesi, büyülenmesi ile dikkat çeken sevgiliye bir eleştiri ve uyarıdır. Metnin sonunda ilk beyitten başlayan endişe ve korku yerini tükenmişliğe bırakır. Böylece sürekli göze girmek için her türlü çabayı gösteren âşık, sevgiliden vazgeçme aşamasına gelir. Gazelin beşinci beytinde metnin yazıldığı döneme denk gelen halkalı Güneş tutulması olayının kullanılması dikkat çekicidir. Buna benzer olayların divan edebiyatı metinlerinde kullanılması, şiirin yazıldığı dönemin sosyokültürel özelliklerini yansıtması açısından önemlidir.

Yedi beyitten oluşan gazelin incelenmesi sonucunda metnin aynı konuyla başlayıp bittiğini söyleyebiliriz. Her beytin diğer beyitlerle ilişkili olduğu görülmüş ve gazelde âşığın sevgili karşısındaki tükenişi aşama aşama

anlatılmıştır. Bu durum gazelin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Şükrü Halûk (2011), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- AKÜN, Ömer Faruk (1994), Divân, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, TDV, İstanbul, 389-427.
- ALICI, Mustafa (2010), İslam'da Şefaât, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38, TDV, İstanbul, 412-415.
- ALTINTAŞ, Hayrani (2018), *Psikoloji Sözlüğü*, Akçağ, Ankara.
- ASLANOĞLU, Osman (2018), *İran Şiirinin Kraliçesi Pervîn-i İ'tisâmî Divan Tahlîli*, Name Yayınları, Diyarbakır.
- AYVAZOĞLU, Beşir (1997), *Güller Kitabı*, Ötüken, İstanbul.
- BABACAN, İsrail (2010), Şeyh Gâlib'in Gazellerinde "Vâsûht" Tarzı Aşkın İzleri, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 57-68.
- BAYRAM, Şirin (2004), *Kapı/Giriş Mekânı, Anlam ve Tasarımı İçin Tipolojik Araştırma, 19. Yüzyıl Beyoğlu (Pera) Örneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- BECERMEN, Metin (2004), "Dilthey, Heidegger ve Gadamer'de Anlama Sorunu", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5.6, 35-66.
- CANPOLAT, Orhan (2017), "Cuma Namazında Cemaat Sayısı ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Şarkiyat*, 9.1, 152-188.
- CEBECİOĞLU, Ethem (2014), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yayınları, Ankara.
- CEVİZCİ, Ahmet (1997), *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yayınları, Ankara.
- ÇAĞRICI, Mustafa (1996), Gurur, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14, TDV, İstanbul, 212-213.
- DALGIN, Nihat (2009), Secde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36, TDV, İstanbul, 271-272.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1990), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- DİLTHEY, Wilhelm (2012), *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*, Çev. Doğan ÖZLEM, Notos Kitap, İstanbul.

ŞEYHİNİN “BANA” REDİFLİ GAZELİNİ
METİN MERKEZLİ OKUMA

- DOĞAN, Cem (2021), “Sultan ve Foucault: II, Abdülhamid Döneminde Cuma Selamlığı, Arz-ı Hâller ve İktidarın Mikrofiziğinde “Güç Aşındırmaları”” (1876-1908), *Universal Journal of History and Culture*, 3.1, 1-18.
- DOĞAN, Mehmet D. (1996), *Büyük Türkçe Sözlük*, İz, İstanbul.
- EAGLETON, Terry (2018), *Edebiyat Kuramı - Giriş*, Çev. Tuncay BİRKAN, Ayrıntı, İstanbul.
- ERDEMLİ, Atilla (1991), “Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher - Felsefe Tarihcisi Gözüyle Bir Tanıtma”, *Felsefe Arkivi*, 28, 243-276.
- ESKİCİOĞLU, Osman (1995), Fakir, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 12, 129-131, TDV, İstanbul.
- GADAMER, Hans-Georg (2003), *Hermeneutik Yorumbilgisi Üzerine Yazılar*, İnkılap, İstanbul.
- GADAMER, Hans-Georg (2008), *Hakikat ve Yöntem* (Cilt 1), Paradigma, İstanbul.
- GADAMER, Hans-Georg (2009), *Hakikat ve Yöntem* (Cilt 2), Paradigma, İstanbul.
- GÖKÇEN, Ahmet (2019), “Eşik: Olgular ve İmgeler Bağlamında Bir Mekân Analizi”, *İçtimaiyat*, 3.2, 129-137.
- GRONDİN, Jean (2017), Hermeneutik, *Cogito*, 89, 7-42.
- GÜNAY, Mustafa (2002), “Düşünce ve Kültür Tarihinde Hermeneutik Gelenek”, *Doğu Batı*, 19, 83-103.
- GÜNERGUN, Feza (2012), “Türkiye’de Güneş Tutulması Gözlemleri Üzerine Tarihsel Notlar”, *Dört Öge*, 1, 17-45.
- HEKMAN, Susan (1999), *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik: Mannheim, Gadamer, Foucault ve Derrida*, Çev. Hüsamettin ARSLAN ve Bekir BALKIZ, Paradigma, İstanbul.
- IŞIK, Ebru ve HAVVA Serim (2017), “İktisadî ‘hermeneutik’le ‘Anlamak’”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 67-90.
- İPEKTEN, Halûk, ve diğerleri (2017), *Sehî Beg, Heşt Bihişt*, Ankara: Kültür Bakanlığı E-Kitap, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56165_hest-bihistpdf.pdf?0&_tag1=03EE5380B678F1063BF0A9ED54D2FA0DD771F0E5&refer=9BA6D14D2ADE22A6857D71D954053118EDBC21BF1A167B82DD76552F6E90F2CE adresinden alındı
- KANAR, Mehmet (2000), *Farsça-Türkçe Sözlük*, Deniz Kitabevi, İstanbul.

- KARAMAN, Gülay (2015), *Klasik Türk Edebiyatında Sibir*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- KARAPINAR, Alperen (2018), *Hermeneutik Metodoloji: "2001: A Space Odyssey" Filmi Üzerine Hermeneutik Bir İnceleme*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- KÖKSAL, Mehmet Fatih (2012), "Edebiyatımızda Kalıp Sözler ve Divan Şiirinden Dört Örnek", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 30, 331-348.
- KURT, Mehmet (2019), *İtikadî Mezheplerde Şefa'at Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- ONAY, Ahmet Talat (1996), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, MEB, İstanbul.
- ÖNAL, Sevdâ (2009), "Klâsik Türk Edebiyatında Lâle ve Edebî Bir Tür Örneği Olarak Lâle Şiirleri", *Turkish Studies*, 4.2, 911-927.
- ÖZAKTAN, Fatih (2021), "Schleiermacher'in Gramatik Yöntemi ile İslâm İlim Geleneğinde Kur'an'ı Anlama-Yorumlama Geleneğinin Mükâyesesi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 5.1, 179-217.
- ÖZSOY, Ömer, Güler, İlhami (1998), *Konularına Göre Kur'an*, Fecr, Ankara.
- ÖZTÜRK, Abdülkadir (2014), "Yüz Kızarması Eğilimi Ölçeği'nin Geçerlik Güvenirlik Çalışması", *Education Sciences*, 9.4, 403-418.
- PALA, İskender (1998), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötüken, Ankara.
- PALMER, Richard E. (2008), *Hermenötik*, Çev. İbrahim GÖRENER, Ağaç, İstanbul.
- Şemseddin Sâmî (1989), *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun, İstanbul.
- SAYIN, Şara (1999), *Metinlerle Söyleşi*, Multilingual, İstanbul.
- SEV, Gülsel (2017), "Yakın Anlamlı Fiillerden Bakmak-Görmek", *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*, Çantay Yayınları, İstanbul, c. 2, 991-1028.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1997), *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan, İstanbul.
- TARLAN, Ali Nihat (2001), *Fuzûlî Divanı Şerhi*, Akçağ, İstanbul.
- TAŞÇIER, Feysel (2017), "Gadamer'in Diyalektik Hermeneutiği", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4.2, 37-52.
- TATAR, Burhanettin (2004), *Hermenötik*, İnsan, İstanbul.
- TOPARLI, Osman (2000), *Lehçe-i Osmanî*, Türk Dil Kurumu, Ankara.

ŞEYHÎ'NİN "BANA" REDİFLİ GAZELİNİ
METİN MERKEZLİ OKUMA

- TOPRAK, Metin (2016), *Hermeneutik ve Edebiyat*, Dergâh, İstanbul.
- TUNÇ, Burçin Fatma (2015), *Çok Sesli Mekansal Pratiklerde Katılımcılığın Rolü: Kuzguncuk ve Yedikule Bostanları*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- ULUDAĞ, Süleyman (1988), Ağlama, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1, TDV, İstanbul, 473-474.
- ULUDAĞ, Süleyman (1991), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet, İstanbul.
- UYGUN, Azize (2011), "Antik Dönem Büyüsel Tedaviler ve Günümüz Örnekleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 65-86.
- ÜNALAN, Abdullah (2012), "Hadislerde Günahın Psiko-sosyal Boyutu", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3.1, 87-116.
- YAŞAT, Cem Doğan (2004), *Sanat ve Toplum Karşısında Hermeneutik: Edebiyat Sosyolojisi Açısından Hermeneutik Yaklaşımın Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- YAVUZ, Hilmi (2010), *Okuma Biçimleri*, Timaş, İstanbul.
- YILMAZ, Hanım (2018), "Klâsik Türk Şiirinde "Daire Çekmek/Çizmek" Deyiminin Kültürel Kökenlerine Dair", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* (Tebdiz Özel Sayısı), 167-171.
- YILMAZ, Mahmut (2019), *Tam Güneş Tutulmasının İyonküre Elektron Yoğunluğu Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Elazığ.
- YÜKSEL, Ece (2017), "Osmanlı Cellatları", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 78-84.

STEFAN ZWEIG'İN *OLAĞANÜSTÜ BİR GECE* ADLI ESERİNİN YENİDEN ÇEVİRİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

*A Study on Retranslations of Stefan Zweig's
Phantastische Nacht to Turkish*

Yeşim TÜKEL KANRA*

ÖZ: Avusturyalı yazar Stefan Zweig Almanca edebiyatın en önemli temsilcilerinden ve Türkçeye en çok çevrilen yazarlardan biridir. Farklı yayınevleri tarafından kitaplarının defalarca yeniden çevirisi yayımlanmaktadır. Yayınevleri ve çevirmenler pek çok nedenle yeniden çeviriye yönelebilir. Yeniden çeviri kararının altında hangi nedenin yattığı elbette her metin, çeviri, yayınevi ve çevirmen bağlamında kendi içinde değerlendirilmelidir. Bununla birlikte her çeviri açık ya da örtük olarak ortaya konmuş bir iddia, bir gerçekleşme amacı içerir ve hangi neden söz konusu olursa olsun, bazı çeviriler diğerlerinden ayrışabilir, okura daha özel bir okuma deneyimi yaşatabilirler. Buradaki asıl ayrıştırıcı unsur, çevirmenin başvurduğu tekniklerle inşa ettiği kendine özgü biçimidir. Eldeki çalışmada da, Zweig'in öykü üslubunu en güzel yansıtan eserlerinden olan *Olağanüstü Bir Gece*'nin üç farklı çevirmen tarafından Almancadan Türkçeye yapılmış çeviri ve yeniden çevirileri incelenecektir. Çalışmanın amacı karşılaştırma yaparak çeviride doğrular ve yanlışların izini sürmek değil, alanında uzman ve deneyimli edebiyat çevirmenleri tarafından yapılmış çevirilerde çevirmenlerin metinle nasıl diyaloga girdiğini gösteren izleri, çevirmenin biçimsel kararlarını anlamaya çalışmaktır. Çalışmada yöntem olarak Antoine Berman'ın çeviri eleştirisi için önerdiği yaklaşıma başvurulmuştur. Bunun sebebi, Berman'ın yaklaşımının sadece kaynak metinle erek metin arasında bir çeviri karşılaştırmasından ibaret olmaması; farklı dinamikleri içinde barındıran gerçek bir çeviri işinde çevirmenlerin verdiği kararların metindeki izlerini takip etmeye uygun bir anlayışa dayanmasıdır. Ancak bu çalışmada Berman'ın yaklaşımı bir şablon olarak kullanılmamış, çevirmen biçiminin izlerini takip etmeye uygun kısımlar incelemeye dâhil edilmiştir. Çalışmanın çeviri eleştirisinde biçem araştırmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çeviri Eleştirisi, Yeniden Çeviri, Edebiyat Çevirisi, Çevirmenin Biçemi

ABSTRACT: Austrian writer Stefan Zweig is one of the most important representatives of German literature and amongst the most translated authors into Turkish. Many retranslations of his books are published by various publishing houses. Publishers and

* Dr., İÜ. Edebiyat Fakültesi, Çeviribilim Bölümü, Almanca Mütercim Tercümanlık Anabilim Dalı, İSTANBUL, ORCID: 0000-0002-5643-3169

Geliş Tarihi / Received: 09.02.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 21.03.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

translators may prefer to retranslate the same texts for many reasons. The motivation for the decision to re-translate can vary according to the particular text, translation, publisher, and translator. However, every translation contains an explicit or implicit claim, a purpose, and for whatever reason, translations can be distinguished from each other and one of them can offer the reader a more special reading experience than the other. Crucial at this points, above all, the unique style that the translator builds in the text with the techniques he or she uses. This study examines retranslations of *Phantastische Nacht*, a work that reflects Zweig's narrative style the best, from German to Turkish by three different translators. The aim of the study is not to trace rights and wrongs of translations through comparisons, but to try to understand the traces of how experienced and expert literary translators are in dialogue with the text they work on, that is, to understand their style. The method used in the study is Antoine Berman's Translation Criticism Approach. Berman's approach is not just not solely based on a translation comparison between the source text and the target text, but also on tracing translators' decisions in a real translation process that involves different dynamics. However, Berman's approach is not used as a template, and parts suitable to trace the translators' rhetoric are included in the study. It is anticipated that the study will contribute to stylistic studies in translation criticism.

Keywords: Translation Criticism, Retranslation, Literary Translation, Translator's Style

Giriş

Avusturyalı yazar Stefan Zweig (1881-1942) Almanca edebiyatın en önemli temsilcilerindendir. İkinci Dünya Savaşı döneminde Naziler tarafından yasadışı sayılıncaya kadar, özellikle yirmili otuzlu yıllarda Alman dilinin en üretken ve en çok okunan yazarlarından olmuştur. Romanlardan biyografilere, tiyatro oyunlarından novellalara kadar çok sayıda eseri bulunan Zweig, ayrıca sanat ve kültürle ilgili yazılar, meslektaşlarının yazmış olduğu yapıtlara giriş bölümleri, monografiler, denemeler ve bir de libretto yazmış, çeviriler yapmıştır (bk. Müller, 2000: 10).

Kitapları elliden fazla dilde yayımlanan (Müller, 2000: 8) Zweig, Türkçeye de en çok çevrilen yazarlardan biridir. Zweig'in eserleri otuzlu yılların ortalarından itibaren çevrilmeye başlamış olmakla birlikte, özellikle yaklaşık son 20 yılda çoğu Türkçeleştirilmiş, hatta defalarca yeniden çevirisi yapılmıştır. Bunun yanı sıra, Ajans Press'in 2017 tarihli raporundan yapılan bir habere göre¹, en çok satan telif/çeviri edebiyat kitapları arasında Zweig'in *Bilinmeyen Bir Kadının Mektubu* başlıklı kitabının üçüncü, *Olağanüstü Bir Gece*'nin dördüncü, *Bir Çöküşün Öyküsü*'nün ise sekizinci kitap olduğu belirtilmiştir. İlk on kitap arasında yer alan çeviri kitaplar içinde en çok satanların Zweig'in eserleri olması da dikkat çekicidir (ayrıca bk. Şen, 2019: 180) ve aslında başlı başına bir çalışma konusudur.

¹ Bk. Yılın en çok satan kitabı belli oldu, (07.02.2022), Erişim Adresi: <https://t24.com.tr/haber/yilin-en-cok-satan-kitabi-belli-oldu,515148>

Özellikle son 20 yılda yayınevlerinin yayımladığı klasik eser çevirilerinde hızlı bir artış olduğu gözlemlenmektedir.² Türkiye’de çağdaş ya da modern klasikler arasında konumlandırılan Zweig’in eserleri bunların arasında önemli bir yer kaplamaktadır. Günümüzde yayınevlerinin klasik eserleri kimi zaman farklı diziler altında farklı formatlarda bastığı örnekler de yeniden çeviri olgusunda karşılaştığımız durumlardandır. Böyle örneklerde kaynak metnin farklı kategoriler altına yerleştirildiği yeniden basımlar ve yeniden çevirilerle farklı okuma alışkanlıklarına sahip yeni erek kitleler hedeflenmektedir (Kırş. Koskinen ve Paloposki, 2003: 22-23).³ Şehnaz Tahir Gürçağlar’ın Milton, Koskinen/Paloposki ve Venuti’den hareketle işaret ettiği gibi, kanonik eserlerin yeniden çevirisi ve/veya mevcut çevirilerin yeni bir formatta yeniden basılması suretiyle “geri dönüştürülmesi [recycling]” kitap yayıncılığı sektöründe tanıdık bir uygulamadır. Yayınevleri bu yolla maliyet avantajı ve prestij sağlamaya çalışabilmektedir (2011b: 235).⁴ Zweig’in çok sevilen bir yazar olmasının yanı sıra, klasik diye nitelenen diğer eserlerin çoğunda olduğu gibi, 2013 yılından sonra telif hakkı kalktığı için yayınevleri açısından maliyet avantajı sağlaması da elbette şu anda piyasada çok sayıda çevirisinin olması ve yeniden çevirilerin sayısının artmasında önemli bir etken olarak değerlendirilebilir. Ancak hem Zweig’in eserlerinin hem de diğer klasik eserlerin salt bu gerekçeyle yeniden çevirileri basıldığında, Merve Şen’in de belirttiği gibi, “metin ve içerikten ziyade safi satış pratiği hakim [olmasına]” (2019: 180) ve “kitabın salt bir tüketim nesnesiyle özdeşleştirilme[sine]” (2019: 177) yol açabilmektedir. Öte yandan bütün yayınevlerinin klasik eserleri basma nedenlerini sadece maliyet avantajına indirgemek de Türkiye’deki yayıncılık sektöründe yeniden çeviri olgusunun çok boyutlu doğasını göz ardı etmek olacaktır. Zira yayınevleri ve çevirmenler birbiriyle kimi zaman örtüşen kimi zaman da farklılaşan pek çok nedenle yeniden çeviriye yönelebilir. Sözelimi çeviri dilinin eskimesi, metnin günümüzde farklı okuma ve yorumlamalara ihtiyaç duyması gibi nedenlerle de yayınevleri çevirmenden metni yeniden çevirmesini isteyebilir. Nitekim “edebiyat alanında yeniden çeviri, genellikle kaynak metnin mevcut yorumlarının çeşitlenmesine ve yorum olanaklarının genişletilmesine katkı sağlayan olumlu bir olgu” olarak kabul edilir (Tahir Gürçağlar, 2011b: 233). Çevirmenin artık hayatta olmaması ve telifini üstlenecek bir varisinin bulunmaması da yayıncılık dünyasında karşılaşılan

² Bu konuda ayrıntılı bir bibliyografya çalışması için bk. Albachten ve Gürçağlar, 2018.

³ Can Yayınları’nın Kısa Klasikler ya da Kısa Modernler serileri bunun örneklerindedir; Everest Yayınları’nın Açık hava dizisinde de benzer örnekler yer almaktadır.

⁴ Aksi belirtilmedikçe çeviriler tarafımdan yapılmıştır.

yeniden çeviri gerekçelerindedir.

Yeniden çeviri kararı verilmesinin altında hangi nedenin yattığı elbette her metin, çeviri, yayınevi ve çevirmen bağlamında kendi içinde değerlendirilmesi gereken ayrı bir araştırma konusudur. Yeniden çevirilerin ele alındığı pek çok çalışmada çevirmenleri aynı metni yeniden çevirmeye götüren bu ve benzer nedenler araştırılmakta ya da ağırlıklı olarak aralarında zamansal, dilsel, ideolojik vb. farklılıkların açıkça görünür olduğu çeviriler karşılaştırılmaktadır. Eldeki çalışmada Zweig’in öykü tarzını en güzel yansıtan eserlerinden *Olağanüstü Bir Gece*’nin üç farklı çevirmen tarafından Almancadan yapılmış çevirileri incelenecektir. Eserin seçilmesinin nedeni, yeniden çeviri kararı verilmesine yol açabilecek türden zamansal, dilsel, ideolojik vb. gibi görünür farklılıklar olmadığı halde şu anda piyasada otuzun üzerinde çevirisinin bulunmasıdır.⁵ İlk bakışta bu veri, telif hakkı olmayan ve maliyet avantajı sağlayan eserlerin çevirilerinde son 20 yılda görülen hızlı artış konjonktürüne koşut bir durum gibi görünmektedir. Çevirmenler, yayıncılar ve editörlerle görüşülerek muhtemel diğer nedenler de elbette incelenebilir, ancak eldeki çalışmanın amacı çevirmenleri bu kararı vermeye yönelten nedenleri araştırmak değildir. Antoine Berman’ın belirttiği gibi, aynı amaçla yapılmış (aynı “çeviri projesi”ne dayanan) çeviriler bile farklı sonuçların ortaya çıkmasına yol açabilir (bk. 2009: 69) ve “Esasında eleştirmen için projenin gerçeği çevirinin kendisinde ortaya çıkmaktadır. [...] Çeviri, projenin gerçekleştiği yerden başkası değildir” (Atay, 2020: 90-91). Bu doğrultuda çalışmanın amacı çevirmenlerin metinle nasıl diyaloga girdiğini gösteren izleri çeviriler üzerinden anlamaya çalışmak; benzeşen ve farklılaşan çeviri kararlarının metnin Türkçedeki yazınsal bütünlüğüne katkısını ve çevirileri birbirinden ayırtıran biçimsel unsurları incelemektir. Çalışmada ele alınacak çeviriler Şebnem Sunar (ŞŞ), Ogün Duman (OD) ve İlknur İgan (İİ) çevirileridir. Diğerlerinin arasından bu üç çevirmenin seçilmesinin nedeni, Berman’ın aşağıda değinilecek olan kavramına başvurursak, “çevirmen ufku” bakımından benzer koşullara sahip olmaları; üçünün de edebiyat çevirmeni olarak Almanca edebiyatın pek çok yazarını çevirmiş olması, ayrıca daha önce yayımlanmış farklı Zweig çevirilerinin bulunması, dolayısıyla çevirilerinin biçimsel açıdan karakteristik unsurlar barındırabilecek olmasıdır. Sıralanan bu nedenlerden dolayı çevirilerinin biçimsel açıdan karakteristik unsurlar barındırabileceği, dolayısıyla eserin piyasada var olan otuzun üzerinde

⁵ Çeşitli internet kitapçılarının sayfalarından edinilen verilere göre, eserin otuzun üzerinde yeniden çevirisi bulunmaktadır.

çevirisi arasından farklılaşabileceği düşünülmüş, çevirilerin karşılaştırılmasında da bu varsayımdan hareket edilmiştir. Zira bazı eserlerin yeniden çevirileri karşılaştırıldığında şaşırtıcı derecede benzerlikler saptanabilmekte, üstelik bu benzerliklerin kimi zaman kaynak metnin zorlayıcı ve çevirmenin kendine özgü çeviri kararları alması gereken kısımlarında yoğunlaştığı görülebilmektedir. Çeviriyi güzelleştirmekten çok, bütünselliğini bozan bu benzerlikler doğası gereği etkilenme ya da intihalden kaynaklanmamaktadır; uygun çözümler üretmekte yetersiz kaldıkları kısımlarda çevirmenler anlamın belirsizleşmesine yol açan çeviri stratejileri ya da işlemlerine başvurabilmekte, mesela sözcüğü sözcüğüne çevirmeyi tercih edebilmekte ve bunun sonucunda çevirilerde birbirini andıran metin parçaları ortaya çıkabilmektedir. Bazı çeviriler ise, çalışmada ele alınan üç örnekte olduğu gibi, diğerlerinden farklılaşabilmekte, okura daha özel bir çeviri deneyimi yaşatabilmektedir. Buradaki asıl ayırıştırıcı unsur, çevirmenin başvurduğu tekniklerle inşa ettiği kendine özgü biçemidir (bk. Saldanha, 2011 ve 2014).

Berman'ın çeviri eleştirisine yönelik yol haritası böyle bir çalışma için uygun bir çerçeve sunmaktadır. Bunun sebebi, Berman'ın eleştiri için önerdiği adımların sadece kaynak metinle erek metin arasında bir çeviri karşılaştırmasından ibaret olmaması; farklı dinamikleri içinde barındıran gerçek bir çeviri işinde çevirmenlerin verdiği kararların metindeki izlerini takip etmeye uygun bir anlayışa dayanmasıdır. Bu bağlamda çalışmanın amacının Berman'ın yol haritasını sorunsallaştırmak ve önerdiği yöntemin yorumbilgisel temellerini tartışmak olmadığını da vurgulamak gerekir. Ayrıca Berman'ın deyişle bu yöntemin aşamaları yapboz gibi ayrılabilen mekanik parçalar olmadığından (bk. 2009: 69), aşamalar kısaca tanıtılacak ama çalışmaya bunlar arasından sadece eldeki çalışma için gerekli görülenler dâhil edilecektir.

Antoine Berman'ın Çeviri Eleştirisi Yaklaşımı

Berman *Toward a Translation Criticism: John Donne* başlıklı kitabında başta H. Meschonnic ve Tel Aviv Okulu olmak üzere farklı yaklaşımları ayrıntılı bir analizle ele aldıktan sonra çeviri eleştirisine yönelik analitik bir yol haritası önerir (2009: 49). Berman'ın yaklaşımı 6 aşamadan oluşur. İlk aşamalar bir tür ön hazırlık niteliğindedir. *Birinci aşama* “çevirinin tekrar tekrar okunmasıdır”. Bu okuma sırasında metnin “ayakta durabilen” (bk. Arslan, 2002: 82) bir metin olup olmadığı, başka bir deyişle metnin erek dilin dilsel normlarına uygunluğu ve metnin bütünlüğünü, ritmini bozan ya da tam tersi bunu erek dilde bu bütünlüğü sağlayan kısımlara yönelik

izlenimler saptanır. Eldeki çalışmada bunlara ek olarak özellikle çevirmenin biçimsel kararlarının karakteristik unsurlarını yansıtan kısımlar da dikkate alınmıştır.

İkinci aşamada kaynak metnin okunması gerçekleştirilir. Kaynak metinle karşılaştırma yapılmamakla birlikte, “çevirinin kimi zaman sorunlu kimi zaman da sorunsuz gibi görüldüğü kısımlar akılda kalmış olur” (Berman, 2009: 51). Berman aynı ifadeyi kullanmasa da (Krş. Berman, 2009: 52), bu adımda eleştirmen çevirmen gibi bir tür çeviri amaçlı metin çözümlemesi yapar; Berman’ın paralel okumalarla da desteklenmesi gerektiğini belirttiği bu aşamada metnin dilsel, semantik, düşünsel vb. açıdan karakteristik olan, eseri temsil eden, ağırlık merkezini belirleyen kısımları saptanır. Bu aşamada seçilecek örnekler ve metin parçaları kaynak metin ile erek metnin karşı karşıya getirildiği (*confrontation*) aşama için son derece önemlidir, çünkü “‘Her şeyin’ analiz edildiği kısa metinlerin söz konusu olduğu durumlar hariç, kaynak metin ile erek metni karşı karşıya getirme ediminin kesinliği önemli ölçüde örneklerle bağlıdır” (Berman, 2009: 54).

Bu örnekler seçilirken Jean Boase-Beier’in işaret ettiği gibi metaforlar, anlamsal çoğulluklar, belirsizlikler ve tekrarlayan kalıplar vb. gibi biçem unsurları göz önünde bulundurulabilir (2006: 30). Ancak sadece bunlar temel alındığında, Saldanha’nın da belirttiği gibi biçem araştırmasında daha çok kaynak metnin biçimsel özellikleri temel alınmış olur (bk. Saldanha, 2014). Oysa kaynak metin unsurlarının tek tek karşılıklarını erek metinde aramak eleştirmeni kaynak metne sadakat tuzağına düşürebilir. Eldeki çalışmada bu tuzağa düşmeyen bir çeviri eleştirisi yapmak hedeflendiği için, çevirmenlerin kendine özgü kararlar vermesini gerektirecek kısımlar ve örnekler seçilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü aşama eleştirmenin çevirinin neden ve nasılını anlamak üzere “çevirmenin izini sürdüğü” aşamadır, zira “çevrilen metnin mantığını anlayabilmek için, çeviri işinin kendisine, onun da ötesinde çevirmene dönmemiz gerekir” (Berman, 2009: 57). Bu başlık altında sorduğumuz “Çevirmen kimdir?” sorusunun amacı, edebiyat metni incelemesinde sorduğumuz “Yazar kimdir?” sorusunun amacından farklıdır. Çeviriyi yapan özne olarak çevirmenin dille ve çevirmenlik mesleğiyle ilişkisini tanımak, hangi dillerden çeviri yaptığını, çevirmenlik dışında bir mesleği olup olmadığını vb. bilgileri araştırmak önemlidir. Ama sadece bu “malumatlar” düzleminde kalmamak için (bk. Berman, 2009: 58) eleştirmenin çevirmenin iç içe geçmiş şu üç adımı göz önünde bulundurması gerekir: 1- *Çevirmenin Benimsediği Tutum* [The Translating Position]: Çevirmenin çeviriye yönelik

genel tutumu, “çevirmenin kendisini çevreleyen çeviri söylemini (normları) içselleştirme biçimi ile çevirme dürtüsüne kapılmış bir özne olan çevirmenin çeviri görevini algılama biçimi arasında uzlaşma” (Berman, 2009: 58); 2- *Çeviri Projesi*: Berman tutarlı her çevirinin bir proje ya da dile getirilen bir hedefle desteklendiğini belirtir (bk. 2009: 60). Ekin Öyken’in de belirttiği gibi, Berman’ın proje kavramı, a priori bir şemayı temsil etmediğinden, genel teorik proje kavramıyla karıştırılmamalıdır. Bu kavram daha çok, çevirinin doğrudan ve sezgisel karakteriyle çelişmeyen amaca yönelik bir dizi esnek kararı (2022; ayrıca bk. Berman, 2009: 59-61) ve çevirmenin bir yan metinde açık ya da örtük olarak ifade etmiş olabileceği çeviriyi yapma amacı kastedilmektedir. Çeviri projesinin belirleyici unsurları çevirmenin benimsediği tutum ve çevrilen eserin çevirmenin karşısına çıkardığı özgül gerekliliklerdir. Çeviri projesi çevirmenin çeviriyi gerçekleştirme biçimini, kipini (modus) ve çevirme tarzını tanımlar ve bunlar çevirmenin çeviride açığa çıkan somut çeviri kararlarını, sorunlara ilişkin çözümleri değerlendirebileceği bir çerçeve sunar (bk. Berman, 2009: 60; ayrıca krş. Arslan, 2002: 83). 3- *Çevirmenin Ufku*: Berman yorumbilimden ödünç aldığı bu kavramı, çok genel bir açıklamayla çevirmenin hislerini, eylemlerini ve düşüncesini belirleyen dilsel, kültürel ve tarihsel parametrelerin tümü olarak tanımlar (ayrıntılı bilgi için bk. 2009: 62-64). Berman’a göre ufuk kavramının iki yönü vardır: “Bir yandan çevirmenin edimine anlam kazandıran ve bu edimin uzamda yayılmasını sağlayan yere işaret eder. Diğer yandan da çevirmeni çevreleyen sınırlı olasılıklar çemberine gönderme yapar” (2009: 64; krş. Arslan, 2002: 84). Bu üç adım çevirmenin projesinin “röntgenini çekmeyi” sağlayacak ve projenin geçerliliğini değerlendirmeye yardımcı olacaktır (Berman, 2009: 66).

Dördüncü aşama ise, Berman’ın ifadesiyle orijinal metinde ve çeviride belirlenen kısımların incelendiği aşamadır. Berman bu aşamaya “karşılaştırma [comparison]” demek yerine, duruma göre “karşı karşıya gelme, yüz yüze gelme, yüzleşme, hatta meydan okuma” anlamlarına da gelebilen “confrontation”u tercih etmiştir. Öyken’e göre Berman’ın “karşılaştırma” dememesinin sebebi, sadece kaynak metinle erek metin arasında bir ilişkilendirmenin ötesinde başka çevirileri okumayı ve çevirinin çeviri projesiyle ilişkisini de değerlendirmeye dahil etmesidir (bk. 2022). Berman’ın yol haritasında bu aşama dört odak içerir. Yukarıda da değinildiği gibi, Berman odakların yapboz gibi ayrılabilen mekanik parçalar olmadığını özellikle belirttiği için (2009: 69), bunları da ayrı ayrı adımlar olarak düşünmemek daha doğru olacaktır. Bir yandan kaynak metinden seçilen kısımlar erek metinde ilgili yerlerle, aynı şekilde erek metinde sorunlu

görülen kısımlar da kaynak metindegilerle karşı karşıya getirilir. Diğer yandan da bu kısımlar diğer yeniden çevirilerle de karşı karşıya getirilir. Bunun dışında çeviri kendi “projesi”yle de karşı karşıya getirilir, başka bir deyişle projenin çeviride nasıl gerçekleştiği araştırılır (ayrıca bk. Arslan, 2002: 84).

Beşinci aşama ise çevirinin alımlanmasının araştırıldığı aşamadır. Bir çevirinin erek okur tarafından nasıl alımlandığını araştırmak için o çevirinin erek dizgede tartışılmış olması gerekir ki Berman’ın da belirttiği üzere bu ne yazık ki genelde nadir rastlanan bir durumdur (bk. 2009: 78). *Altıncı* ve son aşama da “yapıcı eleştiri” aşamasıdır. Berman’a göre özellikle yeniden çeviri ihtiyacı duyulan durumlarda bu aşamaya ihtiyaç doğar ama eleştirmenin görevi aynı çeviri için yeni bir proje önermek ya da tavsiyelerde bulunmak değil, yeni bir çeviriye alan açmaktır.

Berman’ın burada kısaca özetlenen yol haritası Zweig’in *Olağanüstü Bir Gece* başlıklı novellasının çevirilerinin inceleneceği eldeki çalışmada temel alınacak ama bütün aşamaların incelemeye dâhil edildiği, adım adım izlenen bir şablon olarak kullanılmayacaktır. Eldeki çalışmada çokça yeniden çevirisi yapılan bir “klasik” eserde çevirmen kararlarını incelemek, çevirileri birbirinden ayırıştıran karakteristik özellikleri araştırmak ve çevirmenin biçiminin izlerini aramak hedeflendiği için son iki aşama burada incelemeye dâhil edilmeyecek, birinci ve üçüncü aşama ise bir arada ele alınacaktır.

Türkçede *Olağanüstü Bir Gece* ve Çevirmenleri

Daha önce de belirtildiği gibi, eldeki çalışmaya eserin şu anda piyasaya var olan çok sayıda çevirisi arasından çalışmanın odağına uygun olanlar seçilmiştir ve seçim yapılırken, çevirilerde karakteristik çevirmen kararlarının öne çıkıyor olması göz önünde bulundurulmuş, incelemeye veri sağlayabilmek için birbirinden farklılaşan erek metinler olmasına dikkat edilmiştir. İlkur İgan çevirisi (İİ) İş Bankası Kültür Yayınları tarafından ilk olarak 2015 yılında yayımlanmış, 2019’de 16. baskısını yapmıştır. Bu eser yayınevinin Modern Klasikler dizisi içinde yer almaktadır. Şebnem Sunar (ŞŞ) çevirisi Can Yayınları’nın Modern Klasikler dizisinden 2019 yılında yayımlanmış, Nisan 2020’de 2. baskısını yapmıştır. İndigo Kitap tarafından Dünya Klasikleri kategorisi altında yayımlanan Ogün Duman çevirisi ise 2021 yılında 23. baskısını yapmıştır. Üç çevirinin de 2000’li yıllarda yayımlanmış olmasından hareketle çevirmen ufkunun, başka deyişle çevirmenin hislerini, eylemlerini ve düşüncesini belirleyen dilsel, kültürel ve tarihsel parametrelerin birbirinden çok uzak olmadığını söyleyebiliriz. Almanca ve Almanca edebiyatla ilişkileri açısından bakıldığında, Ogün

Duman'ın Almanya doğumlu olduğu; Şebnem Sunar ve İlknur İgan'ın Türkiye'deki Almanca eğitim veren okullarda okuduğu görülmektedir. Çevirmenlerin hepsinin Türkiye'de Alman filolojisi eğitimi aldığı dikkat çekmektedir. Bunlara ek olarak Şebnem Sunar'ın, çevirmen kimliğinin yanı sıra yayıncılık sektöründe editör olarak görev yapması, ayrıca eğitim aldığı filoloji alanında akademisyen olarak da çalışmalarını sürdürmesi çevirmen olarak edebiyat çevirisine yönelik genel tutumunda belirleyici bir unsur olabilir. Ogün Duman bir dönem radyo programcılığı yapmıştır; edebiyat çevirisi dışında teknik, simultane ve ardıl çeviri de yapmaktadır. İlknur İgan'ın da bir dönem radyoda yapımcı ve çevirmen olarak görev aldığı anlaşılmaktadır. Çevirmenlerin üçü de edebiyat çevirmeni olarak Almanca edebiyatın pek çok yazarını çevirdiği, ayrıca daha önce yayımlanmış farklı Zweig çevirileri bulunduğu, hatta çevirmen ufku üçünde de kesiştiği halde, çeviriye yönelik genel tutumları edebiyat çevirisi bağlamında farklılaşabilir. Söz konusu üç çeviride çevirmenin açık olarak çeviriyi yapma amacını ifade ettiği, çeviri projesine ilişkin bilgiye ulaşabileceğimiz bir önsöz ya da sonsöz veya benzeri başka bir yanmetin bulunmadığı için, çevirmenin çeviriyi nasıl gerekçelendirdiğine, Berman'ın deyişiyle çeviri projesine ilişkin açık bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Ancak bu çalışmada incelenecek olan çevirmen tercihleri, başvurdukları çeviri stratejileri ve işlemler çeviri projesi ve çevirmenlerin benimsediği tutum konusunda fikir verebilir.

Üç çeviri yan yana konulup incelendiğinde ilk dikkati çeken unsur, İgan ve Duman çevirilerinde hiç dipnot kullanılmaması, Sunar çevirisinde ise kimi yerlerde dipnotların olmasıdır. Edebiyat çevirilerinde dipnot kullanımı hem yayıncılık dünyasında hem de çeviribilimde çeşitli açılardan değerlendirilen bir olgudur. Bazı yayınevleri edebiyat çevirilerinde bilinçli olarak hiç dipnot kullanmamayı tercih eder. Edebiyat okurunun beklentisi de kimi zaman bu yönde olabilir. Bu konu edebiyat ve çeviribilim alanında da tartışılan bir konudur. Sözgelimi eleştirmenler, edebiyatçı ve çeviribilimciler arasında Clifford Landers ve Umberto Eco vd. gibi edebiyat metinlerinde dipnot kullanımını çevirmenin bir tür yenilgisi ya da metne zarar veren bir çeviri kararı olarak gören isimler de vardır (bk. Parlak, 2008: 270). Theo Hermans ise bu yaklaşımı eleştirir. Çevirmen notlarının çevirmenin metnin yüzeyine çıkıp kendi adına, kendi adıyla konuşmasına olanak sağladığını söyler; metnindeki yazara ait diğer notlardan farklı bir şekilde anlatıyı kesintiye uğrattığını belirtir. Çevirmen notları, “kendine özgü kimliği olan farklılığı belirgin bir sestir” ve “çevirmenin açık ya da örtük söylemsel varlığı” olarak tanımladığı Çevirmenin Sesi'nin okura ulaşmasını sağlar (Hermans, 1997: 65, 68; Parlak, 2008: 269). Ayrıca dipnotların kullanıldığı

yerler çevirmenin kaynak metinle diyaloga gitme biçimi ve başvurduğu çeviri stratejilerini araştırmak açısından önemli önemli ipuçları barındırabilir.

Sunar çevirisinde çevirmen notları incelendiğinde 78 sayfalık çeviri metinde 9 tane dipnot olduğu göze çarpmaktadır. Bu dipnotlarda sözgelimi “Theresianum” kelimesinin “1746’da Viyana’da kurulmuş seçkin bir imparatorluk akademisi” anlamına geldiği ya da “Prater”in Viyana’nın merkezine yakın bir dinlenme ve eğlence alanı olduğu gibi kaynak kültüre özgü unsurlara ilişkin açıklamalar yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu iki örnek dışında, diğer dipnotların da kaynak kültüre özgü unsurlara ilişkin açıklamalar içerdiği dikkat çekmektedir. “Mainad’lar”, “Orchestrion” ya da “Heller” gibi kelimeler vd.ne ilişkin diğer dipnot kullanımlarında da kaynak kültüre özgü unsurlar, ifade biçimleri ve benzetmelerin bilinçli olarak metin içinde korunmak istendiği, bu nedenle açıklama yapıldığı dikkat çekmektedir. Dipnot kullanımının tercih edilmesi ve açıklamalarda göze çarpan akademik söylem çevirmenin dille ve edebiyatla olan ilişkisinden beslendiğini hissettirmekte, hem akademisyen hem de editör kimliğinin etkisi fark edilmektedir. İgan ve Duman çevirisinde hiç dipnot kullanılmamış olmakla birlikte, özellikle Duman çevirisinde metnin yüzey yapısında kaynak kültüre özgü muğlak kalan herhangi bir yabancılik unsuru, bu ilk aşamada, yani kaynak metinle karşılaştırma yapmadan yapılan okuma sırasında dikkat çekmemektedir. Bu da çevirmenin söz konusu unsurları erek metin içinde açıklama yolunu tercih etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Aynı izlenim, çevirmenin metnin okunmasını kolaylaştırmak için ekleme ya da açıklama yoluna başvurarak erek odaklı bir çeviri stratejisi uygulamış olabileceğini düşündürmektedir, zira “rahat okunan” bir çeviri ortaya çıkmıştır. Çevirmenin sözlü çevirmenlik deneyiminden ve radyoculuktan da beslenmesi böyle bir çeviri yaklaşımını desteklemiş olabilir. İgan’ın ise bu örnekte dipnotta ya da metin içinde herhangi bir açıklama yapmayı tercih etmediği göze çarpmaktadır. Çevirmenlerin diğer örneklerde benimsediği yaklaşım aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Dipnot kullanımı dışında metnin bütününe bakıldığında bütün çevirilerde sıklıkla uzun cümlelere rastlanmakta, çevirmenlerin kaynak metnin biçimsel ve biçemsel unsurlarını korumaya gayret ettiği anlaşılmaktadır. Aynı stratejiyi benimsemiş gibi görünseler de erek metinlerde farklılığı yaratan, çevirmenlerin bu cümleleri çevirirken Türkçedeki farklı ifade olanaklarına başvurmuş, böylece metinde kendilerine özgü bir biçim inşa etmiş olmalarıdır. Cümle kuruluşları, vurgular, kelime tercihleri, sıfat ve zarf

fiillerin ve bağlaçlı cümlelerin kullanımından kaynaklanıyormuş gibi görünen farklılıklar aşağıda metinden örneklerle incelenecektir. Aynı farklılık zaman kiplerinin kullanımında da dikkat çekmektedir, zira Almanca bir edebiyat metinde kullanılan zaman kipleri Türkçede birden fazla kiple karşılanabildiğinden, çevirmen tercihi belirgin bir biçimde öne çıkmaktadır.

Stefan Zweig ve *Olağanüstü Bir Gece*: Bir Çeviri Amaçlı Metin Çözümlemesi Denemesi

Zweig'in 1881-1942 yılları arasına sığın ve eşi Lotte'yle birlikte intihar etmesiyle son bulan yaşamı Avrupa'nın iki savaş dönemini de hazırlayan koşullara tanıklık eder. Başlangıçta Viyana'nın büyük burjuva mahallelerinde yetişen yazarın Avrupa dışında Hint Adaları ve Kuzey Hindistan'dan Amerika'ya kadar pek çok ülkeye uzanan seyahatleri onu bir dünya vatandaşı olmaya yönelten önemli etkenlerdir. Birinci Dünya Savaşı sırasında tanık olduğu acılar yazarı kararlı bir savaş karşıtı olmaya teşvik etmiş ve bu dönemi savaşta tarafsızlığını ilan eden İsviçre'nin Zürih kentinde geçirmiştir. Savaşın ardından ülkesine dönen Zweig, İkinci Dünya Savaşı'na kadar Balzac, Dickens, Dostoyevski, Hölderlin, Nietzsche, Kleist, Casanova, Stendhal ve Tolstoy üzerinde incelemeler yazmıştır; Verhaeren, Desbordes-Valmore, Romain Rolland, Maire Antoinette, Rotterdamlı Erasmus, Mary Stuart üzerine kitaplar hazırladığı önemli tarihsel isimlerdendir (bk. Özlü, 2005). Bu dönemde ayrıca aralarında bu çalışmada çevirisi incelenecek olan *Olağanüstü Bir Gece* başlıklı eseri de olmak üzere çok sayıda novella da yazmıştır. Richard Strauss'un *Die Schweigsame Frau* operası için 1933'te yazdığı libretto da bu dönemin son eserlerindedir.

Nasyonal Sosyalizmin egemen olmaya başladığı yıllarda kara listeye alınmasıyla birlikte yazarın hayatında da deyiş yerindeyse bir baht dönüşü yaşanır, 1933 yılında kitapları yakılan yazarlar arasında yer alır. Bunun üzerine 1935'te Avrupa'dan ayrılan Zweig "İngiltere üzerinden ABD'ye, oradan da Brezilya'ya geçer" (Özlü, 2005) ve bundan sonraki yıllarda sürgünde yaşamaya başlar. Bu dönemde de incelemeleri, biyografileri ve novellaları yayımlanır. Nasyonal Sosyalizmin acımasızlığıyla mücadelenin kendine özgü örneklerinden birini anlattığı *Satranç*, kendi otobiyografisi olduğunu söyleyebileceğimiz ve Habsburg İmparatorluğu'nun çöküşünden İkinci Dünya Savaşı'na kadar süreçte Avrupa'da yaşanan kökten değişimleri kültürel, sosyal, tarihsel ve siyasi boyutlarıyla ele aldığı *Dünün Dünyası* da bu dönemdeki eserlerinden bazılarıdır.

Zweig'in "ruhun tipolojisi"ni araştırdığı roman tadındaki biyografileri ve tarihsel incelemelerinde "'Yüzeydeki' tarihsel bilgiler bağlayıcı derin

yapıları incelemek için birer fırsattır” (Müller, 2007: 23, 25). Başta özellikle novellaları olmak üzere neredeyse bütün eserlerinde Zweig, Freud’un psikanaliz tekniğine tanıklık eden bir çağda yaşadığını hissettirir. Tarihsel, sosyal, siyasi ve bireysel olgulara yönelik gözlem ve analiz gücünü ustalıkla bir betimleme tekniğiyle harmanlayarak insan ruhunun derinliklerini araştırır.

Novellalar, istisnalar olmakla birlikte, romandan kısa öyküden uzun metinlerdir. Bilindiği üzere novellalarda genellikle kısa bir girişin ardından başlayan ve gerçekte de yaşanabilecek, sahicilik barındıran olaylardan oluşan olay örgüsü, epik tiyatroyu anımsatan bir eylem çizgisini takip ederek bir tepe noktasına ulaşır, karakterlerin hayatında yaşanan bir baht dönüşünün ardından hikâyeye bir sonuca bağlanır. Genellikle hakkında fazla betimleme yapılmayan deyiş yerindeyse “tek boyutlu” karakterlerin hayatında, önemli bir değişiklik yaratan “yeni” bir olay söz konusudur. Laytmotifler, metafor ya da sembollerin sürekli tekrarlanması, çerçeve anlatının kullanılabilmesi de tipik özellikler arasında sayılmaktadır.⁶

Bunun önemli örneklerinden olan, Zweig’in 1922 tarihli *Olağanüstü Bir Gece* [Phantastische Nacht] başlıklı novellası Avusturya’nın seçkin tabakasının üyelerinden Baron Friedrich Michael von R.’ye baht dönüşü yaşatan bir olayın hikâyesidir. Hikâyeye kurmaca bir anlatıcının kısa bir giriş niteliğindeki açıklamasıyla, başka bir deyişle bir çerçeve anlatıyla başlar: Baron, yedek üsteğmen olarak katıldığı Rava Ruska Muharebesi’nde şehit düşmüş, ardından ailesi baronun yazı masasında mühürlü bir paketin içinde bazı notlar bulunmuştur. Bunların barona ait edebi bir çalışma olduğunu sanan aile üyeleri, anlatıcıdan notları incelemesini istemiş, yayımlayıp yayımlamama kararını da kendisine bırakmışlardır. Notlarda anlatılan hikâyenin gerçekten baronun başından geçtiğine inanan anlatıcı “herhangi bir değişiklik ve ekleme yapmaksızın” yayımlamaya karar verir.

Ardından metinde Ben-Anlatıcı olarak karşımıza çıkan baron, 7 Haziran 1913’te Viyana’da öğleden sonra başlayan ve yaklaşık 6 saat süren bir deneyimini dört ay sonra, Ekim 1913’te yazmaya başlar, çünkü olağanüstü gecede yaşananları kendisi için yazıya dökmesi gerektiği fikrine kapılmıştır. Otuz altı yaşında miras kalan serveti sayesinde rahat bir yaşam süren baron, kendi deyişle duygu donukluğundan mustarıptır. 7 Haziran 1913’te tüm Viyana sosyetesinin bulunduğu bir at yarışına gider. Bir başkasının

⁶ Novellaların genel özelliklerine, tarihçesine ve bu alanda yapılmış incelemelere yönelik ayrıntılı çalışma ve eleştirel yaklaşım için bk. Kiefer, 2010: 28-53; Aust, 2021: 10-19.

kuponuyla bahis oynar ve kazanır. Bunu yapabiliyor olması baronu dehşete düşürür, zira 1900'lerde yaşayan bir subay için merkezi bir kavram olan "onur" kavramına tamamen ters düşen bu deneyim, dönemin normları ve değerler sistemini temelden sarsmaktadır (bk. Landshuter, 2009: 158). Ama baron, işlediği bu suç sayesinde duygu donukluğundan kurtulduğunu, yeniden hissetmeye başladığını fark eder. Aynı gece ahlaklı bir burjuva olarak daha önce şehrin hiç adım atmadığı, burjuva ahlakının dümdüz kumsallarına benzemeyen sokaklarına dalar, orada kendisini tuzağa düşürmeye çalışan bir fahişe sayesinde yeni bir uyanış yaşar. Bu deneyimle gelen uyanış sayesinde çevresinde farklı kesimlerden insanları fark etmeye başlamak ve onları mutlu edebileceğini anlamak hayata farklı bir gözle bakmasını sağlar. Sahte burjuva alışkanlıklarından ve gururundan kurtulmak ona sahici bir varoluşun kapısını aralamıştır. Stefan Zweig bu öyküde burjuva ahlakını ve toplumun kendi dünyası dışındaki kesimleri görmezden gelmesini eleştirmektedir.

Metnin önce bir çerçeve anlatıyla başlaması, ardından baronun hikâyede şimdiki zamanda hissettiklerini paylaşması ve geriye dönüşle başından geçenleri kendi ağzından anlatması farklı anlatıcı perspektiflerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır ki çeviri amaçlı metin çözümlemesi açısından bu durum çevirmenlerin özellikle zaman kipleri ve anlatıcının sesini aktarmak açısından kendi özgül kararlarını vermesini gerektirecektir. Çevirmen biçimini yansıtmaları açısından önemli olan bir diğer unsur, Zweig'a özgü uzun betimleme cümleleridir. Bu metinde söz konusu cümleler, baronun olayı anlatırken kurduğu cümleler ve duygu durumunu anlattığı cümleler olarak iki odakta yoğunlaşmaktadır. Bunun dışında hikâyeye hakim olan Viyana atmosferi, Avrupa ve burjuva kültürü dipnot kullanıp kullanmama konusunu sorgulamayı gerektiren unsurlar içermektedir. Dolayısıyla erek metinlerde çevirmen kararlarının ve çevirmen biçiminin en çok belirginleştiği örnekler dipnot kullanımı, hikâyeleme tekniği açısından önemli olan zaman kiplerinin kullanımı ve Zweig'a özgü uzun betimleme cümlelerinin çevirisi olduğu için, bu üç unsura ilişkin örnekler çeviri açısından zorlayıcı nitelikte metin parçaları olacağı düşünülebilir. Bunlara ek olarak çevirilerde anlamsal, biçimsel ve kelime düzleminde karşılaşılan farklılıklar da örneklerle ele alınacaktır.

Çevirmen Kararlarının Belirginleştiği Örnekler Karşı Karşıya Geldiğinde...

Metnin ilk paragrafı, çerçeve anlatıda anlatıcının açıklama yaptığı kısımdır. Kaynak metnin bu kısmı, hem içerik hem de üslup olarak olayın

sahiciliğinin vurgulandığı kısımdır. Kendi içinde bir bütün oluşturduğu için hem çevirmenin biçimini hem de zaman kiplerini araştırmak için uygun bir örnek gibi görünmektedir.

“Die nachfolgenden Aufzeichnungen fanden sich als versiegeltes Paket im Schreibtisch des Barons Friedrich Michael von R. ..., nachdem er im Herbst 1914 als österreichischer Reserveoberleutnant bei einem Dragonerregiment in der Schlacht bei Rawaruska gefallen war. Da die Familie nach der Titelüberschrift und bloß flüchtigem Einblick in diesen Blättern nur eine literarische Arbeit ihres Verwandten vermutete, übergaben sie mir die Aufzeichnungen zur Prüfung und stellten mir ihre Veröffentlichung anheim. Ich persönlich halte diese Blätter nun durchaus nicht für eine erfundene Erzählung, sondern für ein wirkliches, in allen Einzelheiten tatsächliches Erlebnis des Gefallenen und veröffentliche unter Unterdrückung des Namens seine seelische Selbstenthüllung ohne jede Änderung und Beifügung” (Zweig, 2004: 172).

ii

“Aşağıdaki notlar, 1914 sonbaharında Rava-Ruska’da bir Avusturya hafif süvari alayıyla katıldığı çarpışmalarda şehit düşen Baron Friedrich Michael von R.’nin yazı masasında mühürlenmiş bir paketin içinde bulunuyordu. Ailesi sayfalara üstünkörü bir göz gezdirip, bir de başlığa bakarak bu yazılarda sadece akrabalarının edebi bir çalışmasının söz konusu olduğuna kanaat getirince, notları gözden geçirmem için bana verdiler ve yayımlanmasını da benim takdirime bıraktılar. Bense bu sayfaları düş gücünün bir ürünü olarak görmedim, aksine müteveffanın gerçekten yaşadığı, bütün ayrıntılarıyla gerçekliğe dayanan bir olay olduğuna inanarak, tüm çıplaklığıyla ortaya koyduğu ruhsal hikâyesinde herhangi bir değişiklik ve ilave yapmadan, sadece ismini değiştirerek yayımladım.” (Zweig, 2019: 1).

OD

“İlerleyen sayfalar, yedek üsteğmen olarak 1914 sonbaharında Avusturya hafif süvari alayıyla katıldığı Rava Ruska muharebesinde hayatını kaybeden Baron Friedrich Michael von R.’nin yazı masasında mühürlü bir paket halinde bulundu. Aile üyeleri sayfaların başlığına bakıp içine ancak şöyle bir göz gezdirdiklerinden, bu yazıların ardında yatanın akrabalarının edebi bir çalışması olduğu inancıyla sayfaları değerlendirme ve yayınlama işini bana emanet etti. Şahsen bu sayfaların düş gücünün eseri bir anlatı değil, savaşta hayatını kaybetmiş bu adamın gerçek, her ayrıntısıyla hakiki yaşantısı olduğu inancındaydım ve adını saklı tutmakla beraber onun ruhsal çözümlemesini herhangi bir değişiklik ya da ekleme olmaksızın yayımladım” (Zweig, 2021: 7).

ŞS

“Aşağıda okuyacağınız notlar, Baron Friedrich Michael von R.’nin 1914 sonbaharında hafif zırhlı süvari alayında Avusturyalı yedek üsteğmen olarak Rava Ruska Muharebesi’nde şehit düşmesinin ardından, yazı masasındaki mühürlü bir paketin içinde bulundu. Başlığa ve bu sayfalara üstünkörü bakıp akrabalarının sırf edebî bir çalışmasının söz konusu olduğunu sanan ailesi, gözden geçirmem için notları bana ileterek yayımlanmaları konusundaki takdiri sahsıma bıraktı. Şahsen ben bu sayfaların asla hayal ürünü bir öykü olduğunu sanmıyorum, bilakis tüm

ayrıntılarıyla müteveffanın hakikaten başından geçen gerçek bir yaşantı olduğunu zannediyorum ve kendi ruhunu ortaya koyduğu açıklamalarını herhangi bir değişiklik ve ekleme yapmaksızın, sırf adını gizlemekle yetinerek yayımlıyorum” (Zweig, 2020: 9).

Burada ve diğer örneklerdeki çevirmen tercihlerini kelime düzleminde değil metnin bütünselliği açısından değerlendirmek gerekir. Böyle bakıldığında en belirgin farklılıklardan birinin ikinci cümledeki vurguda olduğu görülmektedir. OD çevirisinde farklı bir kaynak metin okuması yaparak baronun akrabalarının bu kararında “ancak şöyle bir göz gezdirmeleri”nin etkili olduğunu özellikle vurgulamayı tercih etmiştir. Bir diğer farklılık üçüncü cümlededir. İİ ve ŞŞ “görmedim, aksine” ve “sanmıyorum, bilakis” diyerek kaynak metindeki gibi bir söz dizimini tercih ederken, OD “bir olay olduğuna inanarak” demeyi, başka bir deyişle zarf fiil kullanmayı tercih etmiştir. Üçüncü farklılık ise son cümlede kaynak metinde şimdiki zamanda kullanılan fiilin (veröffentlich), İİ ve OD tarafından erek metinde geçmiş zamanda (yayımladım); ŞŞ tarafından ise şimdiki zamanda çevrilmesidir (yayımlıyorum). İİ ve OD’ın yaptığı gibi Almanca kaynak metindeki bir zaman kipinin Türkçeye farklı bir zaman kipinde aktarılması, Türkçedeki hikâyeleme tekniği açısından çevirilerde sıkça başvurulan bir yoldur, bu konuda kaynak metinle birebir örtüşme aranmaz. Ancak buradaki bağlamda çerçeve anlatının erek metinde geçmiş zaman kipinde bir çekimli fiille bitmesi anlatıcının okuru geçmişte olan bir olaydan haberdar etmesi anlamına gelirken, şimdiki zamanda bitmesi okuru sürece davet ettiği duygusunu uyandırmaktadır. Buradaki çeviri kararı, çevirmenlerin kaynak metnin anlam katmanlarını yorumlama biçimindeki farklılığı belirginleştirmekte ya da okuru o sonuca götürmektedir.

Bu çerçeve anlatının ardından baronun notları şu cümleyle başlar:

“Heute morgens überkam mich plötzlich der Gedanke, ich sollte das Erlebnis jener phantastischen Nacht für mich niederschreiben, um die ganze Begebenheit in ihrer natürlichen Reihenfolge einmal geordnet zu überblicken” (Zweig, 2004: 172).

İİ

“Bu sabah aklıma birden o olağanüstü gecede yaşananları, bütün olan biteni bir kez de doğal akışı içinde düzenlenmiş olarak görebilmek amacıyla kendim için yazmak geldi” (Zweig, 2019: 1).

OD

“Bu sabah ansızın, olan biteni doğal akışı içinde ve derli toplu biçimde görebilmek amacıyla o olağanüstü gecede yaşananları yazıya dökme fikrine kapıldım” (Zweig, 2021: 7).

ŞS

“Bu sabah aniden, o olağanüstü gecede yaşananları kendim için yazıya dökmem gerektiği fikrine kapıldım; amacım, tüm olanları kendi doğal sırasıyla derli toplu görebilmektir” (Zweig, 2020: 9).

Bu cümle çok uzun bir cümle olmamakla birlikte, Almancada sıkça karşımıza çıkan, yan cümlelerin iç içe geçtiği ya da yan yana sıralandığı “Schachtelsatz” örneklerinden biridir. Almancanın sözdiziminde özne ve yüklem cümlelerin başında yer aldığından bu tür cümlelerin semantik bütünlüğünü takip etmek Türkçeye oranla görece daha kolaydır. Zira Türkçede normal bir temel cümlede özne başta yüklem sonra yer aldığından, kaynak metinde yan cümlelerle yapılan betimlemeleri özne ve yüklem arasına almak –başka bir deyişle sıralı cümle yerine içinde birden çok yargının ve yan cümlelerin bulunduğu bir bileşik cümle kullanmak–, özne ile yüklem biribirinden çok uzaklaşmasına, bu da cümlelerin ağırlık noktasının muğlaklaşmasına neden olabilmektedir. Bundan kaçınmak için ŞS’in cümleyi noktalı virgülle bölerek sıralı cümle kullanmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki cümlede, yine aynı sorunsalın daha uzun bir cümlede karşımıza çıktığı başka bir örnektir.

“Ich weiß zum Beispiel nicht einmal, ob es eine besonders erlernbare Technik gibt, um die Aufeinanderfolge von äußern Dingen und ihre gleichzeitige innere Spiegelung zu ordnen, frage mich auch, ob ich es vermag, dem Sinn immer das rechte Wort, dem Wort den rechten Sinn zu geben und so jene Balance zu gewinnen, die ich von je bei jedem rechten Erzähler im Lesen unbewußt spürte. Aber ich schreibe diese Zeilen ja nur für mich [...]” (Zweig, 2004: 172-173).

İi

“Örneğin, dış dünyada olup bitenlerin insanın içindeki yansısını eş zamanlı olarak sıralamak için öğrenilebilecek özel bir teknik olup olmadığını bile bilmem. Ayrıca anlama uygun olan sözcüğü bulup, sözcüğe uygun olan anlamı verip veremeyeceğimi ve böylece, ne zaman gerçek bir yazarın elinden çıkanları okusam her defasında bilincine varmadan hissettiğim o dengeyi yaratıp yatamayacağımı da hep merak etmişimdir. Ne var ki bu satırları zaten sadece kendim için yazacaktım [...]” (Zweig, 2019: 2).

OD

“Örneğin dış dünyada yaşananlarla bunların insanın içsel dünyasındaki yansımalarının sıralamasını düzenlemek için öğrenilebilecek özel bir tekniğin varlığından bile habersiz olduğum için, anlamı her zaman doğru sözcükle eşleştirdiğimden, sözcüğe doğru anlamı kazandırdığımdan ve yetkin öykücülerini okurken farkında olmadan sezdiğim o dengeyi bu sayede yakaladığımdan emin olamıyordum. Kendim için yazdığım bu satırlar [...]” (Zweig, 2021: 8).

ŞS

“Sözelimi, birbiri ardı sıra gelen dışsal şeyleri ve bunların eşzamanlı içsel

yansımalarını düzenlemek için bilhassa öğrenilebilecek bir teknik olup olmadığını bile bilmem; kaldı ki anlamı doğru yansıtmayacak sözcüğü bulup bulamayacağımı, bu sözcüğe doğru anlamı verip veremeyeceğimi ve böylece gerçek yazarları okurken gayriihtiyari hissettiğim o dengeyi yakalayıp yakalayamayacağımı da her zaman merak etmişimdir. Fakat bu satırları sadece kendim için yazıyorum;” (Zweig, 2020: 10).

Kaynak metne baktığımızda, bu kez daha uzun ama arka arkaya bağlanan yan cümlelerin anlamsal muğlaklık yaratmadığı bir cümle söz konusudur. Aslında cümlelerin “frage mich auch” kısmında yeni bir temel cümle başlamaktadır. İİ birinci cümleyi noktayla bölmeyi ve cümleler arasındaki bağıntıyı “ayrıca” bağlacıyla kurmayı tercih etmiştir. Muhtemelen kaynak metindeki cümleyle biçimsel eşdeğerliliği korumak için ŞS noktalı virgül kullanmış ve cümleye “kaldı ki” bağlacıyla devam etmiş, OD ise “için” edatı kullanarak bileşik cümle kullanma yoluna gitmiştir. Bu farklı tercihlerin kaynak metni yorumlama açısından farklılık yaratması doğaldır, nitekim kaynak metnin mevcut yorumlarının çeşitlenmesine ve yorum olanaklarının genişletilmesine katkı sağlayan da budur. Ancak “um die Aufeinanderfolge von äußern Dingen und ihre gleichzeitige innere Spiegelung zu ordnen” kısmında ŞS çevirisinde anlamın daha belirginleştiğini söylemek mümkündür.

Yukarıda da değinildiği gibi, hikâyeleme tekniği açısından önemli olan zaman kiplerinin kullanımı ve Zweig’a özgü uzun betimleme cümlelerinin çevirisinin yanı sıra çevirmenlerin biçiminin en çok belirginleştiği bir diğer örnek bu metindeki dipnot kullanımımızdır.

[...] abgesehen von einigen mehr scherzhaften Produkten im Theresianum habe ich mich nie im Schriftstellerischen versucht” (Zweig, 2004: 172).

İİ

“Theresianum için kaleme aldığım daha çok mizahi yanı ağır basan bir iki denemeden başka yazınsal hiçbir girişimin olmadı” (Zweig, 2019: 2).

OD

“Theresianum Lisesi’nde kaleme aldığım, mizahi yönü öne çıkan birkaç denemenin dışında yazarlığa da hiç yeltenmiş değilim” (Zweig, 2021: 8).

ŞS

“Theresianum’da kaleme aldığım daha ziyade mizahi birkaç türünün dışında, yazmayı hiç denemedim” (Zweig, 2020: 10).

Yukarıda da belirtildiği gibi çeviriler arasında dipnot kullanımına sadece ŞS çevirisinde rastlıyoruz. Kelimeyi cümle içinde olduğu gibi bırakan ŞS, dipnota Theresianum’un “Avusturya-Macaristan İmparatoriçesi Maria Theresa’nın 1746’da Viyana’da kurduğu seçkin imparatorluk akademisi”

olduğunu belirtmiştir. ŞS’in bu kararı, metne hâkim olan Viyana ve burjuva kültürüne dair izleri, başka bir deyişle kaynak metindeki yabancılık unsurunu erek metinde korumak istediğini, ama aynı zamanda da erek okura açıklama yaparak metni erek okura yaklaştırmak istediğini göstermektedir. OD’ın bunun bir lise olduğuna işaret eden çevirisi ise kaynak kültüre yabancı okur için yüzey yapıda kelimeyi anlaşılır hale getirse bile, derin yapıda Theresianum’un özel isim gibi algılanabilmesine yol açmakta ve anlamını daraltmaktadır. İİ çevirisinde ise kelimenin anlam evreni kaynak kültüre yabancı okur için tamamen kapanmakta, dahası “için” edatıyla birlikte kullanılması anlamı tamamen değiştirmekte, Theresianum bir dergi ya da gazete gibi algılanabilmektedir. Kelimenin metinde italik olarak vurgulanması da bu algıyı kuvvetlendirmektedir.

Aşağıdaki örnekte de çevirmenlerin aynı çeviri stratejisine başvurduğu fark edilmektedir:

“Das Tannhäuserwunder war mir geschehen mitten im klaren Licht eines Rennplatzes, zwischen dem Geschwirr von Tausenden müßiger Menschen: ich hatte wieder zu fühlen begonnen, er grünte und trieb seine Knospen, der abgedorrte Stab” (Zweig, 2004: 209).

İİ

“Tannhäuser’in mucizesi benim başıma bir yarış alanının çiğ ışıkları altında, binlerce avare insanın uğultusunun içinde gelmişti: Yeniden hissetmeye başlamıştım, kurumuş dal yeniden yeşermiş tomurcuk veriyordu” (Zweig, 2019: 37).

OD

“Tannhäuser operası mucizesi, bir yarış pistinin berrak aydınlığında, binlerce avare insanın oluşturduğu kalabalığın tam ortasında başıma gelmişti. Yeniden duygulanmaya başlamıştım ve o kurumuş dal yeşillenmiş, tomurcuk vermişti” (Zweig, 2021: 53).

ŞS

“Tannhäuser mucizesi benim başıma güpegündüz bir yarış alanının orta yerinde, binlerce aylak insanın uğultusunun içinde gelmişti: Yeniden hissetmeye başlamıştım; yeniden yeşeriyor ve tomurcuk veriyordu bu kurumuş dal” (Zweig, 2020: 45).

Almancada bir bileşik kelime olan ve benzetme olarak karşımıza çıkan “Das Tannhäuserwunder” kelimesinin İİ çevirisinde belirtili isim tamlaması biçiminde “Tannhäuser’in mucizesi” olarak, OD çevirisinde ise zincirleme isim tamlaması biçiminde “Tannhäuser operası mucizesi” olarak çevrildiğini görüyoruz. ŞS ise belirtisiz isim tamlaması biçiminde “Tannhäuser mucizesi” olarak çevirmeyi tercih etmiş ve aslında bu tercihiyle Türkçedeki muhtemel anlam çarışmalarını en aza indirerek okuru zorunlu olarak,

çevirisinde verdiği dipnota yönlendirmiştir. Dipnotta şu açıklama yer almaktadır:

“Richard Wagner’in aynı adlı operasından. Venüs Dağı’nın hedonist atmosferinde Venüs’ün şehveti ile Bakire Meryem’in, dolayısıyla da kutsal kadın figürünün izdüşümü olan Elizabeth’in aşkının arasında kalan Tannhäuser, günahlarının bağışlanması için hac yolculuğuna çıkar. Ne var ki bağışlanmak ile bağışlanmamak arasında ikileme kalarak Venüs Dağı’na geri dönmeye karar verir. Elizabeth’in aşk acısından ölmesi üzerine pişmanlık duyar ve onun yanında can verir. Fakat mucizevi, mistik bir şekilde hayatı bağışlanır”

Baronun yaşadığı deneyim sayesinde sahte burjuva alışkanlıklarından kurtulması ve metaforik anlamda yeniden doğması ile Tannhäuser’in hayatının bağışlanmasından ibaret mucize arasındaki bağıntı ŞS’in dipnotunda erek okur için ulaşılır hale gelmiştir. Oysa kaynak kültüre yabancı, bu ifadenin bağlamını bilmeyen ve Tannhäuser ismiyle ilk kez karşılaşan bir okur için İİ çevirisindeki “Tannhäuser’in mucizesi” Tannhäuser’in yarattığı bir mucize; OD çevirisindeki “Tannhäuser operası mucizesi” ise opera ile ilgili bir mucizeyi çağrıştırmaktadır. Ancak bu örnekte de OD’ın yine ekleme yaparak yabancılaşma unsurunu metin içinde açıklama yoluna gittiği görülmekte, bu da çevirmenin benimsediği ve çevirisinde tekrarladığı bir yöntem olabileceğini düşündürmektedir. Aynı şekilde İİ de burada ele alınan örneklerde herhangi bir ekleme ya da dipnotla açıklama yapmamayı tercih ediyor gibi görünmektedir.

Aşağıdaki örnek ise hem kaynak metnin yorumlanışı hem de çevirmen biçiminin görünür hale geldiği kelime tercihleri bakımından belirgin kararlar içermektedir:

“Unablässig gingen ihre Augen im Kreise, alles rührten sie an, nichts hielten sie fest – war ich es allein, dem sie belegend ein schwarzes Lächeln zustrahlten oder gab sie es an jeden? Das war nicht zu unterscheiden, und eben diese Ungewißheit irritierte mich” (Zweig, 2004: 191).

İİ

“Bakışları sürekli hareket halindeydi, her şeye dokunuyor, ama hiçbir şeyi sıkıca kavramıyorlardı – gözlerindeki kara ışıltılı gülücükler sadece bana mıydı, yoksa herkes için geçerli miydi? Bu anlaşılıyordu ve beni uyaran da bu belirsizlikti” (Zweig, 2019: 19).

OD

“Gözleri kesintisiz biçimde etrafta dolaşüyor, her şeye dokunuyor ama hiçbir şey onları uzun süre tutmaya yetmiyordu – siyah gülümsemelerini bir tek bana mı bahşetmişti, yoksa herkes mi aynı muameleyi görüyordu? Bunu kestirememenin belirsizliği beni rahatsız ediyordu” (Zweig, 2021: 31).

ŞS

“Gözleri sürekli etrafta dolaşıyordu, bakışları her şeye dokunuyor, hiçbir yerde takılıp kalmıyordu – bakışlarımız karşılaştığında gözlerinde gizlice dolaşan mütebessim ışıltı bir tek bana mıydı, yoksa herkese mi? Anlaşılmıyordu ve işte bu belirsizlik beni rahatsız ediyordu” (Zweig, 2020: 28).

Kaynak metindeki “ein schwarzes Lächeln” ifadesinin sözcüğü sözcüğüne çevirisi “siyah gülümseme” olur. Buradaki “siyah” kelimesi yoruma açıktır; gözlerin siyah olmasını ifade edebileceği gibi “mutsuzluk”, “kötücüllük”, “kötü niyet”, “karanlık”, “olumsuzluk” vb. gibi siyah kelimesine ait başka çağrışımlara sahip olabilir, hatta bütün bunları aynı anda da içerebilir. Nitekim İİ “kara ışıltılı gülücükler” diyerek kaynak metinden uzaklaşmadan ifadenin çağrışım alanını mümkün olduğunca geniş tutmaya çalışmış gibi görünmektedir. OD’ın ise bu örnekte sözcüğü sözcüğüne çeviriyi tercih ettiği anlaşılmaktadır. Burada kaynak metindeki anlam kapalılığı ile erek metindeki anlam kapalılığının örtüşüp örtüşmediği de ayrıca sorgulanabilir. Ancak diğer iki çeviriyle karşı karşıya getirildiğinde çevirmen bu kapalılığı korumayı tercih ediyor gibi görünmektedir. ŞS’in çevirisindeki “gizlice dolaşan mütebessim ışıltı” ifadesi ise tamamen çevirmenin metni yorumlama biçimini ve kendine özgü biçimini görünür kılan bir çeviridir. ŞS “siyah” kelimesinin içinden “gizlilik” vurgusunu açığa çıkarmayı tercih etmiştir. Burada dikkat çeken bir başka karar, İİ ve OD’ın “gülücük” ve “gülümseme” kelimelerini tamlanan olarak kullanırken, ŞS’in aynı ifadeyi Arapça kökenli bir kelime olan “mütebessim” sıfatıyla vermesi, “ışıltı” kelimesini tamlanan olarak kullanmasıdır. Bu karar çevirmenin çevirisinde inisiyatif almayı tercih ettiğini gösteren örneklerden biridir. Öte yandan burada OD ve ŞS’in “muamele” ve “mütebessim” gibi Arapça kökenli kelimeler kullanması da dikkate değerdir. Üç çeviride de çevirmenlerin Tanıl Bora’nın ifadesiyle “öz Türkçeci” ya da “yaşayan dilci” cereyanlardan birinde kutuplaştığı söylenemez ama İİ’in sözgelimi istem, dinginlik, umarsızlık, önsezi vb. gibi öztürkçe anlayışıyla türetilmiş kelimeleri görece daha çok kullanırken OD ve ŞS’in yine Bora’nın deyişiyle “veçhe de diyen erek de diyen”⁷ ve aslında günümüzde daha çok hâkim olan bir yaklaşımı benimsediği fark edilmektedir.

Sonuç

Berman bir çeviriyi yeniden çevirilerle karşılaştırmanın farklı çevirmenlerin kendi çeviri projelerine uygun “çözümler”ini de analize dâhil etmeyi beraberinde getirdiğinden verimli bir çalışma olduğunu söyler (bk.

⁷ Bk. “Editör Kimdir, Eserleri Nelerdir? Tanıl Bora”, (07.02.2022), Erişim Adresi: <https://www.elestirel.net/index.php/2020/09/24/editor-kimdir-eserleri-nelerdir-tanil-bora/>

Berman, 2009: 67, 68). Bu makalede de Türkçede otuzun üzerinde çevirisi bulunan bir Stefan Zweig eserinin üç farklı çevirmen tarafından yapılmış yeniden çevirileri incelenmiştir. İncelemenin sonucunda erek metinlerde çevirmen kararlarının ve çevirmenin biçiminin en çok belirginleştiği örnekler dipnot kullanımı, hikâyeleme tekniği açısından önemli olan zaman kiplerinin kullanımı ve Zweig'a özgü uzun betimleme cümlelerinin çevirisi olarak saptanmış ve ağırlıklı olarak bu üç unsura ilişkin örnekler arasında çeviri açısından zorlayıcı olabilecek metin parçaları araştırılmıştır. Zaman kipleri açısından, yukarıda değinilen bir örnek dışında çevirmenlerin birbirlerinden ayrışan kararlarla Türkçedeki zaman kiplerinin zenginliğinden faydalandığı ve kendi metinleri bağlamında tutarlılık sağladığı saptanmıştır. Dipnot kullanımı ve uzun cümlelerin çevirisinde başvurulan çeviri teknikleri ise çevirmenlerin kaynak metinle nasıl diyaloga girdiğine, onunla nasıl hesaplaştığına, aldıkları kararlara ve dolayısıyla “çeviri projesi”ne ve benimsedikleri tutuma dair daha açık bir fikir vermektedir. ŞS’in kaynak metne özgü kültürel unsurların yabancılığı, Zweig’ın bu unsurları kullanarak yaptığı benzetmeler ve ifadeleri erek metinde bilinçli olarak koruması ve erek okuru kaynak kültüre dipnotla yaklaştırmayı tercih etmesi yazarın biçimini mümkün olduğunca aktarmaya çalıştığını hissettirmektedir. Ama çevirmen bu çeviri işlemine ve ilk bakışta kaynak odaklı gibi algılanabilecek bir çeviri stratejisine başvurmakla birlikte, aynı zamanda erek metinde Türkçenin olanaklarını kullanarak “ayakta durabilen” bir metin, kendine özgü bir biçem de inşa etmiştir. Buna karşılık OD’ın kaynak metnin biçimsel unsurlarını korumaya gayret etmekle birlikte, dipnot kullanımına başvurmak yerine kaynak metne yaptığı eklemelerle metni erek okura yaklaştırma stratejisi benimsediği söylenebilir. İİ ise kimi yerlerde OD gibi ekleme yöntemine başvurmakla birlikte, kaynak metinde bulunan ama erek dilde bulunmayan sözcük ya da deyişleri genelde çevirmeden aktarma, başka bir deyişle “ödünc alma” yöntemine başvurmuştur.⁸ OD ve İİ’in bu kararları kimi örneklerde erek okurun kaynak metni kültürel ve tarihsel bağlamı içinde alımlamasını sağlayacak unsurlara uzak kalmasına yol açabilir.

Burada verilen örnekler çevirmenin yaratıcı ediminin sonucu olan her bir çevirinin karakteristiğini, çevirmenin biçimini araştırmayı sağlayan unsurlardan sadece birkaçıdır ve bulgular sadece *Olağanüstü Bir Gece* metninin çevirisi bağlamına ilişkindir. Yazın çevirisi alanında biçem araştırmalarının odağına çevirmenin biçiminin alınması ise bir dizi başka unsurun araştırmaya dâhil edilmesini gerektirir. Tekrarlanan kalıplar,

⁸ Edebiyat metinlerinde çeviri stratejileri için bk. Tahir Gürçağlar, 2011a: 41-49.

kendine özgü kelime tercihleri ve söyleyiş biçimi, bir çevirmeni diğer çevirmenlerden ayıran özellikler vd. aynı çevirmenin bir dizi başka çevirisinde de araştırılmalıdır (bk. Saldanha, 2011) ki bu da eldeki çalışmanın odağından farklı bir çalışmanın konusudur.

KAYNAKÇA

- ALBACHTEN, Özlem Berk ve TAHİR GÜRÇAĞLAR, Şehnaz (2018), “Bir Bibliyografya Projesi: Osmanlı ve Türkiye Toplumlarında Yeniden Çeviri”, *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 49, 75-88.
- ARSLAN, Lale (2002), *Yazımsal Çeviride Ekinsel Öğlerin Aktarımı*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- AUST, Hugo (2012), *Novelle*, Sammlung Metzler, J.B. Metzler, Stuttgart.
- BERMAN, A. (2009), *Toward a Translation Criticism: John Donne*, Çev. F. MASSARDIER-KENNEY, Kent State University Presse, Kent Ohio.
- BİRK, Matjaž (2007), “Stefan Zweig und die Novelle der Wiener Moderne am Beispiel Arthur Schnitzlers”, *Stefan Zweig Reconsidered: New Perspectives on his Literary and Biographical Writings*, Ed. Mark H. GELBER, Max Niemeyer Yayınları, Tübingen, 119-137.
- BOASE-BEİER, Jean (2006), *Stylistic approaches to translation*, St Jerome, Manchester.
- HERMANS, Theo (1997), “Çeviri Anlatıda Çevirmenin Sesi”, Çev. Alev BULUT, *Kuram*, No:15, Kur Yayınları, İstanbul, 63-68.
- KİEFER, Sahsa (2010), *Die Deutsche Novelle im 20. Jahrhundert: Eine Gattungsgeschichte*, Böhlau, Köln, Weimar, Viyana.
- KOSKİNEN, Kaisa ve PALOPOSKİ, Outi (2003), “Retranslations in the Age of Digital Reproduction”, *Cadernos de Tradução*, 11, 19-38.
- LANDSHUTER, Stephan (2009), “Die Grenzen rauschhaft erneuerten ‘Lebens’ in ‘Phantastische Nacht’ und ‘Die Frau und Die Landschaft’”, Max Niemeyer, Tübingen, *Populäres Judentum: Medien, Debatten, Lesestoffe*, ed. Christine Haug, Franziska Mayer, Madleen Podewski, 151-170.
- MÜLLER, Hartmut (2000), *Stefan Zweig*, Çev: Mahmure KAHRAMAN, Kavram Yayınları, İstanbul.
- MÜLLER, Karl (2007), “Joseph Fouché. Geschichte, Individuum und Dichtung bei Stefan Zweig”, *Stefan Zweig Reconsidered: New Perspectives on his Literary and Biographical Writings*, Ed. Mark H. GELBER, Max Niemeyer Yayınları, Tübingen, 23-40.

- ÖYKEN, Ekin (2022), “The Early Oblivion of the First *Aeneid* in Turkish: Aiming at a Moving Target”, *Classical Receptions Journal*, clac013, <https://doi.org/10.1093/crj/clac013>.
- ÖZLÜ, Tezer (2015), “100. Doğum Yılında En Çok Ölümü ile Dikkat Çeken Bir Yazar: Stefan Zweig”, *Yeryüzüne Dayanabilmek İçin*, Haz. Sezer DURU, 4. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- PARLAK, Betül (2008), “Yazınsal Çeviride Kaynak Metnin Okuru/Erek Metnin Yazarı Olarak Çevirmen Kimliğinin Çeviri Kararlarına Etkisi”, *VIII. Uluslararası Dil, Yazın, Değişibilim Sempozyumu*, İzmir, Türkiye, 14-16 Mayıs 2008, 1, 267-280.
- SALDANHA, Gabriela (2011), “Translator Style Methodological Considerations”, *Translator*, 17, 25-50, (31.01.2022).
Erişim Adresi:
https://www.researchgate.net/publication/290298127_Translator_Style_Methodological_Considerations
- SALDANHA, Gabriela (2014), “Style in, and of, Translation”, *A Companion to Translation Studies*, 95-106, (29.01.2022).
Erişim Adresi:
https://www.researchgate.net/publication/301104802_Style_in_and_of_Translation
- ŞEN, Merve (2019), “2000 Sonrası Türkçe Yayıncılıkta Yeni Dalgalar: Pratikler, İmkânlar ve Sınırlar”, *Monograf Edebiyat Eleştirisi Dergisi*, 11, 176-199.
- TAHİR GÜRÇAĞLAR, Şehnaz (2011a), *Çevirinin ABC'si*, Say Yayınları, İstanbul.
- TAHİR GÜRÇAĞLAR, Şehnaz (2011b), “Retranslation”, *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Ed. Mona BAKER ve Gabriela SALDANHA, 2. bs., Routledge, Londra/New York, 232-236.
- ZWEIG, Stefan, (2004), *Phantastische Nacht*, 19. bs. S. Fischer, Frankfurt am Main, s. 172-244.
- ZWEIG, Stefan, (2019), *Olağanüstü Bir Gece*, Çev. İlknur İGAN, İş Bankası Kültür Yayınları, 16. bs., İstanbul.
- ZWEIG, Stefan, (2021), *Olağanüstü Bir Gece*, Çev. Ogün DUMAN, İndigo, 23. bs., İstanbul.
- ZWEIG, Stefan, (2020), *Olağanüstü Bir Gece*, Çev. Şebnem SUNAR, Can Yayınları, 2. bs., İstanbul.

Çevrimiçi Kaynaklar

Editör Kimdir, Eserleri Nelerdir? Tanıl Bora, (07.02.2022), <https://www.elestirel.net/index.php/2020/09/24/editor-kimdir-eserleri-nelerdir-tanil-bora/>

Yeşim TÜKEL KANRA

Yılın en çok satan kitabı belli oldu, (07.02.2022),
<https://t24.com.tr/haber/yilin-en-cok-satan-kitabi-belli-oldu,515148>

IRAK SELÇUKLU BÜROKRASİSİNDEKİ REKÂBET

The Rivalry in Irāk Saldjūkid Bureaucracy

Pınar KAYA TAN*

ÖZ: Tarih boyunca emîrlerin, seçkin devlet adamlarının, kumandanların birbirleriyle anlaşmazlıkları ve yoğun siyâsî mücâdeleleri hânedanları kaosa sürüklemiş ülkenin iç huzuruna, sükûn ve âsâyîşine zarar vermiştir. Etraflı bir şekilde araştırıldığında pek çok Türk-İslâm devletinde olduğu gibi Irak Selçuklu Devleti'nde de (511-590/1118-1194) benzer hâdiselerin yaşandığı görülmektedir.

Melikler ve hânedan âzâları şiddetle birbirlerini bertaraf etmeye çalışırken Irak Selçuklu Devleti bürokratları ve atabegleri hâdiseleri teskin ederek birlik ve beraberliği tesis etmek yerine, daha ziyâde olayları körüklemişlerdi. Her kademedeki devlet adamlarının kendi aralarındaki husûmetleri bitmediği gibi pek çok bürokrat siyâsî çekişmeler sebebiyle hayatını kaybetmişti. Bu çalışmada Irak Selçuklu Devleti melikleri arasında yaşanan mücâdelelerden ziyâde, devlet adamları arasında yaşanan çekişme ve anlaşmazlıklar, Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid ile Kıvâmüddin Ebü'l-Kâsım Nasr b. el-Hüseyn el-Enesâbâdî ed-Dergezîni mücâdelesi örnek alınarak kaynaklardaki bilgiler ışığında tetkik edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Irak Selçukluları, Büyük Selçuklular, Bürokrasi, Azîzüddin Ebû Nasr, Ebü'l-Kâsım Dergezîni

ABSTRACT: Throughout history, conflict and intense political struggles among elite statesmen and commanders have led dynasties to chaos and has prevented internal peace, rest and security in countries. In depth research reveals that similar events has been experienced in Irāk Saldjūk State (513-590/1119-1194) as it has been seen in many Turkish-Islamic states.

While maliks and dynasty members intensely try to eliminate each other, Irāk Saldjūk State bureaucrats and atabegs have stirred up the events instead of trying to calm down the events and increase unity. The hostility among statesmen from all sides has not ended and claimed the lives of many bureaucrats due to political struggles. This study examines the conflict and disputes among statesmen rather than maliks of Irāk Saldjūk State, taking the struggle between 'Azîz al-Dîn Abû Naşr Aḥmad b. Ḥamîd and Qiwwam al-Dîn Abu'l Qâsim Anasâbâdî Darguzîni as an example, in the light of the information in the resources.

Keywords: Irāk Saldjūks, Great Saldjūks, Bureaucracy, 'Azîz al-Dîn Abû Naşr, Abu'l Qâsim Darguzîni

* Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KIRKLARELİ,
pinarkaya@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7025-399X

Geliş Tarihi / Received: 20.01.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 23.03.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

Giriş

Sultan Sencer'in (512-552/1118-1157) 2 Cemâziyelevvel 513/11 Ağustos 1119 tarihinde gerçekleşen Sâve Savaşı'nın ardından yeğeni Mahmûd b. Muhammed Tapar'ı (513-525/1119-1131) ülkesinin Batı topraklarına sultan olarak tâyin etmesi ve sulh yoluyla muhâlefeti bertaraf etmesini müteâkip Irak Selçuklu Devleti hükümdarı Mahmûd'un kardeşleri zaman zaman devlet adamları ve atabeglerin¹ de tahrikleriyle sultan olan ağabeylerine karşı isyan teşebbüslerinde bulunmuşlardı. Hatta Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Batı'da yaşanan bu hâdiselere müdâhale etmek zorunda kalmış ve yeğenlerinin birtakım isyanlarını bastırmıştı. Ancak Irak Selçukluları açısından istikrar uzun süreli ve kalıcı olarak sağlanamamış; hânedan üyelerinin birbirleriyle hâkimiyet mücâdeleleri devletin inkırazına kadar mütemâdiylen yaşanmıştı. Seçkin emîr ve kumandanların, dîvan mensuplarının çekişmeleri de Selçuklu Devleti'nde iç huzursuzluğu artıran faktörlerden olmuştu.

Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed ile Kıvâmüddin Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin Şahsî Özelliklerine Dâir Rivâyetler

Mahmûd'un hükümdarlığı döneminde yaşamaya başlayan ve Irak Selçuklu Devleti'nin ikinci sultanı I. Tuğrul (526-529/1132-1134) devrinde de devam eden iç çekişmelerin biri kâtip Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid ve devletin çeşitli kademelerinde görev aldıktan sonra Sultan Mahmûd, Sultan Sencer ve Sultan I. Tuğrul'a vezirlik yapan Kıvâmüddin Ebü'l-Kâsım Nasr b. el-Hüseyn el-Enesâbâdî ed-Dergezîni arasında yaşanmıştır. Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid, Selçuklu târihi kaynakları arasında son derece öneme hâiz olan *Nusretü'l-fetre ve Usratü'l-fitra (katre)*'nin müellifi İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî'nin (ö. 597/1201) amcası olup, genç yaşına rağmen dönemin meşhur kâtipleri arasında yer alıyordu. Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), Azîzüddin Ebû Nasr'ın el-Azîz olarak tanıdığını belirtmiş ilâveten İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî'den aldığı nakillere göre el-Azîz'in 472 (1079-1080) İsfahan'da doğduğunu, fazîlet sâhibi ve hüsn-i hat sanatında uzmanlaşmış bir âileden geldiğini zikretmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1951: 141).

el-Azîz, Sultan Muhammed Tapar döneminde sultanın hanımı Gevher Hâtun'un veziri olarak hizmet eden Kemâlülmülk (Kemâleddin) es-Sümeiremi²'ye her hususta yardımlarda bulunmuş iki genç bürokrat iş

¹ Irak Selçuklu Devleti'nde atabeglerin hâkimiyeti ele geçirmek için yürüttükleri faaliyetler hakkında bk. (Öztürk, 2019).

² Vezirin hayatı hakkında tafsilatlı malumat için bk. (Kaya Tan, 2020a: 721-732).

birliği içinde uzun yıllar çalışmıştı. Hatta İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî: “Amcam Azîzüddin bu esnâda, belâgat sahasında kılıcı kesmeye başladığı, gönlü yükseklik muhabbetine bağlandığı, parmakları kalem kullanmayı, dili fasih konuşmayı öğrendiği ilk yiğitlik çağında olup, hâtinun dîvanında asâletle nâib olarak, icrâ-i hükm ediyordu. İhtiyar sadrlar yanında genç idi fakat Azîzüddin’in bildiğini o sadrlar bilmiyorlardı” ifadeleriyle el-Azîz’i tavsif etmişti (Bündârî, 1943: 110). Necmeddîn Ebü’r-Recâ Kummî (ö. 584/1188’den sonra) de el-Azîz’in ilim ve sanatta son derece ileri seviyede ve gayet ahlâklı bir insan olduğunu kaydetmiştir (1363: 20). el-Azîz, Sâve Savaşı’ndan sonra Sultan Mahmûd’un veziri olarak hizmet eden Kemâlül-mülk es-Sümeiremi’nin vefatına kadar hizmetinde görev yapmış; vezir nâibi olarak yüksek mevkilere gelen şahsiyetlerden biri olmuştu (Klausner, 1973: 51).

Ebü’l-Kâsım Dergezîni ise Dergezîn³ yakınlarında bulunan Enesâbâd adlı köyde doğmuştu. Rivâyete göre bölge ahâlisinin büyük bir kısmı, ehl-i bid‘at ve ekseriyetle, Mazdekiyye, Hürremiyye, Bâtınîyye gibi aşırı fırkalara mensuptu (Bündârî, 1943: 120-121). Târihî kaynaklarda devlet adamının hayırla anılan meziyetlerinin yanı sıra şahsiyetine dâir son derece menfî özelliklerine de yer verilmiştir. Buna göre; Ebü’l-Kâsım Dergezîni’nin cesâreti, devlet işlerindeki ve idârecilikteki tecrübesi methedilirken, erdem ve sanat yönünün orta düzeyde oluşu yanında çok güzel Farsça şiirler okuduğu ancak kaleme aldığı mektuplarında ve yazılarında bir o kadar hata bulunduğu rivâyet edilmiştir (Nâsırüddîn Münşî-i Kirmânî, 1959: 74). Ayrıca onun câhil ve kindar oluşu zikredilmiş; hatta her kimden bir iyilik gördüyse o kişiyi öldürttüğü, yardım aldıklarını felâkete uğrattığı, devlet ricâlini küçük düşürerek kanlarını döktüğü ve bunu da hiç çekinmeden yaptığı kısacası nankör bir insan olduğu vurgulanmıştır (Bündârî, 1943: 120-121; Nâsırüddîn Münşî-i Kirmânî, 1959: 75).

Sultan Muhammed Tapar’ın son dönemlerinde Emîr-i bâr⁴ Ali b. Ömer Hâcib-i Buzurg olarak tâyin edildi. Bu sıralarda Ali b. Ömer’in veziri de Ebü’l-Kâsım Dergezîni idi. Hâcib Ali b. Ömer, sultan ölüm döşeğindeyken odasına girerek sultanla görüşür, onun emirleri adetâ sultanın emirleri gibi yerine getirilirdi. Bu sırada sultanın izniyle olduğunu belirterek hazîneden

³ Hemedan’ın kuzeyinde Hemedan’ın beş tâbi yerleşiminden biri olarak zikredilen A‘lem bölgesinin merkezi olan Dergezîn önceden bir köy olarak kaynaklarda geçmekte; VIII. (XIV.) yüzyıldan itibaren ise hatırı sayılır büyüklükte bir kasaba olarak bilinmekteydi. Bk. (Hamdullah el-Müstevfî, 1915: 73; Le Strange, 2015: 256).

⁴ Emîr-i bâr, büyük-küçük emîrler saray ya da otağ kapısına toplandıklarında sultanın iznini onlara tebliğ eden saray görevlisidir. Bk. (Özaydın, 2021: 228; Kesik, 2021: 99).

200.000 dinar aldı. Bu yüklü meblağ ise veziri Ebü'l-Kāsım Dergezîni ile birlikte kendi şahsî çıkarlarına uygun şekilde sarf edildi. Dergezîni kısa zamanda zenginleşmeye başladı ve etrafındaki hizmetçiler çoğaldı (Bündârî, 1943: 115; Lambton, 1968: 251). Bu hususla ilgili İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî'den alınan nakillere diğer kaynaklarda da rastlanmaktadır. el-Azîz'in kendi el yazısı ile yazılmış tafsîlâta göre Sultan Muhammed Tapar'ın vefatı sürecinde altın ve gümüşten mâmul kap kacak, mücevherat ve esvaptan başka bol miktarda nakit dinar mevcut olup, oğlu Sultan Mahmûd zamanında vaziyet değişmişti. Öyle ki şerbetçiye dahi aylığını istemeye geldiği vakit kendisine verilecek para bulunmadığından hazîne sandıkları satılmış ve mevcut paraya ilâve yapılarak maaşı ödenebilmişti (el-Hüseynî, 1943: 69; Ahmed b. Mahmûd, 1977: 55).

İki Devlet Adamının Irak Selçuklu Bürokrasisine Hizmetleri ve Dostlukları

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Irak Selçuklu Devleti'nin tesisini sağlayıp Horasan'a geri dönmeden kendisini gücendirip ve yeğeniyle savaşa sürükledikleri halde Sultan Mahmûd'un yanında yer alan çoğu emîri affetti; hatta onlara hil'atlar verdi. Ebü'l-Kāsım Dergezîni'yi Dîvân-ı Tuğrâ reisi (tuğrâî) olarak tâyin etti ve Ali b. Ömer'in de emîrlikte kalmasını onayladı. Ayrıca Kemâlülmülk'ün vezirliği için de menşûr⁵ yazdı (el-Hüseynî, 1943: 62-63; Bündârî, 1943: 124; Köymen, 1984: 16-17; Kaya Tan, 2020a: 726). Bu sırada el-Azîz, vezâret ve Dîvân-ı İstîfâ⁶ nâibliklerinde bulunuyordu (Bündârî, 1943: 124). Ancak henüz yeni kurulmasına rağmen Irak Selçuklu Devleti'nde emîrlar arasındaki nüfuz mücadeleleri başlamıştı.

Çok geçmeden Ebü'l-Kāsım Dergezîni tedbirsiz hareketleri sebebiyle Kemâlülmülk tarafından öldürülmek istendiyse de el-Azîz'in araya girmesiyle tuğrâîlik görevinden azledildi. Şöyle ki Kemâlülmülk es-Sümeiremî, Ali b. Ömer'i ve Ebü'l-Kāsım Dergezîni'yi öldürme hususunda Sultan Mahmûd'u iknâ edip bazı adamlarını bu amaçla göndermişti. Bunun üzerine Ebü'l-Kāsım Dergezîni, İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî'nin babasından yardım istedi. Hatta arabuluculuk yapması için berâberce el-Azîz'e mürâcaat etmişler ve onun gayretleriyle Vezir Kemâlülmülk, Ebü'l-Kāsım Dergezîni'yi affetmişti. Bununla berâber İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî, hem babası hem de amcası el-Azîz'in, Ebü'l-Kāsım Dergezîni'yi kurtarmaktan

⁵ Menşûr, hükümdarlar tarafından yapılan tâyin, muâfiyet, görev veyahût iktâ tevcihini bildiren belgedir. Bk. (Özaydın, 2004:148-149).

⁶ Mâlî işlerle ilgilenen dîvân dâiresidir. Bu dîvânın reislerine de müstevfî adı verilir. Detaylı bilgi için bk. (Merçil, 2015: 71-76; Kesik, 2021: 62-63; Taneri, 1994: 383-385).

ötürü ileride ne kadar müşkül duruma düşeceklerini bilemediklerini zikretmişti. Belki de Vezir Kemâlülmülk es-Sümeiremi, Dergezîni'nin yapacağı kötülükleri önceden fark etmiş ve halkı yapabileceği fenâlıklardan kurtarmak istemişti (Bündârî, 1943: 125-126; Klausner, 1973: 54; Kaya Tan, 2020a: 727). Ancak bu hamlesinde muvaffak olamamış ona mâni olan devlet adamları ise iyi niyetlerinin bedellerini en ağır şekilde ödemek zorunda kalmışlardı.

Kemâlülmülk es-Sümeiremi'nin vefatından sonra onun nâibi olarak görev yapan el-Azîz, yeni vezir Şemsülmülk Osmân b. Nizâmülmülk (ö. 517/1123) devrinde müstevfi tâyin edildi. Bu sâyede nüfuzu giderek artmıştı. Ebü'l-Kâsım Dergezîni ise Bağdat'ta bulunan ve Ârız⁷ olan Enûşîrvân b. Hâlid'in (ö. 532/1138[?])⁸ nâibi sıfatıyla Dîvan-ı Arz'ın sorumluluğunu üstlendi. Bu sıralarda Enûşîrvân b. Hâlid'e Sultan Mahmûd'un bir fermanı ulaştı (516/1122). Belge el-Azîz tarafından yazılmıştı ve Enûşîrvân'ın artık gözden düşüğünü gösteriyordu. Ayrıca Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin ârız olarak tâyin edildiğini ve Enûşîrvân b. Hâlid'in ona teslim edilmek üzere tüm gerekli evrakları göndermesi isteniyordu. Enûşîrvân, kendisine böyle bir yazı yazmasının hâricinde yerine nâib olarak bıraktığı için el-Azîz'i suçluyordu (Bündârî, 1943: 130). Enûşîrvân b. Hâlid rakiplerinin entrikaları sebebiyle mağdur olan devlet adamlarından biriydi. Öte yandan Sultan Muhammed Tapar döneminden beri Selçuklulara hizmet etmiş olan Enûşîrvân b. Hâlid'e karşı Ebü'l-Kâsım Dergezîni ve el-Azîz'in berâber hareket ettikleri düşünülmektedir. Bu durum iki Irak Selçuklu devlet adamı arasında başlangıçta dostâne ilişkilerin bulunduğunu göstermektedir.

Çok geçmeden Vezir Şemsülmülk Osmân b. Nizâmülmülk'ün faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Sultan Sencer, vezirin Horasan'a gönderilmesini yeğeninden istedi. İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî'ye göre; sultanın yanına elçi olarak gitmiş olan Kıvâmeddin Ebü'l-Kâsım Dergezîni, Vezir Şemsülmülk Osmân'ı Sultan Sencer'e kötülemişti. Dergezîni, vezirin devletin azametini yok ettiğini, orduyu dağıttığını söylemiş ve Sultan Sencer'i iknâ etmek için elinden geleni yapmıştı. Kani olan sultan ise vezirin derhal huzuruna gönderilmesini yeğeni Sultan Mahmûd'dan istemişti (Bündârî, 1943: 134-135; Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, 1959: 74). Görüldüğü üzere Ebü'l-Kâsım Dergezîni, Sultan Sencer için özel birisiydi ve

⁷ Ordu ile ilgili işlerle ilgilenen dîvanın başında bulunan yetkilidir. Bk. (Merçil, 2015: 79-83; Kesik, 2021: 65).

⁸ Selçuklu ve Abbâsî veziri hakkında bk. (Özaydın, 1995: 256-257).

o “*devranın ve işinin benzersiz yegâne mesai arkadaşı*” olarak addediliyordu (Kummî, 1363: 2).

Bu istek karşısında ne yapacağını bilemeyen Sultan Mahmûd, amcasını gücendirmek istemedi ve vezirini Sultan Sencer’in elçisinin huzurunda öldürerek kesik başını büyük sultana gönderdi (Bündârî, 1943: 134-135; Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, 1959: 74). Hatta bu sırada Müstevfi el-Azîz de vezirin Sencer’e sağ olarak gönderilmesini engelleyip, onun öldürülmesine sebep olanlar arasındaydı. Sultan Mahmûd’a: “*Sultan Sencer’in adam gönderip veziri istemesinden emin olamayız. Vezir Sencer’in yanına giderse onun orada bir fenâlık çıkarmasına da mâni olamayız!*” diyerek bu meselede de Ebü'l-Kâsım Dergezîni’ye destek vermişti (İbnü'l-Esîr, 1987: 486).

Şemsülmülk Osmân b. Nizâmülmülk’ün katlinden sonra vezirlik el-Azîz’e teklif edildiyse de o sultana cevâben şöyle dedi: “*Senin işlerini yürütür ve emirlerini infaz eder, vâridat ve mesârîfi tevâzün ettiririm, hiçbir maslahatın durmasına meydan vermem, hiçbir menfaati kaçırmam, lâkin vezirlik ismini kabul etmem, vezirin işlerini, deruhte etmekle beraber, günahını yüklenmem, dostum Ebü'l-Kâsım Dergezîni dönünce, vezirlik postuna onu getiririm*” (Bündârî, 1943: 135). Sultan Mahmûd’un müstevfisi el-Azîz’e vezirlik makamını tevdi edecek kadar îtimat ettiği görülmektedir. Bununla beraber el-Azîz devlet işlerini daha geri plândan idâre etmeyi tercih etmiş ve bunu açıklıkla sultana iletmiştir. İşlerin idâresini üzerine almaya hazır olduğunu göstermekle beraber fazla mesûliyet almaktan kaçınmıştır.

Ebü'l-Kâsım Dergezîni ise Sultan Sencer’in yanından dönünce el-Azîz, Dergezîni’nin vezir olmasına dâir :“*İşte vazîfeyi deruhte, hal ve akde kifâyet edecek kimse geldi, onu vezirliğe, tâyin ediniz, ben bu vazîfenin günahını, yüklenmeyeceğim, beni bırakınız, başka hizmette devâm edeyim. Vezirliğin zararlarını bana yükletme, ben vezirlik isminden hâli olsam dahi, bu vazîfeyi nazarımdan uzak tutmam. Bu mevkii, başkasıyla tahkim edin, ben de hükmümle, ona yardımcı olayım...!*” şeklindeki düşüncelerini hükümdara iletince Sultan Mahmûd da el-Azîz’e şöyle yanıt verdi: “*Ben, senden başkasını tanımam! Ancak senin aklına ve hüccetine îtimat ediyorum!*” (Bündârî, 1943: 135).

İki Devlet Adamı Arasında İhtilâfın Başlaması ve Yaşanan Gelişmeler

Ancak Ebü'l-Kâsım Dergezîni göreve getirilmesinden dolayı el-Azîz’e dâima minnet edecek ve yalnızca ismen vezir olarak kalacak bir şahsiyette değildi. Nitekim çok geçmeden iki devlet adamının arası bozulup nüfuz ve iktidâr mücâdelesini sonucu kaçınılmaz olarak vezir ve müstevfi çatışmaya

başlamışlardı. Ebü'l-Kâsım Dergezî'nin vezârete getirildikten sonra sert tedbirler almış hatta kimi Selçuklu devlet adamlarını öldürmeye ve mallarını gasp etmeye başlamıştı.⁹ Bu noktada el-Azîz'i eleştiren müellif Kummî, eğer el-Azîz daha cesâretli olsaydı Ebü'l-Kâsım Dergezî'nin ona müdâhale edemeyeceğini kaydetmiştir (Kummî, 1363: 21; Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, 1959: 75). Diğer yandan sultanın şahsî gelirlerini ve özel mülkünü kaydettikleri sırada diğer devlet adamlarının olayı büyütmesiyle aralarında başka sorunlar da yaşanmıştı (Kummî, 1363: 21).

Bir müddet sonra Ebü'l-Kâsım'ın tavırlarından rahatsızlık duymaya başlayıp ondan kendisine dahi kötülükler gelebileceğini hisseden el-Azîz gözlerden ve sorumluluklarından kurtularak uzağa gitmeyi plânlamaya başladı. Nihâyetinde hacca gitmek üzere izin istedi ve 517 (1123-1124) senesinde hac vazîfesini îfâ etti (Bündârî, 1943: 140). el-Azîz hac dönüşü memûriyetten çekilmek arzusuyla Sultan Mahmûd'a mürâcaat etti. Sultan, ayrılmasına izin vermediği gibi, onun mansıbını da îade etti. el-Azîz müstevfilîği bırakma hususundaki kararında ısrar etti. Ayrıca bu süreçte vezirle olan evvelki dostlukları kesin bir şekilde düşmanlığa dönüşmüştü. (Bündârî, 1943: 141). Nihâyet el-Azîz müstevfilikten ferâgat etmeyi başarmışsa da vezir ve diğer devlet görevlileri onun aleyhinde çalışmışlar ancak herhangi bir hatâ ve kusurunu bulamadıkları için el-Azîz'e zarar verememişlerdi. Bununla beraber devlet işleri bir türlü düzene girmiyor, aksaklıklar baş gösteriyordu. el-Azîz devlet işlerinin giderek bozulduğunu hükümdara söylemeye fırsat bulunca Sultan Mahmûd, vezirin tevkif edilip hapsedilmesini emretti (Bündârî, 1943: 141-142). el-Azîz'in Sultan Mahmûd ile görüştüğünde müstevfilik vazîfesini yürütmüyor oluşu onun şahsî makam ve mevki hırsıyla değil devletin selâmeti açısından hâdiselere yaklaştığını göstermektedir. Ebü'l-Kâsım Dergezî'ye karşı sultanı etkilemek için müstevfilikten istifa etmiş olduğu da düşünülebilir. Hem Sultan Sencer hem de Sultan Mahmûd'un îtibar ettiği veziri gözden düşürmek üzere harekete geçmiş ve Sultan Mahmûd'un fikirlerini Ebü'l-Kâsım Dergezî'nin aleyhine döndürmeyi başarmıştı.

Öte taraftan Sultan Mahmûd, insanları Ebü'l-Kâsım'ın kötülük ve gafletlerinden kurtarmak amacıyla sâbık veziri doğrudan el-Azîz'e teslim etmeyi uygun gördü. Lâkin el-Azîz eski dostunu kendi elleri ile öldürmek istemedi. Meseleyi çözmesi için yeni vezirin bir an evvel tâyin edilmesini ve Ebü'l-Kâsım Dergezî'nin de ona teslim edilmesini istedi. Böylece yeni

⁹ Makale konusu Ebü'l-Kâsım Dergezî'nin biyografisini vermek amaçlı olmadığından vezirin bu süreçte yaptığı katllere ve zulme varan faaliyetlerine değinilmemiştir.

vezirin, Ebü'l-Kâsım'ın vereceği zararları ve mansıbına el uzatacağını öngörerek onu katledebileceğini düşündü (Bündârî, 1943: 141-142). Bu amaçla Enûşirvân b. Hâlid'i Bağdat'tan çağırmak için harekete geçti. Çok geçmeden de el-Azîz'in gayretleri neticesinde Enûşirvân b. Hâlid vezir olarak tâyin edildi ve Ebü'l-Kâsım Dergezîni hapsedildi (Kummî, 1363: 13; Bündârî, 1943: 142). Ancak Enûşirvân'ın haberi bile olmadan Dergezîni'nin yanına gelip gidenler oluyor ve onu yeniden vezirlik görevine getirmek için harekete geçmeyi plânlıyorlardı (Bündârî, 1943: 141-142). İfade etmek gerekir ki, el-Azîz tedbirsiz davranmış ve sultanın rızası varken Ebü'l-Kâsım Dergezîni'den kurtulma fırsatını kaçırmıştı.

Vezirlikte bir sene ve birkaç ay oturduktan sonra Enûşirvân b. Hâlid azledildi (Bündârî, 1943: 142). Bu zaman zarfında Enûşirvân b. Hâlid, Ebü'l-Kâsım Dergezîni'ye herhangi bir müdahâlede bulunmadı. Ebü'l-Kâsım Dergezîni ise aksine taraftarlarını artırarak otoritesini güçlendirmiş ve Sultan Mahmûd tarafından da affedilmişti. Nitekim Enûşirvân b. Hâlid'in ardından yeniden vezârete gelişi bu durumu desteklemekteydi. Zîra büyük hâcibi rüşvetle kendi tarafına çekmiş; hatta şimdiye kadar korkmayanlar artık ondan korkar olmuştu (Kummî, 1363: 13; Bündârî, 1943: 143; Klausner, 1973: 55). Bu süreçte Dergezîni'nin intikam hisleriyle hareket edeceğini düşünmek mâkul görünmektedir.

el-Azîz kendisini Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin kötülüklerinden korumayı başarmış ve hâdiselere temkinli yaklaşmıştı. Sultan Mahmûd Irak Selçuklu Sultanı olmasını müteâkip amcası Sultan Sencer'in kızı Mahmelek Hâtun'la ve mezkûr eşinin vefatının ardından ise ardından Sultan Sencer'in bir diğer kızıyla evlilik yapmıştı. Ancak bu hâtunun da ölümü üzerine Sultan Sencer kızlarının mîrasını ve mücevherlerini istemek için Bağdat'a yeğenin yanına bir elçisini gönderdi. Sultan Mahmûd bu haberi aldığı anda Ebü'l-Kâsım Dergezîni meseleyi el-Azîz'den kurtulmak için bir fırsat olarak gördü. Sultana nasihatlerde bulundu. Bu meseleyi ancak Sultan Sencer'in de güvendiği ve sözlerine îtibar ettiği el-Azîz'in çözebileceğini Sultan Mahmûd'a bildirdi. Bu sebeple el-Azîz'in derhal bir kalede hapsedilmesi gerektiğini, elçiler onun şahitliğini istediklerinde ise kabahatli olduğu için tevkif edildiğini ve tanıklık hususunda artık ona güvenemeyeceklerini söylemesini de sultandan istedi (Bündârî, 1943: 144-145).

Bunun üzerine, sultan her zaman kendisine sâdık kalmış devlet adamını hapsedirmek hususunda önce tereddüt ettiyse de, Dergezîni'nin "*Eğer onu hapsedecek olursan, ben sana, kendi malımdan 300.000 dinar veririm. el-Azîz'i hapse attığın (oturttuğun) gibi malı tediyeyle başlarım*" demesi üzerine

fikrini değiştirdi ve el-Azîz'in güzellikle muhâfaza altına alınmasını emretti (525/1130-1131). Sultan Sencer'in elçileri yaklaştığı sırada el-Azîz, Bağdat Şahnesi Mücahüddin Bihruz el-Hâdim'e teslim edildi ve o, el-Azîz'i Tekrît'e¹⁰ gönderdi (İbnü'l-Esîr, 1987: 528; Bündârî, 1943: 145; Keleş, 2015: 460). Sultan Sencer'in elçileri geldikten sonra Sultan Mahmûd, el-Azîz'in hapsedilmesini onayladığı için pişman oldu. Zira elçiler Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin söylediği gibi hareket etmemişlerdi. Bunun üzerine vezirin yalan söylediğine kanaat getirerek ondan mezkûr malı istediye de Ebü'l-Kâsım Dergezîni ödemeyi geciktirmeye çalıştı. Hatta İsfahan'a adamlarını göndererek el-Azîz'in diğer kardeşlerini de hapsetti ve mallarına el koydu (Bündârî, 1943: 145; Lambton, 1968: 251). Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin sultana olan borcunun bir kısmını doğrudan el-Azîz'in âilesinden temin etmeye çalıştığı ve onlara da sıkıntılar çektiği anlaşılmaktadır.

Sultan Mahmûd ise el-Azîz'e mektuplar göndererek vaatlerde bulunuyor, sabırlı olmasını tavsiye ediyordu. Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin vereceğine dâir söz verdiği malları temin edince kendisini serbest bırakacağını ve bu defa da Dergezîni'yi tutuklayacağını bildiriyordu. Diğer taraftan Ebü'l-Kâsım Dergezîni müsâdere gelirlerinden topladığı malları sanki kendi mallarıymış gibi göstererek sultana gönderdi. Bu şekilde borcunun bir kısmını ödedikten sonra kalanını Hemedan'a gittiklerinde vereceğini sultana vaat ediyordu. Tam da bu sırada Sultan Mahmûd hastalanarak vefat etti (İbnü'l-Esîr, 1987: 528; Bündârî, 1943: 145). Sultan'ın ölümüyle hâdiselerin seyri değişti ve tâlih bir kez daha Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin yüzüne güldü.

Sultan Mahmûd'un ölümünün akabinde Irak Selçuklu Melikleri arasında taht mücâdeleleri yaşanmışsa da çok geçmeden Sultan Sencer'in müdâhalesiyle I. Tuğrul tahta çıktı.¹¹ Sultan Sencer Horasan'a dönmeden önce rivâyete göre Ebü'l-Kâsım Dergezîni bizzât sultandan hükümdarlık alâmetlerinden tuğrasını birkaç tomar halinde kendilerinde bırakmasını istemişti. Âcil durumlarda Sultan Sencer'e ulaşmak çokça vakit alacağından böyle bir alâmet işlerini kolaylaştırabilirdi. Nitekim büyük sultanın fermanına sâhip olarak muhâlefete engel olabilirdi. Bu sûretle Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin eline Sultan Sencer'in birkaç fermanı geçmiş oldu (Bündârî, 1943: 155).

¹⁰ Tekrît Bağdat ile Musul arasında yer alan târihi şehirdir. Bk. (Yâkût el-Hamevî, 1977/1397: 38-39).

¹¹ I. Tuğrul'un tahta çıkışı esnâsında yaşananlar hakkında bk. (Kaya Tan, 2020b: 314-323).

Büyük Sultan ile Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin Sultan Mahmûd'un vefatından sonra Rey civârında görüşmesi diğer kaynaklara da yansımıştır. 526 yılı Rebülevvel'inde (Ocak-Şubat/1132) Sultan Sencer ve ardından da yeni Irak Selçuklu Sultanı I. Tuğrul'u vezir ve Irak askerleri karşılamışlardı. Hatta Sultan I. Tuğrul, Ebü'l-Kâsım Dergezîni'ye görevde bulunduğu sırada aldığı sert tedbirler ve Sultan Muhammed Tapar devrinin kıymetli emîrlerinden eski atabegi Emîr Anuştegin Şîrgîr ve oğlunu katlettiği için ilgi göstermemişti (el-Hüseynî, 1943: 70; Ahmed b. Mahmûd, 1977: 55-56; Klausner, 1973: 56). Bu sıralarda Sultan I. Tuğrul'un kardeşi Melik Mes'ûd'un da saltanat dâvâsına kalkışması Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin görevinin devâmını sağlamış olmalıdır. I. Tuğrul başa geldikten sonra amcasının tavsiyesine uyarak Ebü'l-Kâsım Dergezîni'yi yine görevinde bırakmıştır (Kummî, 1363: 13; el-Hüseynî, 1943: 70; İbnü'l-Cevzî, 1992: 270; Ahmed b. Mahmûd, 1977: 55-56). Her ne kadar Dergezîni'nin yapmış olduğu katllerden ve sert icrâatlarından rahatsızlık duymuş olsa da yeni sultan saltanatının başlangıcında rakiplerine karşı veziriyle iş birliği yapmayı uygun görmüş olmalıdır.

Bu sırada Melik Mes'ûd Bağdat'a giderken el-Azîz'in bulunduğu Tekrît Kalesi üzerinden geçti. O esnâda Tekrît Vâlisi Necmeddin Eyyûb idi.¹² Mes'ûd, emîrlerin öteden beri saygı duyduğu el-Azîz'i kendisine vezir edinirse saltanat önündeki engelleri daha kolay aşabileceğini düşündü ve el-Azîz'i kaleden almak üzere adamlarını Necmeddin Eyyûb'un yanına gönderdi. Necmeddin Eyyûb bu talep karşısında ne yapacağını şaşırды. Çünkü artık yeni sultan I. Tuğrul olmuş ve ona danışmadan el-Azîz'i teslim ederse müşkül vaziyete düşebilirdi. Necmeddin Eyyûb, el-Azîz'i kaleden, kasaba mesnedine çıkardı. Ziyet ve her türlü eşyasını yükletti. Vakit kazanmaya çalışıyordu. Nihâyet gurup vakti yaklaşınca el-Azîz ve berâberindekiler Tekrît Kalesi'nin kapılarına doğru koşular fakat kapıları kapalı buldular. Bunun üzerine anahtarları aradılarsa da onların da kale içine götürüldüğünü öğrendiler. Bu halde sabaha kadar beklemekten başka çâre bulamadılar. Güneş doğduğunda ise Bihrûz el-Hâdim'in gulâmlarından biri olan Satmaz'ı ve adamlarını karşılarında buldular. Satmaz, el-Azîz'i kaleye geri götürdü ve Melik Mes'ûd'un adamlarının da geri dönmelerini istedi. *“Eğer saltanat Melik Mes'ûd'a geçerse o vakit el-Azîz'i verebileceklerini yoksa Sultan I. Tuğrul'a ihânet edemeyeceklerini”* bildirdi. Bunun üzerine,

¹² Rivâyete göre Necmeddin Eyyûb'un babası VI. (XII.) yüzyılın başlarında Bihrûz el-Hâdim'in hizmetine girmiş Bihrûz da onu ve oğlu Necmeddin Eyyûb'u kendi iktâ olan Tekrît'e vâli tâyin etmişti. Bk. (Gürbüz, 2012: 390; İnce, 2019: 456; Şeşen, 1995: 20-21).

mezkûr cemâat istediklerini elde edemediği Melik Mes'ûd'un yanına döndü (Bündârî, 1943: 153-154). Böylelikle Melik Mes'ûd Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid gibi akıllı ve tecrübeli bir idâreciyi maiyetine katma fırsatını kaçırmış oldu.

Öte taraftan Sultan Sencer adına aldığı tevkîlerle Vezir Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin hazırladığı ilk ferman rakibi el-Azîz'i ortadan kaldırmak için kullanıldı. Vezir, Tekrît muktâ Bihrûz'a sâbık müstevfiyi öldürmesi için Sultan Sencer'in tevkîinin bulunduğu bir mektup yazdı (Bündârî, 1943: 155; Keleş, 2015: 461). Görünen o ki, Ebü'l-Kâsım Dergezîni intikam hisleriyle hareket etmiş ve Sultan Sencer'den olağanüstü durumlarda kullanmak üzere aldığı tuğraları kendi şahsî meselesi için kullanmış; düşmanını bu yolla bertaraf etme yolunu seçmişti.

Ebü'l-Kâsım Dergezîni, Bihrûz el-Hâdim'i korkuttu, tehdit etti ve emirlerine itâat etmesini istedi. O ise derhal Tekrît Vâlisi Necmeddin Eyyûb'e şu haberi gönderdi: *"Vezirin adamı (sâhibi) ile göndermiş olduğum bu tomar, sultanın tevkî olup, el-Azîz'in katledilmesini ve bu adama teslim edip gönderilmesini emrediyor. Eğer bu emri uygulamaktan imtinâ edersen, benim gazabıma râzı olmuş ve şartıma muhâlefet edip, benim yazımı reddetmek hatâsına irtikâp etmişsin demek olur"* Necmeddin Eyyûb meseleyi iyice araştırmadan bir Müslümanın kanına girmeyi uygun görmedi. Kendisine gelen tevkîyi göstermeksizin meseleyi yanında bulunan kardeşi Esedüddin Şîrkûh'la paylaştı. Bihrûz'un elçisini hil'atlar ve birtakım hediyelerle geri gönderdi. Nitekim onlar, el-Azîz'in Esedüddin Şîrkûh'un yanına gitmesini plânlıyorlardı. İmâdüddin Kâtip el-İsfâhânî, Esedüddin Şîrkûh'un kendisine anlattığı bir rivâyeti kaydetmiştir. Buna göre; bir gün el-Azîz ile Esedüddin Şîrkûh birlikte namaz kılıyordu. Hafiften bir ses işitildi. Esedüddin'e şöyle diyordu: *"Azîz'i himâye ettiğin gibi Allah da seni aziz kılsın"* Nitekim Esedüddin Mısır'ın en aziz şahsiyetlerinden biri olmuş yaptığı iyiliklerin netîcesi olarak Mısır ve civârının idâresini elde etmekte muvaffak olmuştu (Bündârî, 1943: 156; İnce, 2019: 457).

Ebü'l-Kâsım Dergezîni, Bihrûz'un elçilerinin muvaffak olamadıklarını öğrenince bütün kuvvetiyle onun üzerine yürüyerek korkutma yolunu seçti. Artık adamları vâsıtasıyla değil, doğrudan Bihrûz el-Hâdim'in Tekrît'e gitmesini ve işi halletmesini istedi. Necmeddin Eyyûb ile kardeşi Esedüddin Şîrkûh'un haberleri yokken, Bihrûz el-Hâdim kaleye girdi. Her ne kadar Bihrûz'u kaleden göndermeye çalıştılsa da muvaffak olmadılar (Bündârî, 1943: 156). Rivâyete göre; el-Azîz başına gelecekleri hissederek biçâre halde barışma beklentisini içeren ve Vezir Ebü'l-Kâsım Dergezîni'den özür

mâhiyetinde bir rubâî yazmıştı. Ebü'l-Kâsım Dergezîni de zamanın kendisini haklı çıkardığını belirten bir rubâîyle ona cevap vererek el-Azîz'in isteklerini müspet karşılamamıştı (Kummî, 1363: 21; Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, 1959: 75; Hândmir, 1317: 205).

Bihrûz el-Hâdim kendisi ile berâber Dergezîni'nin yakın adamı olan bir Bâtınîyi de berâberinde kaleye getirmişti. el-Azîz hapsedildiği günden beri çok ibâdet eder, oruç tutardı. Katledileceğini hissedince iki rekât namaz kılmaya başladı ancak daha namazını bile bitirmeden secdede iken bu Bâtınî tarafından öldürüldü.¹³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, el-Azîz'in zehirle ya da kale içine giren Bâtınîler tarafından katledildiğini zikretmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1951: 141). Bir diğer müellif Kummî ise Vezir Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin gazabını şimşek yüklü buluta benzetmiş ve yıldırım gibi el-Azîz'in üzerine yağdığını vurgulamıştır (1361: 21).

Ancak el-Azîz'in öldürülmesinin üzerinden henüz 40 gün bile geçmeden aynı âkıbeti Ebü'l-Kâsım Dergezîni de yaşadı. Melik Mes'ûd kuvvetlerini toplamış ve kardeşi Sultan I. Tuğrul ile karşı karşıya gelmişti. Ancak yaşanan mücâdelede hezîmete uğrayan sultan, başına gelenlerden dolayı vezirini sorumlu tutarak onun öldürülmesini emretti (Râvendî, 1999: 201). Rivâyete göre I. Tuğrul, Ebü'l-Kâsım Dergezîni'ye: "*Benim bu hale dâçar olmamın sebebi Allah'ın kullarına yaptığın zulümdür!*" dedi. O da cevâben: "*Sen Alamut ahâlisine adamlarını gönderdin, düşmanlarını öldürmek için onlara emirler verdin, onlar da bu işleri yaptılar*" dedi. Bu sözler üzerine Sultan I. Tuğrul: "*Senin îtikadındaki fesadı ortaya çıkaran Allah'a şükürler olsun!*" diyerek vezirin boynunun vurdurulmasını emretti. Sultanın adamları derhal Ebü'l-Kâsım Dergezîni'yi derdest ettiler ve onu asmak üzere harekete geçtiler. Ancak tam veziri asacakları sırada ip koptu. Bunun üzerine vezirin evvelce katlettiği Emîr Şîrgîr'in bir gulâmı Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin üzerine atlayarak yanında bulunan bıçakla onun kafasını kesti. Cesedi parça parça edildi ve şehir şehir dolaştırılarak teşhir edildi.¹⁴

el-Azîz'in katlinden Sultan I. Tuğrul'un haberi çok sonradan olmuştu. Hatta sultan, Ebü'l-Kâsım Dergezîni'yi öldürdükten sonra, el-Azîz'in âkıbetini sormuş yaşananlar kendisine aktarılınca vezire ve onun fitnelerine

¹³ İbnü'l-Cevzî (1992: 272), İbnü'l-Esîr (1987: 538) ve Sıbt İbnü'l-Cevzî (1951: 141) el-Azîz'in vefatını 526 (1131-1132) hâdiseleri arasında zikreder. Bûndârî (1943: 157) ise el-Azîz'in 527 (1132-1133) yılında katledildiğini rivâyet eder.

¹⁴ el-Hüseynî (1943: 72-73) ve İbnü'l-Esîr (1987: 541) 527 yılı Şevval'inde (Ağustos 1133) Emîr Şîrgîr'i öldürdüğü için efendisinin intikâmını almak isteyen bir gulâm tarafından öldürüldüğünü zikreder; Krş. (Bûndârî, 1943: 157).

lânet etmişti (Bündârî, 1943: 157). Sultanın olanlardan çok geç haberdâr oluşu devlete hâkim olamayışının bir ibâresi gibidir.

Sonuç

Selçuklu bürokrasisinin meşhur şahsiyetlerinden olan Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid ile Kıvâmüddin Ebü'l-Kâsım Nasr b. el-Hüseyin el-Enesâbâdî ed-Dergezîni arasında dostlukla başlayan münâsebetlerin çıkar çatışmalarıyla nasıl bir seyir izlediği araştırmada ortaya konulmaya çalışılmıştır. el-Azîz olarak tanınmış olan Azîzüddin Ebû Nasr başlangıçta Ebü'l-Kâsım Dergezîni'yi himâye ederek koruyup kollayarak devlet mertebesinde yükselmesinde etkili olmuştu. Bununla berâber Ebü'l-Kâsım Dergezîni'nin bilhassa vezir olduktan sonra kontrolü tamamen eline almasının önündeki engel de yine Sultan Sencer ve Sultan Mahmûd tarafından takdir edilen, aynı zamanda fikirlerine kıymet verilen Müstevfî el-Azîz'di.

Öte taraftan el-Azîz'in kendisine teklif edilen vezirlik makamını reddetmesi de dikkat çekicidir. Bu görevin gerekliliklerini yerine getirecek meziyetlere sâhip olduğu halde her türlü güçlükten kaçmak istemiş ve geri plânda kalarak faâliyetlerini yürütmek istemiştir. Bu hatâsının bedelini ise zaman içinde vezirlik makamına gelmesinde pay sâhibi olduğu eski dostunun emriyle katledilerek ödemiştir.

Bu araştırma siyâsî ihtiraslarıyla devlete zarar verenlerin yalnızca hânedan mensupları olmadığını; dîvan üyeleri ile çeşitli kademedelerdeki emîr ve kumandanların da yükselme hırslarıyla Selçuklulara nasıl menfî etkilerde bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca Selçuklulara etki etmiş devlet ricâlinden tarihî şahsiyetler hakkında yapılacak biyografik çalışmalara ve devletin merkezî yapısı ve dîvan teşkilâtı hakkındaki incelemelere katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Dönemin hükümdarları, melikleri, Abbâsî halifeleri hakkında muhtelif araştırmalar yapılmakla berâber; şüphesiz onlar kadar göz önünde olmayan ancak târihî olayların seyrine etkisi bulunan devlet ricâlinin faâliyetleri ve birbirleriyle olan ilişkilerini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu münâsebetlerin tafsilâtli incelenmesiyle hem siyâsî tarihe katkı sunulacak hem de merkezî yapı ve bürokrasi hakkında daha fazla bilgi sâhibi olunacaktır. Pek çok devlette olduğu gibi Irak Selçuklu Devleti'nde de bürokraside yer alan devlet adamları fazlasıyla güç ve otorite sâhibi olmayı istemişlerdir. Ancak şahsî menfaatlerini devletin selâmetinin üzerinde tutanlar bu araştırmada da görüldüğü üzere hem devlete derin zararlar vermiş hem de ibret olacak şekilde kendi sonlarını hazırlamışlardır.

KAYNAKÇA

- AHMED B. MAHMÛD (1977), *Selçuk-Nâme*, II, Haz. Erdoğan MERÇİL, Tercüman Yayınları, İstanbul.
- BÜNDÂRÎ, el-Feth b. Ali b. Muhammed (1943), *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra*, Çev. Kıvameddin BURSLAN, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, İstanbul.
- GÜRBÜZ, Osman (2012), "İktidara Uzanan Yolda Eyyübî Ailesinin Serüveni", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (TAED), 48, 387-405.
- HAMDULLAH EL-MÜSTEVFÎ (1915), *Nüzhetü'l-kulüb*, Nşr. Guy Le Strange, Leiden-London.
- HÂNDMÎR (1317), *Düstürü'l-vüzerâ'*, Nşr. Saîd-i Nefîsî, Tahran.
- el-HÜSEYNÎ, SADREDDÎN ALÎ B. NÂSİR (1943), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukıyye*, Çev. Necati LUGAL, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İBNÜ'L-CEVZÎ (1992), *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, XVII, Nşr. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut.
- İBNÜ'L-ESÎR (1987), *el-Kâmil fi't-târih*, X, Çev. Abdülkerim ÖZAYDIN, Bahar Yayınları, İstanbul.
- İNCE, Fatma (2019), "Selahaddin Eyyubî'nin İslam Birliğini Kurma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları*, 16.63, 455-466.
- KAYA TAN, Pınar (2020a), "Irak Selçuklu Devleti'nin Muhteris Vezîri Kemâlmülk (Kemâleddin) es-Sümeiremi", Ed. Ebru ALTAN, Muharrem KESİK, Murat ÖZTÜRK, *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen Prof. Dr. Abdülkerim Özeydin'a Armağan*, İstanbul, 721-732.
- KAYA TAN, Pınar (2020b, 13-15 Kasım), "Irak Selçuklu Devleti'nde Yeni Bir Devri Başlatan Muharebe: Dînever (8 Receb 526 / 25 Mayıs 1132)", *3. Uluslararası İnsan Çalışmaları Kongresi Bildiriler*, Ankara, 314-323.
- KELEŞ, Nevzat (2015), "İnsanların En Kibarlarından: Selçukluların Bağdad Şahnesi Bihruz el-Hâdim", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30.2, 451-477.
- KESİK, Muharrem (2021), *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- KLAUSNER, Carla L. (1973), *The Seljuk Vezirate: A Study of Civil Administration 1055-1094*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts.
- KUMMÎ, Necmeddîn Ebü'r-Recâ (1363 hş.) *Târihu'l-vüzerâ'*, Nşr. M. Takî Dânişpejûh, Tahran.

- LAMBTON, Ann K. S. (1968), “Internal Structure of the Saljuq Empire”, Ed. J. A. BOYLE, *The Cambridge History of Iran*, C. V, Cambridge University Press, Cambridge, 203-282.
- LE STRANGE, Guy (2015), *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Çev. Adnan ESKİKURT ve Cengiz TOMAR, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- MERÇİL, Erdoğan (2015), *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- NÂSİRÜDDÎN MÜNŞÎ-İ KİRMÂNÎ (1959), *Nesâ'imü'l-eshâr min letâimi'l-ahbâr der târih-i vüzerâ*, Nşr. Mîr Celâleddîn Hüseyinî-i Urmevî, Tahran.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2021), *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092/1104)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (1995), “Enûşirvân b. Hâlid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 256-257.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2004), “Menşur”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 148-149.
- ÖZTÜRK, Murat (2019), *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- RÂVENDÎ (1999), *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, I, Çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ (1951), *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, VIII/1, Haydarabad.
- ŞEŞEN, Ramazan (1995), “Eyyübîler I. Siyasî Tarih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 20-31.
- TANERİ, Aydın (1994), “Divan: Büyük Selçuklular'da Divan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 383-385.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ (1977/1397), *Mu'cemü'l-büldân*, Nşr. Dâru Sâdır, II, Beyrut.

KAHVECİBAŞI NAKŞİ MUSTAFA AĞA'NIN (Ö. 1764) HAYATI, ESERLERİ VE EDEBİ KİŞİLİĞİ*

*Life, Works and Literary Personality of
Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa (died 1764)*

Cenk AÇIKGÖZ**

ÖZ: Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa (ö. 1764); I. Mahmud, III. Osman ve III. Mustafa devirlerini idrak etmiş bir Enderun mensubudur. Eyyübî namıyla da anılan Nakşî, III. Mustafa döneminden önce birçok vezirin yanında müezzinbaşı olarak görev almıştır. Daha sonra III. Mustafa ile yakınlık kurarak padişahın gözde devlet adamlarından olmayı başarmıştır. III. Mustafa Han'a kahvecibaşı, musahip ve tebdil hasekisi olarak hizmet eden Nakşî aynı zamanda hattat, şair ve tarihçidir.

Bu makalede Nakşî; devlet adamı, şair ve yazar yönleriyle ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Birinci bölümde Nakşî'nin hayatı, ölümü, terekesi, Enderun'daki faaliyetleri, padişahlarla ilişkileri ve tarikat mensubiyeti üzerinde durulmuştur. Dönemin tarih kitapları ve arşiv belgelerinde Nakşî hakkında verilen bazı bilgiler ortaya konmuştur. İkinci bölümde ise Nakşî, şair ve yazar olarak ortaya koyduğu eserlerle değerlendirilmiştir. Bu bağlamda *Nakşî Divanı* ve *Vekâyi'-i Sultânî / Târîh-i Nakşî* adlı eserlerin içeriği üzerinde durulmuştur. Nakşî'nin Osmanlı arşiv belgeleri, şiir mecmuası vb. kaynaklarda geçen şiirleri hakkında da bilgi verilmiştir. Ayrıca Nakşî'nin edebî kişiliği ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa, Eyyübî, III. Mustafa, Tebdil, Divan

ABSTRACT: Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa (died 1764) is a member of Enderun who lived during the reigns of Mahmud I, Osman III and Mustafa III. Nakşî is also known as Eyyubi. Before the Sultan Mustafa's reign, he served as a müezzinbaşı (chief muezzin) with many viziers. He succeeded in establishing a close relationship with Mustafa III and becoming one of the favorite state officials of the sultan. He served to Mustafa III as a kahvecibaşı (chief coffee maker), musahip (chat friend) and tebdil hasekisi (incognito attendant). Nakşî is also a calligrapher, poet and historian.

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında Üzeyir Aslan danışmanlığında hazırlanan "Nakşî-i Eyyübî [Ö. 1764] Hayatı, Sanatı ve Divanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin, Nesre Çeviri)" başlıklı doktora tezinden oluşturulmuştur (Açıköz, 2016).

** Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü, BOLU, cenkacikgoz@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9747-3354

Geliş Tarihi / Received: 10.03.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 19.04.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

In this study, Nakşî was introduced in detail as a statesman, poet and writer. In the first part, information was given about Nakşî's life, death, inheritance, his activities in Enderun, his relations with the sultans and his sect. Some information about Nakşî in the history books and archive documents was revealed. In the second part, Nakşî was evaluated with his works as a poet and writer. The content of the books named *Nakşî Divanı* and *Vekâyi'-i Sultani / Tarih-i Nakşî* were emphasized. Information was also given about Nakşî's poems in Ottoman archive documents and poetry macmuas. In addition, the literary personality of Nakşî was evaluated in detail.

Keywords: Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa, Eyyubi, Mustafa III, Incognito, Diwan

Giriş

Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa XVIII. yüzyılın kayda değer devlet adamları ve şairleri arasındadır. Bununla birlikte Nakşî'nin hayatı, devletteki rolü, III. Mustafa ile ilişkileri ve edebî yönü yeterince bilinmemektedir. Dolayısıyla Nakşî'nin devlet adamı ve şair olarak, iki ayrı yönüyle de etraflıca tanıtılması ve ilim âleminin dikkatine sunulması gerekli görülmüştür. Bu makale ile Nakşî'nin hayatının her iki cephesini de aydınlatmak, böylece Nakşî hakkında hem tarih hem de edebiyat sahasına katkı sağlayacak bilgileri bir araya getirmek amaçlanmıştır.

Makalede Nakşî'nin hayatı hakkında tarih kitapları, arşiv belgeleri, tezkireler ve Nakşî'nin eserlerinden elde edilen malumat, belli bir düzen içerisinde sunulmuştur. Nakşî hakkında arşiv belgelerinde geçen kayıtlar¹ bir hayli fazla olduğundan sadece bazı kayıtlar seçilmiş ve önemli görülen kısımlar makalenin hacmini aşmayacak ölçüde alıntılanmıştır. Nakşî'nin yaşam öyküsü, ölümü, terekesi, Enderun'daki görevleri, başta III. Mustafa olmak üzere padişahlarla ilişkileri ve tasavvufla irtibatı hakkında bilgi verilmiştir. Nakşî'nin şair ve yazar olarak ortaya koyduğu eserler de incelenmiş, *Nakşî Divanı* ve *Vekâyi'-i Sultânî / Târîh-i Nakşî* adlı eserleri ele alınmıştır. Nakşî'nin *Divan*'daki şiirleri ve edebî kişiliği hakkında ayrıntılı değerlendirmelerde bulunulmuş, ayrıca *Divan* dışındaki kaynaklarda geçen (arşiv belgesi, şiir mecmuası vb.) bazı şiirleri hakkında da bilgi verilmiştir.

1. Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa'nın Hayatı

1.1. Ana Hatlarıyla Nakşî'nin Yaşam Öyküsü

Biyografik kaynaklarda Nakşî'nin doğum tarihi hakkında bilgi yoktur. Nakşî, *Vekâyi'-i Sultânî Târîh-i Nakşî* adlı eserinde Kastamonu'da doğduğunu belirtir. Nakşî'nin babası Kastamonu mütesellimi Hasan

¹ Arşiv belgelerini araştırırken yardımlarını gördüğüm Dr. Göker İNAN'a ve bazı belge numaralarının tespitinde doktora tezinden yararlandığım Dr. Öğr. Üyesi Cem GÖRÜR'e teşekkür ederim.

Bey'dir.² Ecdadından bir zatin adı da Haydar Paşa'dır (Uzunçarşılı, 1929: 12). *Hâkim Efendi Tarihi*'nde "Nakşî Seyyid Mustafa Efendi" olarak anılması, Hz. Hüseyin'in soyundan geldiğine işaret eder (Güngör, 2019: 1158). III. Mustafa dönemine ait hesap defterlerinden Nakşî'nin bir erkek, bir de kız kardeşi olduğu anlaşılmaktadır. Nakşî'nin Süleyman adlı kardeşi Enderun'da çavuştur.

Süleyman Çavuş'un Zilkade 1171/Temmuz-Ağustos 1758'de hâlâ hayatta olduğu anlaşılmaktadır (BOA, *T SMA.D.*, 2402/57). Nakşî'nin adı belirtilmeyen ve padişah tarafından çok değerli bir gerdanlık ihsan edilen kız kardeşinin ise Safer 1172/Ekim-Kasım 1758'de hâlâ hayatta olduğu bilinmektedir (BOA, *T SMA.D.*, 2403/50). Kaynaklarda Nakşî'nin medeni hâli ve çocukları hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Enderun'da Has Oda'ya alınanların çoğunda görüldüğü üzere Nakşî'nin ömrünü hiç evlenmeden geçirmiş olma ihtimali yüksektir.

Nakşî'nin babası Hasan Bey, kendisine muhalif olanların dedikodu ve çekiştirmeleri yüzünden mütesellimlikten azledilmiştir. Görevinden ayrılmak zorunda kalınca İstanbul'a gelmiş ve Eyüp'e yerleşmiştir.³ Hasan Bey, geçimini sağlamak için Kastamonu'ya giderken bindiği geminin batmasıyla boğularak hayatını kaybetmiştir. Küçük yaşta öksüz ve muhtaç bir hâlde kalan Nakşî, çeşitli sanatlar öğrenmesi için meslek erbabına çırak verilmiş, sonunda nakkaşlığı seçmiştir (Uzunçarşılı, 1929: 12). I. Mahmud Han zamanında Enderun-ı Hümayun'da çırağ olan Nakşî (Vâsıf, 1270: 169; Güngör, 2019: 1158) Enderun'da Yedikulelizâde Seyyid Abdülhalîm Efendi'den sülûs ve nesih yazı eğitimi almış, talik hatta da ustalaşmıştır (Kurnaz ve Tatcı, 2001: 1091; Koç, 2014: 497). Nakşî'nin zamanına göre iyi bir tahsil gördüğü, Arapça ve Farsça da bildiği söylenebilir (Uzunçarşılı, 1929: 14).

Nakşî, öğrenimini tamamladıktan sonra Yeniçeri Ocağı'na yazılmış; 1148/1735 yılında başlayan sefere katılmıştır. 1735-1739 yıllarında Rus-Avusturya ordularına karşı girişilen savaşta Avusturya cephesindeki

² Nakşî'ye ait bir vakıfnamede geçen "Kahvecibaşı Mustafa Ağa Nakşî İbn-i Hasan Ağa" ifadesi de bunu doğrulamaktadır (BOA, *T SMA.D.*, 6950/1).

³ Bu sebeple Nakşî, kaynaklarda "Eyyûbi" (Koç, 2014: 497) veya "Eyyûblu" (Kurnaz ve Tatcı, 2001: 1091) namıyla da anılır. Ayrıca Eyüp'e mensubiyetini vurgulamak için şiirlerinde mahlasını Nakşî Eyyûbi (K. 13/11, K. 127/24, G. 455/5, G. 479/5), Nakşî-i Eyyûbi (K. 118/29, K. 140/7, G. 169/7), Eyyûbi Nakşî (K. 37/14), Eyyûbi Nakşî Mustafâ (K. 18/9) ve Mustafâ Eyyûbi Nakşî (K. 19/7, M. 552/V) şeklinde de kullanmıştır. Bu durum, Nakşî'nin Eyüp Sultan hazretlerinin adıyla anılan bir semtte yetişmiş olmaktan onur duymasıyla ilgili olabilir.

Adakale, Mehadiye vb. muharebelerde yer almıştır. Belgrad Antlaşması'nın ardından sefir olarak Avusturya'ya gönderilen (1740-1741) Cânibî Ali Efendi'ye müezzinbaşı olmuş ve onunla Viyana'ya gitmiştir. Avrupa'dan dönen Nakşî, Yeniçeri âzâlığında sadrazam olan Seyyid Hasan Paşa (1743-1746) ve Tiryaki Hacı Mehmed Paşa'nın (1746-1747) veziriazamlıkları sırasında onlara da müezzinbaşı olmuştur.

Nakşî, 24 Ağustos 1747'de sadrazam olan Firârizâde Abdullah Paşa'nın da müezzinbaşı olmuş, aynı yıl Enderun-ı Hümayun'un Kiler-i Hassa bölümüne çırağ edilmiştir (Uzunçarşılı, 1929: 12-13). Hane-i Kiler'de 10 yıl geçiren ve bu sırada kendisine sahip çıkan olmadığından yakınan Nakşî, III. Osman Han'ın kısa süren saltanatının ardından yeniden terfi etme fırsatı yakalamıştır (Açıkgöz, 2016: 220-222).

III. Mustafa Han 16 Safer 1171/30 Ekim 1757 tarihinde hükümdar olmuş, padişahın emriyle “Hâne-i Kîlâr'dan Hâne-i Hâssa'ya nakl buyurulan Nakşî Mustafa Ağa kullarına” acemilik bahşişi olarak “ihsân-ı hümayûn buyurulan 200 gurus” verilmiştir. Ayrıca “bâ-hatt-ı hümayûn, kânûn olmak üzere, Hâne-i Hâssa'ya nakl buyurulan Nakşî Mustafa Ağa kullarına mevcûd hazînedeki ihsân-ı hümayûn” olarak “1 aded yeşil çuka kaplı zagrasi ve yaka ve kapakları semmûr içi bâçe kontoş kürk, 2 aded Frengî dîbâ kaftan, 1 aded entârî, 2 aded çakşır, 1 aded çâr şâl kuşak, 1 aded destâr, 1 aded kavuk” teslim edilir (BOA, *TSMA.D*, 2402/48). Sultan, cülustan iki gün sonra da (18 Safer 1171/1 Kasım 1757) Nakşî'yi rüştünü ispatladığı ve yetenekli olduğu düşüncesiyle kahvecibaşılık görevine getirir (Vâsıf, 1270: 169; Uzunçarşılı, 1929: 13; Akbayar ve Kahraman, 1996: 1140).

Nakşî'ye, “hazine kethüdâlığı”ndan çıkan müteveffa Vezir Halil Paşa'dan boşalan yetmiş kese faizli bir “mukâta'a” geciktirilmeden verilir, çeşitli ev eşyaları vb. pek çok ihsanda bulunulur (Vâsıf, 1270: 169; Güngör, 2019: 1158). Nakşî, yeni görevinin ardından padişahın emriyle Enderun ve Birun'daki olayları kaydetmeyi amaçlayan *Vekâyi'-i Sultânî / Târîh-i Nakşî* adlı eserini yazmaya başlar (Uzunçarşılı, 1929: 13). Bir yandan da III. Mustafa Han'a musahip ve tebdil hasekisi olarak hizmet eder (Kurnaz ve Tatcı, 2001: 1091; Gürkan ve Yücer, 2021: 152-153; Koç, 2014: 497). III. Mustafa'nın saltanatının ilk yıllarında çıktığı tebdillerde başlıca görevli Nakşî Mustafa Ağa'dır (Görür, 2020: 159-161). Nakşî, devlet işlerinin yanı sıra şiir, inşa ve musikiyle de ilgilenmiştir (Koç, 2014: 497). Hacimli bir

divana sahip olan Nakşî'nin bazı şiirleri⁴ bestelenmiş ve güfte mecmualarına alınmıştır (Konya, 2013: 74, 106). Nakşî babayiğit, düzgün, kanaatkâr, cömert, hayırsever, ihtiyaç sahiplerinin yardımına koşan bir zat olarak bilinir (Vâsıf, 1270: 169; Akbayar ve Kahraman, 1996: 1140). Bununla birlikte dostane düşüncelerle bazı devlet işleri hakkında tartışma ve mücadelelere girişmiş, siyasi konulara ve devletin önemli işlerine müdahale etmiştir (Vâsıf, 1270: 169; Akbayar ve Kahraman, 1996: 1140). Ebûbekir Râtib Efendi bu bağlamda Nakşî'nin adının da karıştığı bir rüşvet skandalını nakleder. Buna göre Avrupa'da yalnız kalan ve Avusturya'ya karşı müttefik arayan Prusya kralı II. Frederick, 22 Mart 1761'de Osmanlı İmparatorluğu ile bir dostluk ve ticaret antlaşması imzalamış, daha sonra buna ek olarak bir saldırı ve savunma antlaşması imzalamaya da niyetlenmiştir. Buna rağmen Osmanlı-Prusya ittifakı beklenmedik bir şekilde iptal edilmiştir. Râtib Efendi, ittifakın son anda iptal edilip bir dostluk ve ticaret antlaşmasına dönüştürülmesini, İstanbul'daki Avusturya elçisinin dönemin şeyhülislamı Dürrîzâde Mustafa Efendi, Kuyumcubaşı Tâhir Ağa ve Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa'ya rüşvet vermesine bağlar (Yıldız, 2013: 240-241). Aynı rüşvet iddialarını daha ayrıntılı şekilde anlatan Kesbî, Osmanlı-Prusya antlaşmasının imzalanmak üzere olduğunu öğrenen Avusturya elçisinin Kuyumcubaşı Tâhir Ağa, Osman Monla ve Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa'ya biner kese rüşvet verdiğini belirtir. Bunun yanında, adı verilmeyen üç şahsa dağıtılmak üzere üç bin kese daha rüşvet veren Avusturya elçisi, toplam altı bin kese rüşvet vererek antlaşmayı baltalamıştır (Öğreten, 1996: 25-27). Başka kaynaklarda tekrar edilegelen, Nakşî'nin devlet işlerine müdahale ettiği yönündeki görüşlerin bu söylentilere dayandığı düşünülebilir. Bu tür girişimleri sonucunda azledilen (Akbayar ve Kahraman, 1996: 1140) Nakşî'ye rağbet azalmış ve artık soğuk davranılmıştır. İtibarı zedelenen Nakşî, rakiplerinden gizlenmeyi seçmiş, sonra da kederinden hastalanmış ve ölmüştür (Vâsıf, 1270: 169). Nakşî'nin "Has Oda ricalinden ve tedbil hasekisi iken" vefat ettiği belirtilir (Koç, 2014: 497).

⁴ Bu eserler çok beğenildiğinden sonraki yüzyıllarda da unutulmamış ve icra edilmiştir. Nakşî'nin "Mânend-i hâle kol dolasam âfitâbuma" dizesiyle başlayan gazeli müstear makamında bestelenmiştir. 19. yüzyılda Vâsıf Bey tarafından derlenen bir güfte mecmuasında geçmektedir. Ayrıca bu eser, TRT TSM Repertuarı 7473 numarada hâlen kayıtlıdır (Konya, 2013: 27, 106, 243-244). Nakşî'nin "Sen ey şâh-ı hümâ-sâye" dizesiyle başlayan şarkısı ise beyati makamında bestelenmiş olup yukarıda sözü edilen mecmuuda "Şarkı-yı Kahvecibaşı Ağa" başlığıyla yer almaktadır (Konya, 2013: 24, 74). Bu şiirler daha uzun şekilleriyle *Nakşî Divanı*'nda da bulunmaktadır (Açıkgöz, 2016: 661, 836-837).

1.2. Nakşî'nin Ölümü ve Terekesi

Nakşî 23 Rebiyülevvel 1178/20 Eylül 1764 tarihinde vefat etmiştir (Yaltkaya ve Bilge, 1945: 535; Akbayar ve Kahraman, 1996: 1140; Kurnaz ve Tacı, 2001: 1091; Koç, 2014: 497; Güngör, 2019: 1158). Perşembe günü ölen Nakşî, aynı gün sabah namazı Ayasofya Camii'nde eda edildikten sonra Üsküdar'daki Yeni Cami civarına defnedilmiştir (Koç, 2014: 497). *Sicill-i Osmânî*'de, Nakşî'nin defnedildiği yerin adı "Ayazma Camii" olarak geçer (Akbayar ve Kahraman, 1996: 1140). Kaynaklardaki bu bilgilerden, Nakşî'nin Üsküdar'da "Yeni Cami civarında bulunan Ayazma Camii haziresi"ne defnedildiği anlaşılmaktadır. Nakşî bu hazirede çerçevesi, mermer bir mezarda yatmaktadır. Nakşî'nin mermere sülüs yazıyla kabartma şeklinde işlenmiş mezar kitabesi şöyledir: "Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî / Merhûm ve mağfûrun-leh / Nakşî Mustafâ Ağa / Rûhiçün / El-Fâtîha / Sene 1178" (Yarış, 2018: 201). Nakşî'nin ölüm yılı, Müstakîmzâde Süleymân Sa'deddîn Efendi'nin aktardığı aşağıdaki tarih mısrasından da anlaşılmaktadır (MEB, 1967: 810; Yakıt, 2010: 212; Koç, 2014: 497).

Miftâhu'l-cenneti lâ ilâhe illa'llâh [1178]

Ayrıca İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın hususi kütüphanesinde bulunan yazma bir mecmuada Nakşî'nin ölümü üzerine Kânî tarafından yazılmış bir tarih kıt'ası vardır. Kıt'anın son üç sözcüğünden ebcet hesabına göre 1170 yılı çıkmaktadır. Uzunçarşılı bu kıt'ada ta'miye olmadığını, dolayısıyla kıt'ada verilen tarihin aslında yanlış olduğunu belirtir (Uzunçarşılı, 1929: 13). Bu kıt'a aşağıya alınmıştır:

Ey dirîgâ bâg-ı sırru'llâhdan
Oldı bir gül şîşe gibi ihtifâ

Kerbelâ vâdilerin tutdı felek
Tâzelendi yine âyîn-i cefâ

Eyledüm tahrîr hûnîn eşk-ile
Târihini "fâte Nakşî Mustafâ"

Nakşî yıllarca III. Mustafa Han'dan pek çok maddi ihsan gördüğü için Nakşî'den geriye kalan mal varlığı da oldukça fazladır. Nakşî'nin muhalefat listesi uzun olduğundan toplam üç arşiv belgesiyle kayıt altına alınmıştır. Zenginliğini ve mal varlığını devlette aldığı görevlere ve padişahın lütfuna borçlu olan devlet mensuplarının muhalefatına el konulması ve varlıklarının hazineye devredilmesi XVIII. yüzyılda yaygın bir uygulamadır. Dolayısıyla Nakşî'nin de kıyafetten ev eşyasına kadar her türlü mirası satışa çıkarılmış ve Enderun'daki diğer devlet görevlilerine satılmıştır. "Müteveffâ

Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa'nun Enderûn-ı Hümâyûn'da fûrûht alınan eşyâsinun behâsı" önce "5.120.471", sonra "5.106.021" kuruş olarak⁵ kaydedilmiştir (BOA, *T SMA.E*, 401/5). Müsadereden elde edilen bu gelirlerin de hazineye aktarıldığı tahmin edilmektedir.

Arşivdeki tereke kayıtlarında Nakşî'nin kıyafet ve ev eşyalarının kimlere, hangi fiyattan satıldığı tek tek belirtilmiştir. Muhallefat dökümünde kumaş, cins, renk ve desenleri ayrıntılı olarak belirtilen kıyafetler (kaftan, kürk, kontoş, çuka, entari, destâr, sôf kerâke, peştamal, çakşır, nimten, gömlek, fûta, şalvar, kavuk, kuşak, dolama, içlik, donluk şal vb.) önemli bir yer tutar. Ayrıca genellikle hangi maddeden yapıldıkları da belirtilen pek çok eşya vardır: şamdan, gülabdan, fanus, ayna, kum saati, çiçek tablası, bıçak, hançer, gaddâre, çelik balta, çelik şeşper topuz, kiraz çubuk, yasemin çubuk, nargile şişesi, bakır tepsi, pirinç tepsi, gümüş kahve tepsisi, kahve pûşidesi, porselen kavanoz, porselen tabak, poselen kâse-kapak, ibrik, bakır maşraba, leğen, peşkîr, makrama, havlu makrama, kadife yastık yüzü, yorgan yüzü, perde, geyik postu seccade, keçe, bohça vb. (BOA, *T SMA.E*, 125/12; BOA, *T SMA.E*, 125/13; BOA, *T SMA.E*, 125/14). Bazı kıyafetlerin tebdile çıkılırken giyildiği, bazı eşyaların ise kahve ikramı için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nakşî'den geriye bu tür eşyaların kalması onun yaptığı görevlerden (tebdil hasekisi ve kahvecibaşı) kaynaklanmaktadır. Gardırobunun zenginliği ve ev eşyalarının değerli malzemelerden yapılmış olması Nakşî'nin Saray'daki lüks yaşam tarzı hakkında fikir vermektedir.⁶

Başka bir muhallefat belgesinde Nakşî'nin hususi kütüphanesinde bulunan ve Sahhaf Kitapçı Hacı Mustafa eliyle satışa çıkarılan yedi kitap kayıtlıdır. Bunlar arasında Nakşî'nin edebî kişiliğini şekillendiren şairlere ait eserler (Hayriyye-i Nâbî, Divan-ı Sâbit vb.) olması dikkat çeker. Ayrıca ilk mesleği olan hattatlık ve uzun süre yürüttüğü müezzinbaşılıkla bağlantılı kitapların (Hüsn-i Hatt-ıla En'âm-ı Şerîf, Bâ-Hatt-ı Seyyid Osmân Mushaf-ı Şerîf vb.) bulunması da önemlidir (BOA, *T SMA.D*, 10524/4). Nakşî muhallefatıyla ilgili başka bir belge ise Seferli Berber Sâlih Ağa'nın da içinde olduğu, ulufe ile ilgili bir alacak-verecek meselesi hakkındadır. Bu

⁵ Rakamlar arasındaki bu fark, satış işlemlerinde sonradan meydana gelen iptal ve değişikliklerle ilgili olabilir. Zira aynı belgede, bazı kitap ve eşyaların sonradan yekûna dâhil edilmediği şöyle belirtilmiştir: "Mütevcaffâ-yı mezbûrun eşyâsından sırmalı kişeli bir cild hüsn-i hatt-ıla En'âm-ı Şerîf bendenizde mevcûddur ve bir aded gaddâre fûrûht alınmış-ıdı, altun zuhûr itmekle redd olındı, yekûnda dâhil degüldür" (BOA, *T SMA.E*, 401/5).

⁶ Nakşî'nin yüzlerce parçadan oluşan muhallefatı ayrı bir makale konusu olacak kadar önemlidir. Tereke dökümünün ayrıntılı olarak verilmesi bu makalenin hacmini aşacağından burada Nakşî'nin terekesi hakkında kısaca bilgi verildi.

tutanakta “zimmat-i mezbûra mahsûben teslim olunan” bir miktar kuruş ve para kayıtlıdır (BOA, *TSMA.E*, 389/70).

1.3. Nakşî'nin Enderun'daki Görevleri

1.3.1. Tebdil için Sarf Edilecek Paraların Teslim Alınması ve Harcanması

Özellikle 1171/1757-1758 yıllarına ait hesap defterleri incelendiğinde tebdil öncesi ve sırasında yürütülen faaliyetlerin merkezinde Nakşî'nin olduğu görülür. Nakşî'ye tebdil hazırlıkları için harcanacak veya tebdil sırasında kullanılacak altın ve kuruşlar sık sık teslim edilmiştir. Mesela 2, 15 ve 27 Rebiyülahir 1171'de sırasıyla üç defa “berâ-yı tebdîl Nakşî Mustafa Ağa kullarına mevcûd hazînedan teslim olunan 200 zer-i mahbûb-ı tâm” vardır (BOA, *TSMA.D*, 2402/50). 8 Receb 1171'de “tebdîle gidildükde Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarına mevcûd hazînedan teslim olunan 200 zer-i mahbûb-ı tâm”, 13 Receb 1171'de “berâ-yı tebdîl Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarına mevcûd hazînedan teslim olunan 568 zer-i mahbûb-ı tâm”, 16 Receb 1171'de “tebdîl ile Ebî Eyyûb Ensârî'ye gidildükde Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarına teslim olunan 224 zer-i mahbûb-ı tâm” kayıtlıdır (BOA, *TSMA.D*, 2402/53).

Ramazan ayında da tebdiller hız kesmemiştir. Ramazan 1171'de “berâ-yı tebdîl Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarına mevcûd hazînedan teslim olunan 20 pâre, 244 zer-i mahbûb-ı tâm”, 10 Ramazan 1171'de “Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarına berâ-yı tebdîl teslim olunan 250 adet zer-i mahbûb-ı tâm”, 19 Ramazan 1171'de “berâ-yı tebdîl Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarına teslim olunan 299 adet zer-i mahbûb-ı tâm” bunu doğrulamaktadır (BOA, *TSMA.D*, 2402/55). Şevval 1171'de ise “berâ-yı tebdîl Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarına teslim olunan 93 adet zer-i mahbûb nisfiyyesi, 165 adet zer-i mahbûb-ı tâm” vardır (BOA, *TSMA.D*, 2402/56).

Zilkade ayındaki teslimat tarihleri dikkate alınırsa III. Mustafa Han ile Nakşî'nin bu ayda da çok yoğun bir tebdil faaliyeti içinde oldukları anlaşılır. 14 Zilkade 1171'de “200 guruş”, 16 Zilkade 1171'de “250 guruş”, 21 Zilkade 1171'de “250 adet zer-i mahbûb-ı tâm”, 30 Zilkade 1171'de “1000 guruş” ve bir miktar altın “berâ-yı tebdîl Kahvecibaşı Mustafa Ağa kullarına” teslim olunmuştur (BOA, *TSMA.D*, 2402/57). Zilkade 1171'e ait başka kayıtlar ise Nakşî'ye tebdil için verilen paraların miktarı ve cinsinin yanı sıra III. Mustafa Han ve Nakşî'nin tebdil için nerelere gittikleri ve tebdillerde ne tür ihsanlarda buldukları hakkında da fikir vermektedir. 10 Zilkade 1171'de “Sarây-ı Cedîd'e tebdîl [ile] teşrîf-i hümâyûn buyurıldukda

Kahvecibaşı Mustafa Ağa kullarına berâ-yı tebdil masârifî teslim olunan 400 adet zer-i mahbûb-ı tâm, 100 adet zer-i mahbûb nısfıyyesi”, 15 Zilkade 1171’de “Dâvud Paşa’ya gidildükde berâ-yı tebdil Kahvecibaşı Ağa kullarına teslim olunan 230 adet zer-i mahbûb-ı tâm”, 20 Zilkade 1171’de “Galata Sarâyı’na tebdil ile teşrif-i hümâyûn buyurıldukda Kahvecibaşı kulları yediyle ihsân buyurulan, üç Otalı kullarına yüzer guruşdan 300 guruş, tebdilde Kahvecibaşı yediyle sarf olunan 100 guruş” bu kayıtlara örnektir (BOA, *TSMA.D*, 2402/57).

Sonraki aylarda tebdil kayıtları azalarak devam eder. 18 Zilhicce 1171’de “240 adet zencirli altun” (BOA, *TSMA.D*, 2402/58), 24 Muharrem 1172’de “200 adet zer-i mahbûb nısfıyyesi” (BOA, *TSMA.D*, 2403/49) “berâ-yı tebdil Kahvecibaşı Mustafa Ağa kullarına” teslim olunmuştur. 12 Receb 1172’de “bâ-hatt-ı hümâyûn Kahvecibaşı Ağa kullarına tebdilde gönderilen mahlûte” olarak “100 cedîd guruş, 100 rub’iyye, 100 pâre, 100 nısfıyye altun” bulunur (BOA, *TSMA.D*, 2403/55).

1.3.2. Tebdilde Kullanılacak Kıyafet ve Eşyaların Yapıtırılması, Teslim Alınması ve Teslim Edilmesi

Nakşî’ye tebdil için sadece para değil, çeşitli kıyafet ve eşyalar da teslim edilirdi. Mesela Cemaziyelevvel 1171’de “Silâhdâr Ağa kulları ma’rifetiyle mevcûd hazînedan berâ-yı tebdil bir adet çuka ağa nimteni yapıdırılıp Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarına” teslim edilmiştir (BOA, *TSMA.D*, 2402/51). Muharrem 1172’de “1 adet kabâ destâr, 1 adet kırmızı fes, 1 adet çuka kaput” (BOA, *TSMA.D*, 2403/49); Şevval 1172’de “2 adet kırmızı fes, 2 adet destâr, 2 adet külâh, 10 pâre” (BOA, *TSMA.D*, 2403/58) Nakşî’ye “berâ-yı tebdil mevcûd hazînedan” teslim olunmuştur. Cemaziyelevvel 1172’de “berâ-yı tebdil çuka bir kürk kabı yapılıp, Harem-i Şerîf’den gelen nâfe kürk kaplanup ve yeşil çukadan yenli nimten yapılıp Kahvecibaşı Ağa kullarına” teslim olunmuştur (BOA, *TSMA.D*, 2403/53). Cemaziyelahir 1173’te ise “berâ-yı tebdil-i hümâyûn mevcûd hazînedan Kahvecibaşı Ağa kullarına teslim olunan 1 adet nuhâs matara ibriği” vardır (BOA, *TSMA.D*, 2404/10).

Nakşî’nin görevlerinden biri de tebdilde kullanılacak kıyafetleri satın almak veya yaptırmaktı. Rebiyülevvel 1171’de “berâ-yı tebdil Nakşî Mustafa Ağa kulları ma’rifetiyle iştirâdan ve mevcûd hazînedan tertîb olunup Harem-i Hümâyûn’a teslim olunan” pek çok kıyafet dikkat çeker. Tebdilde kullanılan kıyafetler hakkında fikir veren bu listede “iştirâdan olmak üzere alınan” 49 adet, “mevcûd hazînedan yapıdırılan” 10 adet giyim malzemesi vardır: mâ’î çuka melluta, ağa nîmteni, çuka yelek, atlı şalvarı, Şâm alacası

kebîr entârî, libâde, Şâm alacası sagîr entârî, beyâz boğası içlik, yeşil kuşak, abâ kalcın, kabâ çuka sûhte, sûhte külâhı, sûhte kavuğı, paşalı kavuğı, kırmızı cizme, mest pâbûş, zerdâve kalbak, Haleb alacası entârî, boğası astârlı kürk kabı, çuka cübbe, çuka çakşır, nâfe beden kürk, çeprâstlı çuka entârî, kemerbend şâl kuşak vb. (BOA, *TSMA.D*, 2402/49). Şevval 1172’de de “Kahvecibaşı Ağa kulları yediyle gelen bir aded tebdîl palası açdırılup” teslim edilmiştir (BOA, *TSMA.D*, 2403/58).

Nakşî, tebdili organize eden kişi olarak sultan tarafından tebdil görevlerine gönderilen hediyeleri de teslim ederdi. 19 Ramazan 1171’de “Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kulları yediyle ‘îdiyye behâ olmak üzere tebdîl kapucularına ihsân-ı hümâyûn buyurılan 80 gurus’ ve aynı ay içinde “mevcûd hazîneden tebdîl hasekisi Halîl kullarına Kahvecibaşı Mustafa Ağa kulları yediyle ihsân-ı hümâyûn buyurılan 1 aded çâr şâl kuşak” bu ihsanlardandır (BOA, *TSMA.D*, 2402/55). Ramazan 1172’de ise “bâ-fermân-ı hümâyûn mevcûd hazîneden tebdîl hasekisi Alî Beğ ve Süleymân kullarına ‘îdiyye ihsân-ı hümâyûn buyurılmağın Kahvecibaşı Ağa kulları yediyle teslim olınan” kaftanlık hâre, entârîlik kebîr çitârî, çakşırlık çuka vb. kumaşlar dikkat çeker (BOA, *TSMA.D*, 2403/57).

1.3.3. Muhtelif Teslimat, Bağış, Ödeme, Sipariş ve Satın Alma Faaliyetleri

III. Mustafa, tebdil dışında ihsan ettiği kıyafetlerin sahiplerine teslimi için de Nakşî’yi görevlendirmiştir. Receb 1171’de “mevcûd hazîneden Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kulları yediyle teslim olınan 1 aded beyâz çâr şâl kuşak” (BOA, *TSMA.D*, 2402/53) ve Ramazan 1171’de “mevcûd hazîneden Kahvecibaşı Mustafa Ağa kulları yediyle ihsân-ı mülûkâne buyurılan” çuka, muhtâr hânî çitari, çâr şâl kuşak vb. (BOA, *TSMA.D*, 2402/55) buna örnek olabilir. Rebiyülahir 1172’de Sakallı Musâhib Hızır Ağa, Abdullah Efendi ve Mahmud Efendi’ye “mevcûd hazîneden ihsân-ı mülûkâne buyurılmağın Kahvecibaşı Ağa kulları yediyle” birer çuka kaplı tilki kontoş teslim edilmiştir (BOA, *TSMA.D*, 2403/52). Cemaziyelevvel 1172’de “bâ-fermân-ı hümâyûn mevcûd hazîneden Tabîb İbrahîm Efendi kullarına ihsân-ı mülûkâne buyurılmağın Kahvecibaşı Ağa kulları yediyle teslim olınan” çitari, çâr şâl kuşak, destâr, çuka vb. vardır (BOA, *TSMA.D*, 2403/53).

Nakşî’nin bazı alet ve eşyaları sahiplerine teslim ettiği de görülür. Mesela Receb 1171’de “Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kulları yediyle Kilâr’da yüz kırk iki elmâslardan tepesi bir la’lî, kuyurığı bir zümürüdlî kakmakârî Musâhib Küçük Mustafa Ağa kullarına bir hancer yapdırılup teslim”

olunmuştur (BOA, *TSMA.D*, 2402/53). Rebiyülevvel 1172'de "bâ-fermân-ı hümâyûn mevcûd hazînedan Kahvecibaşı kulları yediyle teslim olunan 1 adet sîm legen ma'a kafes, 1 adet sîm el ibriği, 1 adet sîm kahve askısı, 1 adet sîm kahve ibriği" vardır (BOA, *TSMA.D*, 2403/51). Cemaziyelevvel 1172'de "mevcûd hazînedan Kahvecibaşı Mustafa Ağa kulları yediyle teslim olunan" işleme havlu gömlek, havlu abdest makraması, peştamal vb. (BOA, *TSMA.D*, 2403/53); Şaban 1172'de ise "berâ-yı kayık mevcûd hazînedan Kahvecibaşı Ağa yediyle teslim olunan 1 adet ihrâm, 2 adet kâlîçe seccâde" (BOA, *TSMA.D*, 2403/56) kayıtlıdır.

Nakşî'nin bir görevi de hazineden teslim aldığı paraları başkalarına teslim etmektir. Mesela 24 Rebiyülevvel 1171'de "Nakşî Mustafa Ağa kulları yediyle Mâbeyn Otası'nda sikke-i cedîd olmak üzere teslim olunan 500 cedîd rub'iyeye gurus, 1 kîse" kayıtlıdır (BOA, *TSMA.D*, 2402/49). 4 Şevval 1171'de ise "Mâbeyn Otası'na yapılarak Kahvecibaşı Mustafa Ağa kulları yediyle Harem-i Hümâyûn'a teslim olunan dört kîse tekmîli için 51 adet zer-i mahbûb-ı tâm; 727 adet zer-i mahbûb-ı tâm, 2000 gurus, 30 pâre" vardır (BOA, *TSMA.D*, 2402/56). 14 Receb 1172'de ise "berâ-yı acemîlik Kahvecibaşı kulları yediyle Harem-i Hümâyûn'a teslim olunan 60 gurus" kayıtlıdır (BOA, *TSMA.D*, 2403/55).

Bunlar dışında Nakşî'ye muhtelif sebeplerle başka para dağıtma ve ödeme görevleri verildiği de tespit edilmiştir. Şaban 1171'de "Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarına fukarâya virilmek için mevcûd hazînedan teslim olunan 315 gurus" (BOA, *TSMA.D*, 2402/54), Ramazan 1171'de "Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kulları yediyle iştirâ olunan bir nefer köle behâsı olmak üzere teslim olunan 350 gurus" (BOA, *TSMA.D*, 2402/55), 29 Zilhicce 1171'de "Kahvecibaşı kulları yediyle şevketlü efendimüzün kuşçısı Süleymân kullarına kuzılar behâsı olmak üzere teslim olunan 80 adet zer-i mahbûb nısfıyyesi" (BOA, *TSMA.D*, 2402/58) bu kayıtlara örnek verilebilir. 8 Zilkade 1171'de "Kahvecibaşı Mustafa Ağa kulları ma'rifetiyle iştirâ olunan dâye behâsı olmak üzere Musâhib Bekir Ağa kullarına teslim olunan 730 gurus" Nakşî'nin dadı bulmak için dahi görevlendirildiğini göstermektedir (BOA, *TSMA.D*, 2402/57). 9 Cemaziyelevvel 1172'de ise "Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kulları yediyle araba behâ olmak üzere teslim olunan 60 gurus" vardır (BOA, *TSMA.D*, 2403/53).

Rebiyülevvel 1172'de "Kahvecibaşı Mustafa Ağa kulları yediyle gelen başları elmâslı altun bilezük" işlem gördükten sonra teslim olunmuştur (BOA, *TSMA.D*, 2403/51). Bazı teslimat işlemlerinin amacı ise açıkça belirtilmemiştir. Bu tür kayıtların sayısı da oldukça fazladır.

1.3.4. Vakıf Faaliyetleri

Nakşî, kahvecibaşı olduğu sıralarda kutsal emanetlerle ilgili hizmetlerin görülmesini sağlamak amacıyla vakıf faaliyeti de yürütmüştür (Güngör, 2011: 52). Bu bağlamda Kiler-i Hassa'ya bir lihye-i şerif ve bir resm-i kadem-i şerif hediye etmiştir. Regaip, Miraç, Berat, Kadir ve Mevlid gecelerinde lihye-i şerifin ziyaret edilmesi, yatsı namazını müteakip birer hatim indirilmesi ve dua edilmesi hususunda vakıfname hazırlamıştır. Nakşî bu hizmetlerin görülmesi için kendi malından bir miktar kuruş ayırmıştır (BOA, *TSMA.D*, 6950/1).

1.4. Nakşî'nin Padişahlarla İlişkileri

Nakşî Mustafa Ağa, kaynaklardan ve kendi şiirlerinden anlaşıldığı üzere üç padişahın devrini idrak etmiştir: I. Mahmud Han (1730-1754), III. Osman Han (1754-1757) ve III. Mustafa Han (1757-1774). Nakşî, saltanatı kısa süren III. Osman'a birkaç şiir sunmuş ama sultanla kayda değer bir yakınlık kuramamıştır. I. Mahmud'un şiire olan merakından yararlanarak ilgisini çekmeyi başarmış ama asıl ihsanları III. Mustafa döneminde görmüştür.

1.4.1. Nakşî'nin Sultan I. Mahmud Han ile İlişkileri

Nakşî'nin şiire meraklı olan ve Sebkatî mahlasını kullanan I. Mahmud'la şairliği sayesinde yakınlık kurmayı başardığı⁷ ve şiir sohbetlerinde bir arada bulunduğu düşünülebilir. Zira Nakşî'nin Sebkatî ile müştereken yazdığı “neden sonra” redifli bir gazeli vardır (Açıkgöz, 2016: 665-666). Ayrıca Nakşî son beyti 1165/1751-1752 yılını veren, yeni yıl tebriği için yazdığı bir kasidesinde Sebkatî'nin “geldi” redifli gazelini iktibas etmiş, bu gazeli “tegazzül” bölümü yerine kullanmıştır (Açıkgöz, 2016: 126-128).

1.4.2. Nakşî'nin Sultan III. Mustafa Han ile İlişkileri

1.4.2.1. III. Mustafa Han ile Nakşî Arasındaki Yakınlığa Dair

Nakşî'ye en çok ilgi gösteren padişah, III. Mustafa Han'dır. Nakşî'nin Ramazan Bayramı tebriği için yazdığı bir kasidesinde anlattığına göre padişah, Nakşî'yi “bezm-i hâsında çerâğ” eder. Nakşî, padişaha hem “nedim-i bezm-i hâs” hem “celis-i dil-nişîn” olur (Açıkgöz, 2016: 248). Padişah, bir ara hastalanan Nakşî'ye özel ilgi göstererek oyalansın ve teselli bulsun diye Cem Sultan'ın birkaç kasidesini yollatır. Hastalık Nakşî'nin vücudunu kakum kürkü gibi kaplar ve şair “şak şak” titrer. Bunun üstüne bir de nezle hummasına tutulur, Saray'da inim inim inler. Nakşî, bu kadar hasta

⁷ Nakşî'nin I. Mahmud'a özel günlerde sunduğu, tarih düşürme sanatı içeren bazı kaside ve kıt'a-i kebirleri devlet arşivlerinde belge olarak da geçmektedir. Bu şiirlere makalenin Nakşî'nin eserleri hakkındaki bölümünde değinilmiştir.

olmasına rağmen kasidesini padişahın hatırı için bir saatte tamamlar ve bayram tebriğini kaçırmaz (Açıkgöz, 2016: 247-252).

Nakşî, III. Mustafa'nın cülusunun ardından yazdığı bir "elifname"de, padişah sayesinde Saray'da nasıl yükseldiğini anlatır. Buna göre Nakşî Kiler bölümünde, "serheng" zümresi arasında, kimsesizlik ve sıkıntı içinde on yıl geçirmiştir. Her hünerde az çok meşhur olmasına rağmen onun değerini anlayan çıkmaz. Bu nedenle üzgün bir hâlde yalnızlık köşesine çekilir. Nakşî'nin makûs talihi, III. Mustafa'nın tahta çıkmasının ardından değişir. Kullarını bir bir gözden geçiren III. Mustafa Han, hakir Nakşî'ye teveccühte bulunur ve onu Sünnet Odası'na alır.

Padişah, Nakşî'ye birkaç soru sorar ve onunla dertleşir. Kendisi gibi, Nakşî'nin de keder köşesinde kaldığını anlayan padişah bu durumdan üzüntü duyar.⁸ Nakşî'ye bir soru daha soracağını, buna istenen cevabı verirse Nakşî'yi hemen Has Oda'ya alacağını belirtir. "Mademki adın Nakşî, beni ve 'nakş-ı âlemi' (dünyanın görünüşünü, gidişatını) nasıl tasavvur edersin?" diye sorar.

Nakşî dua etmek için iki elini açar, "Ben kimim ki? 'Nakkâş-ı kudret' (Allah), senin devletini 'nakş-ı nusretle' (yardım nakışlarıyla) süslesin!" şeklinde bir cevap verir. Padişah bu cevabı çok beğenip "Aferin!" der ve onu "musahiplik" göreviyle Has Oda'ya alır.⁹ Padişah, Nakşî'ye "samur kontoş, kavuk, sarık, kabâ, dîbâ ve şal" gibi makam alameti olan değerli kıyafetler ihsan eder. Hatta Nakşî'nin vesilesiyle, nevbetçibaşılıktaki eskiyen herkese bundan sonra yüz kuruş "buçak behâsi" ihsan edilmesini buyurur. Has

⁸ III. Mustafa, şehzadelğine denk gelen I. Mahmud ve III. Osman dönemlerinde çeşitli sıkıntılar ve hayati tehlikelerle karşılaşmış, 27 yıl kafes hayatı yaşamıştır. Cülustan önceki dönemde hem III. Mustafa Han hem de Nakşî Mustafa Ağa sarayda hak ettikleri değeri görememekten muzdariptir. Bu kırgınlık ve mağduriyet, aynı safta olduğunu düşünen iki devlet adamı arasındaki gönül bağını güçlendirmiş olmalıdır. III. Mustafa, kafes hayatı sırasında gerek Nakşî gerek başka Saray mensuplarıyla yakınlık kurmuş olabilir. Padişahın güvendiği bu Enderun mensuplarını cülustan hemen sonra terfi ettirerek devlet idaresine kendi kadrolarıyla devam etmek istediği anlaşılmaktadır.

⁹ III. Mustafa hat sanatıyla ilgilenen ve Cihângîr mahlasıyla şiirler yazan bir padişahtır. Dolayısıyla Nakşî'nin "Nakşî, nakş-ı âlem, tasavvur, Nakkâş-ı kudret, nakş-ı nusret" sözleri çerçevesinde hat sanatını çağrıştırmaları, kelime oyunları yapması ve şiirsel bir cevap vermesi padişahın hoşuna gitmiştir. Hattatlık ve şairlik gibi ortak ilgi alanları iki ismi daha da yakınlaştırmış olmalıdır.

Oda'ya alınacaklara Nakşî gibi muamele edilmesi için Hazine-i Hümayun'a yeni bir kanun¹⁰ koydurur (Açıkğöz, 2016: 218-224).

Nakşî'nin *Vekâyi'-i Sultânî / Târîh-i Nakşî* adlı eserinden aktarılan bazı anekdotlar da III. Mustafa Han'la arasındaki güçlü bağı gösterir. Buna göre III. Mustafa şehzade iken, rüyasında hükümdar olduğunu ve destarını Nakşî'nin sardığını görür; bir gün hükümdar olursa Nakşî'yi himaye edeceğini ve ona lütufta bulunacağını kardeşlerine söyler. Nakşî de rüyasında, bir hükümdarın kahvecibaşısı olduğunu görür. Nakşî, III. Mustafa ile yakınlığını bu rüyaya bağlar (Uzunçarşılı, 1929: 13). Başka bir anekdot da şöyledir: III. Mustafa bir yemek verilirken “Cânibî Ali Efendi sefaretıyla Beç'e giden Nakşî Çelebi gelsin!” demiş. Nakşî'yi sevmeyen Silahdar Ağa buna engel olmak istemiş ama başaramamış. III. Mustafa'nın sorularına güzel cevaplar veren Nakşî, Hazine-i Hassa'ya alınmış ve hırka-i saadet hizmetiyle görevlendirilmiş. III. Mustafa bir gün Nakşî'ye “Bî-bedel sâhib-şi'rsin; bize bir târîh inşâd etmedin mi?” demiş. Nakşî hemen “Câ'e velî-haslet”¹¹ sözüyle bir tarih düşürmüş, bunu beğenen III. Mustafa da Nakşî'ye bir kat mükemmel elbise lütfetmiş (Uzunçarşılı, 1929: 14).

Tebdil sırasında III. Mustafa Han ile Nakşî arasında geçen samimi bir diyalog Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi'nin *Menâkıb*'inde şöyle aktarılır:

“Şehid Sultân Selim merhûmun pederi, Lâleli Câmi'-i Şerifi'nin sâhibi Sultân Mustafâ-yı Sâlis bir gün tebdil gezerken dûr-bîni ile uzakdan görür ki askeriyyeden birisi bir karyı kucaklamış öper. Sultân Mustafâ merhûm merak ider, musâhibi olan Nakşî'yi ale'l-acele oraya gönderir ki gitsin, anlasın: Acabâ nedir? Nakşî gider, görür ki askeriyyeden birisi bir karyı tutmuş, öper. Nakşî oradan gelir, Sultân Mustafâ'ya ‘Efendim! Bunlar kardaş imiş ve çok vakitden berü biri birlerine hasret imiş. Şimdi orada ânsızdan tesâdüf itmişler; sabr idemeyip öpüşüyorlar.’ dir. Sultân Mustafâ'nın hoşuna gider, gülerekden ‘Nakşî! Böyle degildi ammâ eyü yapdın.’ dir.” (Emîn Efendi, 1305: 74-75).

¹⁰ Devlet arşivinde bulunan bir ferman, Nakşî'nin verdiği bu bilgileri doğrulamaktadır. III. Mustafa'nın emri üzerine hazırlanan bu belgenin konuyla ilgili kısımları şöyledir: “Hazîne kethudâsı Ağa derûn-ı arz-ı hâlde tahrîr olıncı vech üzre be-her Hâne-i Hâssa'ya nakl olınan ağaya ihsân-ı hümayûnum olmasıdır: (...) kânûn-ı illiyye-i hasene-i şâhâne ve kâ'ide-i seniyye-i müstahsene-i mülûkâneleri olmak üzre Enderûn-ı Hümayûn hazînesinden bir semmûr pâçesi kontoş kürk ile bir dîbâ kaftân, bir entârî, bir çakşır, bir şâl kuşak, bir destâr, bir kavuk yapıdırılıp be-her Hâne-i Hâssa'ya nakl olınan ağa kullarına sadaka vü ihsân-ı hümayûn buyurılmak bâbında emr ü fermân şevketlü mehâbetlü kerâmetlü salâbetlü pâdişâhum hazretlerindür.” (BOA, *TSM.A.D.*, 2408/1).

¹¹ “Velî-haslet”, Uzunçarşılı'nın makalesinde “veli huslat” şeklinde yazılmış olsa da anlam gereği tarafımızdan “veli-haslet” şeklinde değiştirildi.

Nakşî'nin ömrünün son yıllarında III. Mustafa ile arasındaki bu samimiyete gölge düştüğü şiirlerinden de anlaşılmaktadır. Sadrazam Köse Bahir Mustafa Paşa'ya yeni yıl tebriği vesilesiyle yazdığı anlaşılan "efendim" redifli kasidesinde, düşmanlarının ara bozuculuğu yüzünden padişahın gözünden düştüğünü ifade eder. Buna göre dost sandığı kişiler Nakşî'ye bir anda düşman kesilir, her fırsatta haksız sitemler yağdırmaya başlar. Her biri Nakşî'ye başka bir oyun oynar, kara çalar. Yakın çevresi Nakşî'ye iftira atar, onu türlü suç ve kabahatler işlediği yalanıyla padişaha gizlice gammazlar. Herkes onu bir zerre gibi ayaklar altına almak istemekte, ona hakaretlerle saldırmaktadır. Sözde doğruluk iddiasında olan bu kişilerin asıl amacı Nakşî'yi padişahın hizmetinden uzaklaştırmaktır. Nakşî, padişaha yakın olduğu için onu çekemeyenler türemiştir; uğradığı iftiraların asıl sebebi de budur. Devletlilere yakınlığını kaybeden Nakşî uğradığı bu felaketin etkisiyle bir köşeye çekilir, yanıp yakılır, ağlar. İyi bir insan olarak tanınırken şimdi kötü dillere düşmüştür. Bu durumu kabullenemez, gam yastığına baş koyar, üzüntüden hasta olup yataklara düşer. Son bir gayretle, padişaha sadakatini bildirir ve nifak çıkaranların sözlerinin dikkate alınmamasını ister. Kasidede söz ettiği devlet büyüğünün eteğini öpmeye hasret kaldığını ve artık yüzünü göremez olduğunu belirtir. Kasidenin son beytinde tarih düşürme sanatı vardır ve 1178 yılı verilmiştir (Açıkgöz, 2016: 379-385). Bu, aynı zamanda Nakşî'nin öldüğü yıldır. Bu veriler Nakşî'nin ömrünün son yılını üzüntü ve sıkıntı içinde geçirdiğini göstermektedir. III. Mustafa Han'ın tahta çıkışıyla (1171/1757) ikbal basamaklarını hızla tırmanan Nakşî, ömrünün son deminde (1178/1764) padişaha eski yakınlığını kaybetmenin acısı içinde dünyaya gözlerini yummuş olmalıdır.

1.4.2.2. III. Mustafa Han'ın Nakşî'ye İhsanları

III. Mustafa Han, Nakşî'ye pek çok ihsanda bulunmuştur.¹² Özellikle kürk ihsanları makam alameti olması bakımından önem taşır. Cemaziyelahir 1171'de 1 aded nefî çuka kaplı kırmızı tilki boğazı kontoş kürk ve 1 aded sarı çuka kaplı vaşak kürk (BOA, *T SMA.D*, 2402/52); Receb 1171'de ise 1 aded yeşil çuka kaplı semmûr kürk (BOA, *T SMA.D*, 2402/53) "bâ-fermân-ı hümâyûn Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarına mevcûd hazînedeki ihsân-ı hümâyûn" buyurulmuştur. Şaban 1171'de "mevcûd hazînedeki Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarına ihsân-ı hümâyûn buyurulan" 3 aded çiçekli kermesûd kaftan, 3 aded çiçekli entârî, 1 aded çâr şâl kuşak

¹² Nakşî'nin Hâne-i Hassa'ya alınması dolayısıyla ihsan edilen para ve değerli kıyafetler Nakşî'nin hayatı bahsinde daha önce aktarıldığı için burada tekrar edilmemiştir.

yanında 1 adet darcinî çuka kaplu kakım beden kürk ve 1 adet süd mâ'îsi kermesûd kaplu kakım kürk de vardır (BOA, *TSMA.D*, 2402/54).

Cemaziyelahir 1171'de "Kahvecibaşı Mustafa Ağa kullarına 1 adet çiçekli şâl kuşak Silâhdâr Ağa kulları ma'rifetiyle ihsân-ı hümâyûn" buyurulmuştur (BOA, *TSMA.D*, 2402/52). Muharrem 1172'de "bâ-fermân-ı hümâyûn Kahvecibaşı Mustafa Ağa kullarına mevcûd hazîneden ihsân-ı mülûkâne buyurulan 1 adet sôf kerâke, 1 adet sôf kaput, 2 adet çiçekli entârî" vardır (BOA, *TSMA.D*, 2403/49). Rebiyülahir 1173'te "Silâhdâr Ağa kulları ma'rifetiyle Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarına mevcûd hazîneden ihsân-ı hümâyûn buyurulan 1 adet sîm kemer raht ma'a başlık, 1 adet sîm palan" gibi at takımları vardır (BOA, *TSMA.D*, 2403/60). Nakşî'ye teslim edilen bazı ev eşyalarının da Nakşî'ye ihsan edilmiş olma ihtimali yüksektir. Rebiyülahir 1172'de teslim edilen "işleme yorgan, kalemkârî yorgan yüzi, işleme havlı gömlek, havlı makrama, peştamal, seccâde, atlas üzre işleme boğça, sîm buhûrdân, sîm gülabdân" vb. buna örnektir (BOA, *TSMA.D*, 2403/52). Ramazan 1172'de ise "mu'tâd-ı kadîm üzre senevî mevcûd hazîneden yapıdırılıp Kahvecibaşı Ağa kullarına teslim olunan kahve pûşidesi, sâde hitâ'î tebsi şişesi, sâde hitâ'î fincân külâhî" vb. dikkat çeker (BOA, *TSMA.D*, 2403/57). 1 Safer 1174'teki bir kayıta "Rebî'ülevvel aylığı olmak üzre Kahvecibaşı Ağa'ya 3.750 guruş" teslim edildiği belirtilmiştir (BOA, *TSMA.E*, 435/8). Hesap defterlerinden III. Mustafa Han'ın Nakşî'nin erkek kardeşi ve kız kardeşine de ihsanda bulunduğunu anlıyoruz. Zira Zilkade 1171'de "bâ-fermân-ı hümâyûn Kılârlı Kahvecibaşı birâderi çavuş olan Süleymân kullarına mevcûd hazîneden ihsân buyurulan 1 adet yaldızlı sîm kuşak" (BOA, *TSMA.D*, 2402/57); Safer 1172'de ise "Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa kullarınınun hemşirelerine ihsân-ı mülûkâne buyurulan 1 adet elli sekiz elmâslı altun gerdânbend" (BOA, *TSMA.D*, 2403/50) bunu doğrulamaktadır.

1.5. Nakşî'nin Tasavvufla İrtibatı ve Tarikat Mensubiyeti

Nakşî'nin kullandığı mahlasın mensup olduğu hattatlık mesleğinin yanı sıra mensup olduğu tarikatla da uyumlu olduğu görülür. Nakşî, Nakşibendi olduğunu 243. gazelinin son beytinde (Açıkgöz, 2016: 465) açıkça belirtmektedir:

Hânkâh-ı Nakş-bendî bendesiyüz Nakşiyâ
Biz gürûh-ı şâh-ı 'ışkuz tâc-ı Edhem bizdedür (G. 243/9)

Nakşî'nin bazı şiirlerinden, tasavvuf erbabına çok saygı duyduğu ve bazı şeyhlerle yakınlık kurduğu anlaşılmaktadır. Mesela Nakşî'nin Şeyh Salih Efendi hakkında yazdığı bir mersiyesinden, şeyhin ölümü sırasında yanında

bulunduğu anlaşılmaktadır. Nakşî, keramet göstererek öleceğini anlayan şeyhin dervişlerini topladığı ve tacını oğluna devrettiği ana şahit olur. O sırada Şeyh Salih Efendi'nin vasiyetiyle şeyhin ölüm tarihini veren bir beyit yazar (Açıkgöz, 2016: 357-358). Nakşî, iki şiirinde Nakşibendi halifelerinden, “Hazret-i Pîr-i Emîr” neslinden olan Şeyh Âbid-i Abdurrahman'dan bahseder. III. Mustafa Han, Şeyh Abdurrahman'ın işaretiyle bir tekkeyi tamir ettirir. Şeyh Abdurrahman, padişaha meramını anlatıp onu bu hayırlı işe özellikle vesile kılmıştır (Açıkgöz, 2016: 274-275). Şeyhin silsilesi, Emîr Buhârî Tekkesi'ne dayanır. İskender Ağa'nın Nakşî'ye anlattığına göre I. Mahmud Han döneminde ısrar etmelerine rağmen tekkeye kabul edilmeyen iki kişi, şeyhe gizliden gizliye düşman olur, iftira atar ve bunun sonucunda şeyh, Sarı Yâr'a sürgüne gönderilir. Sürgünde 72 gün kalan şeyh, vatan hasreti çekerken kendisine zulmedenlere ah eder. Duasının tesiri sayesinde padişah tarafından affedilir. Evine döndüğünde şeyhin düşmanları kılıçtan geçirilir. Şeyhe uzun ömür dileyen Nakşî, şiirinin son beytinde bu af olayına tarih de (1165/1751-1752) düşürmüştür (Açıkgöz, 2016: 344-347). Nakşî ile bu olayı nakleden İskender Ağa'nın Şeyh Abdurrahman'ın sohbetlerine katılmış olma ihtimali yüksektir.

2. Nakşî'nin Eserleri

2.1. Vekâyi'-i Sultânî / Târîh-i Nakşî

Vekâyi'-i Sultânî / Târîh-i Nakşî, III. Mustafa devrindeki olayları ve Enderun'da yaşanan gelişmeleri kayıt altına alan tarihtir. Ne yazık ki eserin elimizde hiçbir nüshası yoktur. Eserle ilgili yegâne bilgi kaynağı, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın eseri tanıtmak üzere kaleme aldığı makalesidir. Uzunçarşılı, eserin sadece bir nüshasını tespit edebilmiş ve eser hakkında bilgi veren başka bir kaynağa da rastlamamıştır (Uzunçarşılı, 1929: 14). İlk baskısı 1945'te yapılan *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* adlı kitabında “vekayiname” tabir ettiği bu esere atıf yapmış ve eserin hususi kütüphanesinde olduğunu belirtmiştir (Uzunçarşılı, 1984: 60). Uzunçarşılı'nın hususi kütüphanesinde bulunan eserlerin yurt dışına satış işlemleri sırasında¹³ bu eser ortadan kaybolmuştur (Çağlar, 2020: 425).

¹³ Uzunçarşılı'ya ait kitapların Toronto Üniversitesi tarafından satın alınmasını ve Kanada'ya naklini sağlayan Prof. Eleazar Birbaum, bazı kitapların -liste dökümlerinde adları geçmesine rağmen- nakledilen koleksiyonda bulunmadığını ve pek az nadir eserin ellerine geçtiğini belirtir. Nakşî'ye ait “ruzname”nin de Toronto'ya ulaşmayan eserlerden olduğunu vurgular. Satın alınan eserler Almanya'da bekletildikten sonra Kanada'ya nakledilmiştir. Dolayısıyla Nakşî'nin eseri de dâhil olmak üzere bazı nadir eserlerin Almanya'da ayrı satışlarla elden çıkarıldığı veya Uzunçarşılı'nın bu eserleri satışa hiç dâhil etmediği tahmin edilmektedir (Çağlar, 2020: 425).

Eserin Uzunçarşılı'nın eline geçen nüshası 199 sayfadan meydana gelmektedir. Eserde, III. Mustafa Han'ın cülusundan 18 Cemaziyelevvel 1171/28 Ocak 1758 tarihine kadar yaşanan üç aylık olaylar sırasıyla kayıt altına alınmıştır. Eldeki nüsha eksik olduğundan Nakşî'nin vakaları hangi tarihe kadar kayda geçirmeye devam ettiği ve eserin tamamlanma tarihi bilinmemektedir. Eser iri bir talik yazıyla kaleme alınmıştır. Nakşî, eserine on sekiz buçuk sayfalık bir "Mukaddime" ile başlar. Sonra kendi hayatını anlattığı "Sebeb-i Tertîb ve Tanzîm" başlıklı dört sayfalık bir bölüme yer verir. Bu bölüm Nakşî'nin memleketi, babası, yürüttüğü bazı görevler, III. Mustafa ile anıları vb. hakkında başka kaynaklarda bulunmayan biyografik bilgiler içerir. Yazar bu bölümün ardından, III. Mustafa Han'ın cülusu hakkında bilgi vermeye başlar ve eserin ana bölümüne geçer. Nakşî bu eseri "Lügat-i 'Arabiyye ve ıstılâhât-ı pîç-â-pîç-i 'acîbeden 'ârî ta'birât" ile kaleme aldığını söylese de eserde aslında ıstılahlarla dolu, ağdalı ve ağır bir inşa üslubu kullanmıştır (Uzunçarşılı, 1929: 12-13). Eserde devlete dair olaylar da aktarılmakla birlikte daha ziyade Enderun'daki gelişmeler üzerinde durulmuş; III. Mustafa'nın tebdil, biniş, istirahat ve eğlentileri hakkında ayrıntılı bilgiler aktarılmıştır. Vakanüvis tarihlerinde görülmeyen ama eserde geçen açıklayıcı bilgiler tarih araştırmaları açısından değerlidir. Uzunçarşılı, *Vâsıf Tarihi* ile Nakşî'nin eserini karşılaştırarak aradaki bu farklara bir örnek verir: *Vâsıf Tarihi*'nde kendi isteğiyle emekli edilen Firârî Mustafa Paşa'nın Nevşehir'de ikametine izin verildiği belirtilir. Oysa Nakşî'nin eserinde, Firârî Mustafa Paşa'nın önceleri Nevşehir'de ikametine karar verilse de daha sonra kendi isteği üzerine Gelibolu'da ikametinin uygun görüldüğü kaydedilir (Uzunçarşılı, 1929: 14-15). Fikret Sarıcaoğlu eserin bir "sır kâtibi ruznamesi" olmadığı düşüncesindedir (Sarıcaoğlu, 2008: 280). Erhan Afyoncu eseri "ruzmerre" örnekleriyle bir arada anmış, bununla birlikte eldeki sınırlı bilgilerle eserin muhtevası hakkında kesin bir hükme varmanın zor olduğunu vurgulamıştır (Afyoncu, 2003: 170-171).

2.2. Divan

Divan'ın tespit edilebilen tek nüshası Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Pertev Paşa Bölümü No. 418'de kayıtlıdır (Yaltkaya ve Bilge, 1945: 535; MEB, 1967: 810). Eser üzerine Cenk Açıkgöz tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Açıkgöz, 2016). Bu bölümde *Nakşî Divanı* hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.¹⁴

¹⁴ Makalede *Nakşî Divanı* incelenirken kullanılan beyitler ve şiir numaraları şu kaynaktan alınmıştır: AÇIKGÖZ, Cenk (2016), *Nakşî-i Eyyübî [Ö. 1764] Hayatı, Sanatı ve Divanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin, Nesre Çeviri)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

2.2.1. Nazım Şekilleri

2.2.1.1. Kasâ'id

Divan'da 112 kaside vardır. Kasideler bölümü dört adet münacatla başlar. Beşinci kaside ise naattır. Şair münacat ve naat türündeki kasideleri *Divan*'ının başına almaya özen göstermiştir. Kırk elli beyitten meydana gelen 5 (43 beyit), 26 (41 beyit), 27 (40 beyit), 28 (50 beyit), 76 (49 beyit), 83 (55 beyit), 95 (40 beyit), 121 (43 beyit), 124 (59 beyit), 131 (51 beyit), 155 (52 beyit) numaralı kasidelerde klasik kaside planında bulunan nesib-teşbib, tegazzül, medhiye, fahriye, dua vb. bölümlerin tamamına veya çoğuna yer verilmiştir. Bunun yanında *Divan*'da 5, 7 ve 9 beyitlik kısa kasidelere de çok rastlanır. Hatta iki üç beyitlik kasideler de vardır.

“Yâ Resûla'llâh” ve “efendim” ikişer, “yâ Rabbenâ” 3, “geldi” ise 5 kasidede redif olarak kullanılmıştır. Münacat ve naatlar dışındaki kaside ve kıt'a-i kebiyelerde genellikle tarih düşürme sanatı bulunmaktadır. Nakşî'nin tarih düşürme sanatının türlü inceliklerine vâkıf olduğu ve aynı şiirin birden fazla beytinde tarih düşürebildiği görülür. XVIII. yüzyıl kaside anlayışının tipik özellikleri (kasidenin beyit sayısını azaltma, tarih düşürmeye önem verme, kıt'a-i kebiye kafiyeli şiirleri kaside işleviyle kullanma vb.) Nakşî'de oldukça belirgindir.

Kasidelerin önemli bir bölümü I. Mahmud (1730-1754), III. Osman (1754-1757) ve III. Mustafa'ya (1757-1774) yazılmıştır. Kasideler bölümünde III. Mustafa Han övgüsü içeren 58 şiir (kaside, kıt'a-i kebiye, terkib-bend, müseddes vb.) tespit edilmiştir. Kasidelerin bir bölümünde doğrudan III. Mustafa övülürken bir bölümünde ise III. Mustafa'nın emrindeki devlet adamları övülmüş, bu vesileyle padişahın övgüsüne de yer verilmiştir. Bazı kasidelerde övülen padişahın adı açıkça belirtilmemiştir. Bu nedenle kasideler bölümünde III. Mustafa medhiyelerinin yukarıda verilen sayının da üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Kasideler bölümünde I. Mahmud ve III. Osman medhiyelerine daha az yer verilmiştir. Müftî Dürrîzâde, Âsaf Mustafa Paşa, Dârü's-Sa'âde ağası Beşîr Ağa, Mîrâhûr Halîl Bey, Zeyneb Sultan gibi pek çok devlet mensubu da övülmüştür.

Divan'ın kasideler bölümünde kıt'a-i kebiye şeklinde kafiyelenmiş (xa-xa-xa-...) 37 şiir vardır. Bu kıt'a-i kebiyelerin bir bölümü tarih kıt'ası sayılabilir. Bir bölümü ise oldukça uzundur ve kaside işleviyle kullanılmıştır. *Divan*'daki 29 (54 beyit), 88 (34 beyit), 101 (19 beyit), 110 (19 beyit), 113 (22 beyit), 115 (20 beyit), 122 (17 beyit) vb. kıt'a-i kebiyeler ilk mısraları hesaba katılmazsa birer kaside görünümündedir. Üstelik dinî tür veya medhiye niteliğindeki bazı musammatların da (terkib-bend, müseddes,

muhammes vb.) kasideler bölümüne alınması kaside nazım şeklinin kapsam ve tanımını daha da belirsizleştirmiştir. O dönemin birçok şairi gibi, Nakşî de kasideler bölümüne alacağı şiirleri seçerken şiirlerin sadece şekil özelliklerini değil, tür ve içeriklerini de dikkate almıştır. Ayrıca 2 beyitten 59 beyte uzanan kaside anlayışıyla kaside nazım şeklinin sınırlarını zorlayarak geleneksel kasideyi dönüştürme çabası içine girmiştir. Bu bakımdan *Divan*'ın kasideler bölümü nazım şekilleri hakkındaki tartışmalara ve çözülememiş sorunlara ışık tutacak niteliktedir.

2.2.1.2. Gazeliyyât

Divan'da 360 gazel bulunur. Gazeller kafiye harflerine göre bölümlere ayrılmıştır. Her gazel bölümünün başına ilgili bölümün harfine göre kafiyelenmiş bir matla beyti konmuştur. Bu tertip şekli *Nâbî Divanı*'nı akla getirir. Zira *Nâbî Divanı*'nda aynı bölümlendirme rubailerle yapılmıştır. Ayrıca *Nâbî Divanı*'nda gazel bölümlerini ayıran *Harfü'l-Elif*, *Harfü'l-Bâ*' vb. başlıklar kullanılmıştır. *Nakşî Divanı*'nın gazel bölümlerinde de bu başlıkları andıran *Fî-Harfi'l-Elif*, *Fî-Harfi'l-Bâ*' vb. başlıklar vardır. Nakşî de Nâbî gibi (Bilkan, 1997: 450-452) gazeliyyât bölümüne geçmeden önce divan tertip etme sebebini açıklayan, divan dibacesi işlevine sahip bir kıt'a-i kebiye yer verir. Bu kıt'a-i kebiye, kasideler bölümünden gazeller bölümüne geçişi sağlayan bir ara şiir işlevi görür. Gazeller bölümündeki bu düzen, Nakşî'nin divan tertibinde Nâbî'den etkilendiğini gösterir.

Nakşî, geleneğe uyararak Arap alfabesindeki her harf için bir gazel bölümü oluşturmuştur. *Divan*'da hemze harfi için dahi bir bölüm bulunur. Şair yalnızca *Fî-Harfi'z-Zâ*' (ظ) başlığını taşıyan bölüm için gazel yazma fırsatı bulamamıştır. Bu bölümün başına ancak bu harfe uygun kafiyelenmiş bir matla (Mt. 319) yerleştirebilmiştir. Dolayısıyla *Divan*'da 29 değil, 28 harfe göre kafiyelenmiş gazeller bulunur. Gazel bölümlerinin sonlarında ileride yapılacak ilaveler için boşluklar bırakılmış olması şairin divanına son şeklini veremediğini gösterir.

Divan'da musammat gazel (G. 351, 416 ve 543), müstezâd gazel (G. 421 ve 577), mutavvel gazel (G. 456 ve 470) ve nâ-tamâm gazel (G. 481) örneklerini bulmak mümkündür. Nakşî, Rif'at (G. 238 ve 456) ve Sebkatî (G. 457) ile müşterek gazeller de yazmıştır. Akis sanatıyla yazılmış gazeller (G. 583 ve 584) ve bir müstezâd gazel (G. 557) musammatlar bölümüne alınmıştır. Belli ki bu gazellerdeki mısralar iki eşit parçaya ayrıldığında her beytin bir bende dönüşeceği ve gazellerin musammat görünümü alacağı hesaba katılmıştır. Gazeller bölümüne alınmış olan 420. şiir, kıt'a-i kebiye şeklinde kafiyelenmiştir. Bu şiir, nazım şekilleriyle ilgili karışıklıklara bir

yenisini eklemektedir. Nakşî, kıt'a-i kebire şeklinde kafiyelenmiş şiirleri bazen gazel, bazen de kaside işleviyle kullanmakta hiçbir sakınca görmemiştir. Ayrıca *Divan*'daki 10. kasidenin gazeliyyât bölümüne de alınması ve aynı zamanda gazel (G. 473) sayılması daha da tuhaftır. Şairin nazım şekilleriyle ilgili bu tür kural dışı tasarrufları bazı şiirlerin nazım şeklinin kesin olarak tespit edilmesini imkânsız hâle getirmektedir.

2.2.1.3. Musammatlar

Divan'da 19 şarkı, 14 muhammes, 10 tahmis, 4 müseddes, 2 terhib-bend, 2 mu'aşşer, 1 müsemmen, 1 müsebba vardır. Terhib-bend, mu'aşşer, müsemmen, müsebba, müseddes ve muhammeslerin hepsi 5 bentten oluşur. Musammatlar bölümü, gazeller bölümünden sonra gelir ve münacatla başlar. Musammatların çoğu bu bölüme alınmış olmakla birlikte münacat veya medhiye niteliğindeki bazı musammatlar, kasideler bölümündedir. Belli ki devlet büyüklerine sunulacak bazı musammatlar da kaside gibi değerlendirilmiştir. Kasideler bölümünde 3 muhammes (M. 7, 75 ve 77), 2 terhib-bend (M. 6 ve 41), 2 mu'aşşer (M. 8 ve 14), 2 müseddes (M. 40 ve 150) vardır. Kasideler arasına alınan muhammesler nasihat (M. 7), nevrüziye (M. 75) ve sıhhatname (M. 77) türündedir. Terhib-bendler münacat (M. 6) ve III. Mustafa'nın yeni yılını tebrik (M. 41) maksadıyla yazılmıştır. Mu'aşşerler nasihat (M. 8) ve münacat (M. 14) sayılabilir. Müseddesler ise III. Mustafa'nın bayramını tebrik (M. 40) ve berfiye (M. 150) niteliğindedir.

Kasideler bölümündeki bu tabloya bakıp Nakşî'nin medhiye niteliğindeki bütün musammatları kasideler bölümüne alma eğiliminde olduğu zannedilmemelidir. Zira musammatlar bölümüne alınan muhammeslerin de çoğu medhiye, dua, münacat vb. için yazılmıştır. Bu bölümdeki 11 muhammesin sadece 2 tanesi âşıkane duyguları dile getirir. Dolayısıyla şairin musammatların dâhil edileceği bölümler konusunda tutarlı ve net bir yaklaşım içinde olduğu söylenemez.

Nakşî'nin devrinin edebî zevkine uyarak murabba yerine ısrarla şarkı nazım şeklini tercih etmesi dikkat çeker. *Divan*'daki 19 şarkının çoğu âşıkane duyguları ifade eder. Dört şarkının ise naat, medhiye, cülusiye ve rahşiye özelliğine sahip olduğu görülür. Ayrıca iki şarkı (M. 573 ve 589) hece ölçüsüyle yazılmıştır. Şarkıların tamamına yakını beş bentten oluşur. Ayrıca Nakşî, 'İzzî'ye sekiz (M. 555, 556, 557, 558, 559, 562, 563 ve 565), Besîm'e bir (M. 564) tahmis yazmıştır. Nakşî'nin kendi gazeline de bir tahmis (M. 554) yazdığı anlaşılmaktadır.

2.2.1.4. Rubâ'ıyyât

Divan'da musammatlar bölümünden sonra gelen ve "Fi'r-Rubâ'ıyyât" başlığını taşıyan bir bölüm vardır. Bununla birlikte bu bölümde Nakşî'nin rubai vezinlerini kullanarak yazdığı hiçbir şiir yoktur. Bu bölüme "rubâ'ıyyât" denmesinin sebebi "dörtlükler" anlamına da gelen "rubâ'ıyyât" kelimesine dört mısradan oluşan bütün nazım şekillerini (dübeyt, kıt'a vb.) kapsayacak bir anlam yüklenmesidir.

Şair dört mısradan oluşan şiirler yazmak istediğinde rubai veya kıt'a yerine dübeyt nazım şekline ağırlık vermiştir. Rubâ'ıyyât bölümünde tamamına yakını (aa-ba) şeklinde kafiyelenmiş 39 dübeyt vardır. Bu şiirlerin çoğu şekil ve içerik yönünden âşıkane duyguları anlatan nâ-tamâm gazelleri andırır. Şair pek çok dübeytinde (D. 602, 605, 609, 611, 618, 624, 625, 626, 631 ve 633) mahlas kullanmış, bazen de mahlasına ilk beyitte (D. 617) yer vermiştir. Bazı dübeytlerin (D. 619 ve 623) her mısrasına birer kısa mısra eklemiş ve şiirleri müstezâd dübeyt hâline getirmiştir. Bu özellikleriyle *Divan*'daki bu bölüm, geleneksel rubâ'ıyyât bölümlerinden oldukça farklıdır. Nakşî (xa-xa) şeklinde kafiyelenen iki beyitlik kıt'alara rağbet etmediğinden bölümde sadece 2 kıt'a vardır.

2.2.1.5. Müfredât

Divan'da rubâ'ıyyât bölümünden sonra "Fi'l-Müfredât" başlığını taşıyan bir bölüm bulunur. *Divan*'da 83 matla olduğu hâlde yalnızca 54 matla müfredât bölümüne alınmıştır. Geriye kalan 29 matla ise alfabetik olarak sıralanan gazel bölümlerini ayırmak için kullanılmıştır. Yani her gazel bölümünün başına bölümün kafiyesine uygun bir matla yerleştirilmiştir. Gazel bölümlerinin başına alınan matlalar, daima münacat ve naat niteliğindedir; müfredât bölümündeki matlalarda ise genellikle âşıkane duygular işlenmiştir. Nakşî matla yazmaya ağırlık vermiş ve müfredde pek rağbet etmemiştir. *Divan*'da yalnızca 3 müfred vardır. Bu müfredlerin hepsi (Müf. 659, 679 ve 693) müfredât bölümündedir. Ayrıca *Divan*'da iptal edilen bir şiirin ilk beyti de müfred (Müf. 56) görünümü almıştır. Üstü çizilmiş olan bu şiir parçasının yine de müfred değil, iptal edilmiş bir şiir sayılması daha uygundur.

2.2.2. Vezin

Divan'da 15 farklı aruz kalıbına yer veren Nakşî'nin en sevdiği kalıp 243 şiirinde kullandığı "Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün" kalıbıdır. Şair 161 şiirinde "Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün", 140 şiirinde "Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün" kalıbını kullanmıştır. Nakşî Türkçenin yapısına uygun, söylenişi kolay kalıplara yönelmiştir. Bu durum, Nakşî'nin şiirin dış

yapısından ziyade genellikle söylemek istediği meselelere ve meramını ifade etmeye odaklandığını göstermektedir. *Divan*'da hece ölçüsüyle yazılmış iki şarkı bulunması da dikkat çeker. Bunlardan 573. şarkı (6+5=11), 589. şarkı ise (4+4=8) kalıbıyla yazılmıştır.

Divan'daki iki şiir parçası vezin bakımından sorunludur. Bunlar Nakşî'nin şiir yazma denemelerinden arda kalan, iptal edilmiş beyitlerdir. İki beyitten ibaret olan 123. şiirin beyitleri birbirinden farklı aruz kalıplarıyla yazılmıştır. Üstü çizilmiş olan 56. beytin vezni ise bozuktur. *Divan*'da geçen aruz kalıpları, bahirlerine ve kullanım sayılarına göre sıralandığında şu tablo ortaya çıkmaktadır:

Tablo 1: *Divan*'da kullanılan aruz kalıplarının şiirlere göre sayısı

Bahir	Aruz Kalıbı	Şiir Sayısı
Remel [<i>Koşma</i>]	<i>Fâ'îlâtün fâ'îlâtün fâ'îlâtün fâ'îlün</i>	161
	<i>Fe'îlâtün fe'îlâtün fe'îlâtün fe'îlün</i>	140
	<i>Fâ'îlâtün fâ'îlâtün fâ'îlün</i>	2
Hezec [<i>Türkü</i>]	<i>Mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün</i>	243
	<i>Mef'ûlü mefâ'îlü mefâ'îlü fe'ûlün</i>	87
	<i>Mefâ'îlün mefâ'îlün</i>	7
	<i>Mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün</i>	4
	<i>Mef'ûlü fe'ûlün mef'ûlü fe'ûlün.</i>	2
	<i>Mef'ûlü mefâ'îlü mefâ'îlün fâ'</i>	1
Recez [<i>Titrek</i>]	<i>Müstef'îlün müstef'îlün müstef'îlün müstef'îlün</i>	4
	<i>Müstef'îlâtün</i>	1
Münserih	<i>Müfte'îlün fâ'îlün müfte'îlün fâ'îlün</i>	4
Muzâri' [<i>Benzer</i>]	<i>Mef'ûlü fâ'îlâtü mefâ'îlü fâ'îlün</i>	9
	<i>Mef'ûlü fâ'îlâtün</i>	1
Müctes [<i>Kopuk</i>]	<i>Mefâ'îlün fe'îlâtün mefâ'îlün fe'îlün</i>	24

Yüzyılların birikimiyle olgunlaşan edebî gelenek sayesinde, XVIII. yüzyıl şairleri Türkçeyi aruz kalıplarına uydurmada genellikle çok başarılı olmuştur. Nakşî'nin şiirlerinde ise imale, zihaf ve sekt gibi aruz kusurlarının

devrine göre fazla olması düşündürücüdür. *Divan*'da pek çok medli hecenin bir buçuk (- .) değil, bir kapalı (-) hece sayıldığı görülür. Nakşî'nin gazellerinde ahenge daha fazla dikkat ettiği, tarih düşürmeye odaklandığı kaside ve kıt'a-i kebirlerinde ise aruz kusurlarının oldukça arttığı görülür. Nakşî sözcükleri aruza uydurmak için ses türemesine (afv-afiv, akl-akıl, bezm-bezim, dehr-dehir, hayf-hayıf, hüsn-hüsün, rahm-rahim, sabr-sabır, zikr-zikir, bülbülveş-bülbülveş vb.) ve ses düşmesine de (eyi-ey, boyun-boyn, ki ana-k'ana, ki ol-ko'l, sehî-seh vb.) başvurmuştur. Mesela aşağıdaki beyitte "sehî" ve "boyun" sözcüklerindeki bazı sesler atılmıştır:

Maksadı ol ser-keş-i serv-i sehün bilmem n'ola
Kim soguk mu'âmele kılmak bana boyn egmeyüp (K. 69/4)

2.3. *Divan* dışındaki kaynaklarda bulunan şiirler

Nakşî, Enderun şairlerinden olduğu için padişahlarla daha kolay iletişim kurma imkânı yakalamış ve fırsatını bulduğunda onlara şiirler sunmuştur. Şairin sultanlara sunduğu şiirlerin bir kısmı devlet arşivlerine de girmiştir. Bazıları *Divan*'da da bulunan bu şiirlerin çoğunda I. Mahmud Han övülür ve tarih düşürme sanatına yer verilir. I. Mahmud Han'a sunulan şiirlerden biri padişah tarafından inşa ettirilen aktarmaların donanmaya katılmasını müjdelir. İlk ve son beyitleri aşağıya alınan 7 beyitlik bu kıt'a-i kebirinin son beytinde h. 1164 tarihi düşürülmüştür:

1. Te'âla'llâh gazâ-pîrâ-yı Mahmûd Hân-ı zî-şânun
Kerâmet ile tezyîn eylemiş Hak zât-ı a'lâsın
7. Mübârek-bâd sa'âdet-bâd bugün Sultân Mahmûdun
Müzeyyen kıldı akdarmalarıyla_ İzzid donanmasın (BOA, *TSMA.E*, 365/32)

I. Mahmud Han'ın yeni yılını tebrik etmek için yazılan 5 beyitlik bir kasidenin her beytinde h. 1164 tarihi düşürülmüştür:

1. Tefe''ül eyledüm nâsun yümün çıkdı bu sâl fâli
Cenâb-ı Hân Mahmûdun da efzûn ola ikbâli
5. Didüm şeş mısra' ile Nakşiyâ târîh-i vâlâsın
Mübârek eyleye Hak şâh-ı devrâna bu nev-sâli (BOA, *TSMA.E*, 365/64)

I. Mahmud Han'ın bayramını tebrik etmek için yazılan 5 bentlik mütekerrir müseddesin her bendinde h. 1165 tarihi düşürülmüştür:

1. Bâreka'llâh kim bugün Sultân Mahmûd-ı reşîd

Virdi 'adl üzre 'ibâdu'llâha ol şevk-i cedîd
Re'y-i iclâlinde bâ-nâmver hemân 'ahd-i meşîd
Her ne kim eyler ümîd eymen kılup Rabbü'l-Mecîd
Eyleyüp Mevlâ bu 'adl devlet ile 'ömrin mezîd
Hân Mahmûdun ide nev-'îdini Îzid sa'îd (BOA, *TSMA.E*, 365/28)

I. Mahmud Han'ın Eyüp Sarayı'na teşrifleri dolayısıyla yazılan 14 beyitlik kıt'a-i kebirenin son beytinde h. 1166 tarihi düşürülmüştür:

1. Sad bâreka'llâh kim şehâ iclâl-i devletle zihî
Sensin imâm-ı mülk-i dîn zümre-i İslâmdur cefin
14. Devlet ile göç eyleyüp ey sâye-i Rabbü'l-Kerîm
Eyyüb Sarâyın eyledi ihyâ kudûm-ı eşrefin (BOA, *TSMA.E*, 364/58)

I. Mahmud Han'ın nakilleri dolayısıyla yazılan 10 beyitlik kıt'a-i kebirenin son beytinde h. 1166 tarihi düşürülmüştür:

1. Bugün nakl-i hümâyûn-ı şeref-bahş-ı cihân-bândur
Beşâret olsun âfâka bu 'azmi zıll-ı Yezdânun
10. İdüp tebşîr didi rûh-ı kuds bu nakli târîhin
Bu ikbâli sa'âdet-bâd hümâyûn nakli sultânun (BOA, *TSMA.E*, 364/58)

Yukarıdaki kıt'a-i kebirenin geçtiği belgede yine I. Mahmud Han'ın nakilleri dolayısıyla yazılan ve h. 1166 tarihini veren "dîger" başlıklı iki müfred de vardır:

Çâr-ı cihetden geldükde târîh
Nakl-i hümâyûn efzûn-ı şevket (BOA, *TSMA.E*, 364/58)
Bir fâl-i mes'ûd geldi bu târîh
Nakl-i şehensâh oldu mübârek (BOA, *TSMA.E*, 364/58)

I. Mahmud Han'ın yeni yılını tebrik etmek için yazılan 7 beyitlik bir kasidenin son beytinde h. 1168 tarihi düşürülmüştür:

1. Sâl nâmıyla bugün bir kad-i mevzûn geldi
Ya'nî bu yümn ü ferah yevm-i safâgûn geldi
7. Hân Mahmûda ebed sa'd ide Rabbü'l-Vâhid
Habbezâ yümn-ile nev sâl-i hümâyûn geldi (BOA, *TSMA.E*, 364/44)

III. Mustafa Han'ı övmek ve başta Şehzade Selim olmak üzere sultanın ailesine dua etmek için yazılan 5 beyitlik bir kasidenin ilk ve son beyitleri ise şu şekildedir:

1. Ey cenâb-ı hazret-i Bârî Hudânun sâyesi
V'ey Resûlu'llâhun icrâ-yı şerî'at vâyesi
5. Nakşî Hakdan dilerem niçe bu aylara irüp
Ola rüchân zâtunun tahtında şevket pâyesi (BOA, TSMA.E, 362/5)

Ayrıca III. Mustafa'ya sunulan cülusiyyelerin bir araya getirildiği bir mecmuada da Nakşî'nin 16 beyitlik bir kasidesi vardır. Mecmuanın eldeki tek nüshası İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Y. 733'te kayıtlıdır. Mecmuada geçen kasidenin son beytinde h. 1171 tarihi düşürülmüştür:

1. Bâreka'llâh Mustafâ Hân-ı zamân
Kim odur şâhenşeh-i 'Osmâniyân
16. Sâhib-i 'adl-i bülehd Hân Mustafâ
Câ'-i zıll-ı Hayy u sultân-ı cihân (Yıldız, 2020: 145-146)

3. Nakşî'nin Edebî Kişiliği

Nakşî'nin gazelleri etkilendiği şairlere göre farklı üslup özelliklerine sahiptir. *Nakşî Divanı*'nda âşıkane, şuhane, müstehcen, mizahi, didaktik, hikemî, tasavvufî vb. gazelleri bir arada bulmak mümkündür. Nakşî'nin gazel tarzını şekillendiren belli başlı şairler Nâbî, Sâbit ve Nedîm'dir. Bununla birlikte pek çok âşıkane gazeli Necâtî, Zâtî, Bâkî çizgisindeki klasik üslubun özelliklerini yansıtır. Bu gazellerde yüceltilen sevgili, cinselliği öncelleyen bir aşk anlayışı, ayrılık acısı ve kavuşma özlemi gelenekleşmiş şiir diline uygun sözcük ve benzetmelerle ortaya konmuştur:

Ben nice gülşende bülbül gibi nâlân olmayam
Başuma dünyâyı zindân itdi bu baht-ı siyâh (G. 495/4)

Zann itme felekde görinen mihr ile mehdür
Bir âh ile yakdum iki meş'al dehenümden (G. 402/2)

Visâl-i yâra fırsat düşicek fevt itme kim Nakşî
O bir kuyruklu yıldızdur ki kırk yılda dogar bir kez (G. 264/5)

Ka'be-i rûyun tavâf idenler ol meh-pârenün
Lezzet-i bûs-ı lebin teşbîh iderler zezeme (G. 466/4)

Şairin mizahi, esprili, müstehcen gazelleri ise Sâbit'in klasik üslubu dönüştüren ve yeniden üreten tarzının etkisindedir. Bu gazellerde sevgiliyi alaya ve hafife alma, muziplik, gerçekçilik, akılcılık, faydacılık, maddi bir aşk anlayışı, müstehcenlik, çapkınlık ve açıkça ifade edilen cinsel arzular göze çarpar:

Cinsel arzuların alenen dışa vurulması:

Visâli girse dest-i 'âşık gömgök idüp emsem
Ber-i sîmin o şuhun sahn-ı sünbülzâra döndürsem (G. 381/1)

Bir bûse diler dil güzelüm vir memelerden
Gül-rûy zekâtın kerem it vir memelerden (G. 405/1)

Kaş çatma gözün süzme 'abesdür dile rahm it
Zer sîm ise matlûb eger al vir memelerden (G. 405/5)

Cinsel ilişkinin tasviri:

O şûh-ı mest-i nâzı h'âbda gördüm oldum 'uryâne
Sokıldum sînesine havf-ıla yorgana gizlendüm (G. 396/2)

Yârun seherî mahfî firâşına süzildüm
Şeb-nem gibi san bir gül-i ter koynına girdüm (G. 392/2)

Şarâb-ı vuslatın mestâne çekmiş 'âşık ol şuhun
Fezâ-yı câme-h'âb içre düşüp bî-çâre demlenmiş (G. 302/5)

Sevgiliyi hafife alma ve ondan faydalanma eğilimi:

Gelmez kümes-i vasla kebûterveş o vahşî
Tâ bir iki dâne zer ile yemlemeyince (G. 458/4)

Bî-ta'ab sayd iderüz yârı bebirdirerek
İşte sayyâdlıgun bu reviş arslancasıdur (G. 209/4)

Agzuma alup çiyner idüm gabgab-ı sîbin
Dad almag-içün ol büt-i ra'nâ ele girmez (G. 274/3)

Sevgiliye değer vermeme:

Nakşî öyle âfet-i bî-merhamet gadr-âvere
Nakd-i cân degül netice eylemez bir pâre 'arz (G. 313/5)

Mecnûn ile hem-reng olamam bahs-ı vefâda
Bir Leylî için olmaga âvâre ne hâcet (G. 177/4)

Zamâne dil-berine iltifât u 'arz-ı râz itmek

Dimiş erbâb-ı ‘âkil bu ‘asırda budalalıktır (G. 216/4)

Sevgili hakkında alaycı ve gülünç tasvirler:

Tüfeng-i şevkı kurup üst tetikden ol perî-zâd
Derûn-ı Nakşî benümdür diyü nişân atıyor (G. 232/5)

O şûh der-çenber idüp ‘ankebûtveş rîş-i ‘ışkıyla
Vücûdum ser-be-pâ misl-i meges bend itdi kısıkvrak (G. 342/3)

Rakibi ve âşıkları alaya alma:

Rakîb-i engerek-sîret düşürmüş fursatın âhir
Lebin emmiş dolanmış mû-miyân-ı yâra semlenmiş (G. 302/4)

O şûh ‘uşşâka ‘arz-ı hüsn idüp çok olta yutdirmiş
Ne hüsn ü âna mâlik seyr idün tutdukça tutdirmiş (G. 303/1)

Şairin Nedîm etkisiyle yazdığı gazellerinde ise şuhane bir üslup, örtülü cinsel çağrışımlar ve daha nahif bir dil vardır:

Mânend-i hâle kol dolasam âfitâbuma
O mâh-ı ‘işve gelse benüm câme-h’âbuma (G. 454/1)

Bu şeb h’âb içre âgûşumda bir sîmîn-beden buldum
Sarıldum hâleveş ol mâha çün bî-pîrehan buldum (G. 373/1)

‘Azm-i seyr itse ne dem ol perî Sa’d-âbâda
Yâl ü bâline olur serv-i revân üftâde (G. 477/1)

Nakşî şiirlerinde adlarını defalarca andığı Nef’î ve Nedîm gibi şairlerden ziyade adlarını nedense hiç anmadığı Nâbî ve Sâbit’in etkisinde kalmıştır. Bu şairlerin etkisiyle şiirlerinde yerel unsurlar, atasözleri, deyimler ve sokak diline yer vermiş; bu anlayış sonucunda “aygır, kısrak, kümes, yem, torba, harâr, kazan, mıknaş, cımbız, olta, tetik, tüfeng” vb. ilginç sözcükleri şiir diline sokmuştur. Özellikle Nâbî etkisindeki şiirlerinde alışılmışın dışında kullanılan ekler nedeniyle telaffuzu zorlaşan sözcükler ve şiirde görülmesi beklenmeyen araç-gereç adları vardır. Ayrıca mesel-güylük, nasihat, tecrübe, öz güven, hikmet ve doğruluk öne çıkar:

Zâhir ü bâtin dil-âgâh ‘ârif-i sâf-meşrebüz
İki yüzliler gibi mânend-i pâlyûş olmayuz (G. 280/4)

Sanma zâhid vasl-ı yâra biz bunalmışlardanuz
Mutrib-i devrânveş her sâzı çalmışlardanuz (G. 263/1)

Boş torba ile esb tutılmaz çü meseldür

Bîhûde gönül vuslat-ı cânân ele girmez (G. 273/4)

Ebed mânend-i mîknâtîs hemân cezb-i derûn idüp
Niçe fûlâd-dil olmuş beste gör üftâdegânında (G. 474/2)

Âdem ogluyuz bize mevrûsdur huld-ı berîn
Men'ine kâdir degül kes lutf-ı Rabbi'l-'âlemîn¹⁵ (Mat. 660)

Mümâsil olmaz efendi kenârun âfeti ger
Olnca hâk-i Sitanbul hüsünde hûbter-i nâz¹⁶ (Müf. 693)

Nakşî'de Nâbî ve Sâbit etkisiyle çok güçlü bir yerelleşme eğilimi ve çarşı diline yönelik görülür. Nakşî, halkın ve hayatın içinden gelen, sokağın canlılığını yansıtan tabirleri şiir diline yerleştirmiştir. “Senin hangi kumaştan olduğunu çok iyi biliriz!”, “Çeneni niye benden sakınıyorsun, yer miyim?”, “Sen bu akılla günde bin bayram edersin!”, “Kendini övüp durma, arife dır dır etmek yakışmaz!”, “Yâri kuzu gibi koynuma alsam, evladım gibi bağrıma bassam!” vb. günlük konuşmanın sıcaklığını yansıtan ifadeleri Nakşî'nin gazellerinde bulmak mümkündür:

Kılsa her tarz ile esbâb-ı cemâlün tezyîn
Ne kumâş oldığın ol âfetün a'lâ bilürüz (G. 275/4)

Gabgab-ı sîbüne hayfâ irmedi bir kez elüm
Böyle sakınmak nedür yir miyem ey şûh-ı cihân (G. 406/4)

Banadur yalnız meyli hemân ol fitne-perdâzun
Dir isen günde bu 'akl-ıla bin bayram idersin sen (G. 429/2)

Yeter medh itme kendün zemme yir ko bir meseldür bu
Ki düşmez 'ârife da'vî-i lâfi dâ'imâ dır dır (G. 233/8)

Alup gehvâre-i koyna kuzıveş Nakşiyâ yârı
Basup bagruma mânend-i peder bârî ogul disem (G. 381/5)

Nakşî'nin halkın genel eğilimine uyararak klasik Türk şiirinin temsilcilerini “divan şairi” olarak adlandırması bu şiir tarzının adlandırılma meselesine ışık tutar:

¹⁵ Bu beyit Nâbî'nin aşağıdaki beytine anlam yönünden çok benzemektedir:
Kimdür bizi men' eyleyecek bâg-ı cinândan
Mevrûs-ı pederdür girerüz hâne bizümdür (Bilkan, 1997: 628).

¹⁶ Bu beyit Nâbî'nin aşağıdaki beytine anlam yönünden çok benzemektedir:
Bilen hâk-i Sitanbuldur rûsûm-ı şîve-i nâzı
Kenârun dil-beri nâzik de olsa nâzenin olmaz (Bilkan, 1997: 685).

Ta‘accüb Nakşiyâ da‘vâ-yı şi‘r itmiş bize ol yâr
Dîvân şâ‘iriyem dirmiş Emîn ismin lakablanmış (G. 308/5)

Nakşî’nin Nâbî gibi devrinin toplumsal aksaklıklarını eleştirdiği ve uğradığı haksızlıklara değindiği şiirleri de vardır. Nakşî bu şiirlerinde dahi sorun çözmeye dönük yapıcı bir dil kullanır. Nakşî’nin kendi düşmanları yüzünden ağır kayıplara uğramasına rağmen hicve yönelmemesi, *Divan*’da hiçbir küfürlü ifadeye yer vermemesi, rakiplerini eleştirirken bile edep dairesinden çıkmaması düzgün kişiliğinin sanatına yansımadır. Müstehcen sözlere ve sokak diline yer vermesine rağmen, aynı üslubu kullanan pek çok şairin aksine seviyesizliğe düşmez.

Nakşî’nin dinî-tasavvufî gazelleri tekke bağlantısı ve Nakşibendilik damarının ara ara kendini göstermesiyle açıklanabilir. Nakşî bu gazellerinde şiirin şekil özelliklerini ikinci plana atan ve yalın dille şiirler söyleyen mutasavvıf bir şair izlenimi uyandırır. Öyle ki şairin diğer gazellerini görmeyen ve yalnızca bu gazellerini inceleyen bir araştırmacı onu bir tekke şairi sanabilir. Mesela aşağıdaki beyit, Yunus Emre’nin musammat gazellerinde geçen beyitleri andırmaktadır:

Ne varlıkla ferahnâkem ne hod yoklıkla gamnâkem
Ne sūfiyem ne dervîş özge şahsam kâlüm anlanmaz (G. 296/5)

Nakşî bu gazellerinde gerçek aşkın Leyla’ya değil Mevla’ya duyulması gerektiğini vurgular. Kadına ve beşerî aşka meylinin olmadığını belirtir:

Zenâna meylümüz yok biz gürûh-ı ‘ışk-ı cânânuz
Bilenler bu tarîk-ı râh-ı ‘ışk içre gezen dirler (G. 257/2)

Sanma bir Leylî için meslek-i Mecnûn-revişüz
‘İşk-ıla râh-ı Hudâya heme hem-râh bizüz (G. 289/2)

Nakşî “kâlû belâ”ya dayanan bir aşk sarhoşluğu, kimseyi kınamamak, insanları ayıplamamak, zikri gizli yapmak, gösterişten uzak durmak, nefisle mücadele gibi tasavvufun önemli düsturlarından didaktik bir üslupla bahseder:

Sâkî-i bezm-i elestden bâde-i ‘ışk içmişüz
Sırrumuz fehm olmaz özge rind-i ser-mest cânlaruz (G. 290/2)

Kimsenün hâline ta‘n itmeyüz ez-cân [u] derûn
Şevk-ıla mahfî şeb ü rûz diyen Allâh bizüz (G. 289/4)

Nefs-i emmâreyi erlik cebr ile zabt itmedür
Gerçi var ol nesne ‘avretde bile erde bile (G. 483/2)

Hevâ-yı nefsi çün Sührâb helâke heykel-i Rüstem
Cihâd-ı ekber eyler Nakşiyâ merdâne er ister (G. 236/5)

Rind odur fakr-ıla fâhr eyleye bir kimseye hiç
'Arz-ı 'aciz eylemeye hâli perîşân ise de (G. 464/3)

Nakşî gazellerinde aniden Hz. Muhammed'i (a.s.) öven beyitlere yer verebilir. Resulullah'a duyduğu sevgiyi ve onun yolunda olma arzusunun sık sık vurgular:

Sanman 'âşıklar bizi kim sâhte-'unvân 'âşıkuz
Biz Resûl-i Kibriyâya ez-dil ü cân 'âşıkuz

Görmedük şekl-i şerîf [ü] ekmelin lîkin anun
Meclisin görmüş gibi hüsnine hayrân 'âşıkuz (G. 285/1-2)

Mahbûb-ı Hudâyı severem kim dil ü cândan
Söyletdi bana Nakşî bu tuhfe gazeli 'ışk (G. 334/5)

Nakşî'nin dili devrine göre sade sayılabilir. Buna rağmen sözcükleri şiire yerleştirirken özensiz davranması ve dil bilgisi kurallarına yeterince önem vermemesi bazı beyitlerinin anlaşılmasını zorlaştırır. Tamlamalardaki söz dizimi yanlışları, vezin ve kafiye gereği sözcüklerin imlasının değiştirilmesi (dür-efşân-dür-efşâ, sedâ-sedây, sehî-seh vb.), sözcüklere getirilen gereksiz ekler (gülşengeh vb.), doldurma sözcüklere (zihî, heme, hemîn, mahzâ vb.) çok başvurulması, pek kullanılmayan sözcüklerin lügatlerden alınarak şiir diline sokulması *Divan*'daki bazı olumsuz özelliklerdendir. Müzik terimlerinin zorlama ifadelerle iham ve tevriye çerçevesinde kullanıldığı bazı beyitlerde de anlam bulanıklığı vardır. Bütün bu sorunlara karşın Nakşî sözünün "ehven", şiirinin "selîs" olduğu iddiasındadır:

Ehl-i suhanun her biri bir vâdîde ammâ
Ben nüktenün idrâk idüp ehvencesin aldum (G. 391/4)

Şâ'ir oldur ki selîsâne gerek eş'ârı
Bahş-ı şevk eyleye erbâb-ı dili güftârı (G. 542/1)

Şairin "akıcı ve kolay anlaşılın şiir" hedefine sürekli bağlı kaldığını ve tutarlı davrandığını söylemek zordur. Nakşî'nin ayrı şairlerin kaleminden çıkmış izlenimi uyandıracak kadar farklı dil ve üslup özelliklerine sahip beyitleri de bunu gösterir:

Zincirleme Farsça tamlamalarla dolu ağır dil:

Mahabbet-pîşe-i zîb-i hayâl-i tab'-ı memdûhum

Fürûg-ı hüsn-ile şu‘le-feşân-ı a‘zamum sensin (G. 433/2)

Hûbîde-i şevk-efgeni nezzâre-i ‘ışka
Memdûh-ı cihân dîde-i hod-râsı müferrih (G. 191/2)

Atasözleriyle örülü yalın halk Türkçesi:

Herkesün hâsılı gönlinde bir arslan yatur
Bu meseldür ki er oğlu er olur her sözi sag (G. 323/3)

İnkisâr itmey ey âfet sana Hakdan dilerem
Sen gibi bir perî gaddâra urul bencileyin¹⁷ (G. 411/2)

Nakşî'nin kullanılmayan sözcükleri özellikle sözlüklerden çıkarıp bazı şiiirlerine yerleştirmesi de onun yenilik arayışlarının ve farklı bir vadide eser verme çabalarının sonucudur. Şair, bu sözcükleri özellikle kafiyelerde kullanmış ve böyle yazdığı şiiirlerini çözülmesi hüner isteyen birer muamma gibi göstermiştir. Nakşî'nin bu anlayışla kaleme aldığı şiiirleri üslubunda ayrı bir yere sahiptir. Mesela Nakşî'nin “pür-lügat” olarak nitelediği bir kasidesinde (K. 21) kafiyeleer özellikle az kullanılan sözcüklerden (sitîz, pür-peşîz, ümîz, şîz vb.) seçilmiştir. Bir kıt‘a-i kebirede de (Kt. 33) aynı yöntemin denendiği ve lügatten çıkarılan pek bilinmeyen sözcüklerle (cef, gatraf, lef, zahref vb.) kafiyeleer yapıldığı görülür.

Başka bir kıt‘a-i kebirede (Kt. 29) Arapça-Farsça tamlamalar ve sözcükler fiile dönüştürülmüş (‘azm-i ‘ademplendi, kasemplendi, muhteremplendi, dem-be-demplendi, Rüstem-şiyemplendi, muhtesemplendi, bâg-ı İremlendi, gümlendi, memdûhü’l-ümemplendi vb.), ayrıca kafiyeleer özellikle pek kullanılmayan sözcüklerle (zelemlendi, reşemplendi, di‘amlandı vb.) yapılmıştır. Diğer bir kıt‘a-i kebirede ise (Kt. 142) kafiyeleeye uymayan sözcükleere ye harfi eklenerek (Hudâ-Hudây, ‘âlem-nümâ-‘âlem-nümây, sadâ-sadây, aga-agay, senâ-senây, kethudâ-kethudây vb.) sözcükler kafiyeleeye uydurulmuştur. Nakşî'nin bu tür yenilik ve farklılık arayışları gazellerinde de görülür. Genellikle mısra sonlarında bulunan, alışılmışın dışında ek ve sözcüklerin bir araya getirildiği, telaffuzu zor, uzun sözcükler dikkat çeker: câm-ı Cem it, hayâl-ender-hayâl-ârâsı, murg-ı ebâbilce, murg-ı ebâbilleşerek, çâk-i girîbâncasıdır, dâdî-i sultâncasıdır, perâkendelenür, nâlendelenür, nâzendelenür, âsâncasıdır, Gülistâncasıdır, bunalmışlardanuz,

¹⁷ Bu beyit Mihrî Hatun'un aşağıdaki beytine anlam yönünden çok benzemektedir:
Bed-du‘â itmezem ammâ ki Hudâdan dilerem
Bir senün gibi cefâkâra hevâdâr olasin (Arslan, 2018: 114)

keremlenmiş, mânend-i şebilenmiş, dil-bestelenüp, hicrânligum, merdânlıgum, cûşîş-i tûfâncasına vb.

Sonuç

Kahvecibaşı Nakşî Mustafa Ağa, III. Mustafa Han'a oldukça yakın bir devlet adamı olması bakımından XVIII. yüzyılın üzerinde durulması gereken simalarındandır. Nakşî, özellikle III. Mustafa'nın tebdillerinin merkezinde yer almasıyla dikkat çeker. Padişahın tahta çıkar çıkmaz Nakşî'yi Hane-i Hassa'ya aldırması ve kahvecibaşı yapması Nakşî'yi en sadık ve güvenilir kullarından biri olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Deyim yerindeyse "padişahın has adamı" olan Nakşî'nin III. Mustafa zamanındaki gelişmeleri kaleme aldığı *Vekâyi'-i Sultânî / Târîh-i Nakşî* adlı eseri ne yazık ki hâlâ ele geçmemiştir. Bu eserin ortaya çıkması hâlinde devri aydınlatacak yeni bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.

Nakşî, şair ve hattat yönleriyle de tanınmasına rağmen hakkındaki bilgiler tezkirelerden ziyade arşiv belgelerinde ve dönemin tarihlerinde geçmektedir. Hatta Nakşî'nin padişahlara sunduğu bazı şiirleri bile arşiv belgelerine girmiştir. Nakşî'nin arşivdeki muhalledatında geçen kıyafetler ve eşyalar dönemin giyim-kuşamı ve ev dekorasyonu açısından Osmanlı kültürüne ışık tutacak niteliktedir. Ayrıca III. Mustafa ile tebdil sırasında giydiği kıyafetler, kullandığı malzemeler ve yürüttüğü faaliyetler tebdillerle ilgili önemli ayrıntıları gözler önüne sermektedir.

Nakşî'nin edebî yönü XVIII. yüzyıl klasik Türk şiirinin değişen ve dönüşen özelliklerini yansıtır. Nakşî; tarih düşürmeye önem verme, şarkı nazım şekline yönelme, hece ölçüsü kullanma, kısa kaside (2-9 beyit) yazma, musammatları kasideler bölümüne alma, kıt'a-i kebireyi kaside işleviyle kullanma, iki beyitlik kıt'a yerine dübeyt yazma, mukatta'ât bölümündeki kısa şiirleri şekil ve içerik bakımından dönüştürme vb. özellikleriyle dönemin değişen şiir anlayışına ve nazım şekilleriyle ilgili tartışmalara ışık tutabilir. Sözcükleri zihaf, ses düşmesi, ses değişmesi ve ses türemesi yoluyla vezin ve kafiyeye uydurma eğilimi Nakşî'de aşırıdır. Arapça-Farsça sözcük ve tamlamalara alışılmışın dışında ekler getirerek şiirde yenilik yapma çabası belirgindir. Nakşî pek kullanılmayan sözcükleri lügatlerden çıkarıp kafiyelerde kullanmış, böylece farklı ve şaşırtıcı olmayı denemiştir. Atasözleri, deyimler ve yerel unsurlar bakımından da zengin olan *Nakşî Divanı* XVIII. yüzyılın dil anlayışı hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Nakşî, edebî üsluplar bakımından çok zengin bir yüzyılda yetişmiş ve Saray'la bağlantılı pek çok şair-aydınla etkileşim kurmuştur. Bu sebeple birçok edebî tarzın etkisinde kalmıştır. Dolayısıyla Nakşî'nin şiir anlayışına

sadece bir edebî tarzın yön verdiği söylenemez. Bu durum şairin edebî kişiliği ve tarzı hakkında kesin bir çıkarımda bulunmayı zorlaştırır hatta onun özgün bir üsluba ulaşamadığı düşüncesini akla getirir. Nakşî'nin daha ziyade Nâbî, Sâbit ve Nedîm'in etkisinde kaldığı söylenebilir. Şairin pek çok beytinde cinselliğe ve faydaya dayanan gerçekçi bir aşk anlayışının ve mizahın izleri görülür. Nazım şekil ve türleri bakımından zengin bir divana sahip olan Nakşî'nin bazı şiirleri bestelenmiş ve güncelliğini kaybetmeden bugüne kadar gelebilmiştir.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Cenk (2016), *Nakşî-i Eyyûbî [Ö. 1764] Hayatı, Sanatı ve Divanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin, Nesre Çeviri)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- AFYONCU, Erhan (2003), “Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1.2, 101-172.
- Ahmed Vâsîf Efendi (1270), *Târîh-i Vâsîf* (1. Cilt), Bulak Matbaası, Kahire.
- AKBAYAR, Nuri ve KAHRAMAN, Seyit Ali (1996), *Mehmed Süreyya Sicill-i Osmanî* (4. Cilt), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ARSLAN, Mehmet (2018), *Mihri Hâtun Dîvânı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58679,mihri-hatun-divanipdf.pdf?0> adresinden 30.01.2022 tarihinde erişilmiştir.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997), *Nâbî Dîvânı* (2 Cilt), Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- ÇAĞLAR, Burhan (2020), “Kitaba Hasredilen Bir Ömür: Son Devir Şarkiyatçılarından Prof. Eleazar Birnbaum”, Der. ve Yay. Haz. Rifat N. BALİ, *Türkiye’de Kitap Koleksiyonerleri ve Sahafı II*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 417-425.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *TSMA.D*, 10524/4, 2402/48, 2402/49, 2402/50, 2402/51, 2402/52, 2402/53, 2402/54, 2402/55, 2402/56, 2402/57, 2402/58, 2403/49, 2403/50, 2403/51, 2403/52, 2403/53, 2403/55, 2403/56, 2403/57, 2403/58, 2403/60, 2404/10, 2408/1, 6950/1.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *TSMA.E*, 125/12, 125/13, 125/14, 362/5, 364/44, 364/58, 365/28, 365/32, 365/64, 389/70, 401/5, 435/8.
- Emîn Efendi (1305). *Kethüdâzâde [Mehmed Ârif] Efendi'nin Terceme-i Hâline Zeyl-i Âcizânedir*. İstanbul.

- GÖRÜR, Cem (2020), *Sultan III. Mustafa: Ailesi, Günlük Hayatı, Dini ve İlmî İlgileri*, Doktora Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik.
- GÜNGÖR, Tahir (2011), “Osmanlı Sarayı Enderûn’unda Kur’an Kültürü”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, I.3, 43-61.
- GÜNGÖR, Tahir (2019), *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766) (İnceleme-Metin) (2. Cilt)*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- GÜRKAN, Hasan ve YÜCER, Hür Mahmut (2021), *Bir Var İmiş Bir Yoğ İmiş - Âsitâne Hatıraları- Menâkıb-ı Kethüdâzâde el-Hac Mehmed Ârif Efendi; Emîn Efendi*, İnsan Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- KOÇ, Mustafa (2014), *Tuhfe-i Hattâtîn Müstakimzâde Süleymân Sa’deddîn Efendi*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- KONYA, Hilal (2013), *XIX. Yüzyılda Yazılmış Olan Vâsıf Bey’in Güfte Mecmuasının İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- KURNAZ, Cemâl ve TATCI, Mustafa (2001), *Tuhfe-i Nâilî Divân Şairlerinin Muhtasar Biyografileri (2. Cilt)*, Bizim Büro Yayınları, Ankara.
- Millî Eğitim Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü Tasnif Komisyonu (1967), *İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu (3. Cilt, II. Fasikül)*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- ÖĞRETEN, Ahmet (1996), *Mustafa Kesbî İbretnüme-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- SARICAOĞLU, Fikret (2008), “Rûznâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 278-281.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1929), “Vekayii Sultanî Tarihi Nakşî”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, I.2, 12-15.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1984), *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- YAKIT, İsmail (2010), *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, Ötüken Neşriyat, 3. Basım, İstanbul.
- YALTKAYA, Şerefettin ve BİLGE, Rifat (1945), *Keşf-El-Zunun Zeyli, İzâh Al-Maknûn Fî Al-Zayli 'Alâ Kaşf Al-Zunûn 'An Asâmî Al-Kutubi Va'l Funûn (1. Cilt)*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- YARIŞ, Sahure (2018), “Üsküdar Ayazma Camii Haziresindeki Mezar Taşları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 27.1, 197-249.

Cenk AÇIKGÖZ

YILDIZ, Aysel (2013), “Şehzadeye Öğütler: Ebûbekir Ratıb Efendi'nin Şehzade Selim'e (III) Bir Mektubu”, *Osmanlı Araştırmaları*, 42.42, 233-274.

YILDIZ, Enes (2020), “Sultan III. Mustafa'ya Sunulan Cülûsiyyeleri İçeren Bir Mecmua”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 12, 130-153.

GASPIRALI İSMAİL BEY'İN (1851-1914) YAZILARINDA EĞİTİM VE KÜLTÜR TEMELLİ FAALİYETLERİN YERİ

*Educational and Cultural Based Activities
in the Writings of Ismail Gasprinsky (1851-1914)*

Sabri Can SANNAV*

ÖZ: İsmail Gaspralı 1851 yılında Türk bir ailenin çocuğu olarak doğduğu zaman yaşadığı topraklar Rus idaresi altında bulunmaktaydı. Rusya, Kırım ve civarındaki yerlerin isimlerini değiştirmiş ve bu bölgeyi kültürel olarak geri bırakma çabasına girmişti. Bu duruma Kırım Türkleri'nin göstermiş olduğu tepkiler önemli bir bilinçlenmenin nedenleri arasında gösterilmektedir. Kırım'da eğitimin modernleşmesini ve halkın geneline yayılmasını savunan *Usül-i Cedid* hareketi bu geri kalmışlığa bir tepki olarak çıkmıştır. İsmail Gaspralı bu harekete açtığı okullar ve yazdığı kitaplar ile öncülük etmiş ve yaşadığı toplumu hem eğitim hem de kültürel olarak geliştirmek istemiştir. İsmail Gaspralı dünya üzerindeki diğer kültür merkezlerini gezmiş ve bir taraftan modernleşmenin savunuculuğunu üstlenirken diğer taraftan ise İslami bir hareket başlatmak için de girişimlerde bulunmuştur. İsmail Gaspralı Avrupa başkentlerinin kültürel gelişim ve eğitim yöntemlerinin ilerlemişliğini görerek bunu Rusya idaresindeki Türkler ve Hindistan gibi Müslüman nüfusun bulunduğu yerlere yaymak için önemli adımlar atmıştır. Bu girişimleri ile hem modernist hem de muhafazakâr kesimlerin tepkisini çekmiştir. Bu kesimler iki taraflı olarak İsmail Gaspralı'nın bazı girişimlerini eleştirmişler bazılarında ise övgülerde bulunmuşlardır. Ancak şurası önemli bir gerçektir ki İsmail Gaspralı içinde yaşadığı toplumun ilerlemesi ve kalkınması için ciddi emekler vermiştir. Bu yönleriyle İsmail Gaspralı'nın eğitim ve kültür temelli faaliyetleri ile bu faaliyetlerin eserlerine yansımaları bu makalenin temel konusu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İsmail Gaspralı, Usül-i Cedid, Kırım

ABSTRACT: When Ismail Gasprinsky was born as a child of a Turkish family in 1851, the lands he lived in were under Russian administration. Russia changed the names of the places in and around Crimea and tried to leave this region culturally backward. The reactions of the Crimean Turks to this situation are among the reasons of an important awareness. The *Usül-i Cedid* movement, which advocated the modernization of education and its spread to the general public in Crimea, emerged as a reaction to this backwardness. Ismail Gasprinsky pioneered this movement with the schools he opened and the books he wrote, and he wanted to develop the society he lived in both educationally and culturally. Ismail Gasprinsky

* Dr., Trakya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, EDİRNE, sabricansannav@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8878-1563

Geliş Tarihi / Received: 13.04.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 06.05.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

traveled to other cultural centers around the world and, on the one hand, took on the advocacy of modernization, on the other hand, he made attempts to start an Islamic movement. Ismail Gasprinsky saw the progress of the cultural development and educational methods of the European capitals and took important steps to spread this to places with Muslim populations such as Turks under Russian rule and India. With these initiatives, he draw the attention of both modernist and conservative sectors. These groups criticized some of Ismail Gasprinsky's attempts while praising others. However, it is an important fact that Ismail Gasprinsky has made serious efforts for the progress and development of the society in which he lives in. With these aspects, the education and culture-based activities of Ismail Gasprinsky and the reflections of these activities on his works have been the main subject of this article.

Keywords: Ismail Gasprinsky, Usûl-i Cedid, Cirimea

Giriş

İsmail Gaspıralı, Rus idaresi altına girmiş olan Kırım'ın Bahçesaray şehri yakınlarındaki Avcıköy'de 1851 yılında doğmuştur. Bilindiği üzere Kırım, 26 Temmuz 1774'de imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin egemenliğinden koparılarak 1783'de Rusya tarafından işgal edilmiştir. Böylece Kırım Hanlığı 1784'de Novorossiysk eyaletine bağlanmıştır. Rusya, Kırım'ın adını daha 1802'de "Tavrida" olarak değiştirmiştir. Yine Kırım'daki eski Türk adları bu dönemde değiştirilerek Akmescid'in adı Simferopol, Eski Kırım'ın adı Levkopol, Gözleve'nin adı Evpatoriya ve Kefe'nin adı Fedosiya olmuştur. Babası Mustafa Ağa Kırım'ın sahil kesiminde bulunan Gaspıra köyünden olduğu için İsmail Bey'e verilecek olan Gaspıralı soyismi bu yerin adına atfen kendisine verilmiştir (Devlet, 1988: 4-6). Mustafa Ağa, 1844-1854 yılları arasında Kafkasya Rus genel valiliği görevinde bulunan Prens Mikhail Semyonovich Vorontsov'un isteğiyle Odessa'da Dük dö Rişelyö Lisesinde eğitime gönderilmiş, daha sonrasında ise tercüman göreviyle prensin hizmetinde bulunmuştur. Ardından 1848'de görevinden istifa ederek Kırım'a dönmüş ve ilk eşinin 1845'de vefat etmesi nedeniyle ikinci evliliğini 1849'da Kırım asilzâdelerinden İlyas Mirza Kaytazov'un kızı Fatma Hanım ile yapmıştır. Bu evlilikten, ailenin ilk oğlu olan İsmail 8 Mart 1851'de dünyaya gelmiştir. Mustafa Ağa ile eşi Fatma Hanım 1854'de Kırım Savaşı sırasında Bahçesaray'a göçüp yerleşmiştir. Bu sıralarda üç yaşında olan İsmail Gaspıralı alfabeyi Hacı İsmail Efendi adında bir muallimden öğrenmiştir (Kırımmer, 2021: 16). Ardından ilk öğrenimine Bahçesaray'da Zincirli medresesinde yani geleneksel Müslüman mahalle mektebinde başladıktan sonra Akmescid (Simferopol) Erkek Ortaokuluna devam etmiştir (Ülküsal, 1991: 348). Burada iki yıl eğitimine devam ettikten sonra Voronej'de askerî bir mektebe, sonrasında ise Moskova'daki Milyutin gimnazyumuna girmiştir (1865-1867). Bu dönemde Rus Askerî İdadisinde yapılan Rus milliyetçisi

faaliyetlere karşı tepki göstermiştir ki bu durum kendisinde millî his ve şuurun gelişmesine neden olmuştur. İsmail Bey, bu okullarda okumakta olan sayıları az olsa da Türk çocuklarıyla arkadaşlık kurmuştur. Bu çocukların içerisinde aslen Kırmımlı olan ancak Litvanya'da yaşayan Mirza Mustafa Davudoviç ile sıkı bir dostluk kurmuştur Rus okullarında okuduğu sıralarda Slavcılık ideolojisini öğrenen bu iki geleceğin aydını Slavcılık ideolojisine tepkili olarak daha iyi bir arkadaşlık kurmuşlar ve düşünce dünyalarında kendi milletlerine ait birtakım fikirler geliştirmişlerdir. Bu fikirlerini uygulamaya koymak için İsmail Gaspıralı, 1867'de Girit isyanının çıktığı sırada Osmanlı güçlerine katılmak üzere İstanbul'a gitmek istemiştir. Bu amaçla arkadaşlarıyla beraber Kırmım'dan Odessa'ya geçmişler ancak İstanbul'a gidemeden pasaportları olmadığı için yakalanmışlardır. Bu tecrüben sonra İsmail Gaspıralı bir daha Moskova'daki Askerî idadiye dönmeyerek ve Kırmım'da kalmaya karar vermiştir (Akçura, 1978: 92).

İsmail Gaspıralı, askerî öğrenciliğinin sona ermesinin ardından ailesinin yanına dönerek 1868'de henüz 17 yaşındayken Kırmım'ın en yüksek medresesi olan Bahçesaray'daki Zincirli Medrese'de Rusça öğretmenliğine başlamıştır (Kırimer: 21). Bu görevi sırasında Rus klasiklerini okumuştur (Sağlam, 2019: 442). Ancak bir süre sonra buradaki eski usûl ders anlatımını eleştirdiği için kendisine yapılan baskılara dayanamayıp medreseden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ardından dönemin Lingua Francası olan Fransızca dilini iyi bir şekilde öğrenebilmek için 1872'de Avusturya ve Almanya başkentlerini görmüş ve Paris'te iki yıl kalmıştır (Ülküsal: 349). İsmail Gaspıralı, Paris'teki vaktini sadece Fransızca öğrenmekle geçirmemiş, aynı zamanda Rus edebiyatçısı İvan Turgenyev ile tanışmış ve tercümanlık faaliyetlerinde bulunmuştur. Burada Batı medeniyetinin kuvvetli ve zayıf taraflarını inceleme fırsatını bularak devrin sosyal ve siyasî akımlarını yakından öğrenmeye çalışmış ve Paris'te edindiği izlenimlerini İstanbul'a gittiği zaman "*Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene*" (İstanbul 1302/1885) başlığıyla yayınlamıştır (Devlet: 17). İsmail Gaspıralı en uzun deneme eseri olan bu yazısında Avrupa medeniyetinden ne gibi dersler alınabileceğini tartışmıştır. İstanbul'da bulunduğu sırada amcası Halil Efendi'nin yanında kalan İsmail Gaspıralı burada Ahmed Mithat, Şemseddin Sami, Mehmed Emin ve Necip Asım'ın fikirleri ile tanışma imkanını elde etmiştir. İsmail Gaspıralı İstanbul'da özellikle Ziya Paşa, Namık Kemal ve Şinasi Efendi'nin öncülüğündeki *Genç Osmanlılar (Jön Türkler)*'dan etkilenmiştir. Ancak hayalini kurmuş olduğu zabıt olma isteğini gerçekleştiremeyerek yaklaşık bir yıllık süreden sonra 1876'da Kırmım'a geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır. Bahçesaray belediyesine 1878'de başkan

yardımcılığı görevine getirilmiş ve ertesini yıl da belediye başkanlığına seçilerek ve beş yıl boyunca bu görevini sürdürmüştür (Arslan, 2016: 9).

İsmail Gaspıralı gerek Kırım'da gerekse gezip gördüğü büyük Avrupa şehirlerinde önemli tecrübeler edinerek bu dönemde aynı zamanda öğreticilik ve yol göstericilik işlevi de üstlenmiştir (Arslan, 2016: 9). Soydaşlarının ve dindaşlarının yabancı hâkimiyetinde bulunmasından derin üzüntü duymuş ve var olan sorunları iyi bilmesinden dolayı milletinin sorunlarını yapacağı yayınlar sayesinde duyurmak için harekete geçmiştir. Eğitimli ve kültürlü kişiliği ve cesur yönleriyle hem Avrupaî hem de İslamî düşüncelere iki yönlü olarak ağırlık vermiştir. Fakat çok taraflı olarak toplumun gelişmesini istemesi yaşadığı zamanın içerisinde ağır eleştirilerin oluşmasına neden olmuştur. Bunlarla beraber İsmail Gaspıralı'nın özellikle 1878 yılı sonrasında yayıncılık alanında çok önemli faaliyetleri olduğu görülmektedir. Bu düşünceyle 1879 yılında bir gazete çıkarmak için ilk başvurusunu yapmış ancak dört yıl boyunca ısrarlı bir şekilde bu isteğini tekrarladıktan sonra isteğine ulaşabilmiştir.

1. Gaspıralı İsmail Bey'in Yayıncılık Faaliyetleri

İsmail Gaspıralı bir gazete yayımlayarak daha geniş kitlelere ulaşmayı amaç edinmiş fakat bunun için yaptığı resmî girişimler reddedilmiştir. Bunun üzerine İsmail Gaspıralı fikirlerini halk kitlelerine ulaştırabileceği Türkçe yayınlar yapmak istemiş ve başlangıçta farklı isimlerle adlandırılmış olan metinler yayımlamıştır ki bunlar (*Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat ve Latail*) isimli idiler ve her biri bir-iki sahifeden oluşan broşürler halindeydiler. Bunlar içerisinde Tonguç dört sayfalık bir yayın olarak 8 Mayıs 1881'de hazırlanmış ve 17 Mayıs 1881'de Tiflis'de bulunan Ünsizâdeler matbaasında çıkarılmıştır. İsmail Gaspıralı'nın bu yayını çıkarması Rusya'nın başkentindeki sansür kurulu nedeniyle çok zorluklarla gerçekleşebilmiştir. Bu yayını mecmua olarak adlandıran İsmail Gaspıralı burada makaleler, haberler ve Kırım halk edebiyatı üzerine bilgiler vermiştir. Bu eserler aynı zamanda Diğer yayınlarının bir öncüsü durumundaydı (Yüksel, 2004: 186). İsmail Gaspıralı bu broşürleri yayınladığı dönemde (1881-1882) ilki Rusça (*Russkoe Musulmansstvo*) (Akmescid 1881) ve sonraki ikisi Türkçe (*Mir'ât-ı Cedîd* (Bahçesaray 1882) ve *Salname-i Türki* (Bahçesaray 1882) olan üç önemli eser daha kaleme almıştır. Bunlardan ilki olan *Russkoe Musulmansstvo* (*Rus Müslümanlığı*) 1881'de Akmescid'de Rusça olarak yayınlanmakta olan *Tavrida* gazetesinde *Genç Molla* müstearı ile sonradan kitap haline getirilen yazılarını tefrika halinde 43, 44, 45, 46 ve 47. sayılarında yayımlamıştır. Bu eser bölgenin yönetimini elinde

bulunduran Ruslara hitap eden bir eserdir. Eserde Rusya'daki Müslüman nüfusun durumu ve çağdaşlaşma konusu incelenmiş (Kırımlı, 1996: 392-393); ayrıca yine eserinde Müslüman okullarının eğitim sistemlerinin daha modern hale getirilmesi, Tatarca'nın eğitim kurumlarında müstakil bir ders olması, Müslümanlara ait yayınlara ve basına getirilmiş olan kısıtlamaların azaltılması gibi konuların yanı sıra bölgedeki Rus-Türk yakınlaşmasının zorunlu olduğunu da vurgulamıştır. Ancak ona göre bu zorunluluk *eşit şartlarla ortaklık iş birliği* şeklinde olmalıydı. Türkçe olan *Mirat-ı Cedid (Yenilik Aynası)* adlı 14 sayfalık bir broşür niteliğindeki eserinde ise "hayvanlar âlemi", "Rusya Müslümanları için Hac Yolu", "çay yetiştirme", "İstanbul'un kısa bir tarihçesi" gibi konuları ele almıştır. Bu eser bu özellikleriyle Halk kesimine basit fakat önemli bilgiler vermek amacıyla hazırlanmıştır. İsmail Gaspıralı bu broşüre İslâm yasalarının yorumuna göre yasak olmasına rağmen resimli izahlar da koymaktan çekinmemiştir. Diğer ikinci Türkçe eseri olan *Salname-i Türkî (Türk Yıllığı)* 1882'de Bahçesaray'da yayınlanmıştır. Bu eserde almanak, coğrafya, iktisat gibi kitaplardan ve ağırlıklı olarak Rusça, Osmanlıca ve Fransızca kaynaklardan yararlanılmış ve tarihî, coğrafi olaylardan bahsettiği gibi tren seferlerine dahi değinmiştir (Devlet: 21).

İsmail Gaspıralı'nın bu çalışmaları ismini duyurması için başlangıçta yeterli olmuştur. 1882'de Kazan eşrafından Akçoralar ailesine mensup İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanım, amcazadesi İbrahim Bey ile Kırım'a tedavi için gelmişlerdir. İsmail Gaspıralı ile Zühre Hanım bu vesile tanışmışlardır. Kendisi gibi çalışkan ve Türk milletinin faydasını düşünen Zühre hanımı etkileyen İsmail Gaspıralı daha sonrasında Zühre Hanım ile evlenmiş ve bundan sonraki yaşamında en büyük destekçilerinden birisi eşi Zühre Hanım olmuştur. Kibar ve nezih bir kadın olan Zühre Hanım aynı zamanda hassas ve merhametli birisiydi (Kırimer: 28).

İsmail Gaspıralı, yayıncılık konusunda ilk önemli eserlerini verdikten sonra en önemli faaliyeti olarak görülen Tercüman/Perevoçık gazetesini çıkarabilmek için 1882'de gerekli izni almayı başarmış ve eşinin malî destekleriyle gazetenin ilk sayısını 1883'de çıkarmıştır. Devlet dairesine yazmış olduğu çok sayıdaki resmi müracaatında "*Perevoçık*" isminde Rusça bir gazete yayınlamayacağı, ayrıca çıkacak olan bu gazetede yazıları sonrasında "*Tercüman*" başlığı altında Türkçe olarak yayınlamayacağı taahhüt etmiş ve ancak bu şartlarda gazetenin çıkmasına izin alabilmiştir. İlk sayısı 1883 yılının 10 Nisan günü yayınlanan Tercüman/Perevoçık Gazetesi, yarısı Rusça ve yarısı Türkçe olmak üzere iki kısımdan oluşmakta ve toplamda

dört sayfa olarak yayınlanmaktaydı (Devlet: 23-24). Gazetenin idaresi Bahçesaray'da olup neşir tarihi Hicri takvime göre belirlenmişti. Gazetenin ilk sayısındaki "idareden" başlıklı kısımda Tercüman gazetesinin Müslümanların ihtiyaçlarını Ruslara duyurmak gibi önemli bir görevi üstlendiğinden bahsedilmiştir. Bunu yaparken Çarlık yönetiminin resmî politikası ile uyumlu olunacağı belirtilmiştir. Bu uyumlu politika sayesinde ki gazete uzun yıllar varlığını sürdürebilmiştir (Muradov, 2016: 132). İsmail Gaspıralı bu gazete sayesinde; Avrupaî tarzda okullarda eğitime yer verilmesi, Türklerin alfabe birliği, kadın hakları, Türklerin iktisadî hayata katılmaları, dinî idarelerin ıslah edilmesi, yardımlaşmaya dönük cemiyetlerinin tesis edilmesi gibi düşüncelerini kamu oyuna yayma imkanını elde etmiştir. Gazete genel olarak Müslümanların eğitimi konularına odaklanırken iyi eğitim almış olan Türk kadınlarını da sıklıkla gündemde tutmaya çalışmıştır. Gazetenin 1892'de 17. sayısında Emine Batırş(ina)'nın "Çiçek Hastalığı Hakkında İki Ağız Söz" başlıklı mektubunun basılması bu duruma verilen iyi bir örnektir (Devlet: 33). İsmail Gaspıralı, Tercüman'ın 50. sayısında 1895'de "Milletin terakkîsi ve istikbali için her şeyden evvel fikir lazımdır. Fikir uyanmadan terakki etmek imkânsızdır. Onbeş yıl evvel kendi evinin dışını göremeyen fikirler bugün umumun halini ve umumî işleri düşünmekle meşguldür. En büyük terakkimiz de bu olsa gerektir" demiştir (Kırimer: 8).

1905'den 1917 I. Rus İhtilâline kadar Rusya Türkleri toplam 11 gazete çıkarabilmiştir ve bunların uzun ömürlüsü de Tercüman olmuştur (1883-1918). Gazete 1904'e kadar haftada iki kez çıkarılmış, 1905 yılının sonunda ismi "Tercüman-ı Ahvâl-i Zaman" olarak değiştirilmiş ve 1906'dan sonra haftada üç kez, 1912'den sonra ise günlük olarak yayınlanmıştır. 17 Ekim (1905) Manifestosu'ndan sonra "Dilde, Fikirde, İşte Birlik!" sloganıyla çıkmaya başlamış; böylece gazete Rusya'daki Türklerin sesi haline gelmiştir (Toker, 2004: 34). Tercüman Gazetesi 1905 ile kapandığı 10 Şubat 1918 tarihine kadar sadece Türkçe olarak yayınlanmış ve Türk dili için büyük hizmetler vermiştir (Tahirli, 1998).

İsmail Gaspıralı kendisi gibi kalemini iyi kullanan büyük kızı Şefika Gaspıralı ile beraber başarılı işlere imza atmıştır. Şefika hanım aynı zamanda Rusya'daki kadın hareketinin öncüsü olarak da görülmektedir. Nitekim o Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin başbakanlarından Nesib Bey Yusufoğlu ile evlenmiş ve sonrasında da Kırım Türk Cumhuriyeti'nde Kurultay Başkanlık Divanı üyeliği ve iki dönem de milletvekilliği görevlerinde bulunmuştur. Şefika Hanım aynı zamanda anaokulları eğitimcisiydi de

(Doğan, 2020: 104). Bu değerli Türk kadını *Âlem-i Nisvân* isimli bir gazeteyi de İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercümân-ı Ahvâl-i Zamân* gazetesinin ilâve yayını olarak yayınlamıştır ki bu yayın aynı zamanda elimizdeki bilgilere göre Türk ve İslâm âleminde yayımlanmış olan ilk kadın dergisidir. Bahçesaray'da 1906 ile 1914 yılları arasında yayımlanmış olan bu dergi sekiz sayfadan oluşuyordu ve tamamı ile kadın ve aile ile ilgili konulara yer veriyordu. Derginin başlığı altında bulunan "*Müslimlere mahsus edebî ve tadrîsî haftalık mecmuadır*" ibaresi derginin özelliğini açıklamaktadır. Derginin program ve gayesi 28 Nisan 1906'da *Tercüman* gazetesinde yayımlanan iki ilanda açıklanmıştır. Bununla beraber dergi kendisini "*fenun ve edebiyattan, ilm-i sıhhat, terbiye ve idare-i beytiyeden (ev idaresinden) bahs eden resimli haftalık Türkî mecmuadır*" diye tanıtmaktaydı. Ayrıca dergi resimli idi ve bu durum da İslam hukukunun resme karşı tutumu dolayısıyla devrine göre oldukça önemli bir yenilik olarak değerlendirilmekteydi (Devlet: 43). Bu derginin 4. sayısı Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde yer alırken 1906 yılına ait olan 15, 35 ve 36. Sayıları ise Paris'te Centre Russe de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes'te mevcut bulunmaktadır (Ebüzziya, 1989: 362).

Rusya'da Türkler tarafından yayınlanan ilk çocuk ve mizah dergileri de İsmail Gaspıralı'nın gayretleriyle Bahçesaray'da neşredilmiştir. Örneğin *Âlem-i Sübyân Mecmuası (Çocuklar Dünyası)* -ki ilk çocuk dergisidir- Mart 1906'da *Tercüman Gazetesi*'nin eki olarak okuyucusu ile buluşmuştur. 1915'e kadar düzensiz aralıklarla yayınlanan bu dergi dört sayfada idi ve içerik olarak da çocuklara dönük olarak mizah ve hiciv temalı yazılardan oluşuyordu (Celilova, 2017: 26). Bundan başka Nisan 1906'da yayınlanmaya başlanan ve bir mizah dergisi olan *Ha! Ha! Ha!* ise kısa ömürlü olarak ancak beş sayı çıkabilmiştir. Bu yayın faaliyetleri olurken *Tercüman*'da da 1905 sonrasında önemli gelişmeler olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde hem *Tercüman*'ın tirajı ve sayfası giderek artırılmış hem de gazete 1903'ten itibaren haftada iki gün, 1912'den itibaren de günlük olarak yayınlanmaya başlanmıştır (Özay, 2015: 57).

İsmail Gaspıralı'nın hikâye ve roman türü yazıları Müslüman toplumlar ile daha yakından ilgilenir olduğunu göstermektedir. İsmail Gaspıralı dönemin şartlarını gözetererek yazılarının çoğunda ismini doğrudan kullanmamış ve bazı müstear isimlerle yazılarını yazmıştır. Bunların içerisinde "Molla Abbas Fransevî" en çok kullandığı takma isimdir. İsmail Gaspıralı bu isimle yayınladığı Avrupa ve Afrika seyahatlerini konu alan bir seri şeklinde eserler kaleme almıştır. Bunlar arasında "*Frengistan*

Mektupları”, “*Dârürrahat Müslümanları*”, “*Sudan Mektupları*”, “*Kadınlar Ülkesi*” ve “*Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf-Gül Baba Ziyareti*” en bilinenleridir (Akpınar, 2004: 340). Bunlardan, Tercüman gazetesinin 1895 senesi sonunda 9. sayısından 35. sayısına kadar “*Darü’r Rahat Yahut Acaip Diyâr-ı İslam*” başlığı altında yayınlanan yazılarını 1906 yılında Bahçesaray’da 95 sayfadan oluşan “*Dârü’r-rahât Müslümanları*” isimli hikayesinde toplamıştır (Seitvaniyeva, 2013: 185). Roman İspanya’da bir İslam beldesi olan Endülüs’de geçmektedir. Giriş kısmında başkahraman olan Taşkentli Molla Abbas’ın Fransa gezisinden sonra “Fransevi” diye isimlendirildiği belirtilir. Sonrasında Granada’ya gelen Molla Abbas için burası ütöpik bir yer olarak Dârüssaadet merkeziyle anlatılır. Burada telefon, telgraf direkleri, elektrikli araba, ışıklarla aydınlatılmış elektrikli lambaların olduğu bir yerdir (Abdürreşidov, 2004: 638-639). İsmail Gaspıralı bu ütöpik hikayesiyle esasında Müslümanların da kalkınmış milletler seviyesine ulaşabileceklerine işaret etmekteydi. Bu eserin bilhassa camilerde elektriği kullanmanın, halka ispirto lambalarının kullanılmasının günah olarak yorumlandığı muhafazakâr bir ortamda yazıldığı düşünülürse, İsmail Gaspıralı’nın Müslümanları uyandırmak, onlara reform fikirlerini aşlamak için ne kadar mühim bir hizmet yaptığı daha iyi anlaşılmaktadır (Devlet: 35).

İsmail Gaspıralı’nın Müslüman alemiyle ilgili yeni projelerinin en dikkat çekici olanı Kahire’de bir dünya Müslümanları kongresi toplama teşebbüsü olmuştur. Bu konudaki ilk adımı Eylül 1907’de *Tercüman/Perevotçik* gazetesinde yazdığı bir makale ile atmıştır. Bu makale oldukça geniş yankı uyandırmış ve bu makalenin neşrinden sonra ünlü Macar şarkiyatçı Arminus Vambéry (1832-1912) bu makalenin İngilizce bir tercümesini Londra’da The Times gazetesine yollamıştır. Bu yazısının ardından Ekim 1907’de Kahire’ye giden İsmail Gaspıralı burada 30 Ekim 1907’de Semiramis otelinde misafir olmuş ve burada yapılan toplantıda yerli ve yabancı ileri gelenlerle görüşmüştür. Ardından İstanbul-Kırım-Kahire ve tekrar İstanbul’a gelen İsmail Gaspıralı burada Sadrazam Ferid Paşa’ya dünya Müslümanları kongresini toplama girişiminden bahsetmişse de Ferid Paşa’nın olumsuz cevabı üzerine İstanbul’da böyle bir kongrenin toplanamayacağına kanaat getirmiştir. İstanbul’da destek bulamamasına rağmen Kırım ile Mısır arasında gidip gelen İsmail Gaspıralı son seyahatinde hem kendi fikirlerini hem de kongre tasavvurlarını anlatmak için Kahire’de Arapça bir gazete çıkarmıştır. Gazetenin adı İsmail Gaspıralı’nın isteği üzerine Fransızca *Rönesans* anlamına gelen “*en-Nahza*” olmuştur. Bu sıralarda Kahire’de bulunan Abdullah Battal-Taymas (1883-1960) Türkçe ve Rusça makaleleri Arapçaya tercüme işini üstlendiği bu gazete ancak iki ay yayınlanabilmiş ve

16 sayı neşredilmiştir. Sonrasında gazete İran'a nakledilmiştir. Sonuçta İsmail Gaspıralı'nın Milletlerarası bir İslâm konferansı düzenleme gayretleri sonuçsuz kalmıştır (Devlet: 119).

2. Gaspıralı İsmail Bey'in Eğitim ve Kültür Temelli Faaliyetleri

İsmail Gaspıralı'nın en önemli ve gerçekten en etkili olduğu faaliyetleri Rusya Müslümanlarının eğitim müesseselerini modernleştirme konusundaki katkılarıydı. Bilindiği üzere Kırım bölgesi 1783'de Rusya hakimiyetine girdikten sonra Rus politikası ve uygulamalarından en fazla sıkıntıyı Türk çiftçi ve köylüleri yaşamıştır. Bu sıkıntılar nedeniyle Kırım Türkleri'nin çoğu yaşadıkları yerleri bırakarak göç etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Nihayetinde Rus sömürgesi altında yaşayan Türkler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “*Cedidcilik (Usul-ü Cedid) (Yenicilik)*” adı verilen reform hareketlerine girişmişlerdir (Battal-Taymas, 1964). Cedidcilik hareketi, dil, eğitim-öğretim ve dinî meselelerde oluşan ıslah hareketi olup Tatar aydınlarından Şihâbeddin Mercanî (1815-1889), Abdulkayyum Nasırî (1824-1907) ve Hüseyin Feyizhanî (1826-1866) gibi önemli bilim insanları tarafından başlatılmıştır (Kuran, 1997). Bu akıma göre haklarını savunabilmesi için Kırım Türkleri bilinçlendirilmeliydi. Bunun farkında olan Kırım aydınları harekete geçmiştir (Koncak, 2013: 107). Usûl-i cedid ile getirilmek istenen hususlar arasında mektebin medreseden ayrılması, ilkokulun kendine has öğretmenlerinin olması, öğretmenlerin aylık bir ücret almaları, okuma-yazma öğretiminin yanlış bir metod olan “*heceleme (tehecci)*” metodu yerine yeni alfabe kitaplarında gösterilen “*Usul-i Savtiye*” ile başlayıp kolayca okumaya devam edilmesi, yalnızca okumaya değil aynı zamanda yazı öğretimine de önem verilmesi, kız çocukları için ayrıca ilkokullar olması, öğretimin bir programa göre yapılarak her yaş seviyesine göre ders kitaplarının kullanılması gibi çok önemli hususlar vardı (Battal-Taymaz: 119-125). Böylece eski metod (kadimcilik) ile yeni metod (cedidcilik) arasında tartışmalar yükseldi. Yeni metod taraftarları halk arasında yeni olan bu okuma-yazma öğrenme metoduyla ders veren “*Usul-ü Cedid Okulları*” açmışlar ve harekete ise “*Usul-ü Cedid Hareketi*” denilmiştir (Saray, 1987). Görüldüğü üzere, halkın kendi dilinde ve Avrupa fenlerini okutma girişimi ve bu dersler için gerekli olan ders kitapları yazmaya başlanması hareketi çok daha önceleri ortaya çıkmış ve sonrasında İsmail Gaspıralı bu hareketin önde gelen isimlerinden olmuştur (Devlet: 10).

İsmail Gaspıralı için en önemli mesele eğitimden kaynaklanan problemlerdi. Öncelikle Kırım'da yaşayan Türkleri ve Müslümanları bilinçlendirmek istiyordu. Ona göre Kırım'daki ilkokul ve medreselerdeki

eski ve zor eğitim yöntemlerini terk edip bunların yerine daha yeni ve modern öğretim yöntemleri getirilmeliydi. Eski metotlarla eğitim alan öğrencilerin Kepler ve Newton gibi önemli bilim insanlarını tanımadıklarını, halklar ve devletler arasındaki münasebetlerden ise habersiz olduklarını belirtiyordu. Ona göre, insanları bilinçlendirmek için alım güçlerine uygun gazete, kitap ve dergi gibi basılı eğitim malzemeleri sunmak gerekiyordu. Hepsinden önemlisi erkekler gibi kızları da okutmak gerekiyordu. Bu amaçla İsmail Gaspıralı çocukları kolay ve çabuk okutmak için “*Usul-ü Savtiye (Ses: fonetik)*” metoduna göre eğitim veren ilk mektebi 1884’de açmıştır. Bahçesaray’da Kaymazağa mahallesinde açılan bu ilk mektepte ilk yıl dokuz veya on iki öğrenci bulunuyordu. Bu okul “*Usul-ü Savtiye (Ses: fonetik)*” metoduna göre “*modernleşmenin*” hücreci olarak kabul edilmiştir. Görülmektedir ki eğitimde reform meselesinin ilk okuldan, yani mektepten başlatılması gerektiği iyi bir şekilde tespit edilmiş ve bu yönde faaliyete girilmiştir. Eğitim işleri sorumlusu öğrencisi Bekir Efendi Emektar idi. Bekir Efendi eğitim faaliyetlerini İsmail Gaspıralı’nın “*Hoca-i Sıbyân*” (Bahçesaray 1884) isimli eserinden yararlanarak yürütmüştür. Bu eser dört bölüm ve her ayrı sınıfa karşılık olarak hazırlanmıştı. Öncelikle Arap alfabesi anlatılmış ardından Türkçe öğretimine esas bölüm ayrılmıştır (Bozkurt, 2004: 296). Okulda ilk yıl öğrenciler bir günde dört saat üzerinden 45 gün eğitim görmüşler ve halk önünde yapılan imtihanda başarılı olmuşlardır. Bu okulun başarısının üzerine Gaspıralı gece kursları açarak yaklaşık olarak 20 işçinin katıldığı gece kurslarını kendisi yönetmiş ve yaklaşık olarak 40 gün sonrasında bu işçilerde basit metinleri okumasını ve yazmasını öğrenmişlerdi (Devlet: 60).

İsmail Gaspıralı öncülüğünde yürütülen Usul-ü Cedid hareketinin en canlı dönemi 1890-1900 arası olmuştur. Bu dönemde dikkatini Rus işgali altında bulunan Türkistan ile Buhara Hanlığı üzerine çeviren İsmail Gaspıralı’nın Tercüman gazetesinde yazdığı yazıları hareketin bütün Rusya Müslümanları arasında yayılmasını sağlamıştı. İsmail Gaspıralı her yıl Mekerce panayırına (Ninji Novgorod) giderek burada toplanan Müslümanlar arasında kendi fikirlerini yaymıştır. Hatta Bahçesaray’daki ilk örnek okulun öğretmenini 1887 yılında Han Kirman (Kasım) şehrine yollayarak burada ikinci Usul-ü Savtiye mektebini açtırmıştır. Gazetede 1891’den itibaren Buhara emiri Abdulahad (1885-1910) hakkında çok müspet ve tanıtıcı haber ve makaleler yayınlanmaya başlanmıştır. Emir Abdulahad ise 1893 yılında Rusya seferine çıktığında Bahçesaray’a uğramış ve Gaspıralı ile buluşmuştur. Bu ziyaretin ardından 10 Mayıs 1893’de İsmail Gaspıralı Sivastopol-Batum-Tiflis-Bakü-Uzun Ada yoluyla Buhara’ya gitmiştir. Bu

sıralardan Emir Abdulahad'ın Buhara dışında bulunması nedeniyle Buhara kadısı Keliyan ile görüşen Gaspıralı, Usul-ü Cedid konusundaki görüşünü anlatmıştır. Fakat Keliyan'ın Farsça dilini savunmasına karşılık İsmail Gaspıralı'nın halkın Özbek şivesinde konuşmasından dolayı Türkçe ders kitaplarını savunması nedeniyle bir sonuç alınamamıştır. Ardından Semerkand'a geçerek burada aslen Orenburglu olan Tatar taciri Abdülgani Hüseyinov'un evinde bir mektep açmayı başarmıştır. Bu mektep Orta Asya'da Özbekler arasında "*Maşina (Makina) Mektep*" olarak ünlenmişti. Ancak bu mektep bir süre sonra yerli mollaların muhalefeti, resmî makamların izin vermemesi üzerine kapatılmıştır. Bu muhalefete karşılık İsmail Gaspıralı'nın yürüttüğü faaliyetler bir süre sonra yaygınlaşmayı başarabilmiştir. İsmail Gaspıralı'nın başarısında kitaplarının yayınlanmasında doğru zamanı gözetmesi, Avrupa eğitim felsefesini, kitle iletişim araçlarının toplum üzerindeki etkisini kavramış olması ve tekniklerini iyi öğrenmesi etkili olmuştur (Curayeva, 2004: 599). Burada yetişen millî-reformist Cedîdçiler önemli roller üstlenmişlerdir. Bu Cedîdçiler arasında aydın fikirli mollalar olduğu gibi muallim, esnaf ve daha da önemlisi Müslüman zenginler bulunuyordu (Kırımlı, 1996: 393). İsmail Gaspıralı bu faaliyetlerini yürütürken Ruslar ile eşit şartlarda bir anlaşmanın olabileceğini de vurgulamıştır (Devlet, 1996: 406).

İsmail Gaspıralı, 1904-1905 Rus-Japon savaşlarında Rusya'nın yenilgiye uğramasının ardından faaliyetlerini açıkça sürdürme imkânı sağlamıştır. Kırım'da 1904 yılının başında Genç Türklere mensup olan kişilerin faaliyetleri sonucunda 1905 yılında "*Genç Tatarlar*" ismiyle bir siyasî teşkilat faaliyete geçmiştir. Bahçesaray'ın Belediye başkanı olan Davud(oviç), 17 Ekim 1905 Manifestosunun ilanından sonra Kırım Türkleri'nin önemli meselelerini görüşmek üzere şehrin ileri gelenlerini Abid Efendi Camii'nin karşısında bulunan Mustafa Çelebi'nin kahvehanesinde düzenlenecek bir toplantıya davet etmiştir. Çar II. Nikolay'ın istişarî bir meclis açılması sözünden faydalanarak Müslümanları teşkilâtlandırmaya çalışan İsmail Gaspıralı bu konuda Abdürreşid İbrahim (1853-1944)'in önemli girişimleri ile beraber Müslümanları teşkilâtlama konusunda etkili olmuştur. İlk toplantı Mekerce Panayırı'nda (Nijni Novgorod)'da Oka Nehri üzerinde "*Gustav Struve*" isimli bir gemide 28 Ağustos 1905'te yapılmıştı. Toplantının başkanlığına Gaspıralı İsmail Bey seçilmiştir (Türkoğlu, 2006: 96-98). Bu toplantıda İsmail Gaspıralı'nın da önemli bir konuşma yaptığı bilinmektedir. Toplantıda alınan kararlar Rusça olarak bastırılmış ve bu kongrede Rusya Müslümanlarının bir "*İttifak*" kurlmaları esas kabul edilmiştir. Bu ittifakın ikinci kongresinin toplanacağı

ise 1906 yılının Ocak ayının sonlarında Kazan komitesinin en faal üyesi olan Yusuf Akçura tarafından bildirilmiş ve toplantı 13-23 Ocak 1906 tarihlerinde Hasan Hamidullah'ın evinde toplanarak bir “*İttifak Nizâmnamesi*” oy birliği ile kabul edilmiştir. Bu toplantıların neticesinde 10 Mayıs 1906’da açılan Devlet Duması’na Müslümanlar yirmi beş milletvekiliyle katılmışlardır. Rusya Müslümanları üçüncü toplantılarını 16-21 Ağustos 1906 tarihlerinde Mekerce Panayırı’nda (Nijni Novgorod) 800 delegenin katılımıyla resmî izinli olarak yapmayı başarmışlardır. Toplantının başkanlığına Ali Merdan Topçubaşı seçilmiş ve toplantının en önemli gündemi eğitim meseleleri olmuştur. Siyasî parti mahiyetindeki “*İttifak-ı Müslimîn*” grubunu kurma kararı bu kongrede alınmıştır. Grubun programı, İsmail Gaspıralı’nın yıllardır savunduğu Rusya’daki bütün Müslümanların maarifiyle ilgili konular olarak kabul edilmiştir (Devlet, 1988: 77).

İsmail Gaspıralı reformlarını sadece Türk dünyasına değil, İslâm dünyasının tamamına ulaştırmak yönünde önemli girişimlerde bulunmuştur. Bu amaçla 1912’de Usûl-i Cedîd uygulamasını büyük bir Müslüman nüfusa sahip bulunan Hindistan’a ulaştırmak istemiş ve bu amaçla Ocak 1912’de Hindistan’a gitmek için yola çıkmış; İstanbul-Mısır-Süveyş Kanalı-Kızıl Deniz-Aden-Bombay yoluyla Şubat 1912’de Bombay’a gitmiştir. Burada mahallî Müslüman teşkilâtı olan “*Encümen-i İslâmiyye*” ve mahallî kadı ile temasa geçen İsmail Gaspıralı ayrıca Osmanlı konsolosunu da ziyaret etmiştir. İsmail Gaspıralı Bombay’da bir usûl-i cedîd mektebi açmış ve burada “kırk günde okuma yazma öğretme” metoduyla çocuklara Urduca öğretilebileceğini belirtmiş ve yerli Müslümanların desteğiyle Mart 1912’de bir okul açılmıştır. Onun bu dönemde “*Hoca-i Sübyan*” isimli eseri Urduca’ya tercüme edilmiştir (Kırımlı, 1996: 395). Buradaki okulun hocalığına aynı zamanda onun öğrencisi de olan Muhammed Azad getirilmiştir. Bu başarısının ardından İsmail Gaspıralı tekrar Kırım’a dönmüştür.

İsmail Gaspıralı’nın bütün bu faaliyetler esnasında sağlığı bozulmuştur. Buna rağmen 1914’de St. Petersburg’a “Devlet Duması” faaliyetleri için gitmiştir. İsmail Gaspıralı hasta gittiği Rus başkentinden daha çok hastalanarak dönmüş ve Akmesic’teki Alman Hastanesine götürülerek muayene edilmiş ve sonuçta hastalığının kronik bronşit ve kireçlenme olduğu görülmüştür. İsmail Gaspıralı, 9 Eylül 1914’de oğulları Rifat ve Haydar Beyler, damadı Nasip Bey, Tercüman’ın yazı işleri müdürü Hasan Sabri Ayvaz Bey, kızları Şefika ve Nigar Hanımları yanına çağırarak onlara vasiyetini bildirmiş ve 63 yaşındayken 11 Eylül günü saat 08.30 sıralarında

vefat etmiştir. İsmail Gaspıralı'nın vefatı sadece Kırım toplumu için değil tüm Türk alemi için büyük bir üzüntüye neden olmuştur (Genceli, 2019: 15). Cenazesi 12 Eylül'de Cuma günü kalabalık bir cemaatin elinde Zincirli Medresesi civarında Mengli Giray Han türbesi yanındaki ebedi istirahatgâhına götürülerek defnedilmiştir. İsmail Gaspıralı'nın hatırası Kırmılı aydınların ve özellikle Bahçesaray müzesi müdürü Hüseyin Bodan(ınski)'nin girişimleriyle 21 Mart 1921'de Salacık'ta "*Gaspıralı Hatıra Müzesi*" adıyla açılarak yaşatılmaya çalışılmıştır (Devlet, 1988: 129). Ne var ki 1928 sonrasında Rusya'da eski dönemde yetişen bütün aydınlar "*burjuva milliyetçi*" olarak suçlanarak Stalin tarafından yasaklılar listesine alınmış bu listeye İsmail Gaspıralı'nın adı da dahil edilmişti.

Sonuç

Rusya'nın 1783'de Kırım'ı ilhak etmesinin ardından Kırım'da sıbyân mekteplerinin ve medreselerin sayıca çok az kalması ve bunların gerçekte olması gereken eğitimin çok uzağında olmaları Kırım Türk toplumu arasında çok önemli bir sorun haline gelmiştir. Kırım'daki Türk çocukları Rusya'nın açmış olduğu mekteplere gitmek mecburiyetinde bırakılıyor veya ilim ve fen yönünden geri kalmışlığa terk ediliyorlardı. Böyle bir dönemde Türk dünyasının içinde bulunduğu geri kalmışlığa bir tepki olarak Usûl-i Cedîd hareketinin ciddi anlamda ilk uygulayıcısı sayılabilecek İsmail Gaspıralı ortaya çıkmıştır. İsmail Gaspıralı'ya göre, içerisinde bulunan geri kalmışlıktan kurtulmanın yolu eğitim alanında girişilecek reform hareketlerinden geçiyordu. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru Türk dünyasında eğitimde reform hareketlerinin millî kültürü geliştirmeyi amaçladığını ve İsmail Gaspıralı'nın bu hareketlerin sıkı bir uygulayıcısı ve takipçisi olduğu bilinmektedir. Yazmış olduğu eserlerinde bu gelişimin yeni bir eğitim sisteminin inşası ile gerçekleşebileceğini savunmuştur. İsmail Gaspıralı'nın ortaya atıp tanıttığı ilk yenilik "*Usûl-i Savtiye (fonetik usûl)*" olmuştu. Bu sistemde alfabe yavaş ve anlaşılır bir şekilde öğretilmekteydi. İsmail Gaspıralı'nın yazmış olduğu "Hoca-ı Sıbyân" eserinde alfabe öğretimi konusunda ileri fikirler sunulmuştur. Kırk gün içinde çocuklara okuma-yazma öğreteceğini halka duyurmuş ve okula yeni başlayan çocuklar toplum önünde yapılan sınavın ardından başarı belgelerini almışlardır. Yine de İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinin dönemin düşüncesine göre çok ileride olduğu ve halkın geleneksel fikirlerini değiştirmede zaman aldığı söylenebilir. Sistemin Bahçesaray'da oturması için en az 5-6 yıl sonra gerçekleşebilmiştir. Bunun ardından sistemin tüm Türk ve Müslüman beldelerinde gerçekleştirilebilmesi için İsmail Gaspıralı Türkistan, Buhara, Hindistan, İstanbul, Mısır gibi yerlerde girişimlerde bulunmuştur. Hayatını

Türk dünyasının gelişimine adan İsmail Gaspıralı, 9 Eylül 1914 tarihinde 63 yaşındayken 11 Eylül günü saat 08.30 sıralarında vefat etmiştir. İsmail Gaspıralı'nın hatırası Kırmılı aydınların ve özellikle Bahçesaray müzesi müdürü Hüseyin Bodan(inski)'nin çabalarıyla 21 Mart 1921'de Salacık'ta "Gaspıralı Hatıra Müzesi" açılarak yaşatılmaya çalışılmış; fakat 1928 sonrasında Rusya'da eski dönemde yetişen bütün aydınlar "burjuva milliyetçi" olarak suçlanarak Stalin tarafından yasaklılar listesine alınmışlar ve bu listede İsmail Gaspıralı'nın adı da dahil edilmiştir.

KAYNAKÇA

- ABDÜRREŞİDOV, Zeynabidin (2004), "İsmail Bey Gaspıralı'nın Dârürrahat Müslümanları Romanı ve Türkistan", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Başeditör: Hakan KIRIMLI, Kırm Türklere Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, No: 9, Ankara.
- AKÇURA, Yusuf (1978), *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayıml, İstanbul.
- AKPINAR, Yavuz (2004), "Gaspıralı'nın Edebî Eserlerine Genel Bir Bakış ve Dârürrahat Müslümanları Romanı", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Başeditör Hakan KIRIMLI, Kırm Türklere Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, No: 9, Ankara.
- ARSLAN, Mehmet (2016), "Gaspıralı İsmail Bey'in Eğitim Reformu ve Usûl-i Cedid, Gaspıralı İsmail Bey'in Yaşam Öyküsü ve Türk Fikir Hayatına Etkileri", *GAU Journal of Social and Applied Science*, 8.1, Girne, Kıbrıs.
- BOZKURT, Giray Saynur (2004), "İsmail Bey Gaspıralı ve Eğitim Reformu", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Başeditör: Hakan KIRIMLI, Kırm Türklere Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, No: 9, Ankara.
- CELİLOVA, Leniyara (2017), *Kırm Tatar Millî Matbuat Tarihi*, Çev. Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.
- CURAYEVA, Barçınay (2004), "İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan'da Cedidçilik Hareketi", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Başeditör: Hakan KIRIMLI, Kırm Türklere Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, No: 9, Ankara.
- DEVLET, Nâdir (1988), *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi, Ankara.
- DEVLET, Nâdir (1996), "İsmail Gaspıralı Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2.

- DOĞAN, Hilal (2020), “Şefika Gaspıralı'nın Âlem-i Nisvân Dergisi Üzerine Bir İnceleme ve Sistematik İndeks”, *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi-KÜLLİYE*, 1.1, Ankara.
- EBÜZZİYA, Ziyad (1989), “Âlem-i Nisvân”, *DİA*, İstanbul.
- GENCELİ, Mehdi (2019), “İsmail Gaspıralı'nın Vefatı Azerbaycan Matbuatında”, *Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16.1, Ankara.
- ÜLKÜSAL, Müctesib (1991), “Büyük Düşünür ve Öğretmen Gaspıralı İsmail Bey”, *Türk Kültürü Dergisi Gaspıralı İsmail Bey Sayısı*, 337-338, Yıl: XXIX, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- KIRIMER, Cafer Seydahmet (2021), *Gaspıralı İsmail Bey-Gaspıralı Hakkında Yazılan İlk Kitap*, Haz. Ramazan BAKKAL, Sadeleştiren Mahmut ÇETİN, Üçüncü Baskı, İstanbul.
- KIRIMLI, Hakan (1996), “Gaspıralı, İsmâil Bey”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 13, İstanbul.
- KONCAK, İbrahim (2013), “Ceditçilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 2.1, Çankırı.
- KURAN, Ercüment (1997), “Rusya Türklerinde “Usul-i Cedid” Hareketi”, *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı*, 15.
- MURADOV, Nazım (2016), “Gaspıralı İsmail Bey'in Stratejik Öngörü ve Hedefleri Üzerine Eleştirel Bir Söylem Analizi”, *International Journal of Humanities and Education*, 2.2.
- ÖZAY, Seçil (2015), “Ölümünün 100. Yılında Bir Dava Gazetecisi: Gaspıralı İsmail”, *Uluslararası İnsan ve İnsan Dergisi*, 2.3.
- SAĞLAM, Serdar (2019), “İsmail Gaspıralı'da Millet ve Milliyetçilik”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 8.24.
- SARAY, Mehmet (1987), *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 77.A.12, Ankara.
- SEİTVANİYEVA, Gülnara (2013), “İsmail Bey Gaspıralı'nın “Darü'r-Rahat Müslümanları” Eserinin Esas Gayesi ve Onun Anlatım Yolları”, *Uluslararası İslamla Yenilenme ve Birlik: İsmail Bey Gaspıralı Kongresi “Dilde Birlik, Fikirde Birlik, İşte Birlik”*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, Ed. Mehmet Kamil BERSE, İstanbul.
- TAHİRLİ, Abid (1998), *İsmail Gaspıralı'nın Dünyası – İsmail Gaspıralı'nın Dehası*, Çev. Cumhur TURAN, İleri Yayınları, İstanbul.

- TAYMAS, Abdullah Battal (1964), “Türk Dünyasında Usul-i Cedid Hareketi”, *Türk Kültürü Dergisi*, 2.A.18.
- TOKER, Mustafa (2004), “İsmail Gaspıralı ve “Dilde Birlik” Fikri Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, Konya.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2006), “Müslüman Kongreleri”, *DİA*, İstanbul.
- YÜKSEL, Zuhâl (2004), “Tonğuç’un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Başeditör: Hakan KIRIMLI, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, No: 9, Ankara.

ÖZBEKİSTAN'DA SÜRELİ YAYIN HAYATININ GELİŞİM SÜRECİ (1870-1940)

*The Development Process of Periodical Broadcasting
in Uzbekistan (1870-1940)*

Nurettin HATUNOĞLU*

ÖZ: Matbaanın yaygınlaşarak kullanım amaçlarının çeşitlenmesi kitap basımı dışında gazete ve dergi gibi süreli yayınların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dünyanın her bölgesinde kendi şartları dahilinde gelişim gösteren yayın hayatı, Türkistan coğrafyasında da kendine özgü şartlar içinde gelişmiştir. Yayın hayatının toplum üzerindeki etkisinin anlaşılması, yönetenler ile yönetilenler arasında bir denklemin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu denkleme her iki taraf da siyasi amaçlı yayınlar yaparak kamuoyunu kendi amaçları doğrultusunda etkileme faaliyetlerine girişmişlerdir. Çalışmamız bu denklemin içerisinde Türkistan coğrafyasındaki (Özbekistan) süreli yayın hayatının gelişim sürecini ele almaktadır. Türkistan coğrafyasının Ruslar tarafından işgal edilmesi, bu coğrafyadaki süreli yayın hayatını Rus merkezli gelişmesine sebep olmuştur. Türkistan bölgesi biri Çarlık diğeri ise Sovyet döneminde olmak üzere iki defa işgal edilmiştir. Türkistan coğrafyasındaki süreli yayın hayatının, Ruslar sayesinde başlasa da, bir süre sonra kendi millî yayın hayatını kurmayı başarmıştır. Fakat Sovyet döneminde yaşanan ikinci işgal döneminde millî matbuat diyebileceğimiz süreli yayın hayatı sonlandırılmış ve Sovyet propagandası yapılan bir mecraya dönüştürülmüştür.

Çalışmamızda, 1905 Rus devrimi sonrası ortaya çıkarak 1920 yılında Sovyet işgali ile biten Türkistan millî matbaası ve Sovyet döneminde ortaya çıkan gazete ve dergiler ile ilgili bibliyografik bilgilerden ziyade bu yayınların ortaya çıkmasına sebep olan siyasi ortam ve dergilerin yayın politikalarına etkisi irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın içerik, zamansal ve mekansal sınırları sürecin kendine özgü şartları doğrultusunda çizilmiştir. Bu bağlamda yayınlar ile ilgili ayrıntılı bibliyografik bilgilere yer verilmemiştir. Konunun daha iyi anlaşılması adına ilk gazetenin çıktığı 1870 öncesi siyasi gelişmeler özet olarak geçilmiş, 1870-1940 yılları arasındaki siyasi gelişmelere ise yayın hayatına etkisi üzerinden dikkat çekilmiştir. Özbekistan SSC'nin 1924 yılında kurulması sonrası idari olarak onun topraklarına dahil edilen Buhara ve Hive gibi coğrafyalardaki yayın hayatı da konumuzun mekansal çerçevesine dahil edilmiştir. Böylece oldukça geniş bir coğrafyayı ifade eden Türkistan

* Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, ZONGULDAK, hatunoğlu.nurettin@gmail.com, ORCID:
0000-0003-4196-3076

Geliş Tarihi / Received: 28.03.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 20.05.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

kavramı Özbekistan'a indirgenmek suretiyle, bir kitap konusu kadar geniş olan konunun makale sınırlılıkları içerisinde Özbekistan özelinde detaylı olarak ele alınması sağlanmıştır.

Çalışmamız ortaya konulurken bu konu ile ilgili Özbekistan'da neşredilen telif eserlerden ve o dönemde çıkan gazetelerin bir kısmından istifade edilmiştir. Bu hususta *Ziya Said*'in 1927 yılında neşrettiği *Ozbek Vaktli Matbuati Tarihige Meteryaller (1870-1927)* adlı eser en kıymetli eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Yakın dönemde *Nazire Abduazizova*'nın, *Milli Curnalistika Tarihi*, *Baybuta Dostkarayev*'in *Ozbekistan Curnalistika Tarihi* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Terakki, Buhara Ahbarı, İştirakiyun, Özbekistan

ABSTRACT: The vast diversification of the printing press' purposes has led to the emergence of periodicals such as newspapers and magazines, aside from book printing. Publishing life, which has thrived in every corner of the globe under its own set of conditions, has also developed under its own specific circumstances in the geography of Turkestan. As a result of the impact of publishing on society, an equation between rulers and ruled emerged. Both parties in this equation used publications for political purposes to attempt to influence the public for their own advantage. Within this equation, our study addresses the emergence of periodical life in the Turkistan region (Uzbekistan). The Russian occupancy of Turkistan's geography resulted in a Russian-centered development of the region's periodical life. Although the Russians established the periodical life in Turkistan's geography, which was occupied twice, once during the Tsarist period and again during the Soviet period, it eventually managed to establish its own publishing life. During the Soviet era's second occupation, however, the periodical publishing life, which we might call the national press, was abolished and turned into a vehicle for Soviet propaganda.

Rather than inspecting the bibliographic information about the Turkestan national press, which emerged after the Russian revolution in 1905 and ended with the Soviet occupation in 1920, - in this study, we aimed to examine the political environment that led to the emergence of these publications and the effect of the magazines on publication policies. The study's content, temporal and spatial boundaries, were drawn in accordance with the process' particular requirements. For the purpose of increasing comprehension, the political changes prior to 1870, when the first newspaper was published, were summarized, and focus was directed to the political developments between 1870 and 1940 through their impact on the publishing life. The spatial framework of our study covered the broadcasting life in geographies such as Bukhara and Khiva, which were officially integrated in its area with the establishment of Uzbekistan SSC in 1924. By restricting the notion of Turkestan, which encompasses a large geographic area, to Uzbekistan, it has been ensured that a topic as extensive as a book is covered in depth in the Uzbekistan special within the constraints of a article.

At the time of the study, some of the copyright works produced in Uzbekistan during the time, as well as some of the newspapers published at the time, were taken advantage of. In this regard, the most significant work is *Ozbek Vaktli Matbuati Tarihige Meteryaller (1870-1927)*, published by Ziya Said in 1927. In the near future, works such as Nazire Abduazizova's *Milli Curnalistika Tarihi* and Baybuta Dostkarayev's *Ozbekistan Curnalistika Tarihi* were also utilized.

Keywords: Turkestan, Terakki, Bukhara Ahbarı, İştirakiyun, Uzbekistan

Giriş

Tarihte ilk olarak Çin'de ortaya çıkan matbaa zamanla dünyanın diğer bölgelerine yayılmıştır. Johannes Gutenberg'in 1447 yılında hareketli harflerle yazı baskısı yapabilen bir matbaa makinesi icat etmesiyle basım tekniği büyük gelişme kaydetmiştir. Matbaanın icadı ile teknik olanaklar açısından kolaylıklar sağlayan basının gerçek anlamda ortaya çıkışı, 17. yüzyıl Avrupasında olmuştur. Basın denilince akla ilk gelen yayın gazeteler olup, gazetenin çıkışını mümkün kılan da matbaa olmuştur. 1450'ye doğru Avrupa'da sosyal yapının değişimi, ekonomik gereksinimlerin artması ve bunların belli bir teknoloji ile birleşmesi sonucu basımevleri ortaya çıkmış ve çok kısa sürede kıtanın bütün kentlerine yayılmıştır. Avrupa'da matbaanın yaygınlaşması ile artan okuma yazma oranı habere olan ilgiyi arttırınca daha nitelikli yayınlara olan ihtiyacı tetiklemiş ve zamanla süreli yayınlar ortaya çıkmıştır (Aslan, 2018: 137). Zamanla gelişen ve yayılan matbaa kullanım sahası ve amacı açısından toplumların düşünsel ve kültürel hayatında derin etkiler yapabilen bir aparata dönüşmüştür. Kitap ve gazetelerin yaygınlaşması yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkiyi çok derinden etkileyen bir sürecin başlamasına sebep olmuştur.

Türkistan (Özbekistan) bu sürecin geliştiği dönemde biri Rusya İmparatorluğu (Çarlık), diğeri ise Sovyet döneminde olmak üzere iki defa Rus işgaline uğramış, bu bölgedeki yayın faaliyetleri yönetenler ve yönetilenler denkleminde kendine özgü şartlar içerisinde bir gelişme seyri izlemiştir. İşgalden sonra Türkistan halkını yeni kurulan idareye ısındırmak amacıyla yayın hayatına başlayan gazeteler ile başlayan Türkistan'daki yayın hayatı, bir süre sonra milli matbuat diyebileceğimiz gazetelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Fakat bu durum uzun sürmemiştir. Sovyet döneminde gerçekleşecek olan ikinci işgal arifesinde faaliyet gösteren gazete ve dergiler, Sovyetlerin işgal sürecini tamamlamasıyla ya kapanmışlar ya da isim değiştirerek bu sefer de Bolşeviklerin kurduğu yeni düzenin propaganda aracına dönüştürülmüşlerdir. Her yayının bir de ideolojisi vardır, prensibine uygun olarak millî meselelerin tartışıldığı milli matbuat, yeni düzende gördükleri haberleri ve yayınlarının içeriklerini değiştirmek zorunda kalmışlardır.

Bolşevik Devrimi sonrasında kurulan Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (TÖSSC), Buhara Halk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (BHSSC) ve Harezmi Halk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin (HHSSC) toprakları üzerinde kurulan Özbekistan'daki süreli yayın hayatının kendine özgü gelişim sürecinin ortaya konması, konumuzun ana amacını

teşkil etmektedir. Bir kitap konusu kadar geniş olan böyle bir çalışmanın makale sınırlılıkları içerisinde ele alınabilmesi adına çalışmanın zamansal ve mekânsal çerçevesi ile içeriği sınırlandırılmıştır. Süreli yayınlar çalışmamızın öznesi olmakla birlikte, yayınlar ile ilgili tanıtıcı bibliyografik bilgilerden ziyade, bu yayınlar ile siyasi gelişmeler arasındaki bağ irdelenmeye çalışılacaktır. Yayın hayatının bir parçası olan kitap basımı üzerinde fazla durulmayacaktır. Çalışmamızın mekânsal çerçevesi, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nin idari yönetiminde kalan bölgeleri kapsamaktadır. Zamansal çerçevesi ise Taşkent'de ilk gazetenin çıktığı 1870 ile aydınların katledilip Kiril alfabesine geçildiği 1940 yıllarını kapsamaktadır. Çalışmamızda Özbekistan süreli yayın hayatı yaşanan siyasi gelişmeler çerçevesinde ele alındığından dolayı, konunun daha iyi anlaşılması adına 1870 öncesi Türkistan siyasi tarihi de genel hatları ile özetlenmeye çalışılmıştır. Çalışmamızın zamansal ve mekansal sınırlılıkları çerçevesinde, Türk Dünyası'nda basın denilince bahsedilmeden geçilmesi mümkün olmayan Gaspıralı İsmail Bey'in faaliyetleri ile İdil Ural bölgesindeki ve Kazak-Kırgız bölgesindeki Türklerin yayın faaliyetleri bu çalışmanın sınırlılıkları çerçevesinde ele alınmayıp, bu çalışmadaki *Türkistan* kavramından kasıt, 1924 sonlarında kurulan Özbekistan coğrafyası olacaktır. Bu tarihten önce farklı idari yapıların içinde (Buhara- Hive Hanlıkları- Türkistan Genel Valiliği) yer alan ve kendine özgü şartlar taşıyan Taşkent, Buhara, Semerkand, Hive ve Fergana Vadisi bu tarihten sonra Özbekistan sınırları içine dâhil edildiğinden dolayı, çalışmanın mekânsal çerçevesi bu merkezleri içine alacak şekilde çizilmiştir.

Türkistan'da yayın hayatının ortaya çıktığı 19 yüzyılın son çeyreği ile yaygınlaşıp etki alanı meydana getirdiği 20. yüzyılın ilk çeyreği gerek dünya gerekse bölge için büyük tarihi gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu zaman diliminde ortaya çıkan ve Türkistan bölgesinde köklü değişimlere sebep olan en önemli olay 1917 Bolşevik ihtilali olmuştur. Bu gelişme öncesi ve sonrasında Türkistan'da ortaya çıkan yayınlar bölgenin siyasi, içtimai ve kültürel yaşamının anlaşılması için önem arz etmektedir. Sovyet yönetiminin 1917 sonrası Türkistan bölgesini Sovyetleştirme (Ruslaştırma) yönteminde basının bir propaganda aracı olarak kullanması bu yayınlar sayesinde elde edilecek bilgileri tartışılabilir hale getirirse bile, dönemin net bir fotoğrafını çekmek adına bu yayınlar çok kıymetli kaynak özelliklerini muhafaza etmektedirler. Çalışmamızın ana konusunu bu dönemdeki yayın faaliyetleri oluşturduğu için, *Türkistan'da yayın faaliyetleri ne zaman başladı? İlk yayınların isimleri nedir? İlk dönem yayınların genel özellikleri nelerdir? 1917 yılı sonrası hangi yayınlar ortaya çıkmıştır? Siyasi*

gelişmeler yayın hayatını nasıl etkilemiştir? Sovyet dönemi yayınların temel özellikleri nelerdir? gibi sorular üzerinden Türkistan'daki yayın faaliyetleri Bolşevik öncesi ve sonrası siyasi gelişmelere paralel olarak ortaya konmaya çalışılacaktır.

Türkistan matbuatı konusu ile ilgili kaynak ve çalışmalara bakıldığında, o dönemde yayınlanan dergi ve gazeteler temel kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. İlgili dergi ve gazetelerin birçok nüshası *Alişer Nevayi adındaki Özbekistan Millî Kütüphanesi Asar-ı Atike* bölümünde bulunmaktadır. Dijital ortama da aktarılan bu gazeteler içinde eksik sayıları olanlar da bulunmaktadır. Bu çalışmada ilgili yayınlardan *Buhara Ahbarı* ve *Azat Buhara, Türkistan Vilayeti Gazeti* gibi ulaşılabilen gazetelerden istifade edilmiştir. Ayrıca konu ile ilgili yayınlanmış telif eserlere de müracaat edilmiştir. Bu konu ile ilgili çalışmalara bakıldığında Ziya Said'in 1927 yılında Taşkent'de yayınlanan *Ozbek Vaktli Matbuatı Tarihige Materyaller (1870-1927)* adlı eseri en önemli çalışmalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada C. Nesriddinova redaktörlüğünde 1974 yılında Taşkent'de neşredilen nüshadan istifade edilmiştir. Nazire Abduazizova'nın 2008 yılında Taşkent'de yayınlanan iki ciltlik *Milli Jurnalistika Tarihi (Milli Gazetecilik Tarihi)* adlı eserinin birinci cildi konumuz ile ilgili olup önemli çalışmalardan biridir. Bu konuda önemli çalışmalardan biri de Baybuta Dostkarayev'in 2009 yılında Taşkent'de yayınlanan *Ozbekistan Jurnalistika Tarihi (1870-1917) (Özbekistan Gazetecilik Tarihi)* adlı eseridir. Özbekistan yayın hayatı Özbek araştırmacılar için de ilgi duyulan bir konu olduğu için, bu hususta birçok makale yayınlanmış ve tez çalışmaları yaptırılmıştır. Yazımızda bu tür çalışmalara da yer verilmeye çalışılmıştır.

1917 Öncesi Türkistan'da Siyasi Manzara ve Yayın Faaliyetleri

Türkistan'daki basın hayatını siyasi ve askeri gelişmelerden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bu bölgenin siyasi hayatında başat rol oynayan yabancı unsur da Ruslar olmuştur. Türkistan'ın, Ruslar tarafından ikinci kez işgal edilip Sovyetleştirildiği 1920'li yıllardaki gelişmeleri anlayabilmek için bu bölgenin geçirmiş olduğu siyasi hayatı özetlemek kanaatimizce yararlı olacaktır. Çağatay Hanlığı mirası üzerinde Türkistan'da son cihanşümül devleti kurmayı başaran Timur'un kurduğu devletin dağılma emareleri gösterip çözülmeye başlaması, bu devletin hüküm sürdüğü topraklarda Altın Orda bölgesinden gelen ve Özbek olarak adlandırılan grupların siyasi alanda etkin rol oynamaya başlaması ile neticelenmiştir. Şeybani Han'ın 1500'lerde bu bölgeleri ele geçirerek varlığı sembolik olan son Timurlu bakiyesi Herat'ı 1507 yılında işgal etmesi ile Türkistan'da *Hanlıklar Dönemi* denilen yeni bir

dönem başlamıştır. Yaklaşık dört asır devam eden ve siyaseten Özbeklerin etkin olduğu bu dönem, Buhara'nın 1920 yılında Bolşevikler tarafından işgal edilmesi ile sona ermiştir. Bu dönemde Batı Türkistan coğrafyasında Buhara- Hive ve Hokand hanlıkları hüküm sürmüşlerdir. Siyasi birlikten yoksun ve dünyada meydana gelen gelişmelere kapalı bu hanlıklar kendi iç çekişmeleri ile boğuşurken, Rusya önce İdil bölgesini daha sonra da Kazak bölgesini işgal ederek bu hanlıklara komşu olmuştur. 1865 yılında Hokand Hanlığı'na bağlı Taşkent'i işgal eden Çarlık Rusya'sı bu toprakları doğrudan kendine bağlayarak 1867 yılında Türkistan Genel Valiliğini kurmuştur. 1876 yılında Hokand Hanlığı'na resmen son vererek bu hanlığın geride kalan topraklarını da genel valiliğe bağlamıştır. Hokand ile ilgili bu gelişmeler yaşanırken Rusya, 1868 yılındaki savaşta yendiği Buhara Emirliği ve 1873 yılında yendiği Hive Hanlığı'nı kendi içinde serbest dış işlerinde ise Rusya'ya bağlı manda devletler haline getirmiştir. Böylece hem Rus hem de Türkistan tarihi için önemli kırılmaların yaşandığı 1917 devrimleri öncesinde özetlenmeye çalışıldığı gibi bir idari yapı ortaya çıkmıştır.

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız siyasi ortamda gelişen Türkistan'daki yayın hayatını, sürecin en önemli aktörü olan Ruslardan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Zira oluşturulan siyasi düzende Rusya'da meydana gelen her gelişme Türkistan'ı da dolaylı ya da doğrudan etkilemiştir. Kültürel sahada meydana gelen gelişme kaynaklı Rus etkisi, Türkistan Genel Valiliği'ndeki bölgede doğrudan, manda statüsündeki Buhara ve Hive'de ise dolaylı olmuştur. Abduazizova'nın da belirttiği gibi Türkistan'daki ilk süreli yayın olan Turkestanskiye Vedomosti (Türkistan Haberleri) adlı gazete, Türkistan Genel Valiliği'nin yayın organı olarak bu idari birimin merkezi olan Taşkent'de yayın hayatına başlamıştır. Doğrudan Çarlık Rusya'sına bağlı Taşkent'in, Türkistan yayın hayatında ön plana çıkmasının temel sebebi de, oluşturulan bu idari yapı içindeki pozisyonuyla ilgilidir. 28 Nisan 1870 tarihinde başlayıp 15 Aralık 1917 tarihine kadar yayınlanan bu gazete Türkistan matbuatında ilk ve en uzun süreli yayın olarak bilinmektedir. Çarlık idaresinin yayın organı olan bu gazete Rusça olarak neşredilmiş ve Rus Çarlığı'nın çıkarlarını gözetir şekilde idare edilmiştir. 1870 yılında toplam 17 sayısı çıkan gazete, 1871 yılından sonra haftada bir, 1903 yılından sonra haftada 3, 1907 yılının Temmuz ayına kadar haftada 4, sonrasında ise günlük olarak yayınlanmıştır. Yönetilen halk arasında sömürgeci çarlık yönetiminin pekişmesini sağlamak, bu gazetenin birincil görevi olmuştur (Abduazizova, 2008: 90-91). Bu gazetenin yayın politikası Türkistan için olumsuz bir durum olsa da, basın hayatının ortaya çıkıp gelişmesi adına önemli bir başlangıç olarak kabul edilebilir.

Sürelî yayımların bu şekilde çıkışı öncesi Türkistan'da basım yayın işlerinin gelişmesi de Rus işgali devrine denk gelmektedir. Ruslardan önce Türkistan bölgesinde taş baskı ya da daha ileri teknik gerektiren hareketli harf yöntemi ile baskı yapan matbaalar yoktu. Rusya'da ise Arap, Fars ve Türk dillerindeki kitapların basım işlerine 18. yüzyılın 20'li yıllarında başlamıştır. Arap harfleri ile baskı yapan ilk basım evi 1723 yılında Astrahan'da kurulmuş oradan diğer şehirlere yayılmış idi. Türkistan bölgesinde kitap basma tekniği taş baskı yöntemi ile başlamıştır. Taşkent'de ilk baskı evi 1868 yılında açılarak 1871 yılında kitap basımına başlamıştır. Hareketli harf yöntemi (Poligrafi) ile baskı yöntemi kendine özgü teknik bir alt yapıya ihtiyaç duyduğundan dolayı bu yöntemin girişi biraz geç olmuştur. Çarlık işgali ile birlikte basım işlerine duyulan ihtiyaç yeni teknikler için ortam oluşturmuştur. Bu ihtiyaç 1872 yılında Türkistan Genel Valiliği binasında bir matbaanın açılması ile sonuçlanmıştır (Kasimov vd.; 2004: 10; Abdiazizova, 2008: 85-87). Sürelî yayın dışında baskı yöntemi ile yayın faaliyetleri de Türkistan'da (Taşkent) ilk defa 1868 yılında Askeri idarenin kurmuş olduğu matbaada gerçekleşmiştir. Basılan ilk eser Rus N.A Severtsov'un (H. A. Sıveritsov) Orta Asya'nın faunası, coğrafyası ve jeolojisi hakkında bilgilerin yer aldığı kitap olmuştur. Türk (Özbek) dilinde basılan ilk kitap ise genel valinin tercümanlığını da yapan Şahimerdan İbrahimov'un tüccarlar için bilgilerin yer aldığı 1871 yılındaki *Kalender* adlı kitabı olmuştur. Bu tarihlerden sonra peşi sıra özel yayın evleri açılmaya ve yayın yapmaya başlamışlardır (Taşkent Ansiklopedisi, 2009: 402).

Türkistan Genel Valisi, Von Kaufman'ın emri ile 1870 yılının temmuz ayından itibaren yukarıdaki Rusça gazeteğe ek olarak Türk (Özbek) dilinde çıkmaya başlayan *Türkistan Vilayeti'nin Gazetesi* bir dönem genel valinin emir ve buyruklarını yayınlamakla yetinen bir gazete olsa da, Türk (Özbek) dilinde yayınlanan ilk sürelî yayın olması açısından önemlidir. Bu gazetede zamanla diğer Rus gazetelerinde yayınlanan yazı ve haberler yayınlamaya başlamış ve yazılar çeşitlenmiştir. 1872 yılından itibaren Şahimerdan İbrahimov yazı müdürü olarak atanmıştır. Yerli ahali için Rus okullarının gerekliliğine dair yazıların çıktığı dönemde yani, 1885 yılından itibaren gazetenin bir tarafı Rusça olarak yayınlamaya başlamıştır. Manşetler Rusça atılarak Rus diline yaygınlık kazandırılmaya çalışılmıştır. Kırk yedi yıl boyunca yayınlanan bu gazeteğe resmi memurların aboneliği mecburi tutulmuştur. Genel valilik idaresinde çalışan memurlar gazetenin yazarları olmuş, fakat zamanla Furket, Molla Mahdum, Şerifhoca Kadı, Molla Yusuf Hayriddinov gibi yerli kişilerin şiirleri de gazete sayfalarında yer bulmuştur. 1905 sonrası Behbudi gibi ceditçilerin de şiir ve yazıları gazetede

yayınlanmaya başlamıştır. (Said, 1974: 25-26). Bu gazete o dönem Türkistan tarihi için önemli bilgileri barındırmaktadır. Örneğin bu gazetenin bir sayısında Semerkand şehrindeki eski medrese, cami ve mezar gibi imaretlerin üzerinde yazılı yazıların önemine dikkat çekilmiş ve okuyuculardan bu imaretler üzerindeki yazılar ile ilgili bilgileri yayınlanmak üzere kendilerine ulaştırılması istenmiştir (Türkistan Vilayetinin Gazetesi 12 Ocak 1884: 2). Bu gibi olumlu yanına karşın 1883-1917 yılları arasında gazetenin idareciliğini yapan Nikolay Ostroumov döneminde Rus kültürünün yayılmasının teşvik edildiği gözden kaçırılmamalıdır. Yönetenler ve yönetilenler denklemine Rus şehirlerine seyahat eden Türkistanlıların izlenimlerine gazete sayfalarında yer verilmeye çalışılmış, yerli halktan satılık kalemler bulunarak, bu kişilerin Rus tarihi ve kültürünü övücü yazıları yayınlamıştır. Bu kişiler Rusların, Türkistan'a ilim ve medeniyet getirdiğini iddia ederek Rusları, kendilerinin dünyaya açılmasını sağlayan millet olarak tanıtmaya çalışmışlardır. Bu propagandaları yaparken kendi kültürlerine ait değerleri küçümseyen tarzda yazılar yazıp, halkı kendi değerlerinden soğutmaya çalışmışlardır. Böylece ülkelerini işgale gelenlere sempati ile bakan Rus hayranı nesiller yetiştirmeye çabalamışlardır (Kasimov vd., 2004: 12).

Yerli Türklerin yayınlamaya başladığı *milli* yayınlar çıkıncaya kadar Çarlık idaresi tarafından neşredilen gazete ve dergiler Türkistan yayın hayatının ilk dönemini oluşturmaktadır. İlk dönemde çıkan bu dergiler Ruslar lehine siyasi amaçlar gütseler de yerli aydınların bu sahada ürün verebilmesi için alt yapı oluşturmuşlardır. Yukarıda bahsettiğimiz resmi gazeteler dışında bu ilk dönemde *Sredne-Aziatskiy Vestnik* (1896) dergisi Rus dilinde neşredilmiş olup bir yıllık yayın hayatında Türkistan'ın tarihi, arkeolojisi, coğrafyası, topografyası ve etnografyası ile ilgili yazılar yayınlamıştır. *Srednyaya Aziya* (1910-1911) dergisi ise aylık ilmi ve edebi bir dergi olup yine Rus dilinde tarih, coğrafya, etnografya, İslam, ekonomi, sosyal yaşam ile ilgili yazılar ve ilanlar neşretmiştir. Bu dergilerin dışında *Turkistanskiy Skorniyon* (1907) ve *Туркестанский каракурт* (1911) dergilerini de görmek mümkündür (Abduazizova, 2008: 117-125). Abduazizova (2008: 92) çalışmasının başka bir yerinde bu dergilerin dışında yine Ruslar tarafından *Turkistan*, *Turkistanskiy Kurier*, *Turkistankoe Seliskoe Hazyestova* ve *Ashabat* gibi gazetelerin neşredildiğini söylemektedir. Bu gazetelerin dışında 1905 devrimi sonrası Bolşeviklerin kontrolüne geçen fakat 1898 yılından beri Taşkent'de yayımlanmakta olan *Ruskiy Turkistan* ve 1904 yılından beri Semerkand'ta yayımlanmakta olan

Semerkant gazetelerini Rusların Türkistan'daki yayınları içerisinde saymak mümkündür (Simonov, 1941: 41).

Rusların yayınladığı bu gazeteler dışında Türkistanlı aydınlar da gazete ve dergiler çıkarmak yoluyla Türkistan yayın hayatına girmeye başlamışlardır. Bu dönem 1917 öncesi Türkistan'daki yayın faaliyetleri olarak adlandırdığımız dönemin ikinci kısmını oluşturmaktadır. Türkistanlıların yayın hayatına başlayabilmesi için ceditçilik denen fikrin gelişmesi ve Rusya'daki 1905 Rus devriminin uygun siyasi şartları sağlaması beklenmiştir. Türkistanlı aydınların yayıncılık girişimleri ceditçilik hareketi ile yakından ilgili olup Türkistan basın hayatını ceditçilik fikrinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Cedit kelimesi yenilik anlamında olup, Ceditçilik şeklinde Türkistan'da yenilik taraftarlarını ifade eden bir kavrama dönüşmüştür. O, dönemde Türkistan'da yayınlanan Türkistan Vilayeti Gazetesi ile Osmanlı, Kafkas ve Volga bölgelerinde çıkan gazetelerin ceditçilerin üzerindeki etkisi fazla olmuştur. İlgili coğrafyalarda çıkan yayınları örnek alan ceditçiler zamanla kendi gazetelerini çıkarmaya başlamışlar ve fikirlerinin geniş kitlelere ulaşmasını amaçlamışlardır. Bu durum Türkistan'daki gazeteler mi siyasi olaylara, yoksa siyasi olaylar mı gazetelerin ortaya çıkmasına sebep oldu? gibi bir soruyu akla getirmektedir. Olayların gelişim sürecine bakıldığında bu sorunun tek cevabının olmadığı anlaşılmaktadır.

1917 yılına kadar Türkistanlı Cedit aydınların çıkardıkları süreli yayınlara baktığımızda *Terakki* gazetesi ilk milli gazete olarak karşımıza çıkmaktadır. Rusya'da meydana gelen 1905 devrimi sonrası çıkan bu gazete için seçilen ismin *gelişmek ve ilerlemek* gibi anlamlar içermesi, kuşkusuz Ceditçilik fikrinin yenilikçi zihin yapısı ve yeni siyasi ortam ile ilgilidir. *Terakki* gazetesinin çıkışı ile ilgili, Türk dünyasının cedit ve basın ile ilgili en önemli şahsiyet olan Gaspıralı İsmail Bey bir tebrikname göndermiştir. Avlanî ve Münevver Kari gibi önemli ceditçi şahsiyetlerin makaleleri gazetenin halk arasındaki itibarını yükseltmiştir. İlk sayısında kurucusu Tatar Türkü İsmail Abidî, *Taşkent 14 Haziran (27 Haziran)* adlı yazısında gazetenin amacı ve yayın politikası ile ilgili bilgiler vermiştir. Millet'in bu dünyadaki ölüm – kalımını, onun terakkiyat ve ilim marifetine bağlamıştır. Rusya'da devam etmekte olan mücadeleler ve devrimler neticesinde ortaya çıkan demokratik ıslahatlardan da ancak eğitilmiş milletlerin yararlanabileceğini beyan etmiştir. Gazete'nin 2 ve 3. sayılarında kaleme aldığı yazısında meşhur ceditçi Münevver Kari de, Türkistan halklarının geleneksel yaşamı ile ilgili tespitler yapıp, toplumu geri bırakan illetler için

tüm halkı mücadeleye davet etmiştir (Hasanov, 2016: 88). 1906 yılının 27 Haziran-20 Ağustos ayları arasında çıkan bu gazetenin dili Arapça ve Farsça kelimelerin de yer aldığı Türkçe (Özbekçe) olmuştur (O, dönemde Özbek ve Özbekçe kavramı henüz siyasi ve etnik bir kimliğin ifadesi olarak kullanılmamaktaydı. N.H). Toplamda 20 sayısı çıkan bu gazete hükümet karşıtı sol tandanslı bir gazete idi. Sömürgeci hükümet ve memurlarının faaliyetlerini konu alan yazılar yayınlamıştır. Eski tarzdaki okulları eleştirip yeni usul okulları desteklemiş, özgürlük ve gelişmeyi kendine bayrak edinmiştir. Mahalli ulemaların eleştirisine uğrayıp iftiralara maruz kalınca kısa zaman içinde çarlık hükümeti tarafından kapatılıp sahibi İsmail Abidi tutuklanmıştır (Resulov vd., 2019: 108-109).

Türkistan'daki ilk yayın faaliyetinin sol düşünceye yakın bir çizgide olması dönemin şartları gereği olmuştur. Yerli aydınların mevcut çarlık yönetime karşı devrimciler ile iş birliği içine girmesi iki taraf arasında ortak bir siyasi zemin meydana getirmiştir. Çarlık idaresine karşı faaliyet yürüten sol görüşlü kişilerin sürgün edildiği yer olan Taşkent'de, devrimci oluşumlar ve gizli yayınların dağıtımı ilk kez bu kişiler tarafından yapılmıştır. Eldeki belgeler Taşkent'deki devrimci yayınların daha 1902 yılında dağıtılmaya başladığını göstermektedir. Taşkent Belediye Başkanı Kiselev'in Genel Vali'ye gönderdiği raporda; *Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDRP) üyelerinin Taşkent'deki faaliyetleri 1903 yılından itibaren görünür olmaya başladı. Bu yılda işçiler arasında dağıtılan İskra ve Rabochaya (Рабочая Газета) gazeteleri gibi yasaklı yayınlar polis tarafından ele geçirildi. Bu yayınlar sürgün edilen Miksin ve Vedencapın, Kopstov, Feafonov, Terentcev gibi isimler tarafından dağıtılıp, bu kişiler sorguya çekildiler* gibi ifadeler yer almaktadır (Simonov, 1941: 5).

Kurucusu İsmail Abibi'nin adı ile özdeşleşen *Terakki* gazetesinden sonra, Abidi'nin en yakın destekçilerinden biri olan Münevver Kari, Taşkent ceditçilerinin ikinci gazetesi olan *Hürşid* gazetesini 6 Eylül 1906 tarihinde çıkarmayı başarmıştır. Taşkent'de Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye adıyla bir merkez kurmuş olan Münevver Kari yurt dışına öğrenci gönderme ve yeni usul okullar açma faaliyetleri dışında yayın hayatını başlatma açısından da ilk dönem ceditçi aydınlar arasında ön plana çıkmaktadır. Sadece 11 sayı çıkan bu gazete çarlık yönetimi tarafından kapatılınca Abdullah Avlani ile birlikte 1 Aralık 1907 tarihinden itibaren *Söhret* adlı gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. Bu üç gazete Türkistan süreli yayın hayatındaki ilk ve en önemli gazeteler olup, birçok aydın bu gazetelerde faaliyet gösterme imkânı bulmuştur. Yine Taşkent'de 1907 yılında Saidkerim Saidzimbay tarafından

Tüccar, 1908 yılında Ahmedcan Bektemurov tarafından *Asya* gibi gazeteler çıkmaya başlamıştır. Bu gazetelerin hiçbirinin yayın hayatı uzun sürmemiştir. Bazıları siyasi, bazıları ise ekonomik sebeplerden dolayı kapanmıştır. İlk dönem yayın faaliyetleri olarak adlandırabileceğimiz bu gazetelerden sonra, Buhara'da 1912 yılında Tacik dilinde *Buhara-i Şerif* ve 1913 yılında *Turan* gazeteleri, Semerkand'da Behbudi tarafından 1913 yılında *Semerkand*, Taşkent'de 1914 yılında Ubeydullah Hocayev tarafından *Sedayı Türkistan*, Abidcan Mahmudov tarafından 1914 ve 1915 yıllarında *Seda-i Fergana* ve *Türk Sözü*, Taşkent'de 1915 yılında *El-İslah*, Semerkand'da 1913 yılında *Ayna* gibi dergiler yayın hayatına katılmışlardır (Orziyev, 2020: 16; Öztürk, 2016 106-107; Kasımov vd., 2004: 139). Rusya'da meydana gelen 1905 Rus Devrimi'nin yol açtığı sınırlı özgürlükçü ortam ve yenilik taraftarlarını ifade eden ceditçilik akımının gelişmesi bu dönem yayın hayatına damgasını vurmuştur.

1917 Bolşevik Devrimi Sonrası Türkistan'daki Siyasi Manzara ve Yayın Faaliyetleri

Bu dönem kesin çizgiler ile olmasa da kendi içinde yayın hayatı açısından Şubat-Ekim 1917 arası, Ekim 1917 – Eylül 1920 arası şeklinde iki döneme ayrılabilir. Çünkü şubat ihtilali sonrası çarlık yönetimin yıkılarak geçici hükümetin başa gelmesi Türkistanlı aydınları siyasi açıdan harekete geçirerek birçok faaliyette bulunmalarına imkân vermiştir. Ama Ekim devriminden sonra kontrolün Bolşeviklerin eline geçmesi farklı bir siyasal manzarayı ortaya çıkarmıştır. Bu süre zarfında iç savaştan büyük ölçüde başarı ile çıkan Bolşeviklerin 1920 yılında Buhara ve Hive'yi ceditçi aydınların desteği ile ele geçirmesi, buralarda Bolşevik kontrolünde ama milli cumhuriyetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1920 yılına kadar kısmi belirsizliğin yaşandığı Türkistan'ın, Hive ve Buhara dışındaki bölgelerinde Bolşeviklerin hâkimiyetini gösteren resim 1920'li yılların hemen öncesinde netleşirken (1918), Buhara ve Hive hanlıklarında ise bu resim 1920 yılında netleşmeye başlamıştır. Türkistan milli mücadelesini ifade eden basmacılık hareketi dikkate alınmaz ise 1920 yılı Bolşeviklerin iç savaştan galip çıkıp Taşkent dışındaki Buhara ve Hive gibi önemli merkezlerde hakimiyeti ele geçirdikleri yıl olmuştur. Bu hususlar dikkate alındığında 1917 sonrası Türkistan'daki yayın hayatı kendi içinde göreceli olarak iki döneme ayrılarak ele alınabilir.

Türkistan coğrafyasında önemli olayların yaşandığı 1920 öncesi iki dönem 1917 Şubat ve sonrasında yaşanan Ekim Devrimi ile başlamıştır. Rusya'da meydana gelen bu iki devrim Türkistan'ın siyasi ve kültürel

yaşamında köklü değişimlere yol açarak Çarlık döneminde tesis edilmiş olan mevcut dengeleri alt üst etmiştir. Siyasi açıdan en önemli gelişme Rusya içinde başlayan iç savaş ve geçiş döneminin yarattığı geçici yumuşak atmosferin Türkistan coğrafyasında özgürlük hareketlerine ve aydınlar arasında yeni çözümler arayışına yol açması olmuştur. Bu iki gelişme hem ceditçiler ile diğer gruplar arasında yeni siyasi oluşumları ve ayrışmaları, hem de yeni yayınların ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Örneğin Rusya'da geçici hükümetin ilan edilmesinden hemen sonra, Taşkent'deki ceditçi aydınlardan Münevver Kari, Behbudî, Ubeydullah Hocayev, Zeki Velidi, Taşpolat Narbutayev, İslam Şahmehmedov Şura-yı İslamiye adlı partiyi kurmuşlardır. Bu partinin üyeleri genellikle şehrin aydınları, ulema ve tüccarlarından oluşuyordu. Nisan ayında toplanan kurultayda Türkistan Ülke Müslümanları Şurası tesis edilmiştir. Halk tarafından sevinçle karşılanan bu partinin şubeleri kısa sürede diğer bölgelerde de açılmıştır. Bu parti üyeleri tarafından Taşkent Andican Kettekurgan, Semerkand ve Hokand gibi şehirlerde Turan, Mir Vech'ul İslam, Kulub'ul İslamiye, Azat Halk, Hürriyet, Marifet, Revnak'ul İslam, Gülistan, Hokand Muallimleri İttifakı, Talebeler Cemiyeti, İttifak ve İhtiyat gibi dernekler kurulmuştur. Şura-yı İslamiye Partisi'nin yayın organı olarak da *Necat* gazetesi yayınlanmaya ve parti amaçları bu gazete üzerinden duyurulmaya çalışılmıştır. Türkistan Türkleri için muhtariyet fikrini savunan bu parti yerli halkın birlik içinde hareket etmesini hedefleyerek muhtariyet ilanını sağlamaya çalışmıştır. Bu yönde bir kararın alınması sonrası islahat taraftarı olmayan muhafazakârlar partiden ayrılarak Şura-yı Ulema partisini kurmuşlardır. Yaşanan bu ayrılığı ortadan kaldırmayı hedefleyenler de 14 Temmuz'da Fergana şehrinde Türk Adem-i Merkeziyet partisini kurmuşlardır (Ziyaev, 2001: 306-309; Hasanov 2016: 93). Bütün bu gelişme ve ayrışmalar Rusya'daki Şubat ihtilalinin Türkistan'daki siyasi faaliyetlere ve ayrışmalara ivme kazandırdığının bir göstergesi olmuş ve Türkistan siyasi hayatında parçalı bir yapının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Yukarıdaki resme bütün Rusya Türkleri açısından baktığımızda 1905'ten bu yana büyük mesafe katettikleri, siyasi mücadele yolunda büyük bir fırsatın ayaklarına kadar gelmiş olduğunun heyecanına kapıldıkları görülmektedir. Ancak Şubat 1917 beklentileri ile 1905 sonrası beklentileri arasında ciddi bir değişim kendini göstermiştir. Rusya'da Çarın istibdada döndüğü, muhalefetin susturulduğu Üçüncü ve Dördüncü Devlet Dumaları zamanında (1 Kasım 1907-9 Haziran 1912/ 15 Kasım 1912-25 Şubat 1917) giderek solcu ve devrimci bir karakter kazanan Rus siyasi hayatı, daha da aşırı uçlara kaymıştır. Bu dönemde Rusya Türklerinin milli uyanış

hareketinde sol gruplarla iş birliği yapma eğilimi güç kazanmıştır. Bütün yaşanan siyasi gelişmeler, Müslümanları tek bir siyasi zeminde birleştirmeyi daha güç hale getirirken her bir halk kendi muhtariyetinin peşinde koşmaya başlamıştır. Orenburg, Kazan, Taşkent, Hokand, Ufa, Bakü gibi merkezlerde farklı eğilimlerde kurultaylar toplanmış nihayet, 1-11 Mayıs 1917 yılında Moskova'da yapılan sekiz yüze yakın delegenin katıldığı kurultay, Tatarların savunduğu merkezîyetçilik fikrine karşı federalizm fikrini benimseyerek bunu tescil etmiştir. Giderek yerel milliyetçiliğin kuvvet kazandığı bu devrim şartlarında, kendileri için istiklâl ve milli uyanış yolunda büyük umutlara kapılmış olan Rusya tahakkümündeki Türkler, 25 Ekim Bolşevik Devrimi ile Lenin'in *insanlara hürriyet, milletlere istiklal* sözünde bunun somut karşılığını bulduklarını sanmışlardır (Gündoğdu, 2018: 28-29).

1917 devrimleri sürecinde Türkistanlı aydınların Rusya etkisi altındaki siyasi eğilimleri ve teşkilatlanmalarını o dönemde yaşayan aydınlardan biri olan A. Zeki Velidi Togan'ın (1981, 361-362) şu ifadeleri ile örneklemek mümkündür:

“Türkistan ve Kazan münevverleri arasında siyasi fırka meselesi, o güne kadar yalnız Rus siyasi fırkalarından birine katılıp bir Müslüman fraksiyonu teşkil etmek şeklinde düşünülüyordu. Kazaklardan Ali Han, Rus fırkasından çıktı. Alaş Orda adıyla milli bir fırka kurdu. Ben şahsen toprak meselesinde sosyalizasyon fikrinde olduğundan Es-Er fırkası ile iş birliği yapmaya mütemayil bulunuyordum. Yıllardan beri Taşkent'de yaşayan ve milli meselelerde bizim gayelerimize uygun fikirler taşıyan yakın dostum müsteşrik L.A. Zimin'in delaleti ile bu fırkaya girmek fikri ile bunların Taşkent'deki toplantılarına iştirak bile etmiştim. Daha azalık aidatını vermemiş ve azalık kağıdını almamıştım. Vakıan Es-Er'ler Rus şovenizmi gösterdi. Ben de o fırkaya girmekten vazgeçtim ve bazı arkadaşarımla beraber bir Milli Sosyalist Fırkası teşkiline karar verdim. Fakat bu işi de tamamına erdiremedik. Umumi milli platformda kalmayı tercih ettik....Özbeklerde evvelce Turan Neşri Maarif Cemiyeti vardı. Sonra bunlar (Nizam Hoca) bunu önceleri biraz sosyal demokratlaştırmışlardı. Fakat sonra Azerbaycanlı Efendizade Mehmet Emin'in tesiri ile Türk Federatif fırkasına çevirdiler. Ve muayyen programlarını neşrettiler. Program Azerbaycan Müsavat Fırkası programının biraz sosyalistleştirilen şeklini arz ediyordu. Turan ve sonra Türkili adında gazeteler de neşrettiler.”

Yukarıda özetlenen büyük resmin konumuz ile ilgili olan Türkistan Genel Valiliği sınırları içindeki karelerine baktığımızda, genel valiliğin merkezi olan Taşkent'in, Ruslar için bölgenin elde tutulması adına hayati rol oynadığı görülmektedir. Türkistanlıların siyasi faaliyetlerinin bir neticeye ulaşmayıp, Rusların Taşkent'de hâkimiyeti ele geçirmesi siyasi manzarayı değiştirmiştir. Rus iç savaşında Bolşevikler tarafından kontrolü ele geçirilen Taşkent şehri, Hokand, Buhara ve Hive'deki Bolşevik karşıtı hareketlerin

bastırılmasında manivela görevi görmüştür. Türkistan Genel Valiliği'nin başkenti olan Taşkent'de siyasi olayların gelişiminin Türklerin aleyhinde gelişmesi önemli siyasi ve askeri sonuçlar doğurmuştur.

Yaşanan sürecin Ruslar cephesindeki yansımalarına baktığımızda farklı bir manzaranın olduğu gözükmemektedir. 1917 Ekim Devrimi'ne (Julyen Takvimine göre 25 Ekim-Miladi Takvime göre 7 Kasım) kadar iktidarı ele geçiremeyen Bolşeviklerin Rusya genelinde yürüttüğü faaliyetlerin yansımalarını Taşkent'de görmek mümkün olmuştur. 1917 yılının 31 Ağustosunda Lenin tarafından ilan edilen *Bütün Hakimiyet Sovyetlere* prensibinin ardından Taşkent'deki Bolşevikler de Petersburg'daki Bolşeviklerin izinden gitmeye başlamışlardır. Bu süreçte Sosyal Demokratlar'ın oluşturduğu geçici hükümete karşı SR'ler (Sosyalist Devrimciler) ve Menşeviklerin (Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi) bir kısmı Bolşevikler ile işbirliği yapma yolunu seçmişlerdir. Bolşevikler geçici hükümetin Taşkent'deki idaresi olan Türkistan Komitesi'nden idarenin kendilerine devredilmesini isteyerek 12 Eylül'de bir miting düzenlemişler ve bazı kararlar almışlardır. Bu kararlara binaen bir Devrim Komitesi kurmuşlardır. Bu komitenin 5 üyesi SR'lerden, 5 üyesi Bolşeviklerden, 2 üyesi Menşeviklerden ve 2 üyesi de Anarşistlerden oluşuyordu. Geçici hükümet yani Türkistan Komitesi, askeri güç kullanarak rakiplerini dağıtma kararı vererek yeni kurulan komite üyelerini tutuklasa da, işçi ve köylü teşkilatlarının baskısı ile onları bir süre sonra serbest bırakmak zorunda kalmıştır. Bu gelişme sonrası 27 kişilik Taşkent Sovyet İcra Komitesi kurularak Devrim Komitesi üyelerinin hapse atılması ile suçlanan görevlilerin kovulması sağlanmıştır. Bu gelişme geçici hükümete karşı Bolşeviklerin elini güçlendirmiştir. Taşkent'deki geçici hükümeti temsil eden Türkistan Komitesi ancak merkezden gelen takviye güçler ile kontrolü elinde tutabilmiştir. Fakat merkezde meydana gelen Ekim devrimi sonrası iktidarın Lenin liderliğindeki Bolşeviklerin eline geçmesi dengeleri değiştirmiştir. Devrim haberi Taşkent'e ulaşınca bir ayaklanma tertip edilmiş ve silahlı çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Yaşanan çatışmalar neticesinde 31 Ekim tarihinde Bolşevikler yönetimi ele geçirerek geçici hükümeti devirmişlerdir (Ziyayev, 2001: 312).

15-22 Kasım tarihleri arasında gerçekleştirilen oturumlar sonunda Rus işçi-asker ve çiftçi temsilcileri 15 kişiden oluşan yeni hükümeti ilan etmişlerdir. Rus iç siyasi dengeleri dikkate alınarak Sol SR'lerden 8, Bolşeviklerden 7 üyenin yer aldığı Türkistan Halk Komiserleri Sovyet'inde yerli halkın temsili ilk dönemlerde söz konusu olmamıştır. Hükümetin

başkanlığına Bolşeviklerden F. Kolesov getirilmiştir (Murtazayeva vd., 2005: 306). Taşkent'deki Halk Komiserleri Sovyet'inin ilk işi 10 Aralık 1917 yılında ilan edilmiş olan Hokand Muhtar Hükümeti'ni 12 Şubat 1918 tarihinde askeri güç kullanarak ortadan kaldırmak olmuştur (Hayit, 1995: 247-251). Rus iç savaşı ve Bolşeviklere destek veren diğer fraksiyonlar arasında mücadelenin devam ettiği 1918 yılının 20 Nisan-1 Mayıs tarihleri arasında Taşkent'de toplanan 5. Ülke Sovyeti Kongresinde, Rusya Sovyet Sosyalist Federasyonu'na bağlı Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin (Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) kuruluşu ilan edilmiştir. 1918 yılının Ekim ayında meydana gelen yönetim değişikliğinde K. Osipov başa geçince, Rus iç siyasetindeki hesaplaşmalar nedeniyle 19 Ocak 1919 tarihinde Moskova'ya karşı isyan etmiş, fakat bu isyan Taşkent'de bulunan demiryolu işçileri ve diğer harbi unsurlar tarafından bastırılmıştır. Mart ayına kadar *Sol SR*'lerin tamamı hükümetten temizlenerek yönetim tamamen Bolşeviklerin eline geçmiştir. Aynı yılın 8 Ekim'inde Moskova'da kurulan Türk komisyonu (Rusya'nın Türkistan işlerinden sorumlu komisyon) Taşkent'e gönderilmiştir. Bu komisyon terkinde tesis edilen Türk Büro ve Orta Asya Bürosu gibi organlar da Taşkent'de faaliyete başlamıştır. Bu yetkili kurumlar ile Türkistan Genel Valiliği bölgesi kontrol altına alınarak bütün Rusya'da olduğu gibi Türkistan'da da *Askeri Komünizm* düzeni kurulmuştur (Murtazayeva vd., 2005: 312-313). Türklerden ziyade Moskova'nın ve dolayısıyla Rusların çıkarını gözeterek bu devletin 1919 yılında yaşadığı isyan tecrübesi ve Rusya genelindeki hassas denge, Bolşevikleri (Rusları) farklı yöntemler kullanmaya mecbur bırakmıştır. Taşkent'deki hükümet yetkilileri yerli aydınları ve komünistleri kendilerine celp etme siyaseti güderek, onların kendi mahalli teşkilatlarını kurmalarına izin vermişlerdir. Bu siyasi manevra sonrası Mart ayında Turar Rızkulov reisliğinde ülke Müslüman Komünistleri bürosu kurulmuştur. Bu teşkilatın yayın organı İştirakiyun Gazetesi Türk (Özbekçe) dilinde yayınlanmaya başlanınca kısa sürede halkın ilgisine mazhar olmuştur. Böylece devrimci mücadele konusunda tecrübe sahibi T. Rızkulov, N. Törakulov, N. Hocayev, A. Rahimbayev, K. Otabayev ve A. İkrarov gibi birçok Türkistanlı, Komünist Parti ve ülke yönetimine girerek kendi halkları lehine faaliyet yürütmeye çalışmışlardır. Hatta 1920 yılının Ocak-Temmuz arasında Türkistan Cumhuriyeti İcra Komitesi başkanlığı yapan Turar Rızkulov, devletin ismini "Türk Cumhuriyeti" olarak değiştirmek için uğraşmış, fakat Moskova'daki uğraşları netice vermeyince görevinden istifa etmiştir (Usmanov ve Sadiqov, 2010: 33-34).

Doğrudan Çarlığa bağlı olan bölgelerde 1920 öncesi bu gelişmeler yaşanıp Bolşeviklerin hakimiyeti tesis edilirken, yarı bağımsız bir statü ile

Çarlık Rusya'sına bağlı olan Buhara ve Hive hanlıklarında olaylar farklı bir seyir izlemiştir. Bu bölgelerdeki siyasi olaylarda ana figür Bolşeviklerden ziyade Ceditçiler olmuştur. Eğitim ve kültür alanında yenileşmeyi savunan ve ceditçilik kavramı ile tanımlanan aydınlar Buhara'da 1910, Hive'de ise 1914 yılından itibaren Yaşlar (Gençler) hareketi olarak anılmaya başlamışlardır (Hatunoğlu, 2015a: 12). Şubat ve Ekim devrimleri ile oluşan siyasi atmosfer bu hanlıklardaki ceditçileri de harekete geçirerek reform taleplerini yüksek perdeden dile getirmelerine sebep olmuştur. Şubat İhtilali sonrası gelişen olaylardan etkilenen Yaş Buharalılar tarafından düzenlenen bir gösteri sonrası 6 Nisan 1917 tarihinde Buhara Emiri Alim Han, bazı özgürlükler içeren İslahat Fermanı'nı ilan etmek zorunda kalmıştır (Ayni, 1926: 154). Benzer bir durum Hive Hanlığı'nda da söz konusu olmuş, 4 Nisan'da başlayan sokak protestolarından bir gün sonra yani 5 Nisan 1917 tarihinde Hive Han'ı İsfendiyar Han da, Yaş Hivelilerin taleplerini içeren manifestoyu imzalamak zorunda kalmıştır (Hatunoğlu, 2015b: 728). Yaş Buharalılar ve Yaş Hiveliler olarak adlandırılan aydınların demokratikleşme adına kazandıkları bu kazanımlar, her iki ülkenin iç siyasi dinamikleri yüzünden akamete uğramıştır. Buhara'da yaşanan olayların şahidi olan Abdurrauf Fıtrat, İslahat Fermanı'nın yayınlanması sonrası yaşananları şu şekilde ifade etmektedir:

“Mollalardan biri bayrak açanları kafir diye suçlayarak onları öldürmeye kalkıştı. 9 Nisan'da Kuşbeginin (sadrizam) adamları Yaşların evlerini bastılar. Bulabildiklerini tutuklayarak hükümet emri ile iki tanesine 75 sopa attılar. Yaşlar kaçarak Kagan (Buhara' merkezine yakın Rus komiserliğinin bulunduğu yer N.H) denilen yere gittiler. Semerkand'dan gelen Rus askerleri Yaşları kurtardı. Bu olaylar bir iki hafta içinde gerçekleşti. Bu olayın hikmetini Ruslar, Yaşlar ve bekler dışında kimse anlamadı. “Doğrudur! İstemiyoruz, her yana koşuşturacağız, öldüreceğiz, gaza edeceğiz” dediler. Ne Buhara halkı, ne medrese öğrencileri ne de onların destekçileri bu olayı anlamadılar. Neyi istemediler? Kimi öldürmeye çalıştılar? Kime gaza ilan ettiler? Bunların hiçbirini bilmiyorlardı” (Baltayev, 2003: 206).

Buhara'da Alim Han, Hive de ise bu dönemde İsfendiyar Han'ı ortadan kaldırarak yasal han olmamasına rağmen fiili gücü ele geçiren Cüneyt Han, Yaşlar hareketini kendi iktidarlarına karşı tehdit olarak görmüşler ve onlara baskı yapmışlardır. Her iki yönetim de bir taraftan ceditçileri kafirlik suçlamaları ile suçlayarak onların faaliyetlerine son vermeye çalışırken bir yandan da Rus cephesinde yaşanan iç savaşın yol açtığı kaostan istifade ederek Sovyetlerden bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Fakat Bolşeviklerin iç savaştan büyük ölçüde galip çıktığı 1920 yılına gelindiğinde, Ceditçiler ile Bolşeviklerin aynı amaç doğrultusunda iş birliği

söz konusu olmuştur. Mevcut yönetimleri ortadan kaldırmak için Bolşevikler ile iş birliği yapıp onların etkisi ile devrimci bir çizgiye doğru yönelen Yaşlar, Bolşeviklerin bu baskıcı yönetimlere karşı yürüttüğü askeri operasyonlara destek vermişlerdir. Kızıl Ordu'nun askeri operasyonları neticesinde 1 Şubat 1920 tarihinde Hive, 2 Eylül 1920 tarihinde ise Buhara işgal edilmiştir.

Siyasi ve askeri açıdan önemli gelişmelerin yaşandığı ve yukarıda özetlenmeye çalışılan dönemde fikri hareketler ve buna bağlı yayın faaliyetlerine baktığımızda 1917 Şubat ve Ekim ihtilallerinin fikri açıdan Türkistan aydınları içerisinde yankısını bulduğu görülmektedir. Bu dönemdeki siyasi dalgalanmalara ve gelişmelere paralel olarak gazete, dergi ve dernekler ortaya çıkmıştır. Ak ve Kızıl Ruslar arasında sıkışan aydınlar bir kısmı yukarıda da zikredilen İttihad ve Terakki, Türk Ademi Merkeziyeti, İttihad-ı Milli, Birlik, Erk, İttifak, Timur, Batır Gepçiler, Türkistan Milli Birliği gibi gizli ve açıktan faaliyet yürüten teşkilatlar vücuda getirmişlerdir. Aynı dönemin hemen öncesi ve sonrasında yayın faaliyetlerine baktığımızda Taşkent'de Münevver Kari tarafından *Necat*¹, A. Battal tarafından *Şura-yı İslam*² (1917 Mayıs'tan Haziran'a kadar), Avlani tarafından *Turan*³, Münevver Kari ve Zeki Velidi tarafından *Kengeş* (Haziran-Ekim arası 1917 Türkistan Müslüman Merkezi Şurası yayın organı), Kebir Bekir tarafından *Uluğ Türkistan*⁴ (Taşkent'de 25 Nisan 1917–30 Kasım 1918 tarihleri arasında Türkistan Tatarlarının Merkez Şurası ve İttifak Cemiyeti'nin Yayını), Timurbek Hudayarhanov tarafından 1918 Mayıs ayında *Türk Sözü*⁵, Muhtar Bekir tarafından *Halk Darulfinun*'u (31 Mayıs 1918 yılında Türkistan Halk Üniversitesi yayını olarak), Semerkand'da Merlankul Şahmuhammedzade ve Abdulrauf Fitrat tarafından *Hürriyet*, Polat Saliyev tarafından Hokand'da *El Bayrağı*⁶ (8 Eylül 1917–

¹ Bu gazetenin şiarı eşitlik, hürriyet ve adalet olmuştur. Özbek, Kazak, Tatar ve Kırgızlara vatandaş ve millettaş kavramları ile seslenerek onları birlik olmaya çağırmıştır.

² Bu gazetede Şubat devrimi ile ortaya çıkan yeni düzenden halkın istifade etmesi, diğer bölgelerdeki Türkler ile irtibatın artırılması ve okulların ıslahı için yazılar yayınlanmıştır.

³ Şiarı Yaşasın Halk Cumhuriyeti olmuştur. Buhara ulemasını eleştirdiği için Ulema cemiyeti ve Şurayı İslam üyeleri tarafından eleştirilmiş bir yazarı şiddete dahi uğramıştır.

⁴ Taşkent'deki tatarların kurduğu İttifak cemiyetinin yayın organı olmuştur. Bolşeviklere karşı mücadele etmiştir. Ekim devriminden sonra bu gazeteye el konulmuş İştirakiyun gazetesi basılmaya başlamıştır.

⁵ Türk birliğini savunmuştur. Türk milletini siyasi ekonomik ve ilmi esaretten kurtararak, bir Türk Medeniyeti oluşturmaya yönelik yazılar yayınlamıştır.

⁶ Hokand'da kurulan muhtariyet idaresinin yayın organı olmuştur. Türkistan muhtariyetini savunmuştur.

1918 başlarına kadar Türkistan Muhtariyeti hükümeti yayın organı), Namangan'da *Fergana Nidası* gibi gazeteler yayınlanmaya başlamıştır. Bu gazeteler dışında bir açılıp bir kapanan *Kengeş*⁷, *Yurt*, *Hürriyet* (Hokand), *Çiyan* (Halif Tolakov ve İbrahim Tahiri tarafından 1917 Haziran-1918 Ağustos'a kadar Türkistan Milli İşçiler bölümü yayını), *İşçiler Dünyası*⁸ ve *İzhar'ul Hak*⁹ (Taşkent), *Yol Çiyan* (1918-19) gibi dergiler yayınlanmıştır (Kasimov, 2004: 141-142; Hasanov, 2016: 90; Resulov vd., 2019: 123-125).

Şubat ihtilali sonrası kurulan geçici hükümet döneminde Türkistan'daki yayın hayatının bu denli canlanması dikkat çekicidir. Yeni kurulan siyasi ortamın meydana getirdiği özgürlük havasının ve Rus siyasi hayatındaki iç çekişmelerin bu durumla yakından ilgisi vardır. Misal olarak, *Es-Er*'ler partisinden geçici hükümette adalet ve savaş bakanlığı ile başbakanlık görevlerini yürüten *Krenskiy*'nin Türkistan'da büyüdüğü için Türkistan meseleleri ile yakından ilgili biri olarak 1916 yılındaki ayaklanmada Duma'da ve bazı *Es-Er*'lerin medyada yerli halkın sorunlarını gündeme getirmiş olması bu partiyi halk arasında popüler yapmıştı. *Es-Er*'ler Şubat Devrimi sonrası muhalifleri olan *Kadetler* (Anayasal Demokrat Parti) ve *Sosyal Demokratlar* aleyhine yerli aydınları kullanmak istemiş ve onların fikirlerini desteklemişlerdir (Togan, 1981: 356-357). Bu siyasi atmosfer yayınlar için gerekli şartlara olumlu katkı sağlamıştır. Ekim devriminden sonra da farklı bir siyasi atmosfer gelişmiş ve yeni düzeni destekleyen yayınlarda artış yaşanmıştır.

1918 yılının 28 Nisan'ında Taşkent'deki bütün yayın hayatı Sovyet hükümetinin kontrolüne geçince Türkistan süreli yayın hayatında yeni bir dönem başlamıştır. *Uluğ Türkistan* gazetesinin *Ümit* adlı matbaasına da el konulmuştur. Onun yerine *İştirakiyun* gazetesi yayınlanmaya başlamıştır. 20 Haziran 1918 tarihinden itibaren yayın hayatına başlayan *İştirakiyun* gazetesi Türkistan kızıl matbuatının temelini oluşturmuştur. Bu gazete Moskova'dan getirilen Arif Kiblelev tarafından idare edilmiştir. Devrimin halka anlatılması ve Müslümanların kurtuluşunun devrimde olduğuna dair yazılar yayınlanmıştır. Ekim Devrimi sonrası 1918 yılında Namangan'da *İşçiler Halkanı*, 1918 yılında Semerkant'da *Mihnetkeşler Tavuşı*, Hokand'da

⁷ Türkistan Merkezi Şurası yayın organı olup Şurayı İslam gazetesi kapandıktan sonra onun yerine kurulmuştur. Dağınık teşkilatların ortak hareket etmesine yönelik yayınlar yapmıştır.

⁸ 4 Ocak 1918 tarihinde Taşkent'de çıkmaya başlamıştır. Yerli işçilerin haklarına yönelik yayınlar yapmışlardır. Bolşeviklere karşı özel mülkü savunmuştur.

⁹ Fakihlerin ve ıslahatçı ulemanın yayın organıdır. 20 Şubat 1918 yılında çıkmaya başlamıştır. Şiari Yaşasın Türklük ve İslamiyet olmuştur. Gazete ve dergiler ile ilgili açıklamalar için bk. Said, 1974: 48-61.

Halk Gazetesi, 1919 da Namangan'da *Erkinlik*, *Yengi Şark*, *Mihnet Bayrağı*, *Fergana İşçi Çiftçi ve Kızıl Asker Vekilleri Şurası Ahbarı*, gibi devrimci ruhtaki yayınlar ortaya çıkmıştır (Said, 1974: 65-73; Resulov vd., 2019: 130).

1917-20 arası dönemde Buhara ve Hive hanlıklarındaki süreli yayın faaliyetlerine baktığımızda, Türkistan Genel Valiliği sınırlarına nazaran daha sönük bir manzaranın olduğu gözden kaçmamaktadır. Çünkü bu dönemde hanlıklardaki siyasi hakimiyet Alim Han ve Cüneyt Han'ın elinde olup, ceditçilerin yayın faaliyetleri için ihtiyaç duydukları siyasi atmosfer oluşmamıştır.

1920 Sonrası Türkistan'da Siyasi Manzara ve Yayın Faaliyetleri

1920 sonrası Türkistan'daki siyasi gelişmelere bakıldığında bu dönemi de kendi içinde 1925'e kadar ve sonrası şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Çünkü Türkistan toprakları Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri olarak 1924 yılından sonra bölünerek Sovyetler Birliğinin birer parçası, Rusya'nın ise mandası haline getirilmiştir. Sovyetlerin dağılması sonrası ortaya çıkıp günümüze kadar varlıklarını devam ettiren bu devletler 1924 sonlarında yaşanan siyasi ve sınır gelişmelerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemin ilk evresinde ön plana çıkan siyasi gelişmelere bakıldığında uzun süren ikinci dönemin bir hazırlık dönemi olduğu görülmektedir. 1920 yılının Şubat ayında Hive Hanlığı ve Eylül ayında Buhara Emirliği Yaşların desteği ile ortadan kaldırıldıktan sonra, görünüşte Yaşlar tarafından idare edilen fakat kontrolün işgalci Kızıl Orduda olduğu Buhara ve Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyetleri kurulmuştur. Böylece Türkistan bölgesinde, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) 1922 yılında kuruluşu esnasında üç cumhuriyet ortaya çıkmıştır. Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşu önceki sayfalarda özetlediğimiz gibi 1920 öncesine denk gelmekte idi. Milli kadroların idare ettiği bu cumhuriyetler (Türkistan'da kısmen) varlıklarını devam ettirmeye çalışmalarına rağmen Bolşevik etkisi yüzünden amaçlarına ulaşamamışlardır. Yapılan ekonomik ve siyasi anlaşmalar ile her üç cumhuriyet de Sovyetleştirilmiştir. 1924 yılının sonlarında bu cumhuriyetler Moskova'nın isteği ile kendi kendilerini lağvederek toprakları üzerinde Özbekistan ve Türkmenistan SSC kurulmuştur. Kazakistan ve Kırgızistan ise ileriki tarihlerde cumhuriyet statüsüne yükseltilmişlerdir. Bu dönemde Sovyetlere ümit bağlayan fakat milli hususiyetleri de olan ceditçi kadroların yayın faaliyetleri de mevcut duruma göre şekillenmiştir.

1920-25 arası yayın hayatına baktığımızda siyasi duruma uygun olarak gazete ve dergilerin çıkarıldığı görülmektedir. Stalin'in, *Matbuat partimizin en keskin ve güçlü silahıdır* (Simonov, 1941: 3) sözüne uygun olarak Sovyet yönetiminin süreli yayınları yeni düzenin oturtulması için bir propaganda aracı olarak kullandığı görülmektedir. Bu bağlamda Bolşevik ceditçiler ve Rus yoldaşları tarafından 1920 yılı öncesi yayın hayatına başlayan *İştirakiyun Gazetesi*¹⁰, 19 Aralık 1920 tarihinden sonra adını Kızıl Bayrak olarak değiştirmiştir. Semerkand'da *Balalar Yoldaşı* (1919) ile *Tayak* (1920), Namangan'da *Kızıl Tiken* (1920) ve *Kızıl Yol* (1920), Taşkent'de ise *Kızıl Yol* ve *Kasabaçılık Hereketi* adında gazete ve dergiler yayınlanmaya başlamıştır (Kasimov, 2004: 142). Bu yayınların dışında 1922-24 yılları arında yayınlanan *İnkılap* dergisi en önemli ideolojik yayınlardan biridir. Taşkent'de Özbekçe olarak yayınlanan bu derginin ismi Bolşeviklere atfen devrim manasında kullanılmıştır. Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin yayın organı olarak neşredilmiştir (Abduazizova, 2008: 275). 1923 yılında *Yoksul (Proleter) Yazarlar Birliği*, 1926 yılında Semerkand'da *Kızıl Kalem Birliği* kurularak gençler arasında propaganda amaçlı *Yaş Leninci* gazetesi yayınlanmıştır (Kerimov, 2008: 247-248). Bir önceki dönemde yayınlara isim olarak seçilen, *Hürriyet*, *Turan*, *Türkistan*, *Hak*, *İslam*, *Türk* gibi kavramların yerini 1920 sonrası Bolşevik ideolojisine uygun *Kızıl*, *Proleter*, *Yoldaş* ve *Devrim* gibi kavramlara bıraktığı görülmektedir. Ayrıca 1922 yılında SSCB'nin kurulması ile Türkistan coğrafyasında yeni yönetimlerde yerelleştirme siyaseti uygulanmaya başlanmıştır. Bu yolla hem yerli komünist kadrolar yeni yönetimler için kullanılmış hem de 1924'ten sonra kurulacak boy esaslı devletlere zemin hazırlanmıştır. Süreli yayınlarda da mefkûrevi yazılar dışında Özbek, Kırgız, Türkmen ve bu boyların dilleri Türkistan ve Türk dili kavramlarının aleyhinde parlatılmıştır. Örneğin *Azat Buhara Gazetesi*'nde ilk başlarda yerel dil için Türk dili ve bölge için Türkistan kavramı kullanılırken 1924 yılındaki sayılarında, Türkistan için Orta Asya (7 Ağustos 1924, 123 sayı) tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Özbek ve Özbekistan kelimesi de 1924'e doğru görünür olmaya başlamıştır. Yine bu dönemde Taşkent'de yayınlanan *Türkmen İli* Dergisi'nin bu ad ile yayınlanması dikkat çekmeye çalıştığımız husus ile ilgilidir. Bu dergi Türkmen Bilim Komitesi tarafından hazırlanarak 1922 yılında Türkistan Komünist Partisi'nin desteği ile çıkarılmıştır. Türkmen tarihi ile ilgili siyasi,

¹⁰ Bu gazete siyasi gelişmelere bağlı olarak 1922 yılında Türkistan, 1924'ten sonra Kızıl Özbekistan, 1964 yılından sonra Sovyet Özbekistan'ı, 1991 yılındaki bağımsızlık sonrası ise Özbekistan Avazı olarak değişmiştir. Bk. Özbekistan Avazı, *Taşkent Ansiklopedisi*, Devlet İlimi Neşriyatı, 2009: 704.

ilmi, içtimai ve iktisadi alanda birçok bilgiler içermektedir (Aşırov, 2020: 15). Bu derginin Türkmenistan SSC'nin kuruluş arifesinde Türkmen adıyla çıkması ve Türkmen kimliği üzerine yazılar yayınlaması yaşanan Bolşevik süreci açısından manidardır. Bolşevikler yapacakları siyasi manevralar öncesi halkı hazırlamak adına yayın organlarını aktif şekilde kullanmışlardır.

1920-25 arası Hive ve Buhara'daki süreli yayın hayatına baktığımızda buradaki durumun da kendine özgü şartlar altında Sovyet eksenli geliştiği görülmektedir. Türkistan SSC'nin kuruluşundan farklı bir seyir izleyen Harezmi ve Buhara Halk Sovyet Cumhuriyetleri'nde yönetimin başına geçen ceditçi milli aydınlar Bolşevikler yardımı ile kurdukları devletin devam edeceği yanlıgısı içinde siyasi faaliyetlerini yürütmeye çalışmışlardır. Yeni yönetimlerinin yayın organı olarak Buhara'da, *Buhara Ahbarı* gazetesi yayına başlamıştır. Milli orduları olmadığı için yapılan anlaşmalar ve yönetim değışiklikleri ile gündün güne önce Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (RFSSC) sonrasında ise onun yerine 1922 yılında kurulan SSCB'nin kontrolüne giren bu cumhuriyetler iki arada bir derede milli varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Bu süreçte yaşanan fikir ayrılıklarında Ceditçilerin bir kısmı Sovyet karşıtları (Basmacılar) ile iş birliği yaparken yönetimi ellerinde bulunduranlar Sovyetler ile iş birliği yapmak zorunda kalmışlardır. Yeni kurulan bu devletlerdeki yayın hayatı da Sovyetler ile iş birliği yapanlar tarafından yürütülmüş ve şekillendirilmiştir. Yaşanan bu süreçte Yaşlar hareketi içinde bulunan ceditçi aydınların bir kısmı Sovyetler tarafından kendi amaçları doğrultusunda kullanılırken bir kısmı da yabancı memleketlere girmişlerdir. O dönemde Türkistan'da olan fakat daha sonra Avrupa'ya giderek Türkistanlılar arasında Sovyet karşıtı yayınların en önemlisine yöneticilik yapan *Mustafa Çokay*'ın 1929-39 yılları arasında çıkardığı derginin Yaş Türkistan adıyla çıkması, Yaşlar Hareketi'nin Türkistan fikir hayatındaki önemini ortaya koymaktadır. Merkezi Berlin'de olan bu dergide; Sovyetlerin Türkistan'ı nasıl Sovyet ülkesine dönüştürdükleri, bu iş için ne tür araçlar kullandıkları ve kazandıkları bu ülkeleri nasıl idare ettikleri, Türkistan halkının Sovyet Rusya yönetimi altında neler görüp geçirdikleri, Sovyet uygulamalarına karşı Türkistanlıların yürüttüğü silahlı ve fikrî mücadeleler anlatılmakta (Köseoğlu, 2019: 434) iken, Sovyet hâkimiyetinde kalan Yaşların bir kısmı Bolşevik idaresini öven yazılar yazmakla meşgul olmuşlardır.

1919 ve 1920 yıllarında *Kutuluş* (Kurtuluş), *Uçkun* (Kıvılcım) ve *Tan* gibi gazete ve dergileri çıkararak Yaş Buharalılar, Emirlik yönetiminin baskısı yüzünden sürekli bir ikametgahlarının olmamaları ve maddi imkansızlıklar

yüzünden bu yayınlarını uzun müddet devam ettirememişler idi. Fakat 9 Eylülde yani emirlik yönetiminin yıkılmasından bir hafta sonra Buhara'da Arap imlası ve Özbek (Türkçe) dilinde Mahmud Said Ahrari yönetiminde *Buhara Ahbarı* gazetesini yayınlamaya başlamışlardır. Bu gazete Bütün Buhara Devrim Komitesi'nin, 1921 yılından sonra da BHSC Merkez İcra Komitesi'nin ve Buhara İştirakiyun (Komünist) Partisi'nin yayın organı olarak yayın yapmıştır (Rahmanov ve Hayitov, 2008: 26).

BHSC basın hayatında en önemli yayın organı olan bu gazetenin ismi 16 Ekim 1923 tarihinde Azat Buhara olarak değiştirilmiştir. Yeni düzenin ve yönetim anlayışının pekişmesi adına yayın faaliyetlerinde bulunan bu gazetenin en üst sayfasında *bütün dünya emekçileri birleşiniz* sloganına Farsça ve Türkçe (Özbek) olarak yer verilmiştir. 17. sayıdan sonra Farsça yazılan kısmı kaldırılrsa da, az da olsa Farsça yazılara yer vermeye devam etmiştir. İlk sayısındaki; *Buharalı Vatandaşlar! Eşitliğiniz Mübarek* olsun manşeti dikkat çekicidir. Bu manşet gazetenin resmi yayın organı olduğu BHSSC idarecilerinin amaç ve düşüncelerini özetlemesi açısından önemlidir. Gazetenin diğer sayılarında da ceditçilerin demokratik ve milli bir devlet kurma amaçlarını içeren yazılara rastlamak mümkündür. Fakat milli bir ordularının olmaması yüzünden mecbur kaldıkları Sovyet vesayeti, siyaseten onların fikirlerini gerçekleştirilmesine engel olmuştur. Bir dönem genel yayın yönetmenliğini Süleyman Hamit Çolpan'ın (30 Haziran 1921-4 Şubat 1922) yaptığı bu gazetenin yayın sıklığı, hacmi ve tirajı döneme göre değişkenlik göstermiştir (Hatunoğlu, 2015c: 320). Hive Hanlığı'nda benzer bir manzara ortaya çıkmıştır. Buradaki en önemli yayın organı *İnkılap Koyaşı* (İnkılap Güneşi) adlı gazete olmuştur. Bu gazete Harezm Cumhuriyeti Komünist Partisi ve Merkez İcra Komitesi'nin yayın organı olmuştur. İlk sayısı 8 Mart 1920 tarihinde çıkmıştır. İlk başlarda taş basma olarak çıksa da zamanla baskı yöntemi hacmi ve formatı değişmiştir (Said, 1974: 73). Özbekçe olarak haftada iki kez yayınlanan bu gazete Harezm'de komünizmin yayılması için faaliyet göstermiştir (Kara, 2002: 1407). Harezm'de bu gazete dışında Ziya Said'in da eserinde zikretmediği ama birkaç nüshasına ulaşabildiğimiz *Harezm Haberleri* adlı bir gazete daha vardır. Bu gazete taş baskı yöntemi ile yayınlanmış olup yeni kurulan hükümetin icraatlarını öven yazılar yayınlamıştır.

Türkistan'ın 1924 sonrası kurulan siyasi düzene baktığımızda, Sovyetleştirme (Ruslaştırma) faaliyetlerinin daha da hız kazandığı görülmektedir. Şubat devrimi ile başlayan geçiş dönemi siyaseten büyük ölçüde tamamlanmış, kültürel açıdan sürecin bitirilmesi adına bu dönemin

figürleri olan aydınların katledileceği günlere hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. 1924'ten itibaren yeni kurulan Sovyet cumhuriyetleri adı altında idari olarak Sovyetlerin bir parçası haline getirilen Türkistan coğrafyası, siyasi propagandaya maruz bırakılmıştır. Süreli yayın dışındaki neşredilen kitaplara baktığımızda bu sürecin ideolojik propaganda şeklinde hız kazandığı görülmektedir. Misal olarak Özbekistan SSC'nin Devlet Kitap Bölümü'nün 1976 yılında yayınladığı ve 1917-1927 yılları arasındaki yayınların listelendiği bibliyografya eserine bakıldığında Marksizim ve Leninizm ile ilgili yayınlarda 1924 sonrası çok ciddi bir artış olduğu dikkat çekmektedir. 10 yıllık süre zarfında Leninizm ve Marksizim çerçevesinde neşredilen 47 eserden 35 tanesi 1924'ten sonra neşredilip, yıl bazında en fazla yayının yapıldığı yıl 1925 olmuştur (Sovyet Özbekistan'ı Kitabı, 1976: 11-16). 1925 sonrası Türkistan süreli yayın hayatına baktığımızda *Alenge* yeni Latin harflerinin yaygınlaştırılması, *Yengi Yol* ve *Hucum* dergileri propagandanın yaygınlaşması, *Hudasızlar Dergisi'nin* de dine karşı mücadele işlerini yürüttüğü görülmektedir. 1926 yılında 26 olan dergi sayısı 1933 yılında 54'e 1937 yılında ise 57 taneye ulaşmıştır (Abduazizova, 2008: 281-282).

Yeni kurulmuş olan Özbekistan SSC'nin her anlamda Rusya'ya bağlanması adına yürütülen siyasi, ekonomik, kültürel faaliyetlere karşı olanlar farklı bahaneler ile baskı altına alınmaya çalışılmıştır. Örneğin Özbekistan'da *18'ler Güruhu*, *İnağamovculuk*, *Kasimovculuk* gibi suçlamalar ortaya atılarak devlet idaresinde baskı mekanizması işletilmiştir. Yüksek pozisyonlarda çalışan 18 kişinin 22 Ekim 1925 yılında bir dilekçe ile görevlerinden istifa etmek istemeleri karşı duruş olarak algılanmıştır. Hizipçilik yüzünden verimli ve dostane çalışmalar için dayanılmayacak şartların oluşması sebebiyle 18 kişi işlerinden istifa etmek istemiştir. İlk başta 18 kişi olmalarına rağmen daha sonra bunlara diğerleri de eklenmiştir. Fakat bu hareket 18'ler güruhu olarak anılmıştır. Yapılan sorguları neticesinde Rusya Komünist Partisi Orta Asya Bürosu Komisyonu ve Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi kararına göre işten atılmışlardır. Bu kişilerin birçoğu 1934-37 ve 38 yıllarındaki katliamların kurbanı olmuşlardır. 1926-31 yılları arasında milli liderler ve aydınların baskı altına alınmasına sebep suçlamalardan biri de *İnağamovculuk* olmuştur. Bu isim ÖSSC Eğitim Halk Komiserliği görevini yürüten *Rahim İnağamov* ile ilgilidir. *İnağam* ve taraftarları eğitim ve kültür hayatının proleterleştirilişine (Sovyetleştirme) karşı çıkıp Buhara Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Orta Asya Bürosu'nun faaliyetinin durdurulmasını talep etmişlerdir. Basında bu hareket ile mücadele ilan edilip parti tarafından Burjuva ajanı olarak

suçlanmışlardır. *Kasimovculuk* hareketi de 1930 yılında mahkeme ve hukuk sisteminde milli değerlerin korunmasını savunmuşlardır. Yüksek mahkeme başkanı *Sadullah Kasimov* ve taraftarları bu ad ile suçlanmışlardır. *Kasimovcular* da Basmacılar, anti devrimciler ve milliyetçiler ile birlikte İslam dinini savunmakla suçlanmışlardır. Kasimov ve 3 taraftarı idam ile cezalandırılmışlardır (Murtazayeva vd., 2015: 319-327). Özbek dilini ve kültürünü savunanların Burjuva, milliyetçilik ile suçlanarak ortadan kaldırılması siyaseti bu yıllarda artmıştır. Bu baskılar ile kültür ve eğitim sahasında milli değerler itibarsızlaştırılmıştır. 1928 yılında Özbek dilini yaygınlaştırmak adına Özbekistan İcra Komitesi tarafından bir karar kabul edilse de, 1937-38 yıllarındaki aydın katliamı devam ederken birlik merkezi (Moskova) 13 Şubat 1938 tarihinde Rus dilinin mecburi eğitim dili olması kararını almıştır. 1940 yılında da Özbekistan'ı Latin Alfabesi yerine Kiril alfabesi kullanmaya mecbur etmiştir (Hasanov, 1999: 169-170).

Oluşturulan baskı süreci sadece devlet çalışanları nezdinde işletilmemiştir. Buna en güzel misallerden biri Sovyet karşıtı ceditçilerin bir kısmının desteklediği *Mili İstiklal* teşkilatıdır. Ceditçilerin 1917 yılında Türkiyeli aydınların Osmanbek başkanlığında kurmuş olduğu *İttihat ve Terakki* teşkilatına katılmışlardır. Münevver Kari'nin etkin olduğu bu teşkilatın 1920 yılında *İttihad-ı Milli*, 1925 sonrasında ise *Milli İstiklal* adlarını alarak faaliyet yürütmesi aslında milli çizgideki aydınların yeni kurulan düzene bakışlarını göstermesi açısından önemlidir. Münevver Kari tarafında 1925 yılında yapılan bu isim değişikliğinde müstemleke haline getirilen ÖSSC'nin kurularak Türkistan'ın parçalanması etkili olmuştur (Halbayev, 1999: 206). Münevver Kari dışında T. Canuzokov, Aşurali Zahidi, U. Esadullahocayev, Said Ahrari, S. Tillaханov gibi isimlerin aktif rol aldığı teşkilat, merkezini Münevver Kari'nin BHSC'de görev alması dolayısıyla 1924 sonlarına kadar Buhara'ya taşımıştır. Bu dönemde teşkilatın asıl gayesi, BHSSC ve Türkistan'ın Sovyetleştirilişi ve Ruslaştırılışına karşı mücadele etmek olmuştur. Türkistan'ın bağımsızlığını savunan Basmacılar ile temasa geçmişlerdir. Özbekistan SSCB kurulduktan sonra baskı altına alındıklarından dolayı faaliyetlerini durduklarını ilan ederek Milli İstiklal adıyla gizlice faaliyet yürütmüşlerdir. Artık Türkistan Birliği için mücadelenin güçlüğü, kaybedilen bağımsızlık için mücadeleyi ön plana çıkarmıştır. Sovyet karşıtı bu teşkilat Medhuddin Salihoviç Muhammedov adlı bir casus tarafından 1929 yılının Ekim ayında ifşa edilip, üyelerinden 87 kişi tutuklanmıştır. 15'i kurşuna dizilmek suretiyle idam edilmiş kalanları ise ağır cezalara çarptırılmışlardır. Böylece milli kadrolar halk düşmanı yaftası ile baskı altına alınmaya başlamıştır. Halkı sindirmek milli benlik ve

idaresini kırmak için Leninist Bolşevikler *kim bizden değilse o, düşmandır* söylemini ortaya atmışlardır (Taşkent Ansiklopedisi, 2009: 346; Halbayev, 1999: 216). 1937 ve 1938 yılında yoğunlaşan aydın katliamı sonrasında 1940 yılında Kiril alfabesine geçiş bir bakıma Türkistan süreli yayınında Ceditçilik hareketinin fiilen bitirilişi şeklinde değerlendirilebilir.

Sonuç

Türkistan'daki süreli yayın hayatı Rusların ilk işgal dönemi olan Çarlık döneminde başlamıştır. Taşkent merkezli kurulan Türkistan Genel Valiliği'nin resmi yayın organı olarak yayın hayatına başlayan *Turkestanskiye Vedomosti* (Türkistan Haberleri) adlı gazete Türkistan coğrafyasında (Özbekistan) yayınlanan ilk gazetedir. Bu gazetenin eki olarak çıkarılan ve o dönem Özbek dilinde yayınlanan Türkistan Vilayeti gazetesi de ilk Özbekçe gazete olmuştur. Çarlık idaresinin bölgeye tesisi için çıkarılan bu gazeteler Türkistan siyasi ve kültür hayatı için muzır olmakla birlikte daha sonra oluşacak olan milli matbuat hayatına temel teşkil etmiştir.

Rusya'nın siyasi ve askeri faaliyetleri ile ele geçirilen Türkistan coğrafyası Rusya topraklarında meydana gelen her gelişmeden etkilenir hale gelmiştir. 1905 Rus devrimi ve sonrasında ortaya çıkan meşrutiyet yönetimin getirdiği özgürlük ve serbestlik Türkistanlı aydınların yayın faaliyetlerine başlamasına sebep olmuştur. Çarlık idaresinin izni ile yerli aydınlar tarafından yayınlanmaya başlanan gazeteler ilk dönem milli matbuatı meydana getirmişlerdir. Siyasi gelişmelere bağlı olarak şekillenen Türkistan Süreli yayın hayatını başat siyasi gelişmeler dikkate alınarak dönemlere ayırmak gerekir. Çünkü dönemlerin dönüm noktası olan her bir siyasi olayın süreli yayın hayatına derin etkileri bulunmaktadır. Bu bağlamda ilk gazete olan *Terakki* gazetesinin çıktığı 1906 ile 1917 Ekim Devrim'i arasında yaşanan süreç kendi içindeki benzerlikler açısından bir dönemi ifade etmektedir. 1917 ile Buhara ve Hive hanlıklarının Sovyet idaresi tarafından ortadan kaldırıldığı 1920 yılı arasındaki süre ikinci dönemi meydana getirmektedir. Türkistan'ın 1924 yılında boy devletleri şeklinde parçalanarak Özbekistan SSC'nin kurulmasından, bu ülkedeki yazı dilinin Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçirildiği 1940 yılı arasındaki süre üçüncü dönemi meydana getirmektedir. Birinci dönemde milli aydınların şekillendirdiği süreli yayın hayatı, 1917 devriminden sonra iki arada bir derede misali tereddütler ve ayrışmalar yaşamıştır. 1920 sonrasında ise Türkistan süreli yayını komünizmin yerli halka anlatılması için bir propaganda aracı görevi üstlenmiştir.

Bu dönemler içerisinde en kırılgan ve birbirlerine zıt yayınların yapıldığı dönem 1917-1920 arasındaki ikinci dönemdir. Bolşevik ihtilalinin yarattığı depremin enkazı altında kalan Türkistanlı aydınların Bolşevikler yolu ile kurtuluşa ulaşma umutları boşa çıkmıştır. Yaşan bu süreci süreli yayın hayatı üzerinden görmek mümkündür. Günümüzde bağımsızlığını kazanmış olan Özbekistan'daki aydınların bu dönem üzerinden çıkarımlar yapması dönemin sağlıklı tahlilinin yapılması ile mümkün olmaktadır. Çünkü Türkistan tarihinin yakın dönemi için çok kıymetli bilgiler içeren bu dönem süreli yayınları üzerinden tahlil edildiğinde, ister ak olsun ister kızıl olsun, Rusların bu coğrafyada meydana getirdiği dönüşüm ve işgal yöntemleri ayan beyan ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple bu yayınlar ile ilgili çalışmaların ve bu yayınlara ulaşma kolaylığının sağlanması Türkistan tarihi için önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

- ABDUAZİZOVA, Nazire (2008), *Milli Curnalistika Tarihi I*, Şark Neşriyatı, Taşkent.
- ASLAN, Zeki (2016), “Tarihçi ve Basın”, *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016 / Elazığ*, Cilt I, Haz. Merve UĞUR, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- AŞİROV, Tahir (2020), *Türkmen Basın ve Düşünce Tarihinde Türkmen İli Dergisi (1922-1924)*, Fenomen Yayıncılık, Ankara.
- AYNİ, Sadrettin (1926), *Buhara İnkılabı Tarihi İçin Materyaller*, SSSC Halklarının Merkezi Neşriyatı, Moskova.
- BALTAYEV, Hamidullah (2003), *Abdurauf Fitrat Tenlengen Eserler*, Cilt III, Maneviyat Neşri, Taşkent.
- GÜNDOĞDU, Abdullah (2018), “Türklerin Tanıklığında Rusya'da Devrim Süreci”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, Ed. Yunus KOÇ ve Mikail CENGİZ, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- HALBAYEV, S. (1999), “Ceditlerning Müstemleke Sovyet Tuzumi Devridaki Faaliyeti ve Tekdiri (1917-1930)”, *Ceditçilik: Islahat, Yengileş, Musteküllik ve Terakiyat İçin Kureş*, Taşkent Universitet Neşriyatı, 201-216.
- HASANOV, B. (1999), “Ozbekistan'da Halk Talim Hamde Fen Sahasida Sovyet Siyaseti ve Millî Ziyahiler (20. Yıllar İkinçi Yerımı-50. Yıllar)”,

Ozbekistan Tarihining Dilzep Muammelerige Yengi Çizgiler, No:2, Şark Neşriyatı, Taşkent.

- HASANOV, Bahtiyar (2016), “Cedit Matbuatı Sahifelerinde Turkistan Talim Meselelerinin Yaratılışı”, *Cedit Marifetperverlik Hareketining Ğayevi Esasleri*, Taşkent İslam Universititi Neşriyat Matbaa Birleşmesi, Taşkent.
- HATUNOĞLU, Nurettin (2015a), “Buhara’daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharahılar”, *SÜTAD*, Güz.
- HATUNOĞLU, Nurettin (2015b), “Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı’daki Siyasi Gelişmeler”, *Belleten*, LXXIX.285, Ağustos.
- HATUNOĞLU, Nurettin (2015c), “Yakın Dönem Türkistan Tarihi Yazımında Buhara Ahbarı Gazetesi’nin Yeri ve Önemi”, *I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Tazicılığı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ed. Nurettin HATUNOĞLU ve Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları 2015.
- HAYİT, Baymirza (1995), *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara.
- KARA, Füsün (2002), “Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti”, *Türkler*, Cilt 18, Ed. Hasan Celal GÜZEL, Kemal ÇİÇEK ve Salim KOCA, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1405-1412.
- KASIMOV, Begali, YUSUFOV, Şerif, DALİMOV, Uluğbek, RIZAYEV, Suhret, AHMEDOV, Suhret (2004), *Millî Oyganış Devri Ozbek Edebiyatı*, Maneviyat Neşriyatı, Taşkent.
- KERİMOV, Naim (2008), *XX Asr Edebiyatı Manzereleeri*, Birinçi Kitap, Ozbekistan Neşriyatı, Taşkent.
- KÖSEOĞLU, Tülay (2019), “Hariçte Türkistan Millî Mücadelesinin Sesi: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, 65, 2019, Erzurum.
- MURTAZAYEVA, P. H., EŞOV, B.C., YUSUFOV, H. E. (2015), *Ozbekistan Tarihi II*, Mirza Uluğbek Millî Universititi Neşriyatı, Taşkent.
- MURTAZAYEVA, R. H., ESHOV, B. J., ODİLOV, A.A. (2005), *Ozbekistan Tarihi*, Ozbekistan Respublikası Aliy ve Orta Mahsus Talim Vezirligi, Taşkent.
- ORZİYEV, Mahmut Zayniyeviç (2020), *XIX Asr Ahır-XX asr Birinçi Çayregide Buharada Basmahane*, Neşriyat ve Matbuat İşi, Buhara Devlet Universititi Tarih Fenleri Boyıçe Felsefe Doktrini Disertetsiya Aftereferatı, Semerkand.

- ÖZTÜRK, Gülcennet (2016), “Türkistan’da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri”, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, Sayı 1, Yıl 2.
- RAHMANOV, Kemal C. ve HAYİTOV, C. Ş. (2008), “Buhara’da Mahalli Matbuatning Vucutke Kelişi Tarihiden (XX asrning Birinçi Çareği)” *Buhara Devlet Universititi İlmi Ahbaratı*, 3. San.
- RESULOV, A., İSAKBAYEV, A., NASREDDİNOVA, D. (2019), *Turkistan İctimai, Siyasi, Medeni Hayatında Tatarlar*, Turan-İkbal Neşriyatı, Taşkent.
- SAİD, Ziya (1974), *Ozbek Vaktli Matbuatı Tarihige Meteryaller (1870-1927)*, Redaktör C. NESRİDDİNOVA ve Gafur GULAM, Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent.
- SIMONOV, N. F. (1941), *Turkıstanda Bolşevistuk Matbuat (1902-1907)*, Çev. R. BAYCANOV, OzFEN Neşriyatı, Taşkent.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (1981), *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul.
- USMANOV, Q. ve SODİQOV M. (2010), *Ozbekistan Tarihi*, Şark Neşriyatı, Taşkent.
- ZİYAYEV, Hamid (2001), *Ozbekistan Mustekıllığı İçun Kureşlarning Tarihi*, Şark Neşriyatı, Taşkent.

Ansiklopedik Eserler ve Gazeteler

- “Milli İttihad”, *Taşkent Ansiklopedisi*, Devlet İlmi Neşriyatı, 2009.
- “Neşirlik”, *Taşkent Ansiklopedisi*, Devlet İlmi Neşriyatı, 2009.
- Sovyet Özbekistan’ı Kitabı (1917-1927)*, Redaktör N. H. HAYDAROV, Ozbekistan CCR Devlet Kitap Peletesi, Taşkent 1976.
- Azat Buhara, 7 Ağustos 1924.
- Turkistan Vilayetinin Gazeti 12 Ocak 1884.

ŞÖHRET DOĞRUYOL SAĞBAŞ'IN ÜTOPYAYA YOLCULUK İLE ANDROTOPYAYA YOLCULUK ADLI ESERLERİNDE TEKNOLOJİYE BAĞLI BİLİM-KURGU VE ÜTÖPİK-DİSTÖPİK UNSURLARIN KULLANILIŞI

*The Use of Technology Related Science Fiction and Utopian-Dystopian
Elements in Ütopyaya Yolculuk and Androtopyaya Yolculuk by
Şöhret Doğruyol Sağbaş*

Tayfun BARIŞ*

ÖZ: Çağdaş bilim verilerinin hayâl gücüyle sentezlenerek oluşturulması temelinden hareketle elde edilen ve edebiyat, tiyatro, sinema gibi muhtelif sanat dallarında önemli yansımaları bulunan bilim-kurgu türü, bilhassa edebiyat sahasında çok geniş bir ilgi alanına sahiptir. Edebî eserler özellikle bilimin ortaya koyduğu nesnel gerçeklikleri, teknolojiye ait teknik unsurları ve gelecek odaklı öngörülerini kullanarak bilim-kurgu türünü ele alıp işlemeye çalışmışlardır. Yazarlar da adı geçen bu hususları, oluşturmuş oldukları kurgusal dünya ile harmanlayarak okuyucuların merak duygusunu devamlı taze tutmaya çalışmışlar ve hem eğlendirici hem de düşünce bağlamında ufuk açıcı bir yapıyı oluşturmaya gayret etmişlerdir.

İyi bir topluma ulaşmanın ve böyle bir toplum anlayışı oluşturma çabasının ilk aşaması olarak nitelenebilecek olan ütopya olgusu da yine edebî sahada epeyce yaygın bir şekilde başvurulan ve faydalanılan önemli bir tür olarak öne çıkmaktadır. Günümüzde gerçekleşmesi imkânsız toplum tasarımları şeklinde da algılanan ve daha çok olumlu biçimde ele alınan ütopyalar, insanlığın varmak istediği uzak hedef alanları şeklinde de adlandırılabilir. Bilim-kurgu türüyle zaman zaman iç içe geçmiş bir şekilde ele alınan ütöpik kurgular, edebî metinlerde mevcudun eksik taraflarına ve geleceğin kusursuzluğuna vurgu yapmaktadırlar.

Ütopya kavramının 20. yüzyıldaki kötü ikizi olarak nitelendirilebilecek olan distopya kavramı Türkçede “kötü yer” anlamına gelmektedir. Distopya düşüncesi ve bu düşüncenin ilham verdiği distöpik eserler daha çok 20. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yüzyılda yaşanan dünya savaşları, ekonomik buhranlar, soykırım hadiseleri ve büyük nükleer olaylar distopya edebiyatının gelişmesi için verimli zemini oluşturmuştur.

Türk edebiyatı içerisinde özellikle çocuklara yönelik eserler kaleme alan ve öğretmen-yazar kimliğiyle öne çıkan Şöhret Doğruyol Sağbaş'ın eserlerinde hem ütöpik-distöpik hem de teknolojiyle bağlantılı bilim-kurguya ait unsurların fazlasıyla ve yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada yazarın kaleme aldığı *Ütopyaya Yolculuk* ve

* Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Görükle Kampüsü, BURSA, tbaris@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3665-5618

Geliş Tarihi / Received: 19.05.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 28.05.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

Androtopyaya Yolculuk adlarını taşıyan iki romanda yer alan ütöpik-distöpik ve teknoloji ile ilişkili bilim-kurguya ait özelliklerin hangi fonksiyonlarda ve nasıl kullanıldığı açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bilim-kurgu, Ütopya, Edebiyat, Teknoloji, Distopya

ABSTRACT: The science-fiction genre, which is derived from the basis of synthesizing contemporary scientific data with imagination and having important reflections in various branches of art such as literature, theatre and cinema, has a very wide field of interest, especially in the field of literature. Literary works have tried to deal with the science-fiction genre by using the objective realities of science, technical elements of technology and future-oriented predictions. The authors have tried to keep the readers' sense of curiosity fresh by blending these issues with the fictional world they have created, and they have tried to create a structure that is both entertaining and stimulating in terms of thought.

The phenomenon of utopia, which can be described as the first stage of the effort to reach a good society and to create such an understanding of society, stands out as an important genre that is widely used and utilized in the literary field. Utopias, which are perceived as impossible social designs today and are handled more positively, can also be called the distant target areas that humanity wants to reach. Utopian fictions, which are sometimes intertwined with the genre of science fiction, emphasize the shortcomings of the present and the perfection of the future in literary texts.

The concept of dystopia, which can be described as the evil twin of the concept of utopia in the 20th century, means "bad place" in Turkish. The idea of dystopia and the dystopian works inspired by this thought began to appear mostly in the 20th century. World wars, economic depressions, genocides and the invention and use of nuclear weapons in this century, have formed the fertile ground for the development of dystopian literature.

It is seen that both utopian-dystopian and technology-related science-fiction elements are used extensively and intensively in the works of Şöhret Doğruyol Sağbaş, who writes works especially for children in Turkish literature and stands out with his teacher-author identity. In this study, it will be tried to be explained in which functions and how the utopian-dystopian and technology-related science-fiction features in two novels, named *Ütopyaya Yolculuk* and *Androtopyaya Yolculuk*, written by the author, are used.

Keywords: Science fiction, Utopia, Literature, Technology, Dystopia

Giriş

İnsanda estetik duyguyu heyecana getirecek eserler meydana getirme işi (Karaaliöğlü, 1975: 324) olarak tanımlanabilecek olan sanat en geniş yapısıyla düşünüldüğünde yaratıcılığın en önemli örneklerini ve hayâl gücünün en güçlü fonksiyonlarını ortaya koyan bir kavram olarak nitelenebilir. Hiçbir şekilde sınırı çizilemeyecek, kısıtlamaya tabi tutulamayacak, belli bir kalıba oturtulamayacak olan sanat üretimi, hem dünyayı hem de içinde yaratıldığı zamanı dönüştürüp değiştirebilme gücü ve kuvvetini haizdir. Günümüzde yaygın bir şekilde yapılan sınıflandırmaya göre sanat; müzik, tiyatro, edebiyat, resim, sinema ve mimarî gibi alt sanat dallarına ayrılmış durumdadır. Aynı zamanda edebî metinlerin incelenmesi işlevini de yerine getiren edebiyat alanı, sanat üretiminin de yoğun bir

şekilde gerçekleştiği önemli bir sanat dalı olarak değerlendirilmektedir (Önal, 2008: 29). Bu bağlamda edebî sahanın doğurgan yapısını ve kurgu genişliğini doğrudan etkileyen bir başka kavram olarak ütopya ön plana çıkmaktadır.

Mana yapısı itibarıyla ütopya, aslında insanlık tarihi kadar eskidir. Çünkü insanoğlu yaradılışından bu yana; tarihin her döneminde adaletsizliklerden, savaşlardan, yoksulluk gibi var oluşa ilişkin dertlerden muzdarip olmuş ve daima daha iyi bir yeri yani “cennet”i düşlemiştir (Kutluay, 2009: 22). Toplumların gayet doğal olarak görülebilecek olan bu düşleme biçimi ve arzuları edebî eserlerde fazlasıyla ifadesini bulmuş durumdadır. Her anlamda daha iyi bir dünyanın talebi şeklinde anlaşılabilir ütopyanın tarihsel bağlamdaki ilk kullanıcısının antik Yunan filozofu ve bilgesi Platon olduğu düşünülmektedir. Onun günümüz insanlık değerlerinin ana kaynaklarından biri olarak görülen (Platon, 2020: 8) *Devlet* adlı yapıtı siyaset felsefesi üzerine düşünce üreten ve ideal bir devletin nasıl olması gerektiğini sorgulayan kıymetli bir eserdir. Ancak Platon’un, her ne kadar sistemli bir ütopyayı kuran ilk kişi olsa da, terimi ilk kullanan düşünür olmadığını vurgulamak gerekmektedir. Platon, çok sonraları ütopyacıların ilk önemli örneği olarak, bir geleneği temellendirmek, tesis etmek üzere önemsenerek ve bu oluşturulan gelenek içerisinde değer kazanacaktır (Yalçınkaya, 2004: 1). Tarihi süreç içerisinde Platon’un *Devlet* (M.Ö. 380) adlı eserinden başka Euhemerus’un *Kutsal Tarih* (M.Ö. 300), Iambulus’un *Güneş Adaları* (M.Ö. 165-50), Farabi’nin *Erdemli Şehir* (941-942), Tommaso Campanella’nın *Güneş Ülkesi* (1602), Francis Bacon’ın *Yeni Atlantis* (1627), Daniel Defoe’nun *Robinson Crusoe* (1719), William Morris’in *Hiçbir Yerden Haberler* (1892) ve Aldous Huxley’in *Ada* (1962) adlı eserleri de belli başlı ütöpik eserler olarak zikredilebilir (Atasoy, 2017: 55).

Ancak bu noktada İngiliz siyasetçi, hümanist ve hukukçu Sir Thomas More’a ayrı bir başlık açmak uygun olacaktır. Çünkü More’un 1516 yılında Latince olarak kaleme aldığı ve siyasî, sosyal, iktisadî ve ahlâkî açıdan ideal bir “ada”yı anlattığı (More, 2020: 179-192) *Ütopya/Utopia* adlı eseri, hem pek çok düşünür hem de birçok entelektüel tarafından Batı ütopya geleneğinin başlatıcısı olarak kabul edilmektedir (Atasoy, 2017: 55). Bu eser sonrasında “ütopya” sözcüğü edebî/felsefî bir türün adı haline gelmiş ve More’un eserinden önce ya da sonra yazılması fark edilmeksizin, ideal bir devlet veya toplum kurgulayan her eser, türü bakımından ütopya şeklinde değerlendirilmiştir (Kurtyılmaz, 2014: 5). Ütopya kavramı etimolojik olarak Yunanca ek ve kelimelerden meydana gelmektedir. Buna göre Yunan dilinde

“yok” anlamında kullanılan “ou” ön eki ile “yer” anlamına gelen “topos” sözcüğü birleşmiş ve böylece yeni bir kelime olarak “olmayan yer” anlamına gelen “ou-topos” doğmuştur. Ayrıca “ou-topos” kelimesinde ön ek olarak kullanılan “ou”nun, Yunanca’da “iyi” manasında da kullanılmış olması, bu sözcüğe anlam derinliği kazandırmış ve “iyi yer” anlamında kullanılmasını da sağlamıştır (Erol, 2016: 5).

Ütopya kavramının 20. yüzyıldaki kötü ikizi olarak nitelenebilecek olan (Gordin vd., 2017: 7) distopya sözcüğünün ilk kez İngiliz filozof ve ekonomist Jonh Stuart Mill tarafından Avam Kamarası’nda yaptığı konuşmada kullanıldığı kabul edilmiştir. Ancak son yapılan araştırmalar, bu kavramın ilk olarak 1747 yılında Henry Lewis Younge’nın yazdığı *Ütopya ya da Apollo’nun Altın Günleri* adlı şiirde geçtiğini ortaya koymuştur (Atasoy, 2017: 60). Ütopya kavramıyla birbirini tamamlayan, yoğun bir ilişki içerisinde bulunan ve bu kavramı eleştirel bir şekilde değerlendiren distopya sözcüğü etimolojik olarak “dys/dis-zor/kötü” ve “topos-yer” kelimelerinden türetilmiş olan bir terimdir (Akkoyun, 2016: 29). İlgili kaynaklarda bu kavram için karşı-ütopya, anti-ütopya, ters-ütopya, kakatopya, kara-ütopya, kötü-ütopya, negatif-ütopya, eleştirel ütopya gibi kelime öbeklerinin kullanıldığı görülmektedir.

Distopya düşüncesi ve bu düşüncenin ilham verdiği distopik eserler daha çok 20. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yüzyılda yaşanan dünya savaşları, ekonomik buhranlar, soykırım hadiseleri ve büyük nükleer olaylar distopya edebiyatının gelişmesi için verimli zemini oluşturmuştur (Atasoy, 2017: 60). Distopya kavramı, en geniş şekliyle “ütopyacı bir eğilim ve amaçlarla yola çıkıldığında ortaya çıkabilecek olumsuz ve baskıcı toplum düzeni olarak tanımlanabilir (Bezel, 1984: 7). Distopyaların en temel işlevi ise, toplumları gelecekte bekleyen tehlikeleri göstermektir. Bu tehlike bazen makineleşen bir toplumda insanın duygu, düşünce ve değer sistemlerine, kısacası kendine yabancılaşması; bazen insan özgürlüklerinin despotik yönetimlerce kısıtlanması olarak tezahür etmektedir (Kurtıylmaz, 2014: 24). Bu bağlamda toplumlar için adeta bir işaret fişeği ya da erken uyarı sistemi görevi gördüğünü söyleyebileceğimiz distopik eserlerin toplumdaki problemlere ışık tuttuğunu ve var olan sorunların eğer çözülmezlerse, ileride ne gibi olumsuz sonuçlar doğurabileceğini gösterdiği ifade edilebilir (Atasoy, 2017: 61). Bazı kaynaklarda bilim-kurguya bağlı alt tür olarak gösterilen distopik romanlar hızlı değişimlerin sebep olduğu sosyo-psikolojik durumun edebî yansıması olarak da kabul edilebilir. Diğer bir ifadeyle ise distopik romanlar, insanoğlunun binlerce yıllık; varlık, evren,

doğa, toplum, değer ve gündelik hayat algısına yapılan topluca müdahalenin doğurduğu geleceğe yönelik toplumsal kaygının edebi tezahürü şeklinde de değerlendirilebilir (Ejder, 2015: 62). 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren üretilmeye başlayan distopik eserlerin başlıcaları arasında Yevgeni Zamyatin'in *Biz* (1920), Aldous Huxley'in *Cesur Yeni Dünya* (1932), George Orwell'in *1984* (1949), Ray Bradbury'nin *Fahrenheit 451* (1951), Anthony Burgess'in *Otomatik Portakal* (1962) ve Suzanne Collins'in *Açlık Oyunları* (2011) yer almaktadır.

Birbiriyle etkileşim halinde olan gerek ütöpik gerekse de distopik eserlerin bilim-kurgu kavramıyla yakın bir ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. “*Bir sanayi dalı ile ilgili yapım yöntemlerini, kullanılan araç, gereç ve aletleri, bunların kullanım biçimlerini kapsayan uygulama bilgisi*”¹ şeklinde tanımlanan teknolojinin dünya üzerinde gelişmeye başlamasının önemli bir sonucu olarak ortaya çıkan bilim-kurgu kavramı, genel olarak “*çağdaş bilim verileriyle düş gücünden oluşan (film, roman vb.)*”² olarak tarif edilmektedir. Bu tanımlar bağlamında aralarında güçlü bir bağ olduğu görülen teknoloji ve bilimin, insanların yaşamlarında doğrudan etkili olmasıyla birlikte sanata yansması da kaçınılmaz olmuştur. Edebî sahada ayrı bir külliyyat haline gelen “bilim-kurgu edebiyatı” da bu yansımının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bilim ve teknolojinin kesişim noktasında yer alan bilim-kurgu edebiyatının kendisine, hem mevcut teknolojik gelişmeleri hem de gelecekte ulaşılması muhtemel teknolojik seviyeyi tema olarak seçtiği görülmektedir. Bilimsel ve teknolojik olanaklar yoluyla beslenen ve esneyebilen hayal gücünün bilim ve teknoloji odağında sanata yansması olarak tanımlanabilecek olan bilim-kurgu kavramını edebî çerçevede ilk kullanan isim ise, 1911 yılında editörlüğünü yaptığı *Modern Electrics* adlı dergide, o günün önemli teknolojik araçlarına yer verdiği *Ralph1124C41+* adındaki romanını yayımlayan Hugo Gernsback olur (Sarı, 2021: 4/11). Ancak bilim-kurgu edebiyatının başlangıç tarihini M. S. II. yüzyılda yaşamış Lukianos'a kadar götürmek de mümkündür (Bozkaplan, 2010: 26). Batı edebiyatlarında “science-fiction” olarak bilinen bilim-kurgu türü için Türkçede birçok farklı adlandırma girişimi bulunduğu bilinmekle beraber, ilk olarak Orhan Duru tarafından dilimize kazandırılmış olan “bilim-kurgu” nitelemesinin edebiyatımızda da benimsendiği görülmektedir (Sarı, 2021: 8). Dünyada yaşanan teknik ilerlemelerle birlikte ortaya çıkan Aydınlanma Çağı'nın verimli havasında dikkat çekici bir gelişme çizgisi yakalayan bilim-

¹ Geniş bilgi için bk.: <https://sozluk.gov.tr/>

² Geniş bilgi için bk.: <https://sozluk.gov.tr/>

kurgu edebiyatının önemli örnekleri arasında Jules Verne'nin *Aya Seyahat* (1865), Jonathan Swift'in *Gulliver'in Gezileri* (1726), H. G. Wells'in *Zaman Makinesi* (1895) ile *Görünmez Adam* (1897) ve Karel Çapek'in ilk kez "robot" kavramını kullandığı *R.U.R* (1920/Rossum's Universal Robots) adlı eserleri bulunmaktadır. Bilim-kurgu türünün temel taşları olarak değerlendirilebilecek olan bu örneklerin yanı sıra, bu türü besleyen iki temel kaynak olan ütopyik ve distopik sahada üretilmiş eserlerin de bu çerçevede ele alındığını belirtmemiz gerekmektedir. Bununla birlikte 2000'li yıllarda teknolojik gelişmeler büyük hız kazanmış ve dijital kültür dünyada egemen olamaya başlamıştır. Bu ilerlemelere bağlı olarak genetik mühendisliği ve yapay zekâ gibi sınırları genişlemeye çok müsait iki alanın da ön plana çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu durum ütopya ve distopyadan beslenen bilim-kurgu türünün konu evreninin büyük ölçüde farklılaşmasını da sağlamıştır.

Bu bağlamda günümüz Türk edebiyatında ütopya-distopya-bilim/kurgu türlerinin etkileşimini merkeze alarak bilhassa çocuk edebiyatı çerçevesinde eserler ortaya koyan önemli bir isim olan Şöhret Doğruyol Sağbaş, kaleme aldığı romanlarda okurların roman kahramanlarına yakınlık ve empati kurmalarını sağlayacak bir üslubu benimsemiştir. Yazarın karmaşık olmayan bir kurgu kullandığı romanlarındaki dil ve anlatım unsurlarında sadelik hâkimdir.³ Eserlerinde genel olarak doğa, evren, küresel ısınma, iklim değişikliğiyle ilgili faktörler, empati, teknoloji bağımlılığı, hayvan sevgisi, paralel evren yapısı, maddî-manevî değerler, sağlıklı yaşam, yapay zekâ, duygusal zekâ, gelecek senaryoları ile hak ve özgürlükler gibi günümüz toplumlarını son derece yakından ilgilendiren temaları ele alan yazar; bilhassa çağdaş çocuk edebiyatına ufuk açıcı eserler kazandırmaktadır. Yazar bu temaları işlediği eserlerinde çocuklarda hayvanlara ve doğaya karşı bir hassasiyet duygusu aşılama çalışmıştır. Bunu yaparken de günümüz insanının tüketim kültürünü ironik bir biçimde eleştiren yazar, huzur ve iyiliğin hâkim olduğu ideal bir dünyayı karakterize etmeye çalışmaktadır.⁴

Aynı zamanda 2004 yılından beri faal olarak Türkçe öğretmenliği görevine devam eden Sağbaş,⁵ hem eserlerini görsel malzemelerle desteklemiş hem de kitaplarının sonuna yerleştirdiği (QR) kodlarla da ele aldığı temaların mesajlarını müzik aracılığıyla da iletmeye çalışmıştır. Bilim-

³ Geniş bilgi için bk.: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/dogruiyol-sagbas-sohret>

⁴ Geniş bilgi için bk.: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/dogruiyol-sagbas-sohret>

⁵ Geniş bilgi için bk.: <https://sohretdogruyol.blogspot.com/2020/01/sohret-dogruiyol-sagbas-kimdir.html>

kurgu ve macera türünde yazılmış olan *Ütopyaya Yolculuk* adlı roman, yazarın 2016 yılında yayımladığı ilk romanıdır. İnsansı robotların (android) yaşadığı distopik dünyayı/ülkeyi simgeleyen *Androtopyaya Yolculuk* adlı eser ise 2021 yılında yayımlanmıştır.

1. Ütopyaya Yolculuk

1.1. Eserin Vaka Zinciri

Mavi, babası Ziver Bey'in de isteğiyle hafta sonları zaman zaman yaptığı gibi yine babasının sahibi olduğu Derin Uzay Araştırma Merkezi'ne (DUAM) ziyarete gider. Evdeki sıradan ve sıkıcı yaşantısından kurtulduğu için sevinçli olan Mavi'yi babası bir görevliye emanet eder ve işleriyle meşgul olmak için onlardan ayrılır. Araştırma merkezini gezerlerken acil bir işi çıkan görevlinin kısa bir süre yanından ayrılmasını fırsat bilen Mavi, daha evvel hiç görmediği bir odada, garip görünümlü bir yeşil makinenin içine girer. Merakla makineyi inceleyen Mavi, elindeki hamburgeri yemeye çalışırken yanlışlıkla bir düğmeye basar. Ne olduğunu anlayamayan ve sarsıntıyla düştüğü yerden kalkan Mavi, çok geçmeden kendi dünyasından farklı bir yerde olduğunu anlar. Korkuyla makineden inen ve yürüyen Mavi kısa bir süre sonra gördüğü bir eve girer. Burada Kitap adlı bir kız ve ailesiyle tanışan Mavi başından geçenleri anlatır. Ancak Kitap ve ailesi Mavi'nin anlattıklarına bir anlam veremez. Ertesi gün Mavi, Kitap'a geldiği makineyi gösterir. Durumu anlamaya çalışan Kitap, Mavi'ye tekrar evine dönmesi için yardımcı olmaya başlar. Kitap ile Mavi önce, Kitap'ın bireysel okulu olan ağaç eve, sonra da sırasıyla Değerler Ormanı'ndan geçerek Tasarım Şehri'ne, oradan Hayvan Şehri'ne daha sonra da Eğlenceler Şehri'ne giderler. Bu yerlerden geçerken Kitap, Mavi'ye kendi ülkesiyle ilgili pek çok bilgi verir. Mavi de şahit olduğu pek çok niteliği kendi ülkesindekilerle karşılaştırarak sonuçlara varmaya çalışır. Mavi için son derece şaşırtıcı ve hayran edici olan bu 17-18 saatlik yolculuk son durakları olan Bilgeler Şehri ile son bulur. Kitap'ın kendi ülkesinin başkenti olarak ifade ettiği Bilgeler Şehri aslında bir sualtı şehridir. Kitap ile Mavi bu şehre, küçük bir sandalla yol aldıkları Beyit Okyanusu'nu geçerek ve üzerine çıktıkları minicik bir adadan hareketle varmışlardır. Bilgeler Şehri'nde gördükleri bir bilge ablanın yardımıyla Mavi'yi o ülkeye getiren yeşil makinenin özellikleri ve Mavi'nin nasıl geri döneceği tespit edilir. Sonrasında da Mavi Kitap'a veda ederek, kendi yaşadığı dünyada bilgeliği ve erdemliliği yeniden oluşturmak amacıyla yola çıkar.

1.2. Ütopik Unsurların Kullanılışı

Eserde yer verilen ütopik unsurlar genel olarak a) Doğal Yaşam Vurgusu, b) Eğitim-Öğretim Uygulamalarındaki Farklılık ve c) Toplum Yapısının Özellikleri başlıkları altında incelenebilir.

1.2. a) Doğal Yaşam Vurgusu

Eserde ütopik unsurların kullanılması yoluyla ortaya konulan en önemli hususlardan birisi doğal yaşamın önemi ve tabiatın korunmasıdır. Yabancı olduğu bir ülkeye giden Mavi'nin, sığındığı Kitap'ın ailesinin evinde gördüğü ev dekorasyonu bu bağlamda son derece dikkat çekicidir. Bu evde eşyalar tamamen ahşaptan yapılmış olup olabildiğince sade bir eşya yapısı bulunmaktadır. Ayrıca zararlı görülen plastikten yapılan hiçbir madde bulunmadığı gibi, elektronik aletlere de ev yerleşiminde yer verilmemiştir (Sağbaş, 2018: 30). Mavi'nin yolculuk ettiği yeşil renkli makineyi gören Kitap'ın makineyle ilgili hassasiyeti de bu bağlamda ele alınabilir. Kitap, makinenin hemen saklanması gerektiğini söyler ve bunun sebebinin de yine doğal hayatla ilişkilendirir. Buna göre güneşin yakıcı ışıkları makinenin üzerine gelirse makinenin üzerindeki boyayı oluşturan kimyasallar havaya karışabilecek tabiatın zarar görmesine yol açabilecektir (Sağbaş, 2018: 32). Bu düşüncesini Mavi ile paylaşan Kitap, tabiat düzeninin önemini belirterek, bu düzeni koruma görevinin kendilerine ait olduğunun da altını çizmiş olur (Sağbaş, 2018: 33). Eserde, Kitap ile birlikte dolaşan Mavi'nin iç düşünceleri kullanılarak da doğal yaşamla bağlantılı görüşlerin ortaya konulduğu görülmektedir. Mavi tesadüfen geldiği bu ülke ile kendi ülkesini sık sık karşılaştırmaktadır. Bunlardan birinde Mavi, geldiği bu ülkede havanın gayet temiz ve oksijen oranının son derece fazla olduğunun farkına varır. Bu ülkede çevre kirliliğine sebep olan atıkları üreten fabrikalar yoktur çünkü her türlü üretim elle/insan marifetiyle yapılmaktadır. Ayrıca her yer adeta çiçek kokularıyla sarılmış gibidir. Bu ülkede yaşayan hayvanlar da gayet şanslı görünmektedir. Çünkü hiçbir hayvan kötü hava ve kirliliği su nedeniyle ölmemektedir (Sağbaş, 2018: 35-37). Oysa Mavi'nin ülkesinde doğal hayat tamamen tahrip edilmiş ve yerlerde bir ot bile kalmamıştır. Ayrıca bu ülkede insanlara içme suyu sağlamak için deniz suları fabrikalar vasıtasıyla arındırılmaktadır. Mavi'den bunları işiten Kitap “*Eğer benimle dalga geçmiyorsan senin cehennemden geldiğini falan düşünmeye başlayacağım*” (Sağbaş, 2018: 38) diyerek çok çarpıcı bir cümle kurar. Bu noktada yazarın aslında cennet-cehennem metaforu üzerinden Mavi'nin ülkesi ile Kitap'ın ütopik ülkesi arasındaki farkı ortaya koyduğunu ve ütopik unsurları kullanarak doğal yaşamın önemine ilişkin mesajları iletmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Nitekim romanın ilerleyen kısımlarında bu sefer

Kitap'ın ülkesi için de “cennet” nitelemesinin kullanıldığı görülmektedir. Böylece Mavi'nin ağzından “*Burası sanki kötü insanlardan arındırılmış bir cennet*” (Sağbaş, 2018: 99) şeklinde ortaya konulan cümle ile iki ülke arasındaki karşıtlık ilişkisinin kuvvetlendirildiği ifade edilebilir.

1.2. b) Eğitim-Öğretim Uygulamalarındaki Farklılık

Ütopya Yolculuk adlı romanda eğitim ve öğretimle ilgili ortaya konulan ideal görüşler de yine Kitap'ın ülkesiyle ilişkili olarak yansıtılmaktadır. Mavi, Kitap'ın ülkesinde son derece ilginç bir okul sistemi ile karşılaşır. Bu ülkede okullar ağaç evlerden oluşmakta ve her çocuk ailelerinden uzak yerlerde bulunan bu ağaç-okullarda tek başlarına eğitim-öğretim sürecini yürütmektedir. Dersler, ödevler sadece bu mekânlarda yapılmakta ve ailelerin yanına eğitim sürecinin hiçbir unsuru götürülmemektedir. Ayrıca çocuklar bireysel okul olarak kullanılan bu ağaç evlere hiçbir surette misafir kabul etmemektedirler (Sağbaş, 2018: 65).

Ağaç ev şeklindeki bu okulları ayda bir bilgeler ziyaret ederler ve bu süre içerisinde çocukların yaptıkları çalışmaları, araştırmaları, üretimleri ya da yapamadıklarını kontrol ederler. Bu değerlendirme sürecinin sonunda bilgeler hem çocuklara dersleri için dönütler vermekte hem de onlara meslek seçimi konusunda yönlendirme yapmaktadır (Sağbaş, 2018: 41-42). Bütün bu ütopyik unsurlar vasıtasıyla yazar, adeta çocuklar için müstakil bir eğitim modeli ortaya koymuş olmaktadır. Bu modelde yapılan uygulamalar vasıtasıyla çocukların özgüveninin geliştirilmesi, öz kontrol mekanizmasının oluşturulması, tam öğrenci merkezli bir anlayışın benimsenmesi ve böylece güçlü, donanımlı bireylerden oluşan bir toplumun yaratılması amaçlanmış olmaktadır.

Eserde eğitim-öğretim ile ilgili olarak vurgulanması gereken hususlardan biri de çocukların kitap okuma alışkanlıkları ve kütüphanelerin durumudur. Kitap'ın ülkesinde çocuklar için kitap okumak, hava teneffüs etmek ve su içmek gibi temel bir ihtiyaç olarak görülmektedir (Sağbaş, 2018: 84). Öyle ki bu ihtiyacı karşılamayan çocuklar/insanlar önemli bir manevî açlık hissetmekte ve bu açlığın sebep olduğu rahatsızlık neticesinde derhal kitap okumaya yönelmektedirler. Bu ideal ülkede kitap okuma açlığının giderilmesi için de kahvehane-kütüphaneler tesis edilmiştir. Bu mekânlar her şeyden önce ilginç dekorasyonu ile dikkati çekmektedir. Tavandan iplerle kitapların lamba gibi sarkıtıldığı, yüksek kitaplıklarla kaplı duvarlara ahşap merdivenlerle çıkılan, gün ışığından daha fazla faydalanmak için otomatik cam tavanlarla kaplı olan (Sağbaş, 2018: 81) bu kahvehane-kütüphaneleri Mavi ilk başta çok tuhaf karşılar ve yadırgar. Ancak bu ideal ülkedeki genel

sistemi yavaş yavaş tanımaya ve anlamaya başlayan Mavi zamanla gördüklerine alışır. Sonrasında da aslında olması gerekenin Kitap'ın ülkesinde gördükleri, anormal olanın ise kendi yaşadığı ülkedeki olduğunu anlar:

“Kitap konuştuğu anlattıkları, kulağa çok normal şeyler gibi geliyor aslında. Sadece bunları ilk duyduğum zaman birazcık yadırgıyorum. O, bana durumları sebep-sonuç ilişkisi içinde bir mantığa oturttukça aslında tuhaf olanın, benim ülkem olduğu gerçeğiyle yüzleşiyorum” (Sağbaş, 2018: 80-81).

Böylece Sağbaş, ütopyik unsurlardan yararlanarak insanlar ve özellikle de çocuklar için kitap okumanın önemini vurgulamış olmaktadır. Yazara göre kitap okuma alışkanlığının kazandırılması o kadar önemlidir ki, bu alışkanlığın kazandırılması için mutlaka mekânlar işlevsel hale getirilmeli ve bütün teknik imkânlar seferber edilmelidir. Çünkü kitap okumak eğitim-öğretim faaliyetlerinin en önemli parçasını oluşturmaktadır ve çocuğun eğitimdeki başarısıyla doğru orantılı olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda yazarın, romanın önemli şahıslarından olan ve ideal ülkede Mavi'ye yardımcı olan karakter için “Kitap” adını seçmiş olması da son derece manidar bir durumdur.

1.2. c) Toplum Yapısının Özellikleri

Eserde Kitap'ın yaşadığı ülkedeki sosyal yapının özellikleri, ideal-hedef toplumsal amaçlar olarak ortaya konulmaktadır. Yazar, her şeyden önce Kitap'ın içinde yaşadığı toplumun son derece mutlu, huzurlu ve refah seviyesi yüksek insanlardan oluştuğunun altını çizmektedir. Bu ideal ülkede kimse kimseye küsmemekte, insanlar birbirlerine saygıyla, sevgiyle yaklaşmakta ve herkesin adeta sevgi kelebeği gibi yüzü gülmektedir (Sağbaş, 2018: 48). Böylece eserde öncelikle mutlu bir toplum yapısının gerekliliği öne çıkarılmış olmaktadır.

Bu ideal ülkenin önemli özelliklerinden birisi de toplumun erdemli ve özverili olmasıdır. Bu ülkede yaşayan insanlar hem birbirlerine hem de birlikte yaşadıkları diğer canlılara karşı sorumluluk sahibi olarak hareket etmektedirler. Öyle ki Kitap'ın ülkesinde hava ulaşımı için kullanılan zeplinler sırf kuşların korkmaması, rahatsız olmaması için kuş resimleriyle süslenmiştir (Sağbaş, 2018: 86/90). Empati duygusunun bu kadar insanların davranışlarına yansımış olmasına şaşırarak Mavi, bu durumu kendi yaşadığı ülkeyle mukayese ederek kendisinin mensup olduğu toplumda insanların başka insanlara bile saygı duymadığını itiraf etmekten kendisini alamaz.

Kitap'ın ülkesi örneğinden yola çıkarak ortaya konulan ideal toplumun önemli özelliklerinden birisi de “bencillik” duygusuna asla insanlar arasında

yer verilmemesidir. Bu ülkedeki insanlar yıllar önce bencillığe karşı kitapları silah olarak kullanarak büyük bir savaş vermiş ve bu savaşı kazanarak özgürlüklerini elde etmişlerdir. Kitap'ın, Mavi'ye YB (Yeni Başlangıç) şeklinde ifade ettiği bu tarihten itibaren Kitap'ın ülkesinde sadece huzur, iyilik ve bilgelik hâkim olmaya başlamıştır (Sağbaşı, 2018: 127). Hatta bu ülkede bencilliğin yeniden ortaya çıkmaması için ayna kullanımı bile yasaklanmıştır. Çünkü ayna, insanların devamlı kendileriyle ilgilenmelerine sebep olan ve bunun sonucunda da bencilleşmeye yol açan bir araç olarak kabul edilmektedir:

“Ayanalar insanları bencilleştirir. İnsanlar, ‘Ben nasıl görünüyorum?’ diye aynalara bakarken zamanla bencilleşir ve başkalarıyla değil, sürekli kendileriyle ilgilenmeye başlarlar. Bu yüzden biz ülkemizde ayna kullanmayız” (Sağbaşı, 2018: 53).

Yazar ütopyik unsurları bu şekilde kullanarak günümüzde toplumsal yaşamda çok sık karşılaşılan cehaleti, kötülüğü, bencilliği, sevgisizliği, saygısızlığı ciddi şekilde eleştirmekte buna karşılık barışı, huzuru, iyiliği, empati duygusunu ve bilgeliği ön plana çıkarmaktadır.

1.3. Teknolojiye Bağlı Bilim Kurgu Unsurlarının Kullanılışı

Şöhret Doğruyol Sağbaşı, *Ütopyaya Yolculuk* adlı romanında teknolojiyle iç içe geçmiş bazı bilim-kurgu unsurlarına da yer vermektedir. Bunlardan bir tanesi güneş enerjisiyle çalışan büyük araçlar ve bu araçların ihtiyaç duyduklarında enerji ikmali yapabildiği güneş panellerinden oluşan enerji istasyonlarıdır (Sağbaşı, 2018: 59). Kitap'ın ülkesinde en önemli enerji kaynağı olarak güneşin görülmesinin sebebi petrolün doğaya ve insan yaşamına olan zararlarıdır. Bu nedenle de ülkede çıkarılması yasak olan madenlerin başında petrol gelmektedir. Sağlıklı enerji kaynağı olarak görülen, yeteri derecede ve işlevsel olarak faydalanabilmek için de yüksek teknolojiyle kurulmuş olan bu istasyonlar her yerde bulunmaktadır.

Eserdeki bir diğer teknolojik nitelikli bilim-kurgusal unsur da insanların kollarında taşıdıkları ve çeşitli ihtiyaçlar karşılığında maddî ödeme yapmak için kullandıkları “çips (akıllı bileklik)” adı verilen cihazlardır. Kitap, Mavi'ye kolundaki çips cihazıyla hem ödeme yapabildiğini hem de ailesine bilgi mesajı gönderebildiğini anlatmaktadır (Sağbaşı, 2018: 67). Böyle bir cihaz ile ödemelerin dijital ortamda yapılabilmesi ise kâğıda ve dolayısıyla ağaca duyulan ihtiyacı azaltmaktadır. Böylece bu teknolojik aletlerin yardımıyla yine tabiat korunmuş olmakta ve aynı zamanda vakitten de tasarruf edilmiş olmaktadır. Bu ideal ülkede kullanılan “çips” adlı aletin başka faydaları da bulunmaktadır. Kitap bu aleti kullanarak bilmediği

yerlerin koordinatlarını öğrenebilmekte, dersleriyle ilgili araştırmalar yapabilmektedir. Ayrıca Mavi'nin büyük bir şaşkınlıkla koldaki küçük bir bilgisayara benzettiği bu alet, insanlar yürüdükçe şarj edilebilmektedir. Yani bu aletin şarj olması için insanlar sürekli yürümek ve hareket etmek zorundadırlar (Sağbaş, 2018: 150-151). Bu noktada da yazarın "sağlıklı yaşam için hareket edilmesi" mesajını verdiği rahatlıkla ifade edilebilir.

Bu ideal ülkede dikkati çeken önemli bir teknoloji temelli bilim-kurgusal unsur da kullanılan küçük ama çok fonksiyonlu hava araçlarıdır. Bu hava araçları insanlar tarafından havadaki hızlı ulaşımı sağlamak için kullanılmaktadır. Ancak bu araçların son derece önemli bir özelliği de yerdeki canlıların kalp atışlarını belirleyerek canlı türünü tespit edebilmeleridir (Sağbaş, 2018: 121). Bunun sonucunda havada bu alet ile yolculuk yapan bir kişi, kilometrelerce aşağıda bulunan bir canlıyı bulmakta herhangi bir güçlük yaşamamış olmaktadır.

Mavi'nin evine dönebilmesi için Kitap'la birlikte son ulaştıkları şehir olan Bilgeler Şehri de aslında yüksek teknolojik alt yapıya sahip ve bilim-kurgu özellikleriyle ön plana çıkan bir sualtı şehridir. İki kişilik küçük bir denizaltıyla yapılan yolculuğun ardından, kullanılan bir asansör ile varılan bu şehir aslında ülkedeki teknolojik seviyenin teknik ve teorik hazırlayıcısıdır. Burası adeta her konuda üstün ve yetenekli bilgelere dönüşmüş, her türlü probleme bilgiyle çözüm üreten, Kitap'ın ülkesindeki üst düzey tasarımların yapımcısı olan bir araştırma-geliştirme merkezidir. Ayrıca burada bilgelere yardımcı olarak robotlar çalışmaktadır. İnsandan ayırt edilemeyecek kadar insansı olan bu robotlar (android) kendi kendilerine şarj olabilmekte ve çok uzun yıllar hizmet edebilmektedirler (Sağbaş, 2018: 158).

Yazar, Kitap'ın ülkesinin başkenti olan Bilgeler Şehri ile aslında eğitimin ne kadar önemli olduğu ve esas mücadelenin cehaletle yapıldığı mesajını vermiş olmaktadır. Bu şehirde en önemli görülen kavramların bilgelik, bilgi, eğitim, kitap ve düşünce olması da, yazarın vermeye çalıştığı bu temel mesajı kuvvetlendirmiş olmaktadır.

Eserine yerleştirdiği teknolojiye bağlı bilim-kurgusal unsurlarla çok önemli mesajları okuyucuya aktarmaya çalışan yazar, bununla birlikte teknoloji kullanımının da bağımlılığa dönüşmemesi gerektiğini vurgulamakta ve mutlaka bir dengenin sağlanması gerektiğini savunmaktadır. Bu görüş romanın son kısmında yer alan olayların akışında Kitap'ın ağzından şöyle ifade edilmektedir:

“Yüzyılımızın tedavisi en imkânsız hastalığı budur Mavi. Teknoloji bağımlılığı... Biz burada bunun bilincindeyiz. O yüzden de çok lazım bir durum olmadıkça teknolojiyi kullanmaktan özellikle kaçınıyoruz. Biliriz ki o bizi tembelleştirir, zamanımızı çalar, sorumsuzlaştırır, doyumsuzlaştırır, esir alır ve daha bir sürü şey...” (Sağbaş, 2018: 153).

2. Androtopyaya Yolculuk

2.1. Eserin Vaka Zinciri

Mavi, yaşadığı dünyadaki kötülükleri/distopik anlayışı değiştirmeye çalışırken kendisine düşman olanlardan kaçıp kurtulmak için yıllar önce babasının çalıştığı uzay merkezinde icat edilmiş olan yeşil bir roketle paralel evrende yolculuk yaparak bilmediği bir evrene gelir. Mavi'nin, bu paralel evren yolculuğu sonucunda nereye geldiğiyle ilgili hiçbir bilgisi yoktur. Mavi aracını tekrar çalıştıramadığı için etrafı keşfetmek amacıyla yürümeye başlar. Akıllı saatinin yönlendirmesiyle bozulmuş olan roketi için batarya ve şarj kablosu ararken bir kızla karşılaşır. Mavi bir süre sonra hareketleri ve konuşmasıyla farklı olan bu kızın insansı bir robot yani android olduğunu anlar. Bu evrende/dünyada süt taşıyıcılığı görevi yapan ve Turing adı verilen bir sınavla insan gibi düşünebildiğini kanıtlamaya çalışan bu kızın adı Zuzu'dur. Zuzu, Mavi ile pratik yapabilmek için yardım ister. Çünkü bu testi geçebilirse daha iyi meslekler tercih edebilecektir. Mavi de kendisine bozulan aracı için yardım etme şartıyla Zuzu'ya yardım edeceğine söz verir. Zuzu'nun teknik gücü ve imkânları Mavi'nin aracı için çok yüksek bir teknoloji düzeyinde olduğu için, Zuzu kendi evreninde bulunan Tekno Vadi adı verilen bir yerde çalışan komşusundan yardım almaya çalışır ancak olumlu bir sonuç alamaz. Zuzu da bunun üzerine Turing testini geçerek Tekno Park'ta mekanik ustası olarak Mavi'ye yardımcı olmaya karar verir. Sonrasında Zuzu Mavi ile birlikte Tekno Vadi'ye gider. Orada Teknolojik Antika deposunu ararlarken çalışan androidlerin insanları pasifize ettikleri “İnsan Baskılama Merkezi”ni görürler. Gördükleri bu merkez onlara android robotların, insanlara zarar verdiğini düşündürür. Zuzu bu durumun “değiştirilemez robot yasaları”na aykırı olduğunu söyler. Bu merkezde insanlar kapsüller içerisinde kış uykusu modunda uyutulmaktadır. Zuzu yapılan bu uygulamanın “İnsan Yönetimi” birimi tarafından emredildiğini öğrenince Mavi ile oraya gitmeye karar verir. Bu arada Mavi'nin casus bir android olduğunu düşünen bazı androidler onların peşine düşerler. Sonunda Zuzu ile Mavi görevli androidler tarafından yakalanırlar. Ancak Zuzu Mavi'yi yakalatmak için oraya getirdiğini söyleyerek oradan ayrılır. Mavi ise bir odaya hapsedilir. Ancak Zuzu'nun o birimde çalışmayan yabancı bir android olduğunu anlayan güvenlikçi androidler Zuzu'yu yakalayıp yeniden programlanması için nanocerrahi bölümüne götürürler. Ancak

Zuzu'yu yeniden programlamak için görevlendirilen android, Zuzu'nun Turing sınavına birlikte girdiği Nana olur. Zuzu'yu tanıyan Nana yeniden programlamış gibi yaparak onu kurtarır.

Bir odaya kapatılmış olan Mavi ise tam bir kapsülün içinde kış uykusuna yatırılacakken, küçükken yaptığı paralel evren yolculuğunda tanıştığı ve hayata bakış açısını değiştiren Kitap ortaya çıkar. Kitap, Mavi'yi kolundaki akıllı bilekliğin sayesinde bularak kurtarmıştır. Mavi orada yaşadıklarını, insanlara yapılan olumsuz davranışları Kitap'a da anlatır. Şaşırarak Kitap, bu durumu Mavi ile birlikte Kurucu'ya anlatmaya karar verir. Fakat yolda birbirlerini kaybederler. Mavi'yi yakalayan başka bir android de onu nanocerrahi bölümüne götürür. Mavi orada da Zuzu ve Nana ile karşılaşır. Nanocerrah olarak orada görev yapan Nana Mavi'yi de androidin elinden alarak Kurucu'nun yanına doğru birlikte yola çıkarlar. Bu arada yolda Mavi'yi kaybeden Kitap Kurucu'nun yanına gitmiştir. Yaşlı olan Kurucu ise ona son çalıştığı ve maymunlar üzerinde denenmekte olan nanonöron projesini anlatır. Bu projeyle insan beynine yerleştirilecek bir çiple beyin bir bilgisayar kadar kapsamlı hale gelmiş olacaktır. Kitap bunlardan etkilenir. Bu arada Nana, Zuzu ve Mavi Kurucu'yu bulurlar. Ancak bu sırada Mavi büyük bir şaşkınlık yaşar çünkü yaşlı Kurucu, Mavi'nin yıllar sonraki halidir. Genç Mavi, Zuzu ve Nana Kurucu'ya insanlara yapılan kötülükler hakkında bilgi verirler. Onlar Kurucu'ya olanları anlatırken, Kurucu'nun yanından çıkmakta olan Kitap onları tanımaz. Mavi bu durumun da şaşkınlığını yaşarken başka bir Kitap daha odaya girer. Bu, casus bir androidin etkisinde kalarak insanlar için kötü uygulamaları düzenleyen, robot yasalarını insanlar aleyhine değiştiren android Kitap'tır. Android Kitap orada her şeyi söyler ve pişmanlığını dile getirir. Her şey anlaşıldıktan sonra Kurucu yaşlı Mavi insanlar için yapılan bütün olumsuz uygulamalara son verir, robot yasalarını tekrar insanlar lehine düzenler ve insanlar için faydalı olacak insanlık yasalarını ortaya koyar. Böylece uyutulmakta ve sanal bir dünya ile kandırılmakta olan bütün insanların tekrar gerçek dünyaya dönüşü sağlanır. Yeşil roketi tamir edilmiş olan Mavi de yeniden geldiği evrene geri döner.

2.2. Ütopik-Distopik Unsurların Kullanılışı

Romanda yer alan hem ütopik hem de distopik unsurlar, Mavi karakterinin yıllar sonra yapmış olduğu paralel evren yolculuğu sonucu geldiği başka boyuttaki bir dünyanın durumunu ortaya koymak için kullanılmıştır. Yolculuğunun bittiği yerde, kendi yaşadığı evrenden farklı bir evrene ya da zaman boyutuna geldiğini fark eden Mavi'nin ilk dikkat ettiği

şey şehirlerin yapısındaki farklılık olur. İdeal özelliklerle tasvir edilen bu şehirler mükemmel bir planlama ile inşa edilmişlerdir. Tasarım harikası olarak yapılmış olan bu şehirlerdeki binaların bahçe, balkon ve teraslarında adeta küçük birer orman bulunmaktadır. Bununla birlikte bu doğal yapının estetik bir mimarî yapı ile iç içe olacak şekilde kurgulandığı görülmektedir. Ayrıca şehirlerin cadde ve sokakları son derece ölçülü, temiz taş kaldırımlarla döşenmiştir (Sağbaş, 2020: 27). Mavi, ilk olarak uzaktan gördüğü bu tip şehirlerin özelliklerini daha sonra tanıştığı ve arkadaş olduğu Zuzu adlı android bir kızın evinde yakından görme imkânı da bulur. On beşinci katta oturan Zuzu'nun dairesindeki balkona çıkan Mavi, balkonun zemininin çimen olduğunu ve bu zeminden yükselen büyük ağaçların bulunduğunu fark eder. Ve bu manzara karşısında “*her şey ne kadar muhteşem*” (Sağbaş, 2020: 56) diye düşünmekten kendini alamaz.

Eserde oluşturulan bu ütöpik şehir yapısıyla; ekolojik bağlamda hiçbir problemi kalmayan, üzerinde yaşadığı tüm canlılar için uygun koşulların oluştuğu bir dünya/gezegen karakterize edilmiştir.

Ancak böylesine ideal özelliklerle tesis edilen şehirlerden oluşan bu dünyada androidler egemen hale gelmişlerdir. Zuzu adlı android ile sürekli sohbet eden Mavi bu durumu çok geçmeden anlar. Daha önce insanlara asistanlık yapan, özgür olmayan, yasal hakları bulunmayan androidler artık tamamen hür bir şekilde hareket etmekte ve insanların yaşam sınırlarını belirleyecek güçte bulunmaktadır (Sağbaş, 2020: 54). Dünyanın bu hale gelmesinde insanların ilkel bir şekilde bencilce hareket etmeleri ve “*ileri derecede teknoloji bağımlısı*” (Sağbaş, 2020: 55) olmaları büyük rol oynamıştır. Yazar, artık androidlerin söz sahibi olduğu distöpik bir dünya yapısını ortaya koyarken, bilhassa günümüz yaşam koşullarında çok sık karşılaşılan bencilik duygusu ile adeta bir bağımlılık haline gelen teknolojik/dijital düşkünlüğe eleştirel bir vurgu yapmış olmaktadır. Eserde distöpik unsurlar kullanılarak, böyle bir dünyada yaşam süren insanların ne gibi özelliklere sahip olduğu da dikkat çekici bir şekilde ortaya konulmaktadır. Buna göre androidlerin hâkim olduğu bu dünyada insanlar hayatlarını sanal bir şekilde sürdürmektedirler. Bu sanal hayatın bir gereği olarak insanların büyük bir koltukta hareketsizce oturdukları, sadece zararlı içecekler ve cips adı verilen yiyeceklerle beslendikleri görülmektedir (Sağbaş, 2020: 65/67). Ayrıca androidler kullandıkları büyük ekranlar aracılığıyla insanlar için evlerde sanal bir dünya da oluşturarak, insanların evden çıkmamalarını ve böylece doğaya daha fazla zarar vermelerini önlemek istemişlerdir (Sağbaş, 2020: 69). Dünya için en güvenli olan

uygulamanın, insanların evlerinden çıkmalarını engellemek olduğu mantığından yola çıkarak androidler tarafından oluşturulan bu düzen; insanların düşünce güçlerini zaafiyete uğratmış, sorgulama yeteneklerini ortadan kaldırmış ve sürekli kilo alarak sağlıklarını yitirmelerine neden olmuştur. Yazar, yarattığı bu distopik dünya kurgusuyla, günümüzde insanların sanal dünyaya olan aşırı eğilimini ve buna bağlı olarak toplumun düşünce, fikir üretme potansiyelinin zayıflamasını eleştirmiş olmaktadır. Eserde ayrıca bu çerçevede, insanların hareketsiz bir şekilde sürekli oturarak ekran bağımlısı bir hale gelmelerinin kilo ve gözle ilgili pek çok probleme yol açtığına da temas edilmiş olmaktadır ki; bu durum da yaşadığımız çağın eleştirilmesi gereken başka bir yönünü ortaya koymuş olmaktadır.

2.3 Teknolojiye Bağlı Bilim Kurgu Unsurlarının Kullanılışı

Androtopyaya Yolculuk adlı romanda hem bilim-kurgu hem de teknoloji kavramlarının birlikte ele alındığı hususlardan en dikkat çekici olanı “insansı robot” şeklinde tarif edebileceğimiz androidlerdir. Eserin kurgusal yapısında çeşitli modellerde üretilmiş olan bu androidler insan gibi düşünebilme becerisini sağlayan yapay bir zekâyâ sahiptirler (Sağbaş, 2020: 38). Romanın başkarakteri Mavi'nin ilişki ve iletişim kurduğu androidler vasıtasıyla, bu insansı robotların ne kadar önemli işlevlere sahip olduğu ortaya konulmaktadır. Buna göre androidlerin ayakları tekerlek haline gelebilmekte ve parmakları tornavidaya dönüşebilmektedir (Sağbaş, 2020: 40/51). Ayrıca bu androidler detaylı algılama sensörleriyle arama yapabilmekte (Sağbaş, 2020: 41), hayvanların duyum eşliğine erişebilen frekanslarda ses çıkarabilmekte (Sağbaş, 2020: 49), yapay derilerinin altında bulunan milyonlarca duyardan gerektiğinde yararlanabilmekte (Sağbaş, 2020: 80) ve şarj olabilmek için kollarında bulunan USB⁶ adı verilen girişlerini (Sağbaş, 2020: 51) kullanabilmektedirler.

Yazar, ütopyik boyutta çizdiği bu yüksek teknoloji ürünü androidler ile, günümüzde çok fazla tartışılır hale gelen “android” ve “yapay zekâ” kavramlarına güçlü bir göndermede bulunmaktadır. 20. yüzyılın ortalarında yeni bir araştırma disiplini olarak ortaya çıkan yapay zekâ (AI/Artificial Intelligence) kavramı bilim ve teknoloji dünyasını uzun zamandan beri meşgul eden bir terimdir (Aydın ve Değirmenci, 2018: 15). Herhangi bir canlı organizmadan faydalanılmaksızın, tamamen yapay araçlar ile

⁶ Günümüzde USB şeklinde kısaltılarak kullanılan kavram, İngilizce universal serial bus, Türkçede ise evrensel seri veriyolu olarak tanımlanmaktadır. USB, dış donanımların bilgisayar ile bağlantı kurabilmesini sağlayan seri yapıda bir bağlantı biçimidir. <https://tr.wikipedia.org/wiki/USB>

oluşturulan, insan gibi davranışlar ve hareketler sergileyebilen makinelerin geliştirilmesi teknolojisinin genel adı olan “yapay zekâ”nın temel ürünleri robot olarak adlandırılmaktadır (Aydın ve Değirmenci, 2018: 20). Birçok bilim adamı ve teknoloji uzmanı da içinde bulunduğumuz yüzyılın adeta bir robotlar dönemi olacağı öngörüsünde birleşmiş durumdadırlar.

Şöhret Doğruyol Sağbaş da bu gizemli, heyecan verici ve gelişime açık yapay zekâ kavramını eserinde kullanarak edebî bir ürünü hem teknolojik hem de ütöpik bir düzeye taşımış olmaktadır. Yazarın androidlerle bağlantılı olarak kurguladığı bu unsurlarla, insanlığın araştırma-geliştirme projeleriyle bilim ve teknoloji alanında gelebileceği/zorlayabileceği sınırları göstermek istediği ifade edilebilir. Bununla birlikte yazar romandaki olayların akışı ve androidler ile insanların yaşam şekillerinin mukayesesinden yola çıkarak distöpik yani kötü bir senaryoyu da gündeme getirmiş olmaktadır. Buna göre eğer dikkat edilmezse insanlık gelecekte büyük bir riskle karşı karşıya kalmak zorunda kalacaktır.

Bu bağlamda eserde kullanılan unsurlardan birisi de “çips” adı verilen akıllı bilekliklerdir (Sağbaş, 2020: 128). Romanın başkışisi Mavi'nin kullandığı bu bileklik ile havadaki karbon salınım miktarı ölçülebilmekte, konum/koordinat belirlenebilmekte ve kullanıcının sağlık bilgisine ulaşılabilir. Gerek androidler gerekse de onların yardımcıları olan ahtopot dronlar⁷ (Sağbaş, 2020: 44) bu bileklikler vasıtasıyla yaşadıkları dünyadaki bilgi akışını takip edebilmekte ve gerektiğinde müdahale edebilmektedirler. Yazar bu noktada robotik teknolojinin gelebileceği düzeyi de göstermiş olmaktadır.

Eserde yaratılan teknoloji temelli ütöpik dünyada çok ileri seviyede bir klonlama/kopyalama da söz konusudur. Androidler nesilleri tükenmiş olan bitki ve hayvan fosillerinden yapay hücreler kopyalayarak hayatın devamını sağlamışlardır (Sağbaş, 2020: 36). Bugün için mümkün olmayan ama bilim dünyasında uzun zamandan beri tartışılan bu durum “ölümsüzlük” kavramını da beraberinde getirmektedir. Nitekim vaka akışının sonuna doğru

⁷ İngilizcede **erkek arı** manasına gelen bir kelime olan Drone, günümüzde **insansız hava araçları** anlamında kullanılmaktadır. Tarihine baktığımızda genellikle askeri amaçlı kullanılan dronelar, artık daha fazla alanda kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde iki farklı Drone tipi söz konusudur. Bunlardan bir tanesi ve yaygın olarak kullanımda olanı Wi-Fi (kablesiz internet) teknolojisi ile çalışıp, uzaktan kumandayla kontrol edilebilen; belli bir mesafeye çıkıp, şarjı yettiği sürece havada çekim yapabilen ARDrone ve DJI Phantom gibi ürünlerdir. Bir diğeri ise; gelecekte internet erişiminin olmadığı bölgelerde erişimi sağlaması öngörülen ve sürekli havada olacak olan hava araçlarıdır. Geniş bilgi için bk.: <http://www.teknolo.com/drone-nedir-hangi-alanlarda-kullanilabilir/>

Mavi'ye yardımcı olan androidlerden Nana'nın şu ifadeleri bu durumu netleştirmektedir:

“İnsanın hayati fonksiyonlarının durmasıyla birlikte insan beyni, bir androide ya da herhangi formdaki bir elektronik cihaza aktarılabilir; o canlı, bedeninin dışındaki bir nesnede hayatına kaldığı yerden devam edebilir. Ölümden sonra özgürleşme ya da kabuktan arınma olarak da tanımlanıyor bu uygulama” (Sağbaş, 2020: 159-160).

Eserde tıp ve insan anatomisini ilgilendiren bu hususlar, gelecekte olabilecek olumlu gelişmeler gibi görünse de hâlâ bilinmezliklerle dolu olan “ölümsüzlük” kavramının, hem maddî hem de manevî açıdan insanlık için ne ifade edeceği henüz netleşmiş değildir. Her ne kadar bazı bilim adamları, fütüristler ve filozoflar insan vücudunun ölümsüzlüğü hakkında teoriler kurmuş olsalar da; yazar eserinde yer vermiş olduğu bu unsurları kullanmak suretiyle çekincelerini distopik bir temelde ifade etmiş olmaktadır.

Eserde bu çerçevede zikredilebilecek son husus da gıda endüstrisi teknolojiyle ilgilidir. Çünkü bu ideal dünyada insanların günlük beslenmesi ve belirli ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan besinler kapsüller şeklinde üretilmiştir (Sağbaş, 2020: 94). Küçük haplara benzetilebilecek olan bu yiyecekler ile yazar günümüz insanının doğallıktan suniliğe/yapaylığa, el üretimden fabrikasyona ve dolayısıyla sağlıklı olandan sağlıksız olana yaptığı tehlikeli yolculuğu eleştirel/ironik bir dille anlatmış olmaktadır.

Sonuç

Ütopya, yazıldığı ve kurgulandığı zamandan geleceğe uzanan, her şeyin mükemmel, herkesin mutlu olduğu ideal mekânlardır. Ütopyaları oluşturan düşünce; insanları daha iyiye yönlendiren, gelecek tasarılarıyla ilgili olarak toplumlara enerji veren, mevcut dönemin korkularıyla mücadele etmeyi sağlayan ve daha iyi olma ümidini sürekli canlı tutmaya yardım eden bir iç dinamik özelliği gösterir. Bu bakımdan ütopyanın, insanoğlunun yarı hayâl yarı düşünce çabasının ürünü olan özlem ve arzularından kaynaklandığı ifade edilebilir. Ancak bunlar daha sonra başka dinamiklerle de birleşerek insanın oluşmakta olan yeni bilincini, iradesini ve ilerlemeye olan inancını meydana getirmiş olmaktadır (Usta, 2014: 34).

Anlam itibarıyla “kötü yer” manasında kullanılan distopyanın bir tür olarak edebiyat sahnesine çıkışı 20. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Ütopyanın kötümser yorumu olarak da kabul edilebilecek olan bu tür, 1900'lü yıllarda yaşanan olumsuz sosyal, siyasî, askerî ve iktisadî hadiselerin yarattığı ortamdan gücünü almaktadır. Toplumların yapı itibarıyla yavaş yavaş üreten toplum modelinden tüketen toplum modeline

geçmesi, her alanda milletler arasında yaşanan rekabetlerde insanî kuralların terk edilişi ve daha fazla kazanç elde etme amacıyla dünyanın doğal yapısını bozma girişimleri distopyaların günümüze kadar gelişip güçlenmesini sağlayan ana etkenler olarak öne çıkmaktadır.

Bilim ve teknolojinin kurgu ile kesiştiği özel alandan doğan bilim-kurgu kavramı çok geçmeden sanatın farklı alanlarında olduğu gibi edebiyata da etki etmeye başlamıştır. Modern anlamda 20. yüzyılın başlarından itibaren üretilen edebî eserlerle oluşmaya başlayan bilim-kurgu edebiyatı gerek ütöpik gerekse de distöpik alandan faydalanmaktadır. Böylece hem günümüzün mevcut hem de geleceğin muhtemel gelişmelerini etkileyici bir biçimde dile getiren önemli bir edebî tür olarak edebiyat sahası içindeki yerini almış olmaktadır.

Şöhret Doğruyol Sağbaş, bütün bu unsurları *Ütopya*ya *Yolculuk* ve *Androtopya*ya *Yolculuk* adlı eserlerinde çok yoğun bir şekilde kullanmaktadır. Yazar eserlerinde yer verdiği teknolojiyle bağlantılı ütöpik unsurlarla; doğal yaşamın insanlar için önemini, canlıların kıymetini, eğitim-öğretim sisteminin nasıl daha yararlı bir hale getirileceğini, çocuklar için kitap okumanın değerini, ideal toplumda bulunması gereken insanî-ahlâkî hasletleri, yerinde ve ölçülü kullanıldığında teknolojinin toplumların refah düzeyini ne kadar yükseltebileceğini son derece etkileyici bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte yazar, bilhassa *Androtopya*ya *Yolculuk* adlı eserinde çizdiği teknolojiye bağlı distöpik dünya ile; kötüye kullanıldığında teknolojinin dünyaya nasıl zarar verebileceğini, özellikle insanların kontrol edemediği bir yapay zekâ kavramının gelecekte ne gibi olumsuz sonuçlar doğurabileceğini, insanların hareketsiz bir yaşam sonucu ne tür sağlık problemleriyle karşılaşabileceğini ve çok hızlı bir şekilde doğallıktan yapaylığa koşan insanoğlunun hangi kötü senaryolarla yüzleşmek zorunda kalacağını ibret verici bir biçimde ele almaktadır.

KAYNAKÇA

Basılı Kaynaklar

AKKOYUN, Tülay (2016), *Ütopya/Distopya*, Kurgu Kültür Merkezi Yayınları, 1. Baskı, Ankara.

ATASOY, Emrah (2017), “Ütopyacılık, Ütopya ve Distopya Üzerine Genel ve Eleştirel Bir Bakış”, *Doğu Batı Dergisi*, 80, 55-71.

- AYDIN, İsmail Hakkı, DEĞİRMENCİ, Can Hikmet (2018), *Yapay Zekâ*, Girdap Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- BEZEL, Nail (1984), *Yeryüzü Cennetlerinin Sonu: Ters Ütopyalar*, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul.
- BOZKAPLAN, Dilek İnneci (2010), *1990-2008 Arası Çocuk Edebiyatımızda Fantastik ve Bilim-Kurgu Romanlar Üzerine Bir İnceleme*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- ÇELİK, Ejder (2015), “Distopik Romanlarda Toplumsal Kurgu”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 18, 57-79.
- EROL, Arzu Maltaş (2016), *Klasik ve Modern Ütopyalarda Mekân Tasavvurları*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- GORDİN, Michael D., TİLLEY, Helen, PRAKASH Gyan (2017), “Mekân ve Zamanın Ötesinde Ütopya ve Distopya”, Çev. Esmâ KARTAL, Cem KAYALIGİL, Ayşegül TURAN, *Ütopya-Distopya Tarihsel Olasılığın Koşulları*, Küy Yayınları, İstanbul, 7-22.
- KARAALIOĞLU, Seyit Kemal (1975), *Edebiyat Terimleri Kılavuzu*, İnkılâp ve Aka Basımevi, İstanbul.
- KURTYILMAZ, Deniz (2014), *Ütopyalar ve Karşı-Ütopyalar Bağlamında Modern Felsefi Düşünce ve Eleştirisi*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- KUTLUAY, Ferhat (2009), *Ütopyalarda Metafor*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- MORE, Thomas (2020), *Utopia*, Çev. Sabahattin EYÜBOĞLU, Vedat GÜNYOL, Mina URGAN, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 33. Baskı, İstanbul.
- ÖNAL, Mehmet (2008), *Yeni Türk Edebiyatı*, Akçağ Yayınları, 3. Baskı, Ankara.
- PLATON (2020), *Devlet*, Çev. Sabahattin EYÜBOĞLU, M. Ali CİMCOZ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 44. Baskı, İstanbul.
- SAĞBAŞ, Şöhret Doğruyol (2018), *Ütopyaya Yolculuk*, Eplison Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul.
- SAĞBAŞ, Şöhret Doğruyol (2020), *Androtopyaya Yolculuk*, Eplison Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul.
- SARI, Melek İlayda (2021), *Bilim Kurgu ve Türk Romanlarında Bilim Kurgu Üzerine Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, Ordu.
- USTA, Sadık (2014), *Türk Ütopyaları/Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ütopya ve Devrim*, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

ŞÖHRET DOĞRUYOL SAĞBAŞ'IN
ÜTOPYAYA YOLCULUK İLE ANDROTOPYAYA YOLCULUK ADLI ESERLERİNDE
TEKNOLOJİYE BAĞLI BİLİM-KURGU VE ÜTOPIK-DİSTOPIK UNSURLARIN KULLANILIŞI

YALÇINKAYA, Ayhan (2004), *Eğer'den Meğer'e Ütopya Karşısında Türk Romanı*, Phoenix Yayınları, Ankara.

Çevrimiçi Kaynaklar

Bilim Kurgu (23.04.2022) Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

Drone Nedir? Drone Kullanım Alanları Nelerdir? (22.04.2022) Erişim Adresi:
<http://www.teknolo.com/drone-nedir-hangi-alanlarda-kullanilabilir/>

Şöhret Doğruyol Sağbaş (23.04.2022) Erişim Adresi:
<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/dogruiyol-sagbas-sohret>

Şöhret Doğruyol Sağbaş kimdir? (23.04.2022) Erişim Adresi:
<https://sohretdogruyol.blogspot.com/2020/01/sohret-dogruiyol-sagbas-kimdir.html>

Teknoloji (22.04.2022) Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

USB (22.04.2022) Erişim Adresi: <https://tr.wikipedia.org/wiki/USB>

TÜRK EDEBİYAT DİZGESİNDE ÇEVİRİ BİR MEKTUP ROMAN: *LADY SUSAN*

*An Epistolary Novel in the Turkish Literary System in Translation:
Lady Susan*

Fatoş Işıl BRITTEN*
Aslı ARABOĞLU**

ÖZ: İngiliz ve dünya edebiyatının saygın ve merkezi konumlu yazarlarından biri olan Jane Austen, yarattığı güçlü kadın karakterleri, yaşadığı toplumun üst ve üst-orta sınıflarının birbirleriyle ilişkilerini keskin bir gözlemlerle eserlerine yansıtması ve bunu yaparken üst sınıflara uygun kibar ve süslü bir dil kullanımı ile tanınan, roman türünün gelişmesine oldukça katkıda bulunmuş, öncü bir isimdir. Austen’in eserleri gerek İngiliz edebiyat dizgesinde gerek çeviriler aracılığıyla Türk edebiyat dizgesinde yüksek okunurluk düzeyinde varlığını sürdürmektedir. Yazarın Türkçeye çevrilen eserleri de kaynak dizgede edindiği sağlam konumuna benzer bir şekilde erek dizgede de yerini almıştır. Bu çalışmada, Austen’in aynı zamanda bir mektup roman örneği olan *Lady Susan* (1871) adlı az bilinen romanı ve onun iki farklı çevirisi incelenmiştir. İncelemenin sorunsalını, mektup romana ait başlıca özellikler, gücünü dilbazlığından alan “entrikacı” başkahramanın manipülatif dil kullanımı gibi özelliklerine kaynak dizgede nasıl yer verildiği ve iki farklı çeviri sayesinde eserin bu özelliklerinin nasıl çevrildiği oluşturmaktadır. Mektup roman, okurlarına, aynı zamanda roman karakterleri olan mektup yazarlarının gerçek motivasyonlarını rahatlıkla anlayabilme imkânı sağlamaktadır. İnceleme sonucunda romanın odak noktasındaki başkahramanın makyavelist denilebilecek kişilik özelliklerinin, yazar tarafından nasıl işlendiği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmanın iki amacı vardır: Öncelikle metnin temel özelliklerinin mektup roman örneği çerçevesinde ele alınarak irdelenmesi ve ardından yazarın üslubunun nasıl çevrildiğinin olası “Değiş Kaydırmaları”yla ortaya konmasıdır. Dolayısıyla, çevirilerin incelenmesinde Anton Popoviç’in “Değiş Kaydırması” kavramına yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Jane Austen, *Lady Susan*, Mektup Roman, Değiş Kaydırması

ABSTRACT: Jane Austen, one of the acclaimed and centrally positioned authors of both English and world literature, is known for her strong female characters, her reflections on the relations between the upper and upper-middle classes of the society she lived in, with sharp

* Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü, EDİRNE, isilcihan1@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-6020-2227

** Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü, EDİRNE, asliaraboglu@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6910-5706

Geliş Tarihi / Received: 11.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted: 30.05.2022
Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

observations, as well as her use of language contributed significantly to the development of the novel genre. Austen's works continue to exist at a high readability level both in the English and Turkish literary systems. Her works in the Turkish target system acquired a solid position similar to the source system. This study aims to examine Austen's lesser known epistolary novel *Lady Susan* (1871), and its two different translations. The research questions of the study consist of how the main features of the epistolary novel and the traits of the 'intriguer' protagonist who is a master of using manipulative language, are included in the source system and how all these characteristics of the work are translated in two Turkish translations. The epistolary novel provides its readers with the opportunity to easily understand the real motivations of the letter writers who are at the same time characters in the novel. The analysis demonstrates how the author handles the arguably Machiavellian personality traits of the protagonist, which is also the focal point of the novel. In this context, this study has two purposes: the first is to examine the basic features of the text in terms of the epistolary novel and the second is to reveal how the author's style is translated with possible 'shifts of expression'. Therefore, Anton Popovic's concept of 'shifts of expression' is used in the analysis of the translations.

Keywords: Jane Austen, *Lady Susan*, Epistolary Novel, Shifts of Expression

Giriş

Bu makalede karşılaştırmalı edebiyat ve çeviribilim alanlarının bakış açılarını bir araya getiren ortak bir çalışma örneği yer almaktadır. Çeviribilim, çeviri olgusunu çeşitli yönlerden incelerken günümüzde çoğunlukla küresel dünya edebiyatını merkeze alan karşılaştırmalı edebiyat da çeviri bağlamında yapılan çalışmaları içine almaktadır. Çeviri, bir eserin farklı bir kültürde yeniden yaratılmasını sağlar. Bu anlamda farklı kültürlerde var olan ve temelinde bir ortaklık olan farklı eserler ortaya çıkar. Bu eserlerin ya da başka bir deyişle edebî ve kültürel ürünlerin karşılaştırılması elbette çeviribilim kadar karşılaştırmalı edebiyatın da çalışma alanıdır. Çıkış noktası kaynak (özgün) metin olan bir dünya edebiyatı eseri çok yönlü hareket ederken çeviri sayesinde değişime uğrar ve farklı edebiyat dizgelerinde konumlanır. Konumlandığı her noktada erek (çeviri) metinler oluşmuştur. Bu metinlerin kaynak metin ile ilişkilerini çözümllemek bize farklı edebiyat dizgelerinin özellikleri ile ilgili birçok ipucu verebilmektedir. Bu noktada incelenecek örnek Jane Austen'in *Lady Susan* adlı eseri olacaktır. Kaynağı on sekizinci yüzyıla kadar giden metin İngiliz edebiyat dizgesine aittir. Eser, dünyadaki dolaşım duraklarından biri olan Türk edebiyat dizgesine yirmi birinci yüzyılda girmiştir. Karşılaştırmalı edebiyatın önde gelen isimlerinden David Damrosch, dünya edebiyatı okumalarında çeviri eserlerin dünya edebiyatı için gerekliliğini vurgulamış ve çevirmenlerin zamansal, coğrafi ve dilsel farklılıkları kapatmak için çeşitli stratejiler geliştirdiklerini ve okuyucuların da onların bu yaratıcılıklarını takdir etmesi gerektiğini belirtmiştir (2009: s. 84-5). *Lady Susan* bağlamında da zamansal, coğrafi ve dilsel anlamda değişiklikler

olması kaçınılmazdır. Bunun yanı sıra eserin çeşitli yayınevleri tarafından farklı çevirileri mevcuttur ve çevirmenler bahsedilen mesafelerden kaynaklanan özgürlük alanında farklı tercihlerde bulunarak bu eseri Türk edebiyat dizgesine kazandırmışlardır. Dolayısıyla, bu makalenin amacı da kaynak metinleri aynı olan iki erek metni, karşılaştırmalı olarak analiz ederek eserin dünya edebiyatı ilişkiler ağında, Türk dizgesindeki varoluşunu metin içi inceleme yoluyla anlamaya çalışmaktır.

Lady Susan

Jane Austen'in en az bilinen eserlerinden olan *Lady Susan* yazarın ilk roman denemelerinden biridir. 1794'te yazılmasına rağmen yazarın ölümünden sonra 1871 yılında yayımlanmıştır. Emma, Elizabeth, Elinor gibi bilindik kadın karakterlerin bakış açıları ile şekillenen romanları dönemin kadın sorunlarını ele almış ve içinde bulunduğu çağın orta ve üst sınıf kültürünü ayrıntılı bir şekilde kurmacalarının içinde okuyucuya sunmuştur. Bu açıdan *Lady Susan* isimli romanı da diğer eserleri ile benzerlik gösterir. Merkezine Lady Susan isimli kadın başkahramanın konuştuğu eser evlilik, toplumsal statü, kadın erkek ilişkilerini işlerken on sekizinci ve erken dönem on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinin düşünme ve davranış şekillerine dair de bilgi verir. Ancak yazarın diğer kadın başkahramanlarının aksine Lady Susan okuyucunun onunla empati kurmasını imkânsız kılacak özelliklerle donatılmıştır. Diğer bir farklılık ise bu eserin mektup roman olarak kurgulanmış olması ve olayların gelişimini çeşitli karakterlerin birbirlerine yazdıkları mektuplar aracılığı ile öğrendiğimiz birden çok anlatıcısı olan, çok sesli bir mektup roman örneği oluşudur.

Lady Susan başkahraman olmanın yanı sıra hikayedeki kötü karakter (*villain*) olarak yer alır. İyi ve kötü özelliklerin karışımı olan kompleks bir karakter yerine oldukça bencil, zalim ve neredeyse yer yer sosyopati ya da psikopati özellikleri gösteren bir kişiliği olan karakterin davranışları tüm olay örgüsünü etkiler. Sadece kendi çıkarları doğrultusunda davranması, çekiciliğinin oldukça farkında oluşu, aklına koyduğu kişiyi baştan çıkarmak için her türlü manipülasyonu yapmaktan çekinmemesi bu kadın kahramanın en belirgin özellikleridir. Otuz beş yaşlarında olduğu tahmin edilen karakter genç kızlığa yeni adım atmış Frederica isimli bir kızı olan, kısa süre önce dul kalmış bir kadındır. Yaşından oldukça genç görünen ve olağandışı güzelliği ile çevresini kendine hayran bırakan Lady Susan aynı zamanda oldukça zeki ve dilbazdır. Bu özelliği ile oldukça övünür ve bir kadınının toplumdaki statüsünü korumak ya da güçlendirmek için hitabetin elzem olduğuna inanır: “Eğer herhangi bir şeyden gurur duyuyorsam o da belagatimdir. Hayranlığın

güzelliğe eşlik ettiği kadar, saygınlık ve itibar da elbette dil hakimiyetinin peşinden gider” diye belirtir (Austen, 2020b: 47).¹

Kızına karşı oldukça mesafeli ve gaddar oluşu ise sağlıklı bir anne olmadığına göstergesidir. Kişilik ve görünüş olarak kendine benzemeyen kızını hor görür. İçene kapanık çocuğun her fırsatta yeterince akıllı olmadığını ve disiplin edilemediğini vurgulayarak kızını itibarsızlaştırır. Aslında kendisinin ihmalkâr bir anne olduğu çevresinde bilinmektedir. Kızına uygun gördüğü zengin ama sınırlı yetenekleri olduğu belirtilen Sör James Martin, Lady Susan’ın manipülasyonları ile Frederica’ya aşık olur ancak genç kız annesinin katı buyruklarına rağmen bu evlilik fikrine karşı koymaya çalışır.

Lady Susan’ın sosyal çevresindeki kötü şöhretinin sebeplerinden biri evli veya nişanlı erkeklerle flört edip bu adamları kendine bağlamasıdır. Kocasının ölümünden sonra Langford’ta misafir olarak kalırken evli bir adam olan Mr. Manwaring’i ve aynı zamanda Miss Manwaring’in nişanlısı Sör James Martin’i baştan çıkarır. Manwaring evinin huzuru kaçınca da kardeşi Mr. Vernon’un evine uzun bir misafirlğe gider ancak burada da sorun çıkarır ve Mrs Vernon’un genç ve yakışıklı kardeşi Reginald De Courcy’i kendisine aşık eder. Aslında amacı onunla evlenmek değildir çünkü kendisinden on iki yaş küçük bu genç her ne kadar zengin ve soylu bir ailenin mensubu olsa da kendi parası yoktur ve ancak babasının ölümünden sonra güç sahibi olabilecektir. Bu nedenle Lady Susan sosyal statüsünü güvenceye almak için evlenmek istemenin ötesinde bir eğlence arayışı içerisindedir. Onunla ilgilenen erkeklere kesinlikle aşık olmaz ve onları kendine bağlamaktan haz duyar. Bunu yaparken de bu kişilere ve çevresindeki insanlara zarar vermekten kaçınmaz. Manwaring ve De Courcy ailelerine büyük sıkıntılar yaşatır.

Çoğu Austen romanı gibi hikâye mutlu son ve evlilik haberleri ile biter. Lady Susan’ın Frederica’yı Sör James ile evlendirme planı gerçekleşmez. Frederica, Vernon ailesinin himayesi altına girer. Reginald, Lady Susan’ın gerçek yüzünü sonunda anlar ve Lady Susan, Sör James ile evlenerek nihayetinde zengin olur. Böylece Mrs Manwaring’in kocasıyla ilgili kıskançlıkları son bulur. Anlatıcının da belirttiği üzere tek acınası durumda olan nişanlısı Lady Susan tarafından elinden alınan, diğer bir deyişle “ondan on yaş daha yaşlı bir kadın tarafından dolandırılan” Miss Manwaring olur

¹ Çalışmanın kaynak metin inceleme kısmındaki alıntılarda Ceren Can Aydın’ın çevirisinden yararlanılmıştır.

(Austen, 2020b: 122). Ayrıca Reginald'a karşı derin duygular besleyen Frederica'nın onunla evlenme ihtimali olduğu okuyucuya müjdelendir.

Bu kısa romanla ilgili en akılda kalıcı özelliklerden biri hiç kuşkusuz roman karakterinin olumsuz kişiliğidir. Mullville ve McClelland, Lady Susan'ın makyavelist bir karakter olduğunu iddia eder (2011: 621; 2018: 237). Buna göre, normal bir insanda var olan utanma duygusu bazı insanlarda ya davranışlarına etki etmeyecek kadar az düzeydedir ya da hiç yoktur. Utanma toplumsal düzeni sağlayan ve toplumlardaki suç oranlarını düşüren bir duygudur. Bu durumda utanma hissetmeyen ya da az düzeyde hisseden biri çıkarları doğrultusunda davranmakta diğer insanlar göre daha serbesttir. Hatta bu kişilik özelliklerini gösteren insanlar manipülasyon becerileri sayesinde birçok zaman başarılı olurlar. Lady Susan da utanma duygusu olmayan ve kendini daima haklı gören toplumsal statüsü ve çıkarları için dilsel, diplomatik yeteneklerini kullanan bir karakterdir.

Mektup Roman, Jane Austen ve Başkahraman Lady Susan

İncelediğimiz kaynak metnin en dikkat çeken özelliklerinden biri Lady Susan'ın makyavelist kişilik yapısıyken diğeri de eserin anlatım tekniğidir. Çoğu karakterin birbirleriyle mektup aracılığı ile iletişim kurduğu bu eserin alt türünün de roman türünün ortaya çıktığı dönemlerde hayli popüler olan mektup roman (*epistolary novel*) olduğunu söyleyebiliriz. Gürsel Aytaç mektup romanı “[b]en anlatımının bir çeşitlemesi olarak mektup yazan bir ya da birden çok kişinin anlatıcı rolünü üstlendiği bir roman biçimi” olarak tanımlar (2016: 214). Tek bir karakterin yazdığı mektup romanlar olduğu gibi çoğu mektup romanda birden çok karakter anlatıcı bulunur. Böylelikle çoklu anlatıcılı, çoğul perspektifli, okuyucunun olayları farklı açılardan değerlendirebildiği bir anlatım sağlanır. *Lady Susan* da “çok sesli mektup roman” kategorisindedir (Kefeli, 2002: 36). Diğer bir deyişle kurgu dünyası içindeki ana karakter Lady Susan haricindeki Alicia Johnson, Mrs. Vernon gibi yan karakterler de mektup yazımı tekniği vasıtasıyla kendi düşüncelerini, eski zamanlarda gerçekleşen olayları veya yeni gelişmeleri kendi öznel bakış açıları çerçevesinde yansıtırlar. On sekizinci yüzyıl İngiltere'sinin son çeyreğine ait bir eser olduğu için romanın bu alt türde yazılmış olması olağandır çünkü mektup roman on sekizinci yüzyılda Samuel Richardson, Henry Fielding gibi İngiliz yazarlar tarafından çokça tercih edilmiştir. Mektup türündeki kişisel yazışmaların bu dönemde İngiltere'de yaygınlaşması yine aynı dönemde yükselişte olan romanda, bir anlatı türü olarak karşımıza çıkması tesadüfi değildir. Ian Watt, on sekizinci yüzyıldaki mektup yazımını hususunda şöyle belirtir:

Bu kültürün temelinde orta sınıf kadınlarının boş zamanlarındaki ve okuryazarlık oranındaki büyük artış yatıyordu; ayrıca posta hizmetlerindeki muazzam ilerleme de maddi açıdan buna önemli bir katkıda bulunuyordu. 1680 yılında Londra’da postacılık hizmeti verilmeye başlanmıştı ve 1720’lere gelindiğinde ucuzluğu, sürati ve etkisi bakımından tüm Avrupa’da bir eşi daha yoktu. Keza ilerleyen dönemde postacılık hizmetleri ülkenin geri kalanında muazzam bir ilerleme kaydetti (2018: 217).

Görüldüğü üzere on yedinci yüzyılın sonlarından itibaren mektup özel hayatın bir parçası olmuş, resmî ve ticari yazışmalar dışındaki kişisel yazışmalar da özellikle kadınlar arasında oldukça yaygınlaşmıştı. Bu durum haliyle romanlara da yansımış ve döneminin üst ve üst orta sınıf yaşantısını romanlarına aktaran Jane Austen’in romanlarında da yer bulmuştu. Austen’in kendisinin de özel yaşamında günün modasına uygun olarak “kız kardeşi Cassandra ile mektuplar aracılığı ile haber alışverişinde bulunduğunu” ve mektup yazmada usta bir kadın olduğu bilinmektedir (Filippi, 22 Temmuz 2019). Austen her ne kadar mektup roman alt türü ile ünlenmiş bir yazar olmasa da eserlerinde mektuplaşmalara sıklıkla yer vermiştir. Yazarlığının erken dönemlerinde yazdığı “Love and Friendship” (Aşk ve Arkadaşlık), “Lesley Castle” (Lesley Kalesi) gibi kısa anlatılar mektup roman şeklinde yazılmıştır (Davidson, 2017: 13). Bunun dışında mektup roman olarak formüle edilmemiş romanlarında da yer yer mektup şeklinde anlatımlar bulunmaktadır. Olay örgüsünün can alıcı kısımlarını, kahramanların samimi düşüncelerini, romanın gidişatını etkileyen önemli olaylar gibi unsurları *Mansfield Park*, *Akıl ve Tutku (Sense and Sensibility)* gibi birçok Austen romanında mektuplar sayesinde öğreniriz. Örneğin, Davidson’un vurguladığı gibi *Gurur ve Önyargı (Pride and Prejudice)* romanının son kısmındaki mektuplar, romancı için bir tür evrensel araç, öykü anlatımı için güçlü ve oldukça ekonomik bir araç haline gelmiş gibi görünmektedir; bu araç, bazen doğrudan alıntıyla, bazen de özet olarak üçüncü şahıs anlatıma entegre edilir veya başka bir deyişle, Austen’in kurgusal tekniğinin önemli bir bileşeni temsil etmektedir (2017: 19).²

Ancak mektup ve Austen romanları deyince en öne çıkan eser *Lady Susan*’dır. Romanda Mrs. Vernon ve annesi, Reginald ve babası, Frederica ve Reginald gibi mektup gönderen ve alıcısı çiftler vardır ancak eserin çoğu Lady Susan ve sırdaşı (*confidante*) Alicia Johnson arasındaki samimi

² The letter, then, in the last stretch of the novel seems to have become a sort of universal tool for the novelist, a powerful and highly economical instrument for storytelling whose integration into third-person narration, sometimes in direct quotation but also often in summary or paraphrase, represents an essential component of Austen’s fictional technique.

mektuplaşmalardan oluşur. Böylelikle, Lady Susan'ın iç dünyasını ve davranışlarının arkasındaki motifleri daha iyi anlarız. Bu açıdan mektup roman alt türü içten bir şekilde sırdaşa yazılan birinci kişili anlatıma izin vermektedir. Başkahramanın konuşma dili ve gerçek duyguları arasındaki mesafe sırdaşa yazılan mektuplar ile kapanır. Aşağıdaki örnek Lady Susan'dan Mrs. Johnson'a oto-sansürlü bir şekilde yazılmış bir mektup alıntısıdır ve Lady Susan'ın olayları nasıl manipüle ettiğini göstermesi ve gerçek düşüncelerini yansıtmaya açısından ilginçtir:

[...] Churchill'i terk etme kararınız hiç şüphesiz ki durumunuzla uyum içindedir. Aynı zamanda çok bağlı olduğunuz ve kendileri için de çok kıymetli olduğunuz akrabalarınız varken benim bu fedakârlıktan muzdarip olmam da uygun değil. Benim burada kalışım Mr. ve Mrs. Vernon'a sizin sunduğunuzdan emin olduğum dostluğu veremez ve belki de ben burada gereğinden fazla kaldım. Dolayısıyla her hâlükârda en kısa sürede buradan naklimi gerçekleştirmeli, en uygun zamanda bu süreci hızlandırmalıyım ve birbirine bu kadar sevgiyle bağlı bir ailenin birbirinden ayrılmasında herhangi bir şekilde aracı olmamayı özellikle rica ediyorum. Nereye gideceğimin bir önemi yok, benim için bile önemi az; oysa siz tüm akrabalarınız için çok önemlisiniz (Austen, 2020b: 84-5).

Reginald, Lady Susan'ın kızına karşı davranışlarından son derece rahatsız olmuş ve ablasının evindeki ziyaretini Lady Susan ile aynı çatı altında olmamak için sonlandırmaya karar vermiştir. Lady Susan terkedilen ve istenmeyen kişi konumunda olmamak için ve aşığının evi terk etmesini önlemek maksadı ile onunla konuşmaya karar verir. Reginald'e evden gitmesi gerekenin kendisi olduğunu, bunun herkes için en iyi seçenek olacağını, soylu ve iyi terbiye almış bir kadının dilini kullanarak yapar. "Sevgi", "fedakârlık", "kıymetli", "aile bağı" gibi sözcükleri özellikle seçerek kendisine fedakâr ve anlayışlı bir görünüm verir. Aslında evden ayrılmak gibi bir niyeti yoktur. Kendini aşığının gözünde aklayarak evde daha uzun kalabilmek ve onların birlikteliğinden huzursuzluk duyan eltilisini sevindirmemek için sahte bir konuşma yapar. Bunu yaparken de Reginald'ın evdeki varlığının ailesi için ne kadar önemli olduğunu vurgulayarak aşığının gururunu mahsus okşar. Mektubunda bu yapmacık konuşmayı Alicia'ya aktardıktan sonra gerçek duygu ve düşüncelerini kağıda döker:

Burada bitirdim umarım hitabetimden tatmin olmuşsundur. Ansızın olmasına rağmen Reginald üzerindeki etkisi olumlu olduğu için onun kibrini de belirli ölçüde gerçekleştiriyor. Ah! konuşurken çehresinde beliren değişiklikleri, yeniden açığa çıkan sevecenlik ile hoşnutsuzluk kırıntıları arasındaki mücadeleyi izlemek o kadar zevkliydi ki! [...] Şimdi mütevazı olmasına karşın böyle bir gurur hali için onu bağışlayamam ve bu barışmadan sonra hemen azledip cezasız mı bırakmalıyım yoksa evlenip her zaman onunla dalga mı geçmeliyim karar veremiyorum. [...] Başarmam gereken hayli şey var. Reginald'a başvurduğum için

Frederica'yı cezalandırmalıyım ve bu epey de ağır bir biçimde olmalı; Reginald'ı da bu kadar onaylayarak karşıladığı ve diğer tüm davranışları için cezalandırmalıyım. Sör James gönderildiğinden beri görünüşü ve tavırlarındaki küstah zafer edası için eltime eziyet etmeliyim [...] (Austen, 2020b: 85-6).

En büyük silahı olan konuşma yeteneğinden gurur duyduğunu roman boyunca defalarca belirten başkahraman bu mektubunda kendini başarısından dolayı kutlamaktadır. Manipülasyonu sonucunda aşığında oluşan duygu değişimlerini avını dikkatle takip eden bir avcı gibi izlemektedir. Lady Susan bu değişimi insanlar üzerindeki gücünün bir teyidi olarak algılar. Makyavelist karakterinin bir göstergesi olan bu mektupta utanma duygusu hissetmeden çıkarları doğrultusunda rahatlıkla yalan söyleyebildiğine ve rol yaptığına şahit olmaktayız. Çevresindeki insanlar onun istediği şekilde hareket etmeyince onları cezalandırmayı kendine hak görmektedir. Kızına karşı ne kadar gaddar olduğu onu en ağır şekilde cezalandırmak istemesinden anlaşılmaktadır. Kişilik sorunları, sevmediği biri ile sırf onunla dalga geçebilmek için evlenmeyi düşünebilmesinden bellidir. Vicdan azabı çekmeden onu seven veya ona yardımda bulunan kişilerin hayatları ile oynayabilecek bir karakter yapısında olması kendini diğer insanlardan daha üstün görmesine yol açar. Bu anlamda hastalıklı zihninde bir nevi tanrıçılık oynamaktadır. İki yüzlü bir kişiyi anlatının odak noktasına yerleştiren bu roman için mektup yazımı kullanımı oldukça etkili bir yöntem olmuştur. Bu sayede aynı anlatıcının farklı kişilere yazdığı mektuplardaki üslup değişimlerini, sahtelik ve samimiyet arasındaki devinimi okuyucu rahatlıkla gözlemleyebilmektedir.

“Değiş Kaydırma” Kavramı

Anton Popoviç (2008) tarafından ortaya atılan “Değiş Kaydırma” kavramı çeviri esnasında belirli zihinsel ve estetik değerlerin kaydırılmasının gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Popoviç'e göre çeviri sürecinde yer alan bazı olaylar çevri sürecinin oluşmasında çeşitli etkenleri de beraberinde getirmektedir. Bunların başlıcası dilsel ve yazınsal norm ve törelerin karşı karşıya gelmesiyle oluşan etmenlerdir. Yani iki farklı metin kendi dilsel ve yazınsal dizgesinin özelliklerini taşıyacaktır. Ancak çeviri sayesinde bir karşılaştırma mecburiyeti doğacağından çevirmenin kendi tercihleri doğrultusunda bir çeviri eğilimi tercih edeceği ve olası değiş kaydırmalarına çeviride yer vereceği söylenebilir. Popoviç bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Bir çeviride yer alan değişiklikler iki dil, iki yazar ve söz konusu iki yazınsal durum arasındaki ayrımla belirlenir. Bir arada ele alındıklarında bu ayrımlar çevirinin yapısındaki belli başlı bütünleyici parçaları, çevirinin

gelişmesinde ‘biçem’ diye adlandırdığımız bütünleyici ilkeyi belirler” (2008: 88).

Popoviç’in bahsettiği bütünleyici ilke “biçem” metin yapısını oluşturan temel öğeler olarak düşünülebilir. Çevirmen kaynak metni çok iyi tanıyarak ve erek dizgenin gerekliliklerinin bilincinde olarak bu temel öğelerin farkında olmalıdır. Kuramcı, uygulamada, özgün metinle çeviri arasındaki bu ayrımların yapısal süreç içerisindeki kaydırmalara indirgenebileceğini belirtmektedir. Her bireysel çeviri yöntemi, değişik katmanlarda kaydırmaların bulunup bulunmamasıyla belirlenmektedir (2008: 88). Dolayısıyla bahsi geçen kaydırmalar yapısal sürecin bir parçası olarak karşımıza çıkabilir ve bir çeviri yöntemi dahilinde ele alınabilir. Bunun yanı sıra, Popoviç’e göre her metinde bulunan biçimsel aracın yapısal açıdan belirlenmesi, çeviri kuramı açısından eşdeğerliklerin ne demek olduğunun değerlendirilmesine doğru atılmış önemli bir adım olarak adlandırılmaktadır. Anlatım araçlarının düzenlenmesinde kullanılan bir yöntem, bunların bağlamındaki dilsel araçların doğru bir değerlendirilmesine duyarlı olarak yaklaşmamızı, başka deyişle tek tek, soyutlayarak değil de tüm anlatım dizgesiyle ilişkiler içinde değerlendirilmesine ulaşmamızı sağlar (2008: 91).

İnceleme

Bu çalışmada incelenecek kaynak metin (KM) *Lady Susan*’ın, ilk baskısı Temmuz 2015’te Balkan Sanat Yayın Yapım’a ait Literart yayınlarından çıkan eserin Ocak 2020’de yayınlanan ikinci baskısıdır. Eserin iç kapak sayfasında; serinin İlker Balkan tarafından editörlüğünün yapıldığı, Çağla Balkan tarafından kapak tasarımının yapıldığı ve Kenan Ofset Matbaacılık’ta baskısının yapıldığı bilgileri yer almaktadır. Eserin başlangıcında yazar Jane Austen’a ait kısa otobiyografi göze çarpar. Yüz otuz altı sayfalık eser otuz dokuz mektup bölümü ve bir sonuç bölümünden oluşmaktadır. Eser Jane Austen külliyatı içerisinde en az görünür olan romandır. Buna rağmen yakın zamanda iki farklı çevirmen tarafından iki farklı yayınevince Türkçeye kazandırılmıştır. Böylece, Türk edebiyat dizgesinde yeniden çeviriyle hayat bularak kendine yer edinmiştir.

İncelenecek erek metinler ise iki farklı yayınevinden çıkan iki farklı çeviridir. İlk erek metin (EM 1) bu çalışmada incelenen kaynak metinle yine aynı yayın evinden çıkan eserdir. Eser, Balkan Sanat Yayın Yapım’a ait Kanon yayınlarından çıkan *Leydi Susan* başlığı ile Ekim 2019’da çıkan birinci baskıdır. EM 1’in iç kapak sayfasından yer alan bilgilere göre; Yayın Genel Koordinatörü KM’nin editörü İlker Balkan’dır ve yine EM 1’in kapak tasarımını yapan KM’nin tasarımcısıyla aynıdır. EM 1, KM ile aynı

matbaada basılmıştır. EM 1'in başlangıç sayfasında eserin Türkçesinin Meryem Kutlu Yıldız tarafından oluşturulduğu bilgisi bulunmaktadır. Ardından, KM'de olduğu gibi yazar hakkında kısa bilgi yer almaktadır. Yazar hakkındaki bu bilginin karşılaştırmalı çeviri incelemesi bu çalışmanın konusu olmayacaktır ancak yine de belirtmekte fayda vardır ki KM ile aynı yayınevi tarafından yayına hazırlanan EM 1'de yer alan yazar hakkındaki bilgi KM ile tamamen farklıdır, KM'deki yazar tanıtımının çevirisi değildir. Çalışmada incelenecek ikinci erek metin ise EM 2, Alfa Yayınlarından çıkan *Lady Susan* başlıklı Ceren Can Aydın'ın çevirisidir. İncelenen çeviri EM 2, Mart 2020 baskısı birinci baskıdır. EM 2'nin iç kapağında yer alan iç kapakta kitap künye bilgileri KM ve EM 1'den tamamen farklıdır. Bunun yanı sıra EM 1'den farklı olarak EM 2'de, künye bilgilerinden hemen önce kısaca yazara ait bilgi ve çevirmene ait bilgi yer almaktadır. Yazara ait bilgi KM'deki yazar tanıtım kısmının çevirisi değildir, farklıdır. Çevirmenin ismi yine EM 1'den farklı olarak hem dış kapağında hem de iç kapağında “çeviren” olarak belirtilmiştir. EM 1 ve EM 2, kırk bir mektup bölümü ve bir sonuç bölümünden oluşmaktadır. İncelemede alınan örnekler tüm anlatım dizgesinin özelliklerini belirgin bir şekilde ortaya koymaları sebebiyle tercih edilmiştir.

Başkarakterin Kişiliğini Ortaya Koyan Örnekler

Yukarıda belirtildiği üzere, ele aldığımız makyevelist kişilik yapısına sahip olan başkahramanın çevresi tarafından nasıl algılandığını ve nasıl bir manipülasyon ustası olduğunu göstermesi açısından aşağıdaki örnekler önemlidir:

Örnek 1

Kaynak Metin

I congratulate you and Mr. Vernon on being about to receive into your family the most accomplished coquette in England (2020: 17).

Erek Metin 1

İngiltere'nin en şöhretli fettan kadını misafir edeceğiniz için seni ve Bay Vernon'ı tebrik ederim (2019: 21).

Erek Metin 2

Hem seni hem de Mr. Vernon'ı İngiltere'nin en yetenekli koketini ailenize konuk etmek üzere olduğunuz için kutluyorum (2020b: 13).

Kaynak metinde Reginald'ın Lady Susan'a aşık olmadan önce onunla ilgili olarak ironik bir üslup kullandığını görüyoruz. Reginald ablasına yazdığı mektupta Lady Susan'ın toplumdaki kötü ününe gönderme yapmaktadır. KM'de geçen “coquette” sözcüğü EM 1'de açıklama stratejisi

kullanılarak çevirmen tarafından özgün metinde geçen ifadenin anlamsal özü açıklanmaya çalışılmıştır. EM 2’de ise metnin yapısı olduğu gibi korunmuşur, çevirmen kaynak metne bağlı bir tavır sergilemiştir.

Örnek 2

Kaynak Metin

I have been called an unkind mother, but it was the sacred impulse of maternal affection, it was the advantage of my daughter that led me on; and if that daughter were not the greatest simpleton on earth, I might have been rewarded for my exertions as I ought (2020: 10).

Erek Metin 1

Kötü bir anne olduğumu söylediler; oysa bu anne sevgisinin yol açtığı kutsal bir dürtüydü, kızımın iyiliği için yaptım bunu; zaten kızım yeryüzündeki en alık insan olmasaydı, bütün emeklerimin semeresini alırdım (2019: 14).

Erek Metin 2

İnsafsız bir anne olduğum söyleniyor, ama asıl neden çocuğuna düşkün bir annenin kutsal içgüdüsüydü, bana rehberlik eden kızımın menfaatiydi ve eğer o çocuk yeryüzündeki en büyük ahmak olmasaydı çabalarım olması gerektiği gibi ödüllendirilirdi (2020b: 8).

KM’de Lady Susan toplum tarafından anneliğinin eleştirildiğini belirtip hemen arkasından aslında yanlış anlaşıldığını ve kızını zengin Sör James Martin ile evlendirmek gibi “iyi” bir amacı olduğunu iddia ediyor. Annelik içgüdüsü (*maternal instinct*) ve kutsal (*sacred*) gibi manipülatif dil kullanımı ile de aslında sanılanın aksine yoğun annelik dürtüleri olduğuna karşı tarafı ikna edecek şekilde kendini savunuyor. Bu bağlamda başkahramanın en belirgin özelliklerinden biri olan “kötü” bir anne olması durumunun aktarılması konusunda EM 1’de çevirmenin kaynağa yönelik bir eğilimi tercih ettiği söylenebilir. EM 2’de ise anlamda bir kayma mevcuttur. “Kötü” bir anne olma durumu değiştirilmiş ve karakterin özelliği yeniden oluşturulmuştur denebilir. “Kötü” anne olma özelliği “insafsız” anne olarak daha nötr bir anlam ile karşılık bulmuştur. Diğer yandan bu özelliğin sebebinin EM 1’de olduğu gibi yalın bir “sevgi” sebebiyle değil de “düşkün” bir anne olma durumuyla karşılaşılması, bahsi geçen “insafsızlık” durumuna açıklama getirir nitelikte bir ifadeyle karşılık bulmuştur. KM’de ise baş kahramanın karakterinin “kötü” olma durumu herhangi bir açıklamaya mahal vermeden net bir tavidir.

Örnek 3

Kaynak Metin

The lucky alarm of an influenza decided what might not have been decided quite so soon (2020: 135).

Erek Metin 1

Bereket versin patlak veren bir grip belirtisi, karar verme sürecini hızlandırdı (2019: 141).

Erek Metin 2

Talimli bir grip alarmı bu kadar kısa sürede hüküm verilemeyecek şeye karar verdi (2020b: 121).

Bu örnek eserin sonuç kısmında bulunup mektup biçiminde yazılmayan tek bölümdür. KM’de “The lucky alarm” ifadesinin EM 1’de “bereket versin” şeklinde bir deyimle karşılık bulduğu görülmektedir. EM 2’de ise “talimli bir grip alarmı” ifadesiyle sözcüğü sözcüğüne çeviri yapılmıştır. Her iki örnek de karakterin çıkarıcı, utanmaz kişilik yapısını ortaya koyan ironik dil kullanımına örnektir. Çevirilerin karşılaştırılması açısından bakıldığında ise EM 2’de sözcüğü sözcüğüne çeviri yapıldığı ve anlam kaybı yaşandığı söylenebilir.

Biçim ve Üslupla İlgili Örnekler

Jane Austen yaşadığı dönemin insan ilişkilerini romanlarında ayrıntılı bir şekilde yeniden kurması kadar dili ve üslubu ile de dünya edebiyatında merkezi bir konumda olan bir romancıdır. İroni ve parodi kullanımlarının yanı sıra incelikli, imalı ve süslü dil kullanımları ile de dünya edebiyat dizgesi içerisinde hâlâ ayrıcalıklı bir yeri olduğu söylenebilir. Aşağıdaki örnekler bu kullanımlara ve onların çevirilerine odaklanmaktadır:

Örnek 1

Kaynak Metin

Sir James Martin had been drawn in by that young lady to pay her some attention; and as he is a man of fortune, it was easy to see HER views extended to marriage. It is well known that Miss M. is absolutely on the catch for a husband, and no one therefore can pity her for losing, by the superior attractions of another woman, the chance of being able to make a worthy man completely wretched (2020: 51).

Erek Metin 1

Sir James Martin bu genç hanımın ısrarlı davranışlarıyla ona alaka göstermek zorunda kalmış, kendisi büyük bir servet sahibi olduğundan, evlenmeyi düşünen kişinin bu GENÇ HANIM olduğunu anlamak kolay. Bayan M.’nin koca peşinde olduğu herkesin mâlumu, dolayısıyla kendisinden daha üstün bir kadın yüzünden saygıdeğer bir adamı acınacak hale düşürme fırsatını kaçırdığı için kimse bu hanıma üzülmemeli (2019: 55).

Erek Metin 2

Sör James Martin genç hanımefendi tarafından kendisine biraz daha ilgi göstereceğini diye bu durumun içine çekilmiş; ve zengin bir adam olduğu için de *genç hanımefendinin* görüşlerinin evliliğe kadar uzandığını görmek doğalmış. Miss Mainwaring’in kesinlikle bir koca arayışında olduğu çok iyi biliniyor ve

dolayısıyla hiç kimse, başka bir kadının üstün cazibesi ve saygıdeğer bir adamı tamamiyle bedbaht edebilme şansını kaçırmaması nedeniyle ona üzülemez (2020b: 41).

KM’de büyük harflerle “HER” şeklinde yer alan vurgu EM 1’de benzer bir şekilde biçimsel yönden kaynağa yakın olarak “GENÇ HANIM” diye çevrilmiştir. EM 2’de is bu vurgu anlamsal yönden eşdeğerlikte bir kayıp yaratmasa da biçimsel olarak farklı bir vurguyla italik olarak yazılmıştır. Diğer yandan, KM’de “Miss M.” şekline üstü bir kapalı anlatım kullanılmıştır. EM 1’de yine kaynağa yakın bir strateji tercih edilmiş, “Bayan M.” olarak çevrilmiştir. EM 2’de bu üstü kapalı anlatım yerine açıkça bu kişinin kim olduğu belirtilmiştir. EM 2’de anlamsal yönden bir kaybın gerçekleştiği, deyiş kaydırmasının olduğu söylenebilir.

Örnek 2

Kaynak Metin

She is really excessively pretty; however you may choose to question the allurements of a lady no longer young, I must, for my own part, declare that I have seldom seen so lovely a woman as Lady Susan. She is delicately fair, with fine grey eyes and dark eyelashes; and from her appearance one would not suppose her more than five and twenty, though she must in fact be ten years older. I was certainly not disposed to admire her, though always hearing she was beautiful; but I cannot help feeling that she possesses an uncommon union of symmetry, brilliancy, and grace (2020: 23).

Erek Metin 1

Gerçekten fevkalade hoş bir kadın; gençliği onu terk etmiş bir kadının ne cazibesi olabilir diye düşünebilirsin; ancak ben kendi adıma Leydi Susan’ın gördüğüm en latif kadınlardan biri olduğunu söyleyebilirim. Güzel gri gözleri, koyu kirpikleriyle nadide bir sarışınlığı var; ilk bakışta yirmi beşten fazla değildir diye düşünür insan; ama bundan on yaş büyüktür Sürekli onun güzel olduğunu duymama rağmen onu beğenmemekte kararlıydım elbette; ancak onda simetri, görkem ve letafetin fevkalade bir şekilde bir araya geldiğini inkâr edemem. (2019: 27).

Erek Metin 2

Gerçekten de çok güzel bir kadın. Ancak sen, artık genç olmayan bir hanımefendinin cazibesini sorgulamayı tercih edebilirsin. Kendi adıma ben Lady Susan kadar güzel bir kadını çok nadiren gördüğümü beyan etmeliyim. Çok narin ve açık bir teni, güzel gri gözleri ve koyu kirpikleri var. Aslında bundan on yıl daha yaşlı da olsa, görünüşe bakan herhangi biri onun yirmi beş yaşından büyük olduğunu düşünemez. Gerçi güzel olduğunu hep işittiysem de ona hayran olmaya kesinlikle meyilli değildim; ama olağanüstü bir simetri, göz alıcılık ve zarafet bileşenine sahip olduğunu hissetmekten kendimi alamıyorum (2020b: 19).

Kaynak metinde yer alan betimlemeler EM 1’de biçimsel ve anlamsal yönden kaynak metinle eşdeğer bir şekilde çevrilmiştir. KM’deki uzun ve

ağdalı ifadeler toplam iki cümlede anlatılırken EM 1’de benzer şekilde uzun ve sadece iki birimle çevrilmiş, EM 2’de ise betimlemeler toplam beş cümleye bölünmüştür. EM 2’de yer alan; “genç olmayan bir hanımefendinin cazibesi”, “Lady Susan kadar güzel bir kadını çok nadiren gördüğümü beyan etmeliyim”, “Çok narin ve açık bir ten”, “olağanüstü bir simetri, göz alıcılık ve zarafet bileşenine sahip olduğunu hissetmekten kendimi alamıyorum” gibi ifadeler anlamsal yönden kadına olan beğeni vurgusunun daha fazla gerçekleştiğini ve anlamın bu yönde evrildiğini göstermektedir.

Örnek 3

Kaynak Metin

You were mistaken, my dear Alicia, in supposing me fixed at this place for the rest of the winter: it grieves me to say how greatly you were mistaken, for I have seldom spent three months more agreeably than those which have just flown away (2020: 89).

Erek Metin 1

Bütün bir kış burada geçireceğimi sanmakla yanılmışsın sevgili Alicia’cığım: Öyle çok yanılmışsın ki bunu söylemek bana acı veriyor; zira şu geçtiğimiz üç ay boyunca yaşadığım güzel günler gibisini ömrümde pek az gördüm (2019: 13).

Erek Metin 2

Bütün bir kış boyunca burada kalacağımı varsayma yanılgısına düşmüşsün: kısacık süreler uğrayıp ayrıldığım yerlere göre bir yerde üç ay kalmışlığım o kadar nadirdir ki ne kadar büyük bir yanılgıya düştüğünü söylemek bana büyük bir acı veriyor (2020b: 7).

Kaynak metinde kullanılan ağır ve ağdalı dil EM 1’de biçimsel ve anlamsal yönden kaynağa eşdeğer bir şekilde çevrilmiştir. EM 2’de ise ağır ve ağdalı dil kullanılmamıştır, üslubun aktarılmasında biçimsel yönden kayıpların yaşandığı söylenebilir.

Bölüm Başlıkları ve Hitaplarla İlgili Örnekler

Roman boyunca yazışmalarda ne çeşit hitaplar kullanıldığı, bölüm başlıklarının özellikleri, mektuplaşan kişilerin mektuplarını nasıl bitirdikleri ve bu kullanımların erek metinlere nasıl aktarıldığı aşağıdaki örneklerde incelenmiştir:

Örnek 1

Kaynak Metin

LADY SUSAN VERNON TO MR. VERNON
MY DEAR BROTHER,— (2020: 7).
LADY SUSAN VERNON TO MRS. JOHNSON (2020: 9).

Erek Metin 1

Leydi Susan Vernon’dan Bay Vernon’a. Sevgili Biraderim..... (2019: 11).

Leydi Susan Vernon'dan Bayan Johnson'a (2019: 13).

Erek Metin 2

LADY SUSAN VERNON'DAN MR. VERNON'A

Sevgili kardeşim, (2020b: 5).

LADY SUSAN VERNON'DAN MRS. JOHNSON'A (2020b: 7).

KM'de yer alan "Lady" hitap sözcüğü ve "Mr." ve "Mrs." cinsiyet bildiren unvan sözcükleri EM 1'de Türkçe okunuşlarıyla "Leydi", "Bay" ve "Bayan" olarak çevrilmiştir. EM 2'de ise KM'de bahsi geçen ifadeler "Lady", "Mr." ve "Mrs." olarak kaynak dildeki halleriyle bırakılmış, çevrilmemiştir. Buna ek olarak bölüm başlıkları KM'de genel olarak mektuplaşanların ilk isimleri ile değil unvan ve soyisimleri ile yazılmıştır. KM'de yazarın tercih ettiği bu resmî dil kullanımı erek metinlerde de benzer şekilde çevrilmiştir. Böylelikle, bölüm başlıklarında erek okuyucuların aşına olduğu ilk isimler yerine resmî isimler karşımıza çıkar. Bu tip bir kullanıma pek de alışkın olmadığımız iddia edebileceğimiz Türk erek okuyucusu açısından bu tercihlerin yabancılaştırma hissi yaratması muhtemeldir, dolayısıyla deyiş kaydırmalarının gerçekleştiği söylenebilir.

Örnek 2

Kaynak Metin

I am,

CATHERINE VERNON (2020: 33).

Erek Metin 1

Sevgilerle Kızınız Catherine Vernon (2019: 37).

Erek Metin 2

Sevgilerimle vs.

CATHERINE VERNON (2020b: 26).

KM'de yer alan mektup sonunda imza olarak kullanılan isimlerin EM 1 ve EM 2'de ekleme yapılarak çevrildiği görülmektedir. EM 1'de "sevgilerle" sözcüğü eklenerek Türkçeye özgü bir mektup sonu ifadesi şeklinde çevrilmiş ve "kızınız" sözcüğü ile açıklama eklenmiştir. EM 2'de EM 1'e benzer şekilde Türkçeye özgü bir mektup sonu ifadesi tercih edilmiştir. Hem EM 1 hem EM 2'de anlamı açıklamaya yönelik bir deyiş kaydirmasının gerçekleştiği söylenebilir.

Örnek 3

Kaynak Metin

Ever yours, S. VERNON (2020: 21).

Erek Metin 1

Baki dostun, S. Vernon (2019: 25).

Erek Metin 2

Her zaman senin, S. Vernon (2020b: 17).

KM’de İngilizceye özgü sıkça kullanılan “ever yours” ifadesi EM 1’de eski bir ifade olan “baki dostun” olarak çevrilmiştir. Zamansal olarak paralel bir şekilde çevrildiği söylenebilir. EM 2’de ise ekleme yaparak çeviri yapılmış ve Türkçeye özgü olmayan bir ifade tercih edilmiştir.

Sonuç

Dünya edebiyatındaki eserlerin gerek metin içi çözümlenmelerini gerekse edebiyat dizgeleri arasındaki dolaşımını kendine konu edinen karşılaştırmalı edebiyat alanı, çeviri olgusu üzerinden çeviribilim disiplini ile kesişmektedir. Bu anlamda bu çalışma her iki disiplinin de alanına girmektedir. Bu makalede roman türünün gelişim sürecinde önemli bir yeri olan mektup roman alt türüne ait bir örnek olan Jane Austen’in *Lady Susan* adlı eseri ele alınmıştır. Bu roman Jane Austen külliyatında en az bilinen roman olarak dikkat çeker. Buna rağmen Türk edebiyat dizgesinde birden çok çevirisi ile yer alması ilginçtir. Bunun nedeni Jane Austen’in romancı olarak dünya edebiyatındaki merkezi konumundan ve saygınlığından kaynaklanıyor olabilir.

Kaynak metin çözümlemesinde başkarakterin Austenvari bir güçlü kadın imgesi çizdiği görülmektedir. *Lady Susan*, manipülasyon becerileri sayesinde çoğu zaman başarılı olan, kendini daima haklı gören ve toplumsal statüsü ve çıkarları için dilsel, diplomatik yeteneklerini kullanan bir karakterdir. Diğer bir deyişle, *Lady Susan* makyavelist bir karakterin sosyal statüsünü korumak adına hayatta kalmayı manipülatif bir dil yoluyla nasıl başardığını ortaya koyan bir edebiyat örneğidir. Austen başkahramanın özelliklerini ustaca kullandığı ağır ve ağıdalı bir dil ile okura ulaştırmaktadır. Austen’in dünya edebiyatındaki oldukça merkezi konumundan dolayı, erek dizge bağlamında, okurun beklentisi öncelikle yazarın adının büyüklüğünden gelmektedir. Bu durum, çevirmenleri üst sınıflara özgü hitabeti yüksek, Austenvari bir çeviri yapma kısıtlamasına sokabilir. Bir yandan Austen döneminin dilini ve ifadeleri çok iyi anlamak bir yandan da bu dili ve ifadeleri Türkçeye özgü bir şekilde aktarmak gerekmektedir. Bu nedenle, olası deyiş kaydırmaları çevirmenler tarafından kaçınılmaz bir hâle gelmektedir. Çeviriler incelendiğinde, kaynak ve erek metinler bağlamında zamansal, dilsel ve kültürel mesafeler nedeniyle deyiş kaydırmaları oldukça olağandır. EM 2’de EM 1’e göre daha fazla deyiş kaydırmasının saptandığı

ve ereğe yönelik anlamı açıklamaya yönelik bir çabanın sergilendiği söylenebilir. EM 1 ve KM'nin aynı yayın evinden çıkmış olmasının “benzer olma”yı güçlendirdiği söylenebilir. EM 1 kaynak metne anlamsal yönden daha yakınken EM 2 ise çoğunlukla sözcüğü sözcüğüne çeviri stratejileriyle zaman zaman anlam kayıplarına sebep olmuştur. Yapılan inceleme sonucunda çevirmenlerin yazarla benzer şekilde “ustaca” bir dil kullanımına gitmeyi tercih ettikleri, anlamsal yönden Jane Austen’ın kurmak istediği güçlü kadın imgesini oluşturma konusuna dikkat ettikleri söylenebilir.

KAYNAKÇA

- AUSTEN, Jane (2020a), *Lady Susan*, Balkan Sanat Yayınları, İstanbul.
- AUSTEN, Jane (2020b), *Lady Susan*, Çev. Ceren Can AYDIN, Alfa Yayınları, İstanbul.
- AUSTEN, Jane (2019), *Lady Susan*, Çev. Meryem Kutlu YILDIZ, Balkan Sanat Yayınları, İstanbul.
- AYTAÇ, Gürsel (2016), *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- DAMROSCH, David (2009), *How to Read World Literature*, Wiley-Blackwell, West Sussex.
- DAVIDSON, Jenny (2017), *Reading Jane Austen*, Cambridge University Press, Cambridge.
- KAPLAN, Deborah (1987), “Female Friendship and Epistolary Form: “Lady Susan” and the Development of Jane Austen’s Fiction”, *Criticism*, 29.2, 163-178.
- KEFELİ, Emel (2002), *Anlatım Tekniği Olarak Mektup*, Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- McCLELLAND, Richard T. (2018), “Shamelessness in Jane Austen: The Case of Lady Susan”, *The Journal of Mind and Behavior*, 39.3, 229-250.
- MULVIHILL, James (2011), “Lady Susan: Jane Austen’s Machiavellian Moment”, *Studies in Romanticism*, 50.4, 619-637.
- POPOVIĆ, Anton (2008), “Çeviri Çözümlemesinde ‘Değiş Kaydırma’ Kavramı”, Çev. Yurdanur SALMAN, *Çeviri Seçkisi II Çeviri(bilim) Nedir?*, Ed. Mehmet RİFAT, Sel Yayıncılık, İstanbul, 87-92.
- WATT, Ian (2018), *Romanın Yükselişi: Defoe, Richardson ve Fielding Üzerine İncelemeler*, Çev. Ferit Burak AYDAR, Metis Eleştiri, İstanbul.

Çevrimiçi Kaynaklar

FILIPPI, Steven (2019), “The Surviving Letters of Jane Austen”, *OUPblog* (Oxford University Press’s Academic Insights for the Thinking World).
<https://blog.oup.com/2019/07/the-surviving-letters-of-jane-austen/>

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE SESLETİM VE SESBİLGİSEL BOZUKLUKLAR: PLOVDIV PAİSİY HİLENDARSKİ ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ

*Photography and Photographic Disorders in Teaching Turkish as a
Foreign Language: The Case University of
Plovdiv Paisii Hilendarski*

Harun BEKİR*

Öz: Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde öğrenciler için en önemli sorunlardan birisi sesbirimlerin doğru sesletimidir. Özellikle değişik dil ailelerinden gelen öğrencilerin oluşturduğu sınıflarda Türkçe sesbirimlerin sesletiminde zorluk yaşandığı görülmektedir. Bu durum, erek dilde ürettikleri sesbirimlerin kendi anadillerindeki ya da öğrendikleri diğer dillerdeki sesbirimlerden farklı, bu sesbirimlere benzer veya bu sesbirimlerle aynı olmasından kaynaklanabilmektedir. Bulgar öğrencileri Türkçe konuşurken veya yazarken uzun ünlüleri kısaltır; ünlü daralması, ünlü düşmesi, ünsüz yumuşaması ve ses türemesi gibi ses olaylarının uygulamasında sorunlar yaşar. Ahenk kurallarının uygulanmasında da zorluk çeker. Bu çalışmanın amacı, Bulgar öğrencilerin Türkçe konuşurken veya yazarken sesbirimlerinde yaşadıkları problemleri tespit etmek ve yaptıkları hataları en aza indirmek için çözüm önerileri sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, sesbilgisel sorunlar, Plovdiv Üniversitesi

ABSTRACT: One of the most important problems for students in teaching Turkish as a foreign language is the correct pronunciation of phonemes. It is observed that there are difficulties in pronouncing Turkish phonemes, especially in classes formed by students from different language families. This may be due to the fact that the phonemes they produce in the target language are different from, similar to, or the same as the phonemes in their mother tongue or other languages they have learned. Bulgarian students shorten long vowels when speaking or writing Turkish; has problems in the application of acoustic phenomenon such as vowel sound contraction, haplology, final-obstruent devoicing and sound add. It also has difficulties in applying the rules of harmony. The aim of this study is to identify the problems experienced by Bulgarian students in phonemes while speaking or writing Turkish and to offer solutions to minimize their mistakes.

* Dr., Plovdiv 'Paisiy Hilendarski' Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, PLOVDIV,
h_bekir@uni-plovdiv.bg, ORCID: 0000-0002-2340-939X

Geliş Tarihi / Received: 22.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted: 07.06.2022
Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

Keywords: Teaching Turkish as a foreign language, phonological problems, University of Plovdiv

Giriş

Bulgaristan'ın Plovdiv (Filibe) şehrindeki Paisiy Hilendarski Üniversitesinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Filoloji Fakültesinin en yeni bölümlerinden olup Genel Dil Bilim Kürsüsü'ne bağlı olup 2009/2010 öğretim yılında kurulmuş, 2012/2013 öğretim yılında ilk mezunlarını vermiştir. Üniversitemizdeki Bulgar Dili ve Türk Dili Bölümünde öğrenim gören akademik bir alan olarak Türkçe, Türk dili ve edebiyatı gibi alanları seçen öğrencilerden bir kısmı, iki dilli ve iki kültürlü olarak nitelendirilebileceğimiz öğrencilerdir. Ayrıca ana dili Bulgarca olup Türkçeyi yabancı dil olarak okuyan öğrenciler de bu bölümde öğrenim görmektedirler. Dolayısıyla üniversitedeki Türkçe öğretimi, Türkçenin ana dili ve yabancı dil olarak öğretimi olmak üzere iki ana başlık altında ele alınabilir. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde uygulama çabaları sürerken çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunlarla ilgili tartışmalar, dilin doğru kullanımını açısından çok önemlidir. Türkçe Sözlük'te sesletim "bir kelimenin ses, hece, ton ve vurgu bakımından söylenme biçimi, söyleniş, telaffuz" olarak tanımlanmıştır. Başka bir deyişle sesletim, bireyin konuşmada yer alan organlarının ardışık, uyumlu hareketleriyle belirli bir dile ait konuşma seslerini doğru telaffuz etme becerisidir. Dolayısıyla sesletim bozuklukları, konuşma seslerinin çıkartılış yeri, biçimi, hızı, zamanlaması ve basıncının hatalı üretimine dayalı sorunlardır. Sesbilgisel bozukluklar ise, konuşmanın temelini oluşturan dil kurallarına ait bilgiyi (ses bilgisini/fonoloji) edinme güçlüğüdür. Dolayısıyla yabancı dil olarak Türkçe öğretimindeki sesbilgisel bozukluklar konuşma, okuma ve yazma güçlükleri görülmesinde etkin olabilir.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Bulgar öğrencilerin Türkçe konuşurken veya yazarken sesbirimlerinde yaşadıkları problemleri tespit etmek ve yaptıkları hataları en aza indirmek için çözüm önerileri sunmaktır. Bu çalışma ile yanlışları tespit edip ileriki düzeylere zemin hazırlamak amaçlanmaktadır. Yazı dilinin doğru bir şekilde öğretilmesi amacıyla öğrencilerle yapılan etkinliklerde ses bilgisi özelliklerinin uygulanması incelenmiş, yaşanan sorunlar tespit etmeye çalışılmış ve bu sorunlara yönelik çözüm önerileri araştırılmıştır.

Araştırma Modeli

Yabancı dil olarak Türkçeyi Bulgaristan'nın Plovdiv Üniversitesinde öğrenen Bulgar asıllı öğrencilerin ses bilgisi düzeyinde karşılaştıkları güçlükleri ortaya çıkarmayı hedefleyen bu çalışma, betimsel bir nitelikte olup tarama modeli ile hazırlanmıştır. “Tarama modelleri, geçmişte ya da hâlen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Araştırmaya konu olan olay ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Onları, herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası gösterilmez. Bilinmek istenen şey vardır ve oradadır. Önemli olan, onu uygun bir biçimde gözleyip belirleyebilmektir” (Karasar, 2010: 77). Bu çalışmanın evrenini yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Bulgar asıllı öğrenciler oluşturmaktadır.

Bulgular

Bulgar öğrencilerin ses bilgisi düzeyinde yapmış oldukları yanlışlar, dil öğretimi sürecini şekillendirebilmesi bakımından önem arz etmektedir. Bir dil öğretiminde hedef dili öğrenenlerden temel dil becerileri olarak kabul gören okuma, dinleme, konuşma ve yazma ile alt dil becerilerini de (dil bilgisi gibi dil unsurlarını) eşit bir şekilde kavrayabilmesi ve uygulayabilmesi beklenmektedir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde de öğrenenler tarafından dilin etkili bir şekilde kullanılabilmesi için dil bilgisi yapılarının kavranabilmesi ve uygulanabilmesi beklenmektedir. Bu bağlamda sesleri, harfleri, sözcükleri, ek-kök ilişkilerini, tamlamaları ve cümle düzeni gibi dilin unsurlarını doğru bir düzende kullanabilmesi beklenmektedir.

Yabancı dil öğrenen; yeni bir ses düzeni, biçim, sözdizimi ve kendi ana dilinden farklı bir anlam evreni ve anlatım biçimleriyle karşılaşır ve ister istemez bunları kendi ana diliyle karşılaştırır. Dilbilgisi yapılarını çözümleme yoluna gider, çeşitli sorunlarla karşılaşır. Bu sorunları aşabilmek için bir yöntem geliştirir. Sadece dil bilgisi konusunda değil, sözcük öğrenme, sözcüklerin doğru sesletimi ve metin inceleme, dinleme-anlama, okuma-anlama gibi konularda da öğrenme deneyimleri yaşar ve çeşitli sorunlarla karşılaşır.

Türkçede ses olaylarının doğru öğretilmesi telaffuz, vurgu ve tonlama açısından çok önemlidir (Barın ve Demir, 2006: 258). Özellikle yabancılara Türkçe öğretiminde ses uyumlarının (büyük ve küçük ünlü uyumu, ünsüz benzeşmesi ve ünsüz yumuşaması) öğretilmesi aşamasında çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Fakat günümüzün eğitim anlayışı doğrultusunda öğrenciye ilgiyi vermekten ziyade, öğrenciye öğrenmeyi öğretmek ve

öğrencinin birden fazla duyusuna hitap edecek etkinlikler yapmak dikkat etmemiz gereken en başlı hususlardır (Temizyürek, 2002: 591). Bu çerçevede ana dili Bulgarca olan öğrencilere ses bilgisini kavratmaya yönelik etkinlikler oluştururken görme ve işitmeye dayalı etkinliklere yer vermemiz şüphesiz öğrencilerin ses olaylarını öğrenmelerini daha hızlı, kolay ve etkili yapacaktır.

Derslerde yapılan çeşitli etkinliklerde ve dönem sonu yapılan sınavlarda elde edilen veriler ve gözlemler, öğrencilerin hatalarını ve yaşadıkları sorunları ortaya koymaktadır. Bu sorunları aşağıdaki gibi sınıflandırabiliriz.

Öğrenciler çoğu zaman. Bilindiği gibi birincil uzun ünlüler Türkçe için tipik değildir. Uzun ünlüler ancak alıntı sözcüklerde bulunur. Türkçe kökenli sözcüklerde uzunluk, /ğ/ sesinin bulunduğu durumlar başta olmak üzere ikincil olarak gerçekleşir (Demir, 2011: 64). Ancak bu uzunluklar yazıda herhangi bir işaretle gösterilmediği için öğrenciler *mezun, lale, mavi, sakin, beraber, şair* gibi sözcüklerde uzun ünlüleri çoğu zaman kısaltmaktadır. Ayrıca *bağlı, yağlı, dağ, kurbağa* gibi örneklerde /ğ/ sesinin çevresinde ünlülerde oluşan uzunluğu da sezmemektedir.

Ana dili Bulgarca olan öğrencilerin Türkçeyi bir yabancı dil olarak öğrenirken sözcüklerin sesletimiyle ilgili yaşadığı bazı sorunlar daha çok Bulgarcanın ses ve alfabetinin farklılığından kaynaklanan sorunlardır. Öğretim elemanları, dillerin farklı ses yapılarından kaynaklanan öğrenme sorunlarını aşmak için çeşitli alıştırmalar yapmaktadırlar, ancak bunların yeterli olmadığını bazen ileri sınıflarda bile sesletimle ilgili sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu farklılıklar nedeniyle ana dili Bulgarca olanlar, Türkçeyi öğrenirken sesletimde, sesleri algılamada ve yazıda çeşitli sorunlar yaşar. Örneğin, ana dili Bulgarca olan bir öğrencinin /ö/ ve /ü/ seslerini çıkarabilmesi çok zordur. Çünkü bu sesler, kendi dilinde bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu özellik sesletim sorunu yaratabilecek nedenler arasındadır. Ayrıca öğrenciler yazıda /i/, /o/ö, /u/ü ve /ç/, /ş/ seslerini de çoğu zaman tek işaretle göstermektedir.

Başka bir sorun da ince /l/ ve ince /k/ seslerinin kullanıldığı yerleri sezmemektir. Bu gibi sorunlarla sadece Türkçenin yabancı dil olarak öğreniminde değil diğer dillerin öğreniminde de karşılaşılır. Herhangi bir yabancı dil öğreniminde karşılaştığımız ilk düzen, o dilin söylenişi ve yazılışına ilişkindir.

Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenler /ğ/’yi öğrenmede güçlük çekmektedir. Söylenişte ses karşılığı olmayan /ğ/’ye çoğu zaman yazıda da

yer verilmemektedir. Örneğin kimi öğrenciler “ağacı” ve “ayağını” sözcüklerini “aacı” ve “ayanı” biçiminde; /e/ ve /i/ içeren “değil” ve “eğer” gibi sözcükleri ise “deyil”, “eyer” biçiminde yazmaktadır.

Ana dillerinde ünlü uyumu olmayan Bulgar öğrenciler Türkçede ünlü uyumunu öğrenirken ve konuşurken bazı hatalar yapmaktadır. Ünlü uyumlarıyla ilgili yanlışlıklar konusunda öğrencilerle yaptığımız çalışmalarda gerek yapım ekleri, gerekse ad ve eylem çekim eklerinin kullanımında özellikle büyük ünlü uyumu kuralını uygulamakta sorunlar yaşamışlardır. Örneğin yapım eklerinin eklenmesi sırasında seslerle ilgili “dikkatli”, “arabacı”, “kitaplık”, “sözcik”, “sanatçı”, “parasız”, “gözlük”; zaman eklerinin kullanımında “oyladı”, “baktı”, “buldı” ve soru eklerinin kullanımında “geliyor miyim”, “bakıyor miyim”, “ oynayacak mı”, “bulacak mı”, “okuyacak mı” şeklinde hatalar yapmaktadırlar. Türkçede ister yapım ekleri, ister ad veya eylem çekim ekleri olsun, sözcüklere eklenirken bir takım ses olayları gerçekleşir. Yaptığımız uygulamalarda ünlü uyumları ile ilgili ciddi sorunlar yaşandığını görmekteyiz.

Ünlü daralması ile ilgili yanlışlar ünlü daralmasının gerçekleştirilmemesi (“yeyor”, “deyor”, “oynuyor”, “dinliyor”, “başlıyor”, “isteyor”, “izliyor”, “yaşayor” gibi) ve ünlü daralmasının yanlış gerçekleştirilmesi (“söylüyor”, “oyniyor” gibi) şeklinde karşımıza çıkar.

Öğrencilerin ünlü daralması konusunda en çok sorun yaşadıkları eylemler şunlardır: “atla-, başla-, bekle-, dinle-, iste-, oyna-, izle-, söyle-, topla-, yaşa-, ye-, de-”.

Ye- ve de- eylemleri ise ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Ye-mek eylemi şimdiki zaman eki ulanırken /e/ ünlüsü daralarak /i/ sesine dönüşmekteyken öğrenilen geçmiş zaman eki ve olumsuzluk eki ulanırken bu değişiklik gerçekleşmemektedir. Aynı durum de-mek eylemi için de geçerlidir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde bu eylemler ayrı bir şekilde ele alınmaktadır.

Türkçede son ünlüleri kalın sıradan olmasına karşın son sesleri ince söylenen bazı alıntı kelimeler ince ünlülü ekler alır. Ancak öğrenciler çoğu zaman bunları sezememekte, “vakti”, “vakıtlar”, “saati”, “saatlar”, “dikkatli”, “kabulu”, “alkollar”, “kontrollar”, “santrallar”, “sıkaktaki” şeklinde yazmakta ve telaffuz etmektedir.

Çalışmamızda ünsüz uyumları ile ilgili sorunlar ünsüz sertleşmesi ve ünsüz yumuşaması şeklinde ele alınmıştır. Yaptığımız uygulamalarda ünsüz sertleşmesi kuralına dair karşılaştığımız sorunlar iki şekildedir: ünsüz sertleşmesinin gerçekleştirilmemesi ya da gereksiz gerçekleştirilmemesidir.

Yaptığımız etkinliklerde veya çalışma kâğıtlarında öğrencilerin “*sınıf, otobüs, sıcak, koltuk, ağaç, dolap, sıcak, yurt*” gibi sözcüklerde bu sorunu yaşadıkları gözlenmiştir. Özellikle *otobüs* sözcüğünde bu sorun diğer sözcüklere kıyasla daha fazla yaşanmıştır. Sorunun görüldüğü eylemler ise “*yap-, seyret-, iç-, çalış- ve vazgeç-*”tir. Hataları incelediğimizde üç durumun bu yanı sıra sebep olduğu görülmektedir:

1) Sert ünsüz harflerle biten sözcüklere bulunma durumu eki getirilirken ünsüz sertleşmesinin gerçekleştirilmemesi: *yatakda, dolapda, otobusda, kitapda*.

2) Sert ünsüz harflerle biten sözcüklere çıkma durumu eki getirilirken ünsüz sertleşmesinin gerçekleştirilmemesi: *yataktan, dolaptan, otobusdan, kitaptan*.

3) Eylem çekimlerinde sert ünsüz harfle biten eylemlere görülen geçmiş zaman eki getirilirken ünsüz sertleşmesinin gerçekleştirilmemesi: *yapdı, içdi, vazgeçdi, çalışdı*.

Bu üç durumun yoğunlukta olmasının sebebi bulunma, çıkma durumu ekleri ile görülen geçmiş zaman ekinin /d/ ünsüzüyle başlaması ve sert ünsüzlerden sonra değişime uğrayarak t'ye dönüşecek olmasıdır.

Yaptığımız uygulamalarda ünsüz yumuşaması kuralına dair karşılaştığımız sorunlar iki şekildedir: ünsüz yumuşamasının gerçekleştirilmemesi, ünsüz yumuşamasının gereksiz gerçekleştirilmesi.

Özellikle ünsüz yumuşamasının uygulanmama oranı oldukça yüksektir:

/nk/ ünsüzüyle biten bir sözcük ad takımının bir ögesi olarak üçüncü tekil kişi iyelik ekini alırken k > g değişimi gerçekleştirilmemiştir: “*Bu elbisenin renki*” örneğinde olduğu gibi.

Sonunda /t/ süreksiz sert ünsüzü bulunan eylemler geniş zaman, gelecek zaman, istek kipi ve şimdiki zaman ekini alırken t>d değişimi gerçekleştirilmemiştir: *ziyaret eteceğik, kahvaltı eter misiniz, seyretiyor. Git-* eylemi bu konuda öne çıkan bir eylem olmuştur. *Git-* eylemi ile ilgili şu örnekler göze çarpar: *gitecektim, gitelim, gitiyoruz, gitiyor* vb.

Ad tamlamalarında belirten durumunda olan ve süreksiz sert ünsüzlerle biten sözcükler belirten ekini alırken ünsüz yumuşamaları gerçekleştirilmemiştir: *şu çocukun ayakkabısı, sokakın köşesinde* gibi.

Ad tamlamalarında belirten durumunda olan ve süreksiz sert ünsüzle biten sözcükler ünlü sesle başlayan iyelik eklerini alırken ünsüz yumuşamaları gerçekleştirilmemiştir: *kadının bacakı, güneşin gözlüğü* gibi.

Süreksiz sert ünsüzle biten adlara ünlü ile başlayan ekler, yönelme durumu eki, belirtme durumu eki getirilirken ünsüz yumuşaması gerçekleştirilmemiştir: *kitabı, kitabın, sokaka, koltuka* gibi.

Az da olsa, süreksiz sert ünsüzle biten sözcüklere getirilmesi gereken adın durum eklerinin (yönelme, belirtme) getirilmemesi sonucunda, bu sözcüklerin sonunda olması gereken ünsüz yumuşaması kuralı gerçekleştirilmemiştir: *sokaka, mutfaka yataki, uçaki* gibi.

Çalışmalarımızda ses düşmesi konusunda orta hece düşmesi olarak da ifade edilen ünlü düşmesine yönelik yanlışlar göze çarpmaktadır: *alını, ağızı, karını, beyini, oğulu, gönülü* gibi.

Ses türemesi ile ilgili yanlışlar yardımcı ünlüler ve yardımcı ünsüzlerde görülen sorunlar olmak üzere iki aşamada görülür. Yardımcı ünlülerle ilgili, özellikle şimdiki zaman eki kullanımında ünsüzle biten eyleme ünlü uyumlarına göre yardımcı ünlü olarak ı, i, u, ü seslerinden biri getirilebilirken öğrenciler sadece /ı/, /i/ şekillerini, bazıları da /a/ ünlüsünü kullanmaktadırlar. Özellikle /i/ ünlüsünün kullanımı çok fazladır. Yanlışların çoğunluğu yuvarlak ünlülü eylemlere şimdiki zaman ekinin eklenmesi sırasında görülmektedir. Yardımcı ünsüzlerle ilgili yanlışlar daha çok /n/ yardımcı ünsüz yerine /y/ ünsüzünün kullanılması görülmektedir: *çantasıya, okuluya, kalemiyi, odayıya* gibi.

Sonuç

Plovdiv Paisiy Hilendarski Üniversitesinde Türkçe öğretimi sesletim sürecinde yapılan hatalar belli sınıflara ayrılabilir. En sık görülen, ünlü daralması, ünlü düşmesi, ünsüz yumuşaması ve ses türemesi gibi ses olaylarının uygulaması ile ilgili yaşanan sorunlardır. Bulgar öğrencileri Türkçe konuşurken veya yazarken uzun ünlüleri kısaltır. Ahenk kurallarının uygulanmasında da zorluk çeker. Hataların bazıları da ahenk kurallarının uygulanmadığı ek ve köklerde görülmektedir. Dolayısıyla Türkçe öğretiminde başarıya ulaşmak için konu titizlikle ele alınarak çözüm olacak önerileri şöyle sıralayabiliriz:

Türkçeyi öğrenenlerin; gereksinimlerine, düzeylerine, çeşitliliğine uygun öğretim yöntemleri bulunmalıdır. Dillerin farklı ses yapılarından kaynaklanan sorunları aşmak için derslerde öğrencinin “kulak dil alışkanlığı” geliştirecek alıştırmalara yer verilmelidir. Öğrenenlerin

düzeyine uygun olarak hazırlanan çeşitli etkinlikler, alıştırmalar ve okuma metinleri ile de anlam ve anlatma becerilerinin geliştirilmesi hedeflenmelidir. Ünlü uyumu kuralı Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen öğrencilerin ilk özümsemesi gereken sesbilimsel kuraldır. Çoğul eki (-lar, -ler) ya da soru eki (mı, mi, mu, mü) öğretilirken ilk olarak açıklanması gereken ünlü uyumu kuralı daha sonra kurala uygun tüm eklerde (geçmiş zaman, gelecek zaman, belirtme durumu vb.) öğrencinin karşısına çıkmaktadır ana dillerinde ünlü uyumu kuralı bulunmayan öğrencilerin, kısa bir zaman sonra kuralı benimseyip uygulayabildikleri gözlemlenmektedir. Bulgarca ve Türkçenin gramer yapısı farklı olduğundan dolayı Bulgarcadan yapılacak olumsuz aktarımların okutmanlar tarafından önceden bilinmesi ve gerekli önlemlerin alınması yerinde olacaktır. Sınıflarda, her seviyede öğrencilerin dil gelişimine dikkat edilmeli ve dilsel becerisi zayıf olan öğrencilere yönelik ek uygulamalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- BARIN, E. (2009), “Yurt Dışındaki Türk Çocuklarına Türkçe Öğretiminde Dikte ve Yazılı Anlatımın Önemi”, *TDAY-Belleten*, 54.2006/1, TDK Yayınları, Ankara 21-32.
- BARIN, E., DEMİR, C. (2006), *Türk Dil Bilgisi 1 Ses Bilgisi*, Öncü Kitap, Ankara.
- DEMİR, N., YILMAZ, E. (2011), *Türkçe Ses Bilgisi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- KARA, M. (2010), “Gazi Üniversitesi Tömer Öğrencilerinin Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Sorunlar ve Bunların Çözümüne Yönelik Öneriler”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 8.3, 661-696.
- TEMİZYÜREK, F. (2002), *Konuşma Eğitimi*, Öncü Kitap, Ankara.
- KARASAR, N. (2010), *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

BİR İLK KİTAP: TERİMBİLİMİ

An Avant-GardeBook: Terminology

Karaman, Burcu İlkay, *Terimbilimi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018, 192 sayfa, ISBN: 978-605-9521-74-1

Baran BARIŞ*

ÖZ: Araştırmacılar, çalıştıkları disiplinde ortak bir terminoloji oluşturulması ve farklı dillerde yazılmış araştırmalarda kullanılan terimlerin Türkçeye çevrilmesi gibi konularda sorunlarla karşılaşabilmektedirler. Terimbilimi, buna yönelik çalışmalar yapan bir disiplindir. Türkiye’de bu disiplinin kapsamlı bir kitapta ele alınmasına öncülük eden Dilbilimci Doç. Dr. Burcu İlkay Karaman’ın 2018’de yayımlanan *Terimbilimi* adlı kitabı, Türkiye’de bu alanda yazılmış ilk kitaptır. Yazar, “Giriş: Geçmiş”, “Dalları Bir Bilim Dalı: Terimbilimi”, “Kuramsal Terimbilimi”, “Uygulamalı Terimbilimi” ve “Ölçünleştirme Çalışmaları” olmak üzere beş bölümden oluşan kitabında ilk olarak terimbiliminin Batı’da ve Türkiye’deki tarihçesini ele almıştır. Karaman, kitabının ikinci bölümünde alanyazında bu alana ilişkin kullanılan kavramları ayrıntılı olarak örneklerle açıklamakta ve terimbilimiyle ilişkili olan dilbilimin alt ulamlarını tanıtmakta, söz konusu ulamların birbirleriyle etkileşimini ortaya koymaktadır. Bunu izleyen bölümde terimbilimi çalışmalarında kullanılan yöntemler, etraflıca ele alınmaktadır. Dördüncü bölümde terimsözlükbilimi çalışmalarını kapsamlı olarak sunan Karaman, kitabının beşinci bölümünde ise ölçünleştirme yöntemlerini ortaya koyarak bu konudaki çalışmaları örneklerle ele almaktadır. 2019’da *Terimbilimi* kitabı üzerine bir tanıtım yazısı yayımlanmış, çalışmanın değerinin bir kez daha vurgulanması amacıyla yeni bir yazı hazırlanmıştır. Araştırmacı, *Terimbilimi* adlı kitabıyla Türkiye’de terimbilimi üzerine çalışan bilim insanlarına önemli bir başvuru kitabı kazandırırken alan dışında çalışan; ancak kendi alanlarına ilişkin terim kullanımlarında çeşitli sorunlarla karşılaşan tüm bilim insanları için de yol gösterici olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dilbilim, Terimbilimi, Terimsözlükbilimi, Sözlükbilimi, Çeviribilimi

ABSTRACT: Researchers may encounter problems such as creating a common terminology in the discipline they work in and translating the terms used in Research written in different languages into Turkish. Terminology is a discipline that works on this subject. Linguist Assoc. Prof. Burcu İlkay Karaman led the discussion of this discipline in a comprehensive book in Turkey. Researcher's book *Terminology*, published in 2018, is the first

* Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Dilbilim Bölümü, İZMİR, baranbaris90@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1595-4048

Geliş Tarihi / Received: 03.01.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 15.04.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

book written in this discipline in Turkey. The author first discussed the history of terminology in the West and in Turkey in her book, which consists of five chapters: “Introduction: History”, “An Interdisciplinary Discipline: Terminology”, “Theoretical Terminology”, “Applied Terminology” and “Standardization Studies”. In the second part of her book, Karaman explains in detail the concepts used in this discipline in the literature with examples and introduces the sub-categories of linguistics related to the terminology and reveals the interaction of these categories with each other. In the following section, the methods used in terminology studies are discussed in detail. Karaman, who presents terminology studies comprehensively in the fourth chapter, presents the standardization methods in the fifth chapter of her book and deals with the studies on this subject with examples. An introductory article on the Terminology book was published in 2019, and a new article was prepared to emphasize the value of the study once again. With her book titled *Terimbilimi*, the researcher provides an important reference book for scientists working on terminology in Turkey. On the other hand, it is also a guide for all scientists who work outside of this discipline but encounter various problems in the use of terms related to their disciplines.

Keywords: Linguistics, Terminology, Terminography, Lexicography, Translation Studies

Dokuz Eylül Üniversitesi, Genel Dilbilim Bölümü öğretim üyesi olan Doç. Dr. Burcu İlkay Karaman, 1971 yılında İzmir’de doğmuştur. Ege Üniversitesi Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, Alman Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı’ndan mezun olduktan sonra Surrey Üniversitesi, Dilbilim ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, çeviribilim alanındaki yüksek lisans eğitimini terimbilimi alanında hazırladığı teziyle tamamlamış, doktora tezinde sözcükbilim üzerine çalışmıştır. Zihinsel sözlükçe, anlambilim, bilişsel dilbilim, psikodilbilim, nörodilbilim, klinik dilbilim ve adli dilbilim, yazarın çalışma alanları arasındadır. Bu alanlarda hazırladığı bilimsel yayınlar, ulusal ve uluslararası dergilerde yayımlanmaya devam etmektedir. Meslek yaşamının bir döneminde teknik ve ardıl çevirmenlik yapan araştırmacı; Almanca, İngilizce ve Norveççe bilmektedir. Karaman’ın 2011’de tıp fakültelerindeki araştırmacılarla hazırladığı “Gelişim ve Ruhsal Sağlık Değerlendirmesi Ölçeğinin Türkçe Geçerlilik Güvenilirlik Çalışması” başlıklı araştırma, Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay Çocuk ve Ergen Psikiyatrisi Ulusal Kongre Poster Ödülü’ne layık görülmüştür.

Karaman’ın 2018’de Bilge Kültür Sanat Yayınları tarafından yayımlanan *Terimbilimi* adlı kitabı; “Giriş: Geçmiş”, “Dalları Bir Bilim Dalı: Terimbilimi”, “Kuramsal Terimbilimi”, “Uygulamalı Terimbilimi” ve “Ölçünleştirme Çalışmaları” olmak üzere beş temel bölümden ve 192 sayfadan oluşmaktadır. Araştırmacı, kitabını “Yükseköğretim kurumlarında eğitim ile öğretimin niteliğinin yükselmesi ve bilimin ilerlemesi için 8 Nisan 1929 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen 1416 sayılı *Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkındaki Kanun* sayesinde genç nesillere bir gelecek veren Ulu Önderimiz Gazi Mustafa

Kemal Atatürk'e kitabımı küçük bir armağan olarak sunuyorum" ifadeleriyle Mustafa Kemal Atatürk'e armağan etmiştir. Kitabının başında dil kodlarını liste halinde sunan yazar, kullanılan terimlerin bir dizinine "Terimce" başlığı altında kitabının sonunda yer vermiştir. Önsözde lisansüstü eğitiminin Millî Eğitim Bakanlığı'nın düzenlediği bir sınavı kazanarak İngiltere'ye gitmesiyle başladığını anlatan Karaman, Surrey Üniversitesi'nde çeviribilimi alanında yüksek lisans yapan ilk Türk öğrencidir. Yazar, hem Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden hocası Dr. RenateSchäfer hem de yüksek lisanstaki tez danışmanı Prof. Dr. Margaret AnnRogers'ın sunduğu dürüst ve adil çalışma ortamının etkisiyle Terimbilimi başta olmak üzere dilbilimin diğer alanlarındaki çalışmalarını sürdürdüğünü ifade etmektedir. Araştırmacının lisansüstü eğitiminde sözünü ettiği bu akademik ortam, kendisinin bugün hem nitelik hem nicelik olarak dilbilim alanyazınına büyük katkı sağlayan çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Karaman, terimbilimi ile çeviribilimi kapsamında bir yüksek lisans tezi hazırladığını belirtirken alan yazında Terimbiliminin, Dilbilimin alt alanlarından Sözcükbiliminden türemiş bir çalışma alanı olarak kabul edilmesine karşın Terimbiliminin genel bir üst başlık olduğuna dikkat çekmektedir. Bu kitap, buna benzer bilgilerin güncellenmesini ve Terimbiliminin alandaki yerinin saptanmasını sağlarken çevirdikleri metinlerdeki terimlerin Türkçe karşılığını sözlüklerde ararken epey zaman harcamak zorunda olan ve çoğu zaman net bir karşılığın belirlenmesinde sorunlar yaşayan çevirmenlere temel bir başvuru kitabı olma niteliğini de taşımaktadır.¹

"Giriş: Geçmiş" başlıklı birinci bölüm, üç alt başlıktan oluşmaktadır. Birinci alt başlıkta araştırmacı, terimbiliminin doğuşu ve gelişimini anlatmaktadır: 70'li yıllarda bağımsız bir alan olarak ortaya çıkan terimbilimi; dilbilim ve çeviribiliminin ekseninde gelişmiştir. Karaman, terimbiliminin tarihçesini sunarken artsüremli bir yaklaşımı benimsemiş ve buna bağlı olarak alanın farklı dönemlerde geçirdiği aşamaları ortaya koymuştur. Terimbilimiyle ilişkili bir alan olan çeviribilimi, İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde giderek önemli bir alan haline gelirken bireyin bütün yaşamının teknolojik aygıtlarla biçimlendirildiği dijital çağ ise terimbilimi gibi bir alanın gerekliliğini ve önemini görmemizi sağlamıştır. Söz konusu gelişmeler, disiplinlerarası çalışmaların ivme kazanmasına neden olurken bu bağlamda terimbilimi de çağa uygun biçimde güncel çalışma yöntemlerinin belirlendiği bir alan olmuştur. Karaman, 90'lı yıllardan itibaren terimbilimi çalışmalarında yapak zekâ araştırmalarının

¹ Kalafat, Ş. (2019), "Terimbilimi Beşgeni", *Avrasya Terim Dergisi*, 7.1, s. 37.

temel alınmaya başlandığını ifade etmiştir (Karaman, 2018: 20). Birinci bölümün ikinci alt başlığında ise yazar, Çağdaş Terimbilimi'nin Batı dünyasındaki öncülerini Antik Dönem'den yirmi birinci yüzyıla kadar uzanan bir süreçte tanıtmaktadır. Platon'un *Cratylus* adlı yapıtının terimbilimi ile ilgili ilk metin olduğunu belirten Karaman, on altıncı yüzyıla kadar bu alanın felsefe, dilbilgisi ve sözlük çalışmaları üzerine araştırmaları bulunan kişilerce geliştirildiğini, Rönesans döneminde ise AndreasVersalius'un anatomi alandaki terimleri düzenli olarak kayda geçirdiğini, böylece bu yüzyılda başlayarak terimbilimi çalışmalarının daha sistemli bir biçimde gerçekleştirildiğini dile getirmektedir. On yedinci yüzyıl sonrasında AndreaCesalpini, AntoineFuretière, Diderot, d'Alembert, Chamber, Samuel Johnson gibi araştırmacılar, çalışmalarıyla terimbilimi alanını varsıllaştırmışlardır. On dokuzuncu yüzyılda botanikçiler, hayvanbilimciler ve eczacıların çalışmaları sonucunda bu alanın biliminsanları tarafından geliştirilmesine değinen Karaman, günümüzde terimbilimi çalışmalarının diliçi ve dillerarası yapılmakta olduğunu ifade etmektedir. Birinci bölümün üçüncü alt başlığında ise Türkiye'de terimbiliminin gelişimini ortaya koymaktadır. Bu alandaki çalışmaların Tanzimat döneminde öne çıktığına yönelik bir genel kabulün olduğunu dile getiren yazar, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünü yaptığı Dil Devrimi'yle beraber terim sözcüğünün önem kazandığının altını çizmektedir. Karaman, bu alt başlıkta terim kavramı ve terimbilimialanyazınına doğrudan ya da dolaylı olarak katkıda bulunmuş çalışmaları, kapsamlı bir yüzyıl sınıflandırmasıyla sunmakta ve böylece terimbilimle ilişkili hiçbir araştırmayı atlamadan eksiksiz bir bibliyografya da paylaşmaktadır. Buna bağlı olarak kitapta on dört ile on dokuzuncu yüzyıllar arasında terimlerin çevirileri kapsamında yapılan çalışmalarda Türkçede Arapçadan ödünçleme sözcüklerin etkisi üzerinde durulmakta ve bu yüzyıllar arasındaki incelemelerin dinbilimleri, tıp ve fıkıh alanlarını kapsadığı ortaya konmaktadır. Tanzimat dönemine geldiğimizde ise – yazarın da belirttiği gibi – Batılılaşma hareketinin terimbilimi alanındaki çalışmaları da etkilediği, çeviri metinlerin arttığı, bütün bu gelişmelerin neticesinde yeni insan anlayışına koşut yeni kavramların günlük konuşmaya dâhil olduğu görülmektedir. Karaman, yeni kavramlara Türkçe karşılıklar bulma çalışmalarında karşımıza dönemin edebiyat ve düşünce dünyasının önemli yazar ve şairlerinden Şinâsi, Ziyâ Paşa ve Namık Kemal'in çıktığına dikkat çekmektedir. Üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinin Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dallarında çalışan araştırmacıların çalışmalarına eş nitelikte ve yetkinlikte bir dönem tasnifi yapan yazar,

Tanzimat döneminden sonra Edebiyat-ı Cedide, I. ve II. Meşrutiyet, Millî Edebiyat ve Cumhuriyet dönemlerinde yapılan terimbilimi çalışmalarını geniş bir perspektifle ortaya koymaktadır. Yazar, birinci bölümü Türkiye’de yürütülen terim oluşturma çalışmalarında kullanılan yöntemleri örneklerle ele alarak bitirmektedir.

Kitabın birinci bölümünde terimbiliminin Batı’da ve Türkiye’deki tarihçesini irdeleyen araştırmacı, “Dallararası Bir Bilimdalı: Terimbilimi” başlıklı ikinci bölümü, yedi alt başlıkta inşa etmektedir. Birinci alt başlıkta alanyazındaki çalışmalara gönderimde bulunarak terimbilimi kavramının kullanılmaya başladığı kitaplara değinildikten sonra bu alan, yazar tarafından “Terimbilimi, özgün bilgi ve etkinlik alanlarında insanlararası iletişim için gerekli olan sembol düzenlerinin ve dilbilimsel işaretlerin araştırılması ve uygulanması ile ilgilenen bir bilimdalıdır” ifadesiyle tanımlanmaktadır (Karaman, 2018: 53). Kitaba adını veren ve çalışmanın odağında olan kavramın açıldığı bu alt başlığı, terimbiliminin dilbilim ve onun alt ulamları olan sözcükbilimi ile sözlükbilimi alanlarıyla ilişkisini ele alan ikinci alt başlık izlemektedir. Sözcükleri araştırma nesnesi olarak seçmeleri nedeniyle aralarında ilişki bulunan terimbilimi ve sözcükbilimi alanlarından ilki – yazarın belirttiği gibi – özgün dil (ÖD), ikincisi ise genel dilin (GD) sözcükleri üzerine çalışmaktadır. Araştırmacı, alanyazında iki disiplin arasındaki farkın şöyle açıklandığını dile getirmektedir: “Bir görüşe göre sözcükbilimi bir dilin bütün sözcükleri ile ilgili araştırmalar yapıyor ise, terimbilimi belli bir bilimdalına (örneğin kimya, fizik, tıp vs.) özgü sözcükleri araştırır” (Karaman, 2018: 55). Yazar, bu görüşten hareketle sözcükbiliminin terimbilimi de kapsayan bir üst ulam olduğunu ortaya koymaktadır. Terimbilimiyle ilişkili, dilbilimin bir başka alt ulamı ise sözlükbilimidir. Bu alanı uygulamalı sözcükbilimi ve sözlük yazımıyla ilgili bir disiplin olarak tanımlayan Karaman, edimbilimsel sözcükbilimiyle terimbiliminin farklılığına ve terimbilimindeki sözlük yazımının bir bilim dalında kullanılan terimlerin ölçünleştirilmesi olduğuna işaret etmektedir. Bölümün üçüncü alt başlığında terimbilimi ve bildirişim ilişkisi, uzmanlararası bildirişim temelinde ele alınırken bunu izleyen dördüncü alt başlıkta kitabın başından beri sözü edilen terimbilimi – çeviribilimi ilişkisi açıklanmıştır. Yazar, bu başlıkta bilimsel metinlerin erek dile çevrilmesinde kaynak metindeki terimlerin karşılıklarının bulunduğu sözlük ya da veribankalarına gereksinim duyulmasına ve çevirmenlerin çalışmalarında böyle bir sözlük ya da veribankasını zaman içinde oluşturabilmeleri için terimbilimi eğitiminin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. “Terimbilimi, Ulusal Dil Planlaması ve Özgün Dil’i Ölçünleştirme” başlığını taşıyan sonraki alt

bölümde ise bir dilin gelişmesi ve canlı kalabilmesi için yapılacak çalışmalarda dil planlamasının, GD ve ÖD'de iyileştirmeler yapılmasının önemini altını çizmekte; bu yönde çalışmaların eksik kalması durumunda o dilin uluslararası düzeyde önemini kaybedeceğini belirtmektedir. Yazarın bu saptaması, Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleştirilen Dil Devrimi'nin Türkçe açısından yaşamsal önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. İkinci bölümün altıncı alt başlığında terimbilimi çalışmalarının farklı meslek gruplarının araştırmalarındaki etkisi irdelenmekte, bu alt başlık da kendi içinde tekdilli çalışmalar ve çokdilli çalışmalar olmak üzere ulamlaştırılmaktadır. Tekdilli çalışmalar dilbilimciler, sosyal bilimler terimbilimcileri, bilim ve teknoloji terimbilimcileri; çokdilli çalışmalar yine dilbilimciler ile çeviri-odaklı terimbilimciler ve çeşitli bilim dallarındaki çevirmenler tarafından yürütülmektedir. Terimbilimiyle ortak çalışan disiplin ve meslek grupları tanıtıldıktan sonra bölümün son alt başlığında Türkiye'deki terimbilimi çalışmaları ele alınmakta ve bu alanda Türk Dil Kurumu, Türkiye Bilimler Akademisi, Türk Standartları Enstitüsü, üniversiteler, kamu ve özel sektör olmak üzere çeşitli kurum ve kuruluşların yaptığı çalışmalar, etraflıca sunulmaktadır.

Yazar, kitabının üçüncü bölümünde terimbilimin kuramsal çerçevesini ele almaktadır. Bu bölüm, üç alt başlığa ayrılmıştır. Nesne, kavram, terim ve tanım ilişkisinin ortaya konduğu birinci alt başlıkta modern dilbilim çalışmalarının öncüsü Ferdinand de Saussure'ün görüşlerinden hareketle önce sözcük kavramı tanımlanmış, sonrasında nesne, kavram, tanım ve terimin ne olduğu – alanyazından farklı araştırmacıların tanımları karşılaştırmalı verilerek – açıklanmıştır. Yazar, nesnenin algılanabilen somut ve soyut gerçekten ibaret olduğunu dile getirirken kavramların ise nesnelerin özelliklerini içeren zihinsel soyutlamalar olduğunu ifade etmektedir (Karaman, 2018: 82). Robinson'a gönderimde bulunan yazar, tanımın ise nesnel, sözcüksel ve kavramsal olmak üzere üç ulama ayrıldığını belirtmiştir. Tanıma ilişkin bir diğer ulamlaştırma ise içlemsel tanım, kapsamsal tanım ve bağlamsal tanım biçimindedir. İçlemsel tanım, kavramların içerdiği özellikleri ortaya koyarken kapsamsal tanım, herhangi bir terimin kapsadığı nesnelere listelemektedir. Bağlamsal tanım ise bir terimin tümcedeki kullanımına ilişkindir. Yazarın bu bölümde tanımlara ilişkin değindiği bir diğer konu da yanlış tanımlardır. Kitapta Picht ve Draskau (1985) referans gösterilerek dört tür yanlış tanım bulunduğu dile getirilmektedir. Bunlar tamamlanmamış tanımlar, daraltılmış tanımlar, genişletilmiş tanımlar ve döngüsel tanımlardır. Bölümün devamında yazar, terim kavramını tanımlamakta, terim ile sözcük arasındaki farkı irdelemekte

ve terim – kavram ilişkilerini tekanlamlılık, tekadlılık, eşanlamlılık, çokanlamlılık, eşadlılık, çokanlamlı ve eşadlı arasındaki fark ve eşdeğerlik kapsamında açıklamaktadır. Üçüncü bölümün son alt başlığında ise terim oluşturma yöntemleri üzerinde durmaktadır. Araştırmacı, Sager, Dungworth ve McDonald (1980) ile Sager’ın (1990) çalışmalarına gönderimde bulunarak terim oluşturma yöntemlerini üç grupta toplamaktadır: Var olan kaynakların kullanımında çokanlamlılık (benzetme, eğretileme, düzdeğişme) ve eşadlılık, var olan kaynakların değişiminde dönüştürme, sıkıştırma, takılama, birleştirme / birleşik terim oluşturma ve yeni kaynakların kullanımında ise ödünçlemeyle yenileşimden yararlanılmaktadır (Karaman, 2018: 113). Tekdilde terim oluşturma yönteminin yanı sıra diller arası terim oluşturma yöntemlerinin de sunulduğu bu bölümü “Uygulamalı Terimbilimi” başlıklı dördüncü bölüm izlemektedir.

Beşinci bölümün odağı, terimsözlükbilimidir. Araştırmacı, terimsözlükbilimi çalışmaları kapsamında bir bilim dalında kullanılan terimlerin bir araya getirilerek dizgeleştirildiğini ve bu alanda çalışan araştırmacıların hizmetine sunulduğunu ifade etmektedir. Geçmiş bölümlerde karşımıza çıkan, tekdil ve çokdil temelli ulamlaştırmalar, bu bölümde de görülmekte ve terimsözlüklerinin oluşumu tekdillilik – çokdillilik çerçevesinde anlatılmaktadır. Bunu takip eden alt başlıkta Karaman, sözlükgirdilerinin düzenlenmesinin alfabetik ve kavramsal olmak üzere iki biçimde gerçekleştirilebileceğine işaret etmektedir. Bölümün devamında terimsözlüklerle ilgili yayınları terimsözlük, terimdizini/terimce, açıklamalı terimsözlük, ansiklopedik sözlükçe, adlar dizini, eşanlamlılar dizini ve terimbankası olmak üzere yedi türe ayrıldığını belirtmektedir. Söz konusu yayınları, başat özellikleri ve aralarındaki farklılıkları temel alarak tanıtmaktadır. Beşinci bölüm, terim derleme yaklaşımları, veri toplama ilkeleri ele alınarak tamamlanmaktadır. Kitabın altıncı bölümü ise ölçünleştirme çalışmaları hakkındadır. Yazar, bu bölümde terimlerin dizgesel biçimde oluşturularak standartlaştırılması anlamına gelen ölçünleştirmenin alan yazında terimbiliminin temel hedeflerinden biri kabul edilmesine dikkat çekmektedir. Yalnızca ÖD’de terimlerin ölçünleştirilmesi, bir kavramın birden fazla terimle karşılanması durumunda tekadlılık ve tek anlamlılığın tercih edilmesinin gerekliliği, dilin ekonomisi – başka deyişle bir kavram için uygun terimin bulunması – belirlenen terimin söz konusu kavramı açık ve net olarak yansıması, ölçünleştirme çalışmalarının temel ilkelerindedir. Bu doğrultuda ölçünleştirme çalışmalarının hedeflerini Uluslararası Standartlaştırma Kurumu ISO çerçevesinde sıralayan Karaman,

kitabının son bölümünü ölçünleştirme yöntemlerini, iletişime etkilerini ve sınırlarını ele alarak tamamlamaktadır.

Dilbilimci Doç. Dr. Burcu İlkay Karaman, *Terimbilimi* adlı kitabında çalışmasına adını veren bu alanı tüm yönleriyle incelemektedir. Son derece titiz bir biçimde hazırlanan bu çalışma, terimbiliminin tarihçesini kapsamlı olarak ortaya koyması, alan yazına yönelik geniş bir perspektif kazandırması, bu alanda yürütülen çalışmalarda kullanılan yöntemleri anlaşılır bir bölümlenmeyle aktarması, her bölümde ele alınan konulara ilişkin örneklerinin yeterliliği ve alanın anlaşılmasına katkısıyla bu alanda çalışacak araştırmacılar için rehber niteliğinde bir kaynak sunarken farklı disiplinlerden bu alanla yolu kesişen okurlar için de hem içeriği hem biçimsel özellikleri nedeniyle önemli bir kılavuz niteliğini taşımaktadır. Çalıştığımız bilim dalı her ne olursa olsun alanımızla ilgili bir terim birliğini sağlamakta ya da başka dilde yazılmış kaynaklardan çevrilerek Türkçe karşılıkları bulunan terimlerin kullanımında zaman zaman sorunlar yaşarız. Söz konusu birliğin sağlanamaması ve Karaman'ın çalışmasında dikkat çektiği gibi ölçünleştirme çalışmalarının bir sonuca varmaması, aynı alanda çalışan bilim insanları arasındaki iletişimi güçleştirebilmektedir. Bu bağlamda, *Terimbilimi*, yazılma amaçlarını karşılayarak farklı bilim dallarında araştırmalarını sürdüren bilim insanlarına yol göstermektedir. Yazarın önsözde dile getirdiği, lisans ve lisansüstü eğitimindeki dürüst ve adil bir akademik ortamın kendisine sağladığı güçlü temel, bu çalışmanın hem akademik bilginin sunumu hem de yazarının bilimsel etik değerleri içselleştirmesiyle temel bir başvuru kitabına dönüşmesine ve aynı zamanda yazarın çalıştığı bilişsel dilbilim, psikodilbilim gibi alanlardaki yayınlarının da merakla beklenmesine neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

KALAFAT, Şermin (2019), "Terimbilimi Beşgeni", *Avrasya Terim Dergisi*, 7.1, 34-37.

KARAMAN, Burcu İlkay (2018), *Terimbilimi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

